

The Late Kumar Shri Ramrajendra Sinbji Memorial

SERIES NO. 6

[Published under the kind patronage of H. H.
Maharana Shri Sir Daulatsinhji Saheb Bahadur
K. C. I. E. The Thakore Saheb of LIMBDI.]

THE VATAPATYASHTAKAM-

with its

“DEEPIKA” Commentary in Sanskrit

of

Vedant Teerth Pandit Shri MAYAPRASADJI

together with

The “Tattva-Prakashika” Commentary in Gujarati

by

SHASTRI HARILAL KALIDAS

First Edition

Can be had from:-

The Educational Inspector, Limbdi State, free
of charge, on remittance of postage only.

Vikrama Samvat 1993.

A. D. 1937.

(All rights reserved.)

जामनगरस्थ श्रीजैनभास्करोदय-

मुद्रणालये मेनेजर

बालचंद्र हीरालाल

इत्येतेन मुद्रितम्

स्वर्गायकुमारश्रीरामराजेन्द्रसिंहजीस्मारकग्रन्थमालाप्रकाश

वेदान्ततीर्थपण्डितश्रीमायाप्रसादजीविरचित

दीपिकाटीकासहित—

श्रीमद्वटपत्यष्टकम् ।

तच्च

विद्वद्भार्याशास्त्रिश्रीकालिदासात्मजवेदान्तविशारद—

शास्त्रिवर्यहरिलालशर्मकृततत्त्वप्रकाशिका—

गुर्जरटीकोपेतम् ।

—:::—

श्रीनिम्बपुराधीश्वरगोब्राह्मणप्रतिपालकसनातनवैदिक—

धर्मनिष्ठमहाराणाश्रीसरदौलतसिंहजी

के. सी. आई. ई. साहेब बहादुर

इत्येतेषामुदाराश्रयेण प्रसिद्धिं नीतम् ।

एतत्पुस्तकप्राप्तिस्थानम्

एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर लीबडीस्टेट ।

मार्गव्ययप्रेषणेन मूल्यं विना मेलिष्यति ।

प्रथमावृत्तिः ।

त्रिक्रमानन्दः १९९३

रिवस्तान्दः १९३७

निराकारं स्वामिञ्जयतु तव रूपं श्रुतिनुत-

महं तु त्वां मन्ये करचरणयुक्तं गुणनिधिम् ।

शिवेशः श्रीशो वा भवतु न भिदा यत्र तमहं

नमामि श्रीनाथं भवभयहरं श्रीवटपतिम् ॥

Kumarshri Ramrajendra Sinhji.

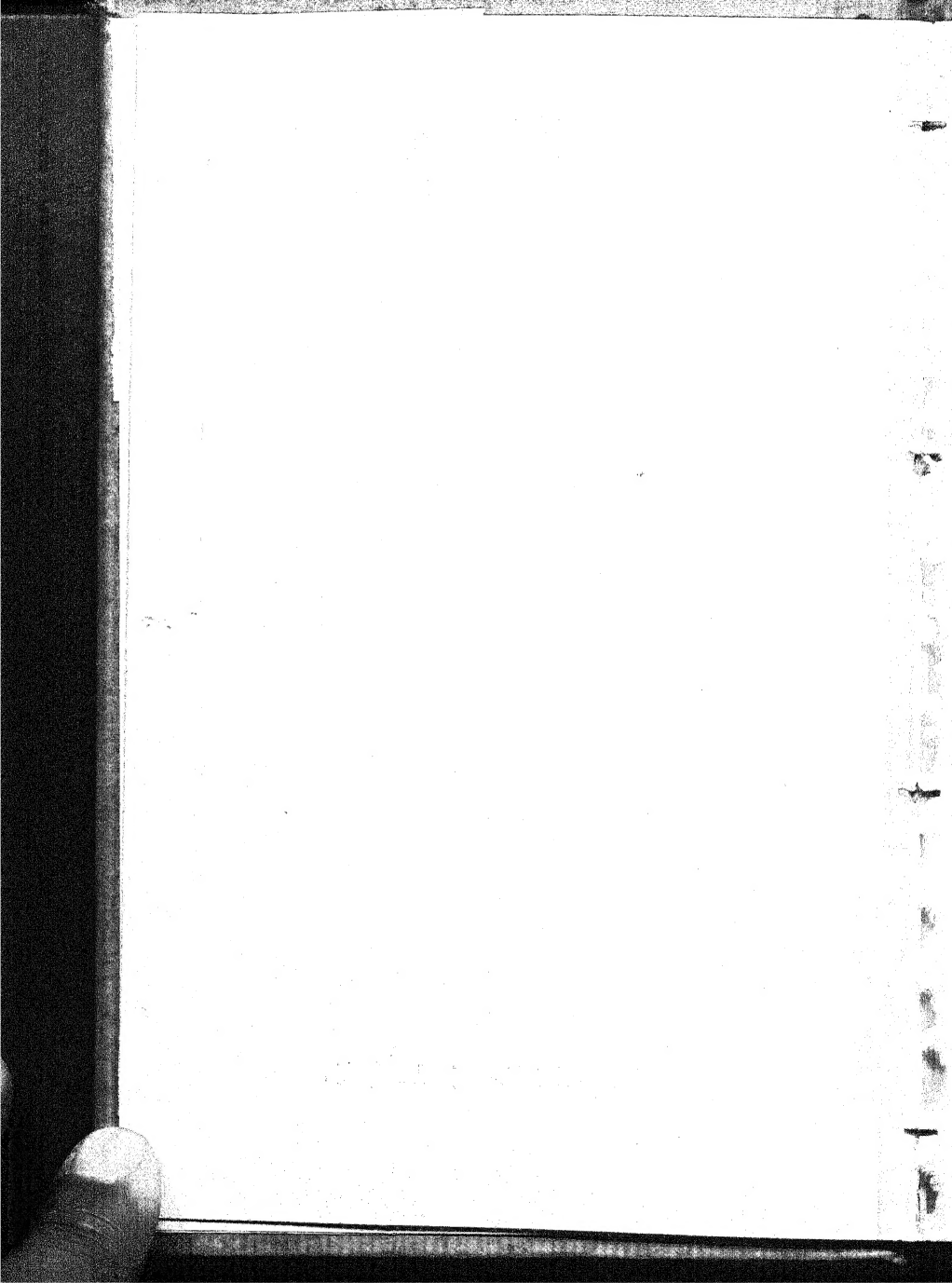
નિવેદન

સ્વ૦ નામદાર કુમારશ્રી રામરાજેન્દ્રસિંહજીના આત્માની
શાંતિ માટે તેઓશ્રીના સ્મરણુ ચિહ્ન તરીકે, ધર્મ તથા
નીતિને માર્ગે લોકોને દારે એવી પુસ્તકમાલા
પ્રસિદ્ધ કરવાની અમારા ધર્મનિષ્ઠ નામદાર
જીવદાસિંહ બાપુ સાહેબે સંવત ૧૯૮૮થી યોજના
કરી છે. તે શ્રેણીનું નામ “ કુમારશ્રી
રામરાજેન્દ્રસિંહજી, લી'બડી, સ્મારક
ગ્રંથમાલા ” રાખ્યું છે.

આ શ્રીવટપત્યબ્દક તે સ્મારક ગ્રંથમાલાનું છઠું પુસ્તક છે.

અમૃતલાલ દેઠ પંડ્યા.

નિવેદન

સ્વ૦ નામદાર કુમારશ્રી રામરાજેન્દ્રસિંહજીના આત્માની
 શાંતિ માટે તેઓશ્રીના સ્મરણ ચિહ્ન તરીકે, ધર્મ તથા
 નીતિને માર્ગ લોકોને દારે એવી પુસ્તકમાલા
 પ્રસિદ્ધ કરવાની અમારા ધર્મનિષ્ઠ નામદાર
 ખુદાવિંદ બાપુ સાહેબે સંવત ૧૯૮૮થી યોજના
 કરી છે. તે શ્રેણીનું નામ “ કુમારશ્રી
 રામરાજેન્દ્રસિંહજી, લી'બડી, સ્મારક
 ગ્રંથમાલા ” રાખ્યું છે.

આ શ્રીવટપત્રપટક તે સ્મારક ગ્રંથમાલાનું છઠું પુસ્તક છે.

અમૃતલાલ દેઠ પંડ્યા.

આ સ્મારક ગ્રંથમાલાના આજ દિવસ સુધીમાં
નીચે પ્રમાણે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ગ્રંથોનાં નામ

ગ્રંથલેખક

(૧) અમરમાર્કણ્ડેય નાટક (સંસ્કૃત)	શીવકવિ શંકરલાલ માહેશ્વર
(૨) સત્સંગોક્તી ગીતા
(વિવેચન સહિત)	સ્વામી શ્રીપ્રકાશાનન્દજી
(૩) અનુભૂતિપ્રકાશ
(ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત)	રા. રા. મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા
(૪) દુરિરસ	બારોટ શ્રીદેવશ્વરદાસ
(૫) આપસ્તમ્બ રુદ્રાધ્યાય
(ભાષાંતર સહિત)	રા. રા. જયન્તીલાલ દયારામ
(૬) શ્રીવટપત્યષ્ટક
(ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત)	વેદાન્તતીર્થ પण्डित श्रीमायाप्रसादजी

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સ હ ।

અવિદ્યા યા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યાયાઽમૃતમશ્નુતે ॥

(વાજસનેયસંહિતોપનિષદ)

અર્થ—જે મનુષ્ય અવિદ્યા (જ્ઞાનની ઉપાસના) તથા વિદ્યા (જ્ઞાન) જાણે છે, તે અવિદ્યા વડે જ્ઞાનલોકમાં જઈ આપેલિક મૃત્યુને તરી, અર્થાત્ જ્ઞાનની સાથે સો વર્ષનું આયુષ્ ભોગવી, તેના ઉપદેશથી મેળવેલા તત્ત્વજ્ઞાન વડે મોક્ષ પામે છે.

(વાજસનેયસંહિતોપનિષદ)

સર્વ શાસ્ત્રોમાં અવ્યાહત ગતિવાળા શ્રીદીપિકાવ્યાખ્યા સહિત શ્રીવટપત્યષ્ટકના રચનાર શ્રીમાયારામ પંડિતજીએ એવી કુશળતાથી શ્રીવટપતિની સ્તુતિના આઠ શ્લોક રચ્યા છે કે તે પ્રત્યેકમાં સગુણ જ્ઞાનના તથા નિર્ગુણ જ્ઞાનના સુયોગનો મિષ્ટ અનુભવ થાય છે. ક્યાંક શ્લોકની શરૂઆતમાં તો ક્યાંક તેના મધ્યમાં સગુણ જ્ઞાનનો કે નિર્ગુણ જ્ઞાનનો નિર્દેશ છે, અને આઠે શ્લોકોના પર્થવસાનમાં નમામિ શ્રીનાથં મવમયહરં શ્રીવટપતિમ્ (સંસારરૂપ ભયને હરનારા લક્ષ્મીના પતિ શ્રીનારાયણ ભગવાનને પ્રણામ કરું છું) એવી રીતે સગુણ જ્ઞાનનું નિર્વચન છે. આથી જેને જ્ઞાનની ઉપાસના કઠિન લાગે તેને માટે રાજ-યોગ (જ્ઞાન) અને જેને રાજયોગ કઠિન લાગે તેને માટે જ્ઞાનની ઉપા-સના સુકર ઉપાય છે, એમ શ્રીપંડિતજીએ સાથે સાથે જણાવી દીધું છે.

અહો આ પદ્મપંથ ! અહો! આ જ્ઞાનરસની રેલછેલ !! શાસ્ત્રોના ગંભીર અર્થને જણાવનારા આ અષ્ટકને ગાયા પછી પણ તેના રણકારા હૃદયની સાથે અચડાઈ અપૂર્વ આનંદ આપે છે.

મેાક્ષને માટે શાસ્ત્રકારોએ કર્મ, ઉપાસના અથવા ભક્તિ, તથા જ્ઞાન એ ત્રણ માર્ગોનો ઉપદેશ કર્યો છે. શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મોથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, અને ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવામાં સરલતા થાય છે. સચુરુ કે નિશુરુ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ત્યાં બ્રહ્મા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે. બ્રહ્માનાં સો વર્ષ પૂરાં થતાં તે ઉપાસક બ્રહ્માની સાથે તેના ઉપદેશના માહાત્મ્યથી મુક્તિ મેળવે છે, અર્થાત્ જ્ઞાન મુક્તિનું પ્રધાન કારણ છે, અને કર્મ તથા ઉપાસના ગૌણ કારણ છે.

- (૧) બ્રહ્મજ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. અવિદ્યાવાળાને બંધ સત્ય ભાસે છે, અને વિદ્યાવાળાને તો રજ્જુસર્પની પેઠે ત્રણ કાળમાં પણ નથી. અવિદ્યા-અજ્ઞાન મૃત્યુ છે, અને વિદ્યા-જ્ઞાન મુક્તપણાનું કારણ છે.
- (૨) કામક્રોધાદિક આસુરી વૃત્તિવાળા લોકો અજ્ઞાનને લીધે મૃત્યુવશ થાય છે, અને પહેલાં બ્રહ્મભૂત છતાં પણ અજ્ઞાનને લીધે પોતાનું અબ્રહ્મપણું સમજતા શમદ્વંદ્વિદિ દૈવી વૃત્તિવાળા લોકો જ્ઞાનથી બ્રહ્મરૂપ થાય છે.
- (૩) અજ્ઞાન પ્રાણીઓને સંસારરૂપ સંકટમાં નાખે છે, પરંતુ વાદ્યની પેઠે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતું નથી, અર્થાત્ અજ્ઞાનનું કાર્ય જોવામાં આવે છે, પરંતુ સ્વરૂપ જોવામાં આવતું નથી; કારણ કે રજ્જુસર્પનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન સર્પની પેઠે જોવાને અશક્ય છે. કેટલાક મૂઢ લોકો યમને અજ્ઞાનરૂપ મૃત્યુથી જુદો મૃત્યુ ગણે છે. રજ્જુસર્પની પેઠે યમ પણ આત્મામાં કલ્પિત છે. રજ્જુમાં સર્પ તથા દંડની પેઠે યમમાં સાધુ લોકો પ્રત્યે શુભપણું તથા અસાધુ લોકો પ્રત્યે અશુભપણું બ્રાંતિથી કલ્પાયેલું છે. પોતામાં કલ્પેલું ગરુડપણું જોમ પોતામાં વિષની પ્રવૃત્તિને અટકાવે છે, તેમ આત્મામાં કલ્પેલું યમપણું પિતૃલોકનું રાજ્ય ચલાવે છે. અજ્ઞાનથી મનુષ્યોના મરણના કારણરૂપ ક્રોધ, પ્રમાદ તથા લોભ ઉત્પન્ન થાય છે. મુક્તિમાં અજ્ઞાનનો આશ્રય અહંકારરૂપ ચિદાભાસ નષ્ટ થઈ જવાથી શુદ્ધ આત્મામાંથી અજ્ઞાનનો ફરીને ઉદય થતો નથી. સુષુપ્તિમાં

સૂક્ષ્મ અહંકાર રહે છે, તેથી તે સમયે મુક્તિ થતી નથી; કારણ કે જ્ઞાન વગર કોઇને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ સિદ્ધાંત છે. આત્મ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થાય તો ક્રોધાદિકને લીધે મોહ પામેલા લોકો આ લોકથી મરણ પામીને નરક વગેરે લોકોમાં જાય છે, અને તેઓની પાછળ તેઓની ઇંદ્રિયો ત્યાંજ જાય છે. યમ પ્રત્યક્ષપણથી ગ્રહણ કરેલા દેહનું વિસ્મરણ કરાવે છે, અને અજ્ઞાન પ્રત્યગાનંદનું વિસ્મરણ કરાવે છે; તેથી અજ્ઞાન મુખ્ય મૃત્યુ છે, તથા યમ ગૌણ મૃત્યુ છે.

ભોગને આપનારાં કર્મોનો ઉદય થતાં કર્મના ફલભોગમાં રૂચિવાળા અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિના ઉપાયોને નહિ જાણનારા લોકો ઉંચા નીચા ભોગોની વાસનાથી પૂર્વ દેહનો ત્યાગ કરી ઉંચા નીચા લોકોમાં અને પશુપક્ષીની તથા વૃક્ષ વગેરેની જાતિઓમાં ભટકે છે. મનુષ્યને મિથ્યા શબ્દાદિક વિષયોમાં જ્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે તેને મેળવવા માટે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે, અને તેજ ઇંદ્રિયોને મહામોહ ઉપજાવે છે. મિથ્યા વિષયોના સંગથી બધા પામેલા ચિત્તવાળો તે માણસ વિષયોનું સ્મરણ કરી સેવન કરે છે. પહેલાં વિષયોનું સ્મરણ, તે પછી વિષયને મેળવવાની ઇચ્છા, અને તે પછી ઇચ્છાનો કાંઈ કારણથી પ્રતિધ્વાત થતાં ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ અજિતેન્દ્રિય લોકોને મોહ પમાડે છે. જેઓ ધીર અને જિતેન્દ્રિય હોય છે તેઓ મૃત્યુને તરી જાય છે.

મૃત્યુને તરવાની ઇચ્છાવાળાએ આત્માના ચિંતનમાં લાગી રહી વગેરે વિષયોને રસ્તામાં પડેલાં તણખલાંની પેઠે અવગણના કરી હણવા-મિથ્યા સમજવા. જે નિષ્કામ વિદ્વાન માણસ એ પ્રમાણે વિષયોને હણે છે-મિથ્યા સમજે છે, તેને મૃત્યુનું ભય પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ હરિણ શબ્દની ઇચ્છાથી, હાથી સ્પર્શની ઇચ્છાથી, પતંગ રૂપની ઇચ્છાથી, બ્રમર ગંધની ઇચ્છાથી, અને મત્સ્ય રસની ઇચ્છાથી નાશ પામે છે, તેમ જે માણસ જે કાંઈ વિષયની ઇચ્છા રાખે છે તે તેની પાછળ નાશ પામે છે. વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી જે કાંઈ દુઃખ હોય છે તે ટળી

જય છે. અભિલાષ વિષયોનો વિવેક થવા દેતો નથી, માટે એ અજ્ઞાન-
રૂપ છે, અને નરકની પેઠે દુઃખદ છે. જેમ મદિરામત લોકો રસ્તામાં
જતાં ખાડાવાળા પ્રદેશ પ્રત્યે દોડે છે, તેમ કામી લોકો સંસારમાં ભટ-
કતાં સુખ આપનારા સ્ત્રી વગેરે વિષયો પ્રત્યે દોડે છે. કામથી પરાભવ
નહિ પામેલા ચિત્તવાળા મનુષ્યને યમ ખડથી બનાવેલા વાઘની પેઠે કાંઈ
પણ હરકત કરી શકતો નથી. આમ છે તેથી કામના જીવનભૂત અજ્ઞા-
નને દૂર કરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે સ્ત્રી વગેરે વિષયોની અવગણના
કરી તેઓનું સ્મરણ કરવું ન જોઈએ.

- (૧) ચિત્ત તથા અચિત્તની ત્રિવિધી જીવ પોતે બંધ વગરનો છે, છતાં
(૨) પણ અજ્ઞાનને લીધે પોતાને બંધાયેલો માને છે, અને તેથી કામ વગેરેને
(૩) વશ થાય છે. અજ્ઞાને કરેલો બંધ જ્ઞાનથીજ નાશ પામે છે, પરંતુ કર્મથી
નાશ પામતો નથી. સકામ અજ્ઞાની માણસ યજ્ઞયાગાદિકથી બ્રહ્મલોકને
(૪) પામી બ્રહ્માના ઉપદેશથી જ્ઞાન મેળવી મુક્ત થાય છે, અને નિષ્કામ તથા
(૫) પૂર્ણ બ્રહ્મપણાને પામેલો જ્ઞાની માણસ તો અહિંજ મુક્ત થાય છે. વેદમાં
આ ક્રમમુક્તિનો અને સઘોમુક્તિનો માર્ગ કહ્યો છે. બૃહદારણ્યક ઉપ-
(૬) નિષદ્વૈતા ૬ઠ્ઠા અધ્યાયના ૪થા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે:—

- (૭) તદ્યથા પેશસ્કારી પેશસો માત્રામુપાદાયાન્યન્નવતરં કલ્યા-
(૮) નતરં રૂપં તનુતે ષવમેવાયમાત્મેદં શરીરં નિહત્યાઽવિદ્યાં ગમયિ-
(૯) ત્વાન્યન્નવતરં કલ્યાણતરં રૂપં કુરુતે પિતૃયં વા ગાન્ધર્વં વા દૈવં
વા પ્રાજાપત્યં વા બ્રાહ્મં વાન્યેષાં વા ભૂતાનામ્ ॥૪॥

તસ્માલ્લોકાત્પુનરેત્યસ્મૈ લોકાય કર્મજ્ઞાનમ્મૈ નુ કામયમા-
નોઽથાકામયમાનો યોઽકામો નિષ્કામ આપ્તકામ આત્મકામઃ ન
તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ બ્રહ્મૈવ સન્બ્રહ્માણ્યેતિ ॥ ૬ ॥

અર્થ—જેમ સોની થોડું સોનું લઈ તેમાંથી બીજું વધારે નવું
અને સુંદર રૂપ ધડે છે, તેમ સકામ માણસ આ શરીરને મારી (ધ્યે-

યાકાર કરી), વિદ્યા પમાડી તેમાંથી બીજું વધારે નવું અને સુંદર પિતૃત્વ, ગર્ભવૃત્ત, દેવતાઓત્વ, પ્રજાપતિત્વ, બ્રહ્માત્વ કે બીજાં પ્રાણીઓત્વ રૂપ કરે છે. ૪

પરલોકમાં ગયેલો મનુષ્ય ત્યાં કર્મોનાં ફલોતો ભોગ લઈ, પાછો આ લોકમાં કર્મો કરવા આવે છે. સકામ મનુષ્ય એ પ્રમાણે સ્થિતિ ભોગવે છે, અને જે મનુષ્ય આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો હોવાથી વિષયોની કામના વગરનો અર્થાત્ નિષ્કામ થઈ પૂર્ણકામ બને છે, તેના પ્રાણો બીજા લોકમાં જવા માટે ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, પરંતુ તે મનુષ્ય પહેલાંથીજ બ્રહ્મરૂપજ હોઈ બ્રહ્મને પામે છે. ૬

તત્ત્વમસિ, અહં બ્રહ્માસ્મિ ઇત્યાદિ મહાવાક્યોમાં જીવનો ‘અવિદ્યા, અવિદ્યાનું અવિષ્કાન દૃટસ્થ (બ્રહ્મ) તથા અવિદ્યામાં દૃટસ્થનો આભાસ’ એવો અને ઇશ્વરનો ‘શુદ્ધ સત્વગુણસહિત માયા, માયાનું અવિષ્કાન દૃટસ્થ તથા માયામાં બ્રહ્મનો આભાસ’ એવો વાચ્ય અર્થ લેતાં જીવ અદ્યપત્ત, અદ્યપશક્તિ, કર્મ કરનાર તથા કર્મનાં ફળ ભોગવનાર, અને ઇશ્વર સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ, કર્મો કરવામાં પ્રેરનાર તથા કર્મનાં ફળને આપનાર હોવાથી તેઓની એકતા ઘટતી નથી; પરંતુ ભાગત્યાગ લક્ષણથી જીવના અવિદ્યા તથા આભાસ અને ઇશ્વરના માયા તથા આભાસ એ એ ભાગોનો ત્યાગ કરી દૃટસ્થરૂપ સદય અર્થ લેતાં જીવ તથા ઇશ્વરની એકતા થતે છે.

જે આ જગત્ જેવું દેખાય છે તે નિત્ય, અવિદ્યારી અને સઘળા ઐશ્વર્યથી સંપન્ન પરમાત્માજ છે. પરમાત્મા માયાના સંબંધથી સ્વપ્ન અને ઉદ્રમળ જેવા જગત્ને ઉત્પન્ન કરે છે. ‘નિત્યપરિણામી અને સ્વતંત્ર પ્રધાન (માયા), જે જડ છે, તે સાદૃશ્યને લીધે જડ જગત્નું કારણ છે, પરંતુ ચેતન (પરમાત્મા) વૈવક્ષણ્યને લીધે જગત્નું કારણ નથી’ એમ કહેવું નહિ; કારણ કે જેમ અગ્નિની શબ્દ તથા પ્રકાશક

શક્તિ અગ્નિથી જુદી નથી, તેમ પરમાત્માની માયાશક્તિ પણ પરમાત્માથી જુદી નથી. લોકમાં શક્તિગ્રહ પણ શક્તિ તથા શક્તિમાનનો જે અભેદ સંબંધ છે તેમાં પ્રમાણ છે. આવી રીતે જીવના તથા હૃદયરના અભેદથી, જગતના મિથ્યાપણથી, અને જગતના જન્મ વગેરેના કારણજીત માયાનું બ્રહ્મથી જુદાપણું નહિ હોવાથી અદ્વૈત બ્રહ્મ સિદ્ધ થયું, અને તેથી જન્મમરણરૂપ સંસાર ત્રણે કાળમાં નથી એ સિદ્ધાંત સ્થિર થયો.

બ્રહ્મ આત્મસ્વરૂપ હોવાથી નિરતિશય પ્રેમનું આસ્પદ એટલે આનંદરૂપ છે. વિષયમાંથી જે આનંદનું ભાન થાય છે તે આત્મસ્વરૂપનો જ આનંદ છે. સઘળા પદાર્થોમાં નામ, રૂપ, અસ્તિ (છે), ભાતિ (પ્રકાશે છે), તથા પ્રિય (પ્રેમાસ્પદ) એમ પાંચ અંશો છે. તેઓમાં નામ તથા રૂપ એ અંશો સઘળા પદાર્થોમાં ભિન્ન ભિન્ન છે, પરંતુ અસ્તિ, ભાતિ તથા પ્રિય એ અંશો સઘળા પદાર્થોમાં અનુગત છે, અને તેજ સચ્ચિદાનંદ તથા બ્રહ્મ કહેવાય છે.

સતીક શ્રીવટપત્યષ્ટકના આઠ શ્લોકોમાં દર્શાવેલા શાસ્ત્રીય પદાર્થોનો સંગ્રહ ક્રમવાર નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપથી આપ્યો છે.

૧ સાધનરૂપ ભક્તિ નવ પ્રકારની અને સાધ્ય (ફલ)રૂપ ભક્તિ એક પ્રકારની છે. ધર્મશ્રદ્ધા પ્રાણીઓનાં કર્મરૂપ સહકારી કારણથી યુક્ત થઈ સૃષ્ટિ રચે છે. તટસ્થ અને સ્વરૂપ એ રીતે લક્ષણના બે પ્રકાર છે. ‘જગતનું કર્તાપણું હોતાં જગતનું ઉપાદાનપણું’ એ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે. ‘સ્વરૂપ હોઈ બીજથી વ્યાવર્તકપણું’ એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે. યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ (જેનાથી આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ, અને સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રહ્મ (બ્રહ્મ સત્ય છે, ગાન છે અને અનંત છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ સમજાવે છે.

જીવના વિષયમાં પ્રતિગિંજવાદ અને અવચ્છેદવાદ સ્વીકારવા કરતાં કુંતીના પુત્ર કર્ણના રાધાપુત્રપણાની પેઠે અવિકૃત બ્રહ્મનુંજ અવિદ્યાથી જીવપણું સ્વીકારવું દોષ રહિત છે. જીવના પરિમાણના વિષયમાં વાદી-ઓએ અનેક વાંધા ઉઠાવ્યા છે, પરંતુ સિદ્ધાંતમાં તો તેનું વ્યાપક-પણું છે; તેમજ જુદા જુદા વાદીઓએ જુદો જુદો ઇશ્વર માન્યો છે, પરંતુ સિદ્ધાંતમાં તો માયોપહિત ચેતન ઇશ્વર છે.

દેવતાનું પૂજન પાંચ, દસ, સોળ કે બત્રીસ ઉપચારોથી કરવું. મનુષ્યના આનંદથી આરંભી હિરણ્યગર્ભ પર્યંતના આનંદો સાવધિક છે. નિરવધિક આનંદ તો કેવળ બ્રહ્માનંદ છે. વિદ્યા એ પ્રકારની છે, એક અપરા અને બીજી પરા. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુકત, છંદ અને જ્યોતિષ એ અપરા વિદ્યા છે. ઉપનિષદો પરા વિદ્યા છે. શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન જ્ઞાનનાં સાધનો છે.

૨ જ્ઞાન તથા આનંદ બ્રહ્મમાં સમવાય સંબંધથી કે તાદાત્મ્ય સંબંધથી રહ્યાં નથી, પરંતુ તેઓ બ્રહ્મનું સ્વરૂપજ છે. નૈયાયિકોના અભિમત સમવાય સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. ઇશ્વર જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે. માયારૂપ અંશથી ઇશ્વર જગતનું ઉપાદાન કારણ છે, અને માયોપહિત ચેતનસ્વરૂપે નિમિત્ત કારણ છે. ઇશ્વર પ્રથમ અપંચીકૃત ભૂતો સરજે છે. પાંચે અપંચીકૃત ભૂતોના સાથે મળેલા સર્વગુણથી અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થાય છે. પાંચે અપંચીકૃત ભૂતોમાંના પ્રત્યેકના જુદા જુદા સર્વગુણથી અનુક્રમે એક એક જ્ઞાનેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે. એ ભૂતોમાંના પ્રત્યેકના જુદા જુદા રજ્જેગુણથી અનુક્રમે એક એક કર્મેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશ વગેરે અપંચીકૃત ભૂતોના સાથે મળેલા રજ્જેગુણથી પાંચ વાયુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ઇશ્વર સઘળા જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનાર છે.

આ સઘળું જગત અધિષ્ઠાનભૂત ચૈતન્યમાં અજ્ઞાનથીજ બ્રાતિથી
કલ્પાયેલું છે. આ અજ્ઞાન અનિર્વચનીય (સત્ તથા અસતથી વિવક્ષણ) છે.
અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી સંસારના કારણરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય છે.

૩ પ્રાણીઓના હૃદયાકાશમાં ધૃશ્વર સર્વના અંતર્યામીપણાથી
રહે છે. તેજ બ્રહ્મત્, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિમાં સર્વ વિષયોના પ્રકાશક-
પણાથી સાક્ષી છે. જેમ રાહુથી સર્વથા આવરણ પામેલું ચંદ્રમંડલ
રાહુને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ સુષુપ્તિમાં સાક્ષી અવિદ્યાને પ્રકાશિત
કરે છે. અવિદ્યા, અંતઃકરણ, અને તેના ધર્મોના પ્રકાશક સાક્ષિચૈતન્યને
છોડીનેજ અજ્ઞાન ચૈતન્યનું આવરણ કરે છે, એમ અનુભવને અનુસાર
કલ્પના કરવામાં કોઈ દોષ નથી. આ સાક્ષિચૈતન્ય સત્, ચિત્ તથા
આનંદરૂપ છે.

૪ આ સંસાર મહામોહના નિવાસસ્થાનરૂપ તથા અત્યંત દુઃખ-
વાળો છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક એ પ્રમાણે દુઃખો
ત્રણ પ્રકારનાં છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સિવાયનાં બીજાં શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશોના
ઉપાયોથી આ દુઃખોનો સમૂલ ઉચ્છેદ થતો નથી, સમૂલ ઉચ્છેદ તો
અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં ઉપદેશોના બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ઉપાયથીજ થાય છે.

૫ શરીરની આલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થા એ ત્રણે
દુઃખરૂપ છે. સંસારના સઘળા પદાર્થો છ ભાવવિકારોથી યુક્ત છે.
સંસાર અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ કલે-
શોથી ભરપૂર છે. પાંચ કલેશોની પ્રસૂત, તત્તુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર
એ ચાર અવસ્થાઓ છે,

૬ ચાર્વાકના મતમાં મરણજ મોક્ષ છે. જૈનોના મતમાં નિરંતર
ઉંચા લોકમાં જવા વગેરેરૂપ મોક્ષ છે. માધ્યમિક બૌદ્ધોના મતમાં સર્વતું
શૂન્યપણું મોક્ષ છે. યોગાચાર બૌદ્ધોના મતમાં જીવને વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનના
પ્રવાહના ઉદયની પ્રાપ્તિ મોક્ષ છે. સૌત્રાંતિક બૌદ્ધના મતમાં હૃદયની

અંદરનું જગત્ પ્રત્યક્ષ છે, અને બહારનું જગત્ તો અનુમેય છે. વૈજ્ઞાનિક બૌદ્ધોના મતમાં બહારનું જગત્ અનુમેય નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ છે. મોક્ષના વિષયમાં તો સૌત્રાંતિક અને વૈજ્ઞાનિક બૌદ્ધોનો યોગાચાર બૌદ્ધોની સાથે એક મત છે.

વૈશેષિક અને ન્યાયિકોના મતમાં એકવીસ દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ મોક્ષ છે. પૂર્વમીમાંસકોના મતમાં નિત્ય સુખનો સાક્ષાત્કાર મોક્ષ છે. સાંખ્ય અને યોગના મતમાં ત્રણ પ્રકારના દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ મોક્ષ છે. સ્વર્ગુણબ્રહ્મવાદીઓના મતમાં સાલોક્ય, સાંશ્ય, સાષ્ટી અને સાયુજ્ય એમ ચાર પ્રકારનો મોક્ષ છે. નિર્ગુણબ્રહ્મવાદીઓના મતમાં જીવ તથા બ્રહ્મનો અભેદજ મોક્ષ છે.

૭ શ્રુતિ વગેરે પ્રમાણોથી વિષ્ણુ તથા શિવની એકતા સિદ્ધ થાય છે. હરિવંશમાં વિષ્ણુ, તથા શિવની શબ્દથી અને અર્થથી એકતા કહી છે.

૮ બ્રહ્મનાં સત્તા તથા આનંદના સંસર્ગાધ્યાસને લીધે જગત્માં સત્યપણાની, સુખપણાની તથા ગ્રાહ્યપણાની પ્રતીતિ થાય છે. લક્ષણ અને પ્રમાણથી જગત્નું મિથ્યાપણું સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. સત્યના આગમો સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી બ્રહ્મભિન્ન પદાર્થના મિથ્યાપણાનું પ્રતિપાદન કરવા દ્વારા બ્રહ્માદૈત્યનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ઉપર પ્રમાણે આઠ શ્લોકથી શ્રીવટપત્યષ્ટક પૂર્ણ થાય છે. ત્યારપછી અનુક્રમે નવમા તથા દસમા શ્લોકમાં 'શ્રીવટપતિ સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં સામાન્યતઃ અંતર્યામીપણાથી રહ્યા છે, તોપણ પોતાના હૃદયમાં વિશેષરૂપે પ્રકાશે, તથા ભક્તોનું આત્મતિક કલ્યાણ કરે' એમ ગ્રંથકર્તા પ્રાર્થના કરે છે. અગિયારમા તથા બારમા શ્લોકમાં શ્રીવટપત્યષ્ટકની શ્રુતિ છે.

અખંડપ્રૌઢપ્રતાપ ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાલક નેક નામદાર લીંગડીના ડાકોર સાહેબ મહારાણા શ્રી સર દોલતસિંહજી કે. સી. આઈ. ઇ.

સાહેબ બહાદુરે પોતાના સ્વર્ગીય પૌત્ર શ્રીરામરાજેન્દ્રસિંહજી સ્મારક
ગ્રંથમાલામાં છઠ્ઠા પુષ્પ તરીકે આ ગ્રંથને સ્થાન આપી તેને છપાવવાનું
સર્વે ખર્ચ આપ્યું છે, તે માટે એ નામદાર મહારાણાશ્રીના ધણે
ઉપકાર માનીએ છીએ. શુભં ભવતુ ।

જામનગર.

તા. ૨૫-૨-૩૭

લિ. સુરજનવંશવદ

શાસ્ત્રી હરિલાલ કાલિદાસ.

પ્રધાનં વૈ મૂલં ભવવટતરોલોકસુભૃતો
મહત્તત્ત્વં સ્કન્ધોઽહમિતિ ગદિતઃ કોટરનિભઃ ।
સુશાસ્ત્રા ભૂતાનિ પ્રચુરવિષયાઃ પર્ણસદૃશાઃ
ફલે દુઃખાદુઃખે સ જયતુ નિદાનં વટપતિઃ ॥

લોકને સારી રીતે ધારી રાખનાર સંસારરૂપ વટવૃક્ષનું પ્રધાન
મૂળ છે, મહત્ત્વ થયું છે, અહંકાર એ નામનું તત્ત્વ અખોલ જેવું છે,
પાંચ મહાભૂતો સારી શાખાઓ છે, ઘણા વિષયો પાંદડાં જેવા છે,
અને સુખ તથા દુઃખ ફળો છે. આ વટવૃક્ષના આદિ કારણભૂત પ્રસિદ્ધ
શ્રીવટપતિ પ્રભુ જય પામે.

કાશીવાસ્તવ્યપણ્ડિતાનામભિપ્રાયઃ ।

શ્રીશ્રીગૌરકૃષ્ણઃ શરણમ્ ।

વહુત્ર વિખ્યાતવૈદુષીકાણાં વિપશ્ચિદપશ્ચિમાનાં સાધુશ્રીમા-
યારામમહોદયાનાં નિવન્ધનિર્માણજૈપુણીનિકષાયમાણં શ્રીવટપત્યષ્ટકં
તત્કર્તૃકતયૈવ દોષિકાચ્ચટીકયા સનાથં નિરીક્ષણપુરસ્સરતદ્વિષય-
કાસ્મદ્ભિપ્રાયાવગમનાયૈ બ્રહ્મચારિશ્રીહરિદેવશર્મપણ્ડિતેન દત્તમા-
ન્તમહમવેક્ષ્ય, વિજ્ઞાય ચ નિર્માતુઃ કવિત્વપટિમસગ્રીચીનદાર્શનિ-
કમર્મગુપ્તનાલંકર્મીણતાં, પ્રતિયંશ્ચ દ્રાઘિષ્ઠલેખપ્રકાશ્યાર્થેષ્વપિ
સંક્ષિપ્તુતાશૈલીં, વિવિચ્છન્નપદ્માયાતવિમતનિરસનસરણિપ્રૌઢિ-
માનં, સ્થાને પ્રસાસદ્યમાનમાનસોઽન્તરમાન્તરમિવ પ્રસાદાતિશયં
કતિપયવર્ણવ્યાજેન પ્રચિકાશયિષુઃ શ્રીજગદીશ્વરાનુકમ્પનાદનેન
સર્વપથીનં ભુવનભાવુકભૂમાનં સંભાવયન્, વક્તવ્યાન્તરવિરહેણ
વિરમતિ મુઘા વિસ્તરાદિતિ શમ્ ।

વૈ. સં. ૧૯૧૩

શ્રીરાધાષ્ટમ્યાં

કાશ્યામ્

શ્રીમન્માધ્વસંપ્રદાયાચાર્યદાર્શનિકસાર્વભૌમ-

સાહિત્યદર્શનાદ્યાચાર્યન્યાયરત્નતર્કરત્ન-

ગોસ્વામિદામોદરશાસ્ત્રી.

કાશીનિવાસી પંડિતોના અભિપ્રાયો

(શુભશતીમાં અનુવાદ.)

શ્રીશ્રીગૌરકૃષ્ણ શરણુ છે.

છણે સ્થળે વિખ્યાતિ પામેલા પાંડિત્યવાળા, અને વિદ્વાનોમાં પ્રથમ

સાહેબ બહાદુરે પોતાના સ્વર્ગીય પૌત્ર શ્રીરામરાજેન્દ્રસિંહજી સ્મારક
ગ્રંથમાલામાં છઠ્ઠા પુષ્પ તરીકે આ ગ્રંથને સ્થાન આપી તેને છપાવવાનું
મર્વે ખર્ચ આપ્યું છે, તે માટે એ નામદાર મહારાણાશ્રીના ધણી
ઉપકાર માનીએ છીએ. શુભં ભવતુ ।

જામનગર.

લિ. સુરજનવંશવદ

તા. ૨૫-૨-૩૭

શાસ્ત્રી હરિલાલ કાલિદાસ.

પ્રધાનં વૈ મૂલં ભવવટતરોર્લોકસુભૃતો
મહત્તત્ત્વં સ્કન્ધોઽહમિતિ ગદિતઃ કોટરનિભઃ ।
સુશાસ્ત્રા ભૂતાનિ પ્રચુરવિષયાઃ પર્ણસદૃશાઃ
ફલે દુઃસ્વાદુઃસ્વે સ જયતુ નિદાનં વટપતિઃ ॥

લોકને સારી રીતે ધારી રાખનાર સંસારરૂપ વટવૃક્ષનું પ્રધાન
મૂળ છે, મહત્ત્વ થયું છે, અહંકાર એ નામનું તત્ત્વ અખોલ જેવું છે,
પાંચ મહાભૂતો સારી શાખાઓ છે, ઘણા વિષયો પાંદડાં જેવા છે,
અને સુખ તથા દુઃખ ફળો છે. આ વટવૃક્ષના આદિ કારણભૂત પ્રસિદ્ધ
શ્રીવટપતિ પ્રભુ જ્ય પામે.

काशीवास्तव्यपण्डितानामभिप्रायाः ।

श्रीश्रीगौरकृष्णः शरणम् ।

बहुत्र विख्यातवैदुषीकाणां विपश्चिदपश्चिमानां साधुश्रीमा-
याराममहोदयानां निबन्धनिर्माणनैपुणीनिकषायमाणं श्रीवटपत्यष्टकं
तत्कर्तृकतयैव दीपिकाखटीकया सनाथं निरीक्षणपुरस्सरतद्विषय-
कास्मदभिप्रायावगमनायै ब्रह्मचारिश्रीहरिदेवशर्मपण्डितेन दत्तमा-
न्तमहमवेक्ष्य, विज्ञाय च निर्मातुः कवित्वपर्पटिमसध्रीचीनदार्शन-
िकमर्मगुम्फनालंकर्मीणतां, प्रतियंश्च द्वाघिष्ठलेखप्रकाश्याथैष्वपि
संक्षिप्नुताशैलीं, विविञ्चश्चानुपङ्गायातविमतनिरसनसरणिप्रौढि-
मानं, स्थाने प्रसासद्यमानमानसोऽन्तरमान्तरमिव प्रसादातिशयं
कतिपयवर्णव्याजेन प्रचिकाशयिषुः श्रीजगदीश्वरानुकम्पनादनेन
सर्वपथीनं भुवनभावुकभूमानं संभावयन्, वक्तव्यान्तरविरहेण
विरमति मुधा विस्तरादिति शम् ।

वै. सं. १९९३

श्रीराधाष्टम्यां

काश्याम्

श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्यदार्शनिकसार्वभौम-

साहित्यदर्शनाद्याचार्यन्यायरत्नतर्करत्न-

गोस्वामिदामोदरशास्त्री.

काशीनिवासी पण्डिताना अभिप्राये

(गुजरातीभां अनुवादः)

श्रीश्रीगौरकृष्ण शरणं छे.

धत्ते स्थले विख्याति पाभेदा पांडित्यवाणा, अने विद्वानाभां प्रथम

પંક્તિના સાધુ શ્રીમાયારામ મહોદયની નિમ્ન યજ્ઞવાની નિપુણતાની ક્સોટીરૂપ શ્રીવટપત્યષ્ટક તેઓશ્રીએજ રચેલી દીપિકા નામની ટીકા મહિત જેવા તથા તે વિષે અમારો અભિપ્રાય જાણવા માટે અલ્પચારી શ્રીહરિદેવશર્મા પંક્તિશ્રીએ અમોને આપ્યું હતું, તેને અંત પર્થત જ્ઞેષ્ઠ તથા ગ્રંથકારની કવિપણાની નિપુણતાની સાથે સાથે ચાલતી દર્શનશાસ્ત્રોનાં મર્મો ગુંથવાની સમર્થતાને જાણી, અત્યંત લાંબા લેખોથી સમજાવી શકાય એવા પણ વિષયોને સંક્ષિપ્ત રીતે સમજાવવાની શૈલીનું જ્ઞાન થતાં, સિદ્ધાંતના બોધને માટે ગૌણપણાથી પ્રાપ્ત થતા વિરુદ્ધ મતોને દૂર કરવાની પ્રૌઢતાનું વિવેચન કરતાં ઘણી સારી રીતે અત્યંત પ્રસન્ન થતા અંતઃકરણવાળો હું જાણે અંદરનું હૃદય હોયની શું એવા અત્યંત પ્રસન્નપણાને થોડા વર્ણોના મિષ્ટથી રૂપક કરવાની ઇચ્છાવાળો થઈ શ્રીજગદીશ્વરની કૃપાથી આ મારા લેખવડે ત્રૈલોક્યનું કલ્યાણ કરનાર મહિમાવાળો તે સર્વવ્યાપક શ્રીનારાયણ જગવાવતે માન આપતાં બીજું કાંઈ પણ કહેવાનું નહિ હોવાથી વ્યર્થ વિસ્તાર કરતાં અટકું છું. શુભ થાઓ.

વૈ. સં. ૧૯૯૩

શ્રીરાધાષ્ટમી

કાશી.

શ્રીમન્માધ્વસંપ્રદાયાચાર્ય, દાર્શનિક સાર્વભૌમ,
સાહિત્યદર્શનાદ્યાચાર્ય, ન્યાયરત્ન, તર્કરત્ન,

ગોસ્વામી દામોદર શાસ્ત્રી.

(શ્રીશ્રેષ્ઠિવર્યજોશીરામમઠરૂમલ મોહનકા સં. મ. વિદ્યાલય-

પ્રધાનાધ્યાપકસર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્રપણ્ડિતશ્રીચણ્ડીપ્રસાદજી-

મહોદયસ્ય સકાશાત્)

શ્રી:

માતૃકમનોવિહારચનં, જીવનં સાધુજનસ્ય, સંસારાનવરતસં-

સરણસ્થિતસ્ય વિશ્રામસ્થાનં, નિશ્ચિલવસુંધરાસ્તવનીયસ્ય સ્તોતુ-
તુર્મૂર્તો ભાવ ઇવ સ્વમધુરિમાતિક્રાન્તસકલાષ્ટકં, શ્રીમાયારામજી-
લેખનીનિષ્ચ્યુતં શ્રીવટપત્યષ્ટકં, પશ્યતો મે ચેતોઽશ્ચિલવેદાન્તાર્થ
પશ્યતિ, ભક્તિસુધાસાગરમવગાહતે, હરિહરાભેદં કલયતિ, અલ્પ-
કાયેઽપ્યત્ર સ્તોત્રે સર્વશાસ્ત્રં ચ વિલોકયતિ । અહો પાણ્ડિત્યપદુતા
આશ્ચર્યભાવગામ્ભીર્યમ્ । સાધુતા ચાત્ર શબ્દતોઽર્થતઃ પ્રકટિતા ।
સર્વતો મનોરમમ્ ઇતિ

જો. મ. ગોહનકા સં. મ. વિદ્યાલય }
લલિતાઘાટ, કાશી.
તા. ૩-૧૦-૩૬

ચણ્ડીપ્રસાદઃ

(ગુજરાતીમાં અનુવાદ.)

શ્રી શ્રેષ્ઠિવર્ય જ્ઞેષીરામ મહર્ષમલ ગોહનકા સં. મ.
વિદ્યાલયના પ્રધાનાધ્યાપક સર્વતંત્રસ્વતંત્ર પંડિત
શ્રીચંડીપ્રસાદજી મહોદય તરફથી)

શ્રીઃ

ભકત જ્ઞેષીરામ મનની ક્રીડાના વનરૂપ, સાધુ લોકોના જીવનરૂપ,
સંસારમાં નિરંતર જન્મમરણ ભોગવવાથી કંટાળેલા મનુષ્યને વિશ્રામ-
સ્થાનરૂપ, સકલ પૃથ્વીમંડલની સ્તુતિને યોગ્ય શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગ-
વાનનું સ્તવન કરનાર શ્રીમાયારામજીનો મૂર્તિધારી ભકિતભાવ હોયની
શું એવા, અને પોતાની મધુરતાથી સઘળાં સ્તુત્યષ્ટકોથી ચઢિયાતા
શ્રીમાયારામ પંડિતજીની લેખનીથી નીકળેલા શ્રીવટપત્યષ્ટકને જ્ઞેષી-
માર્ગ ચિત્તા સઘળા વેદાંતના અર્થને જુએ છે, ભકિતના અમૃતસાગરમાં
પ્રવેશ કરે છે, હરિ તથા હરના અભેદનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, અને આ
લઘુ સ્તોત્રમાં પણ સર્વ શાસ્ત્રોનાં અવલોકન કરે છે. અહો!! પંડિતપણમાં
કુશળપણું, અને વર્ણનીય અદ્ભુત પદાર્થોની ગંભીરતા. આ સ્તોત્રમાં

शब्दार्थी अने अर्थार्थी तत्त्वोक्तं शुद्धपण्यं प्रकट कथुं छे. आ. स्तोत्र
सर्वरीति मनने प्रिय छे.

ज्यो. भ. गोष्ठनडा सं. भ. विद्यालय

वलिताघाट-कशी

ता. ३-१०-३६.

यं डीप्रसाह.

(पदवाक्यप्रमाणपारंगतमहामहोपाध्यायश्रीहरिहरकृपालु-
महोदयस्य सकाशात्)

गद्यम् ।

श्रीवटपत्यष्टकं नाम परमेश्वरस्तोत्रं मूलकारकृतटीकासनाथं
सकलमविकलमालोकितम् । एतत्प्रशस्तिविषये संक्षेपेणदमेव
निवेदनं साधु शोभते, यदिदानीमीदृशेश्वरविकस्वराविनश्वर-
विमलफलकभक्तिभावभूषितं भाषितान्तरमतिदुर्लभम् । यद्यपि
परमेश्वरविषयकपरमप्रेमोत्पादप्रसरौपयिकप्रकृष्टगुणगणप्रतिपाद-
नपराणि परश्शतानि प्राचीनान्यर्वाचीनानि च काव्यमार्गापेक्षित-
गुणालङ्कारपरिशुद्धभावभूषितानि, चिरं चेतश्चमत्कारकारिरच-
नासमर्चितानि, लघुशरीराणि, गुरुशरीराणि सन्ति स्तोत्राणि
इति केन नाम नाविदितं तथापि ईदृशोपनिषद्ब्रह्मस्यस्रवत्सुधास-
रस्त्रोतःसेकसरसान्तराणि स्तोत्रान्तराणि न सन्ति इति
तैरस्य गतार्थत्वाशङ्कनमनभ्यासमित्येवमेव ।

यद्यपि टीकाप्रशस्तिविषये वावदूकोऽपि मूकायते, किं पुन-
रनीदृशाशयो मादृशस्तथापि कियन्त्यत्राक्षराणि संक्षेपतोऽक्षमा-
प्यपि ब्रवीमिः—

अखिलसर्गसंताननिदानानवधिसमयसमापातप्ररूढमूलात्म-
स्वरूपावरकाज्ञानतमोनि करनिराकरणालं कर्मिणप्रखरकिरणदिनकर-

समानानवच्छिन्नानन्दधनामृतात्मस्वरूपप्रकाशौपयिकबोधसमर्प-
कत्वेनापूर्वेव प्रमोदमावहति प्रेक्षावतां ब्रह्मसमीक्षावताम् । यद्यप्यत्र
निरूपिता अर्थाः पुरातना अपि नापरिचिताः पण्डितप्रवरैरित्य-
नुवादकतया नातीवोपयुज्यते तथापि येषां शिशुमतीनामतिदुरू-
हनिबन्धान्तरेभ्यो जीवेश्वराज्ञानसर्गोदयविसर्गस्वर्गापवर्गस्वरूप-
तदव्यभिचारिलक्षणप्रयोजनादेः समीचीनो बोधो न जायते,
तदनुजिघृक्षयैव स्फुटार्थैः स्वल्पाक्षरैर्वाक्यैरनायासेन तेषामपि
तदर्थविगमो भवत्वित्यपेक्षयैवात्र प्रवृत्तेः किमिति न बहूपयुज्यते
प्रत्युत प्रमाणान्तरसंवादाभावे स्वकपोलकल्पितपदार्थाभिधान
अनाद्यज्ञानसमूलनिर्वासनक्षमज्ञानजनकत्वसंशयेन विनेयानां
निःशङ्कप्रवृत्त्यनुदयापत्तेः प्रमितार्थप्रतिपादन एवोत्कर्षाभिषेकः ।

मूलटीकयोः प्रणेता कर्मानुष्ठानपरिनिष्ठितान्तःकरणः, सद्-
सद्विवेकविनयमाधुर्याद्यपेक्षितगुणगुणः सुविग्रहोऽप्यविग्रहः,
प्रपञ्चसेव्योऽपि निष्प्रपञ्चसेव्यो, भवविरक्तोऽपि भवानुरक्तो, मनो-
विनोदशीलोऽप्यमनोविनोदशालो, गुणप्रियोऽप्यगुणप्रियः, संजा-
ताभिमानोऽप्यसंजाताभिमानो निःस्पृहो विषयादिषु न विनयादिषु,
निमग्नो विभवेषु न सदाचारादिषु, अनभिज्ञः परापकृतौ, नोपकृतौ
अपरिचयोऽसन्मार्गेषु न सन्मार्गेषु, अप्रबुद्धो विवादे न वादे,
मूकः परनिन्दायां न गुणस्तुतौ, अलुब्धः परस्वादाने न विभव-
प्रदाने, शर्वपर्वत इव समुज्ज्वलकीर्त्तिः, सलिलनिधिरिव सदा-
भ्यन्तरासीनलक्ष्मीललनः, सदागम इव सदुपदेशव्रती, सुधांशुरिव-
दृष्टिप्रसादकरः, सहस्रांशुरिव सन्मार्गप्रकाशकः, किं बहुनापर
इव मायारामावतारोऽगाधमेघः श्रीमायारामः किमिव कस्य श्रेय-
से न स्यात्स्मृतिपथमवापितः । ईदृशानां धीरधिषणानां पुरुषधौरे-
याणामधिधरं चिरमध्यवसानमाशासे लोकानां श्रेयसे इति शिवम् ।

अत्रैव पद्यपञ्चकमपि ।

मायाराम इमं प्रपञ्चमखिलं बुद्ध्यावधाय स्वयं
सृष्टेः पूर्वमपूर्वभेदवशतोऽनिर्वाच्यमुच्चावचम् ।

संकल्पपादसृजद् यथावधि परं भात्येव नास्ति स्वतः
सोऽयं वेत्ति यथास्य तत्त्वमपरो नैव स्फुटं वेत्त्यपि ॥ १ ॥

एतत्पवित्ररचनापरिशुद्धभाव-

संवेदनैर्न सुधियां हृदयेषु केषाम् ।

वेदान्तवेद्यपुरुषोत्तमभक्तिभाजां

संजायतेऽमृतरसाविरतप्रवाहः ॥ २ ॥

ब्रह्मप्रबन्धमथनप्रभवात्मविद्या-

पीयूषपूररसनानिरतान्तरात्मा ।

संसारतापतपनप्रस्वरप्रतापः

संयातशोषणभवार्तिलवं न वेत्ति ॥ ३ ॥

कर्तुर्गुणाकरकृतेर्विनयावदात-

वंशस्वभावचरितोचितसंप्रयोगान् ।

कैरक्षरैरवितथं कथयामि तस्मा-

न्निःसाधनस्य मम मौनमिहास्तु युक्तम् ॥ ४ ॥

ईदृशैः पुरुषारम्भैर्भूयतां भूविभूतये ।

भवभक्तिः प्रभवति भवभीतिविभञ्जिनी ॥ ५ ॥

गद्यम्

जामनगरस्थपण्डितप्रवरश्रीमत्कालिदासशास्त्रिणां विद्यावि-

શારદપુત્રાઃ શ્રીમદ્હરિલાલશાસ્ત્રિણો વર્તન્તે તૈર્દીપિકાટીકોપેત-
વટપત્યષ્ટકસ્ય ગુર્જરભાષાયામત્યક્તમૂલાર્થોઽતિપ્રશસ્તતમોઽનુવાદઃ
કૃતસ્તં ચ દૃઢા મનસ્પતીત્ર સંતોષો હિ જાતઃ । તત્ર ક્વચિત્
ટિપ્પણીષુ સ્વકીયાપૂર્વપાણિડત્યસ્ય પરિચયો હિ દત્તઃ । ગુર્જરભા-
ષાભાષિણાં વેદાન્તતત્ત્વજિજ્ઞાસૂનામત્યન્તપ્રમોદાય ભવિષ્યતીતિ મન્યે

ટિ. મિશ્રપુસ્ત્રા, } હિતિ પટનાસંસ્કૃતકોલેજપ્રિન્સિપલ (પ્રધાનાધ્યાપક)
હરિહરાશ્રમ, } પદવાક્યપ્રમાણપારંગતમહામહોપાધ્યાયશ્રીહરિહર-
વટપતિવિદ્યાલય, } કૃપાલુમહોદયસંમતિપૂર્વકતર્કોભયમીમાંસા-
કાશી. } તીર્થન્યાયશાસ્ત્રિશ્રીમદ્બ્રહ્મચારિહરદેવ-
શર્મણઃ સંમતિઃ ।

(ગુજરાતીમાં અનુવાદ.)

(પદવાક્યપ્રમાણપારંગત મહામહોપાધ્યાય

શ્રીહરિહરકૃપાલુ મહોદય તરફથી)

(ગદ્યનો અનુવાદ.)

મૂલકાર પંડિત શ્રીમાયારામજીએ કરેલી દીપિકા ટીકા સહિત
શ્રીવટપત્યષ્ટક નામના શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગવાનના કશી પણ ન્યૂનતા
વગરના સંપૂર્ણ સ્તોત્રનું મેં અવલોકન કર્યું છે. આની પ્રશંસાના
વિષયમાં આજ નિવેદન સારી રીતે શોભે છે કે હાલ ઇશ્વરના આવા
દીપતા અને નિર્મળ ઈશ્વરના ભકિતભાવથી સુશોભિત બીજું સ્તોત્ર
અત્યંત દુર્લભ છે. જો કે પરમેશ્વર વિષે પરમપ્રેમની ઉત્પત્તિના
વિસ્તારને ઉપયોગી તેમના ઉંચા ગુણોના સમૂહોનું પ્રતિપાદન કરવામાં
તત્પર તથા કાવ્યની પદ્ધતિએ નોંધતા ગુણો તથા અલંકારોથી, તેમજ
અત્યંત શુદ્ધ આલંબન વિભાવ, ઉદ્દીપન વિભાવ, થા પરીચ સત
ભાવોથી પરિપોષિત રસવડે શણગારાયેલાં, તથા લાંબા સમય સુધી ચિત્તને
ચમત્કાર આપનારી રચનાથી ભરપૂર નાનાં અને મોટાં સંકેતોથી પણ

વંધારે સ્તોત્રો છે, એ કાનાથી અજ્ઞાણું છે? તોપણ આવાં ઉપનિષદોના રહસ્યને ઝરતા અમૃતસરોવરના પ્રવાહના સિંચનથી રસાર્દ આશયવાળાં ખીજાં સ્તોત્રો નથી, એ હેતુને લીધે તેઓથી આ સ્તોત્રના નિરવકાશ-પણાની શંકા કરવી એ શાસ્ત્રોના અભ્યાસના અભાવથી યુક્ત છે એમજ કહેવાય.

જો કે આ ટીકાની શ્લાઘા વિષે અત્યંત સારી રીતે નિર્વચન કરનારો પણ મૂંગો બની જાય, તો સંપૂર્ણ નિર્વચન કરવામાં અશક્તિ ધરાવતા મારા જેવા મનુષ્યની તો શી ગણના? તથાપિ, હું કહી શકું એમ નથી તોપણ આ વિષયમાં થોડા અક્ષરો સંક્ષેપથી કહું છું.

સઘળી સૃષ્ટિના પ્રવાહના આદિ કારણરૂપ, અને નિરવધિ સમયની સાથે આવવાથી જન્મેલા મૂલવાળી, તથા આત્મસ્વરૂપનું આવરણ કરનારી અવિદ્યારૂપ અંધકારના સમૂહને દૂર કરવામાં સમર્થ પ્રચંડ કિરણવાળા સૂર્યની પેઠે નિરવચ્છિન્ન, આનંદધન તથા અમૃતરૂપ આત્મસ્વરૂપના પ્રકાશને ઉપયોગી જ્ઞાનને આપનારપણાથી આ ટીકા ધ્વજગાત્રી વિદ્વાનોને જાણે નવીનજ હોય તેમ આનંદ આપે છે. જો કે આ ટીકામાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલા પદાર્થો પ્રાચીન છે, તેને લીધે તેઓ ઉત્તમ પંડિતોની જાણ બહાર નથી, નથી તેઓને માટે આ ગ્રંથસ્થ પદાર્થોનો અનુવાદ બહુ ઉપયોગી નથી, તોપણ જ્યાં તર્ક કટુથી પહોંચી શકે એવા ખીજા નિર્બંધોમાંથી જે અપકવણુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને જીવ, ઇશ્વર, અજ્ઞાન, સૃષ્ટિનો ઉદય, પ્રલય, સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં સ્વરૂપ, તથા અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ દોષોથી રહિત લક્ષણ, પ્રયોજન વગેરેનો સારો બોધ ન થાય તેઓના પર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથીજ ‘રૂપરૂપ અર્થવાળાં, અને થોડા અક્ષરવાળાં વાક્યોથી તેઓને પણ તે પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય’ એ હેતુ વડેજ આ ટીકા કરવામાં ગ્રંથકારની પ્રવૃત્તિ હોવાથી આ ગ્રંથનું પ્રસિદ્ધ પદાર્થોનું અનુવાદરૂપ હું કેમ બહુ ઉપયોગી ન હોય? ઉલટું

ખીજાં પ્રમાણોના ટેકાની ગેરહાજરીમાં ચોતાના મનથી કલ્પી લીધેલા પદાર્થોના કથનમાં ‘અનાદિ અજ્ઞાનને મૂલસહિત દૂર કરવામાં સમર્થ’ જ્ઞાનને તે પદાર્થો દૂર કરશે કે કેમ ?’ એવો સંશય થવાથી જિજ્ઞાસુ શિષ્યોની તેઓમાં નિઃશંક પ્રવૃત્તિનો અભાવ આવી પડશે, તેને લીધે પ્રમાણુસિધ્ધ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરવામાંજ અંથના ઉત્કર્ષની પરમ ઉચ્ચતા છે.

વેદાક્ત કર્મો આચરવામાં નિષ્ઠાયુક્ત અંતઃકરણવાળા, સત્ તથા અસત્ પદાર્થોનો વિલેક, વિનય, મધુરતા વગેરે જોષ્ઠતા ગુણસમૂહથી સંપન્ન, સુવિગ્રહ (સારા વિગ્રહ-શરીરવાળા) હોવા છતાં પણ અવિગ્રહ (વિગ્રહથી રહિત-કોષ્ઠની સાથે કલહ નહિ કરનારા) પ્રપંચે (જગતે) સેવવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ નિષ્પ્રપંચ (પ્રપંચરહિત મનુષ્યોએ-વિક્ષાનોએ સેવવા યોગ્ય) ભવથી [સંસારથી] વિરક્ત હોવા છતાં પણ ભવમાં (શિવમાં) અનુરાગવાળા, મનોવિનોદ (મનને વિનોદ) આપવાના સ્વભાવવાળા હોવા છતાં પણ અમનોવિનોદ (નિર્મનસ્ક-મનના અભિમાન વગરના લોકોને વિનોદ) આપવાના સ્વભાવવાળા, ગુણુપ્રિય (ગુણોપર પ્રેમવાળા) હોવા છતાં પણ અગુણુપ્રિય (ગુણાભિમાનથી રહિત પુરુષોને પ્રિય), સંજ્ઞતાભિમાન [અભિજનવિશિષ્ટ લોકોપર મમતાવાળા] હોવા છતાં પણ અસંજ્ઞતાભિમાન (અભિમાનની ઉત્પત્તિ વગરના), વિષય વગેરેમાં સ્પૃહાથી રહિત-નહિ કે વિનય વગેરેમાં, વિભવોમાં મમતા વગરના—નહિ કે સદાચાર વગેરેમાં, ખીજનો અપકાર કરવા વિષે જ્ઞાન નહિ ધરાવતા—નહિ કે ખીજનો ઉપકાર કરવામાં, અશુભ માર્ગોમાં પરિચય વગરના—નહિ કે શુભ માર્ગોમાં, કલહ કરવામાં નહિ સમજતા—નહિ કે વાદમાં (શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં), ખીજની નિંદા કરવામાં મૂંગા—નહિ કે ખીજના ગુણોની સ્તુતિ કરવામાં, ખીજના ધનનુ ગ્રહણ કરવામાં લોભના અભાવવાળા—નહિ કે પાત્રને ધનનું દાન આપવામાં, અર્થાત

પાત્રને ધનનું દાન આપવામાં લોભ — અત્યુત્કટ સ્મૃહાવાળા, કૈલાસપર્વ-
તની પેઠે અત્યંત ઉજ્જવળ કીર્તિવાળા, સાગરની પેઠે સદા હૃદયમાં
વસતા લક્ષ્મીના પતિ વિષ્ણુ ભગવાન્વાળા, સારા શાસ્ત્રની પેઠે સદુપદેશ
આપવાના વ્રતવાળા, ચંદ્રની પેઠે દૃષ્ટિની પ્રમન્નતાને કરનારા, સૂર્યના
પેઠે શુભ માર્ગને પ્રવર્તાવનારા, વધારે શું કહું, જાણે બીજે માયાશક્તિ-
વિશિષ્ટ શ્રીરામચંદ્રનો અવતાર હોયતી શું એવા, અગાધ બુદ્ધિવાળા,
આ મૂલ્ય ગ્રંથ અને તેની રીકાને રચનારા શ્રીમાયારામ પંડિત સ્મરણ-
માર્ગ પર આવતાં કાના કલ્યાણ માટે શી રીતે ન થાય ? લોકોના કલ્યાણ
માટે આવા ધીર બુદ્ધિવાળા ઉત્તમ પુરૂષોની પૃથ્વી વિષે લાંબા સમય
સુધી સ્થિતિ રહે એમ ધૃચ્છું છું કલ્યાણ થાઓ.

આ વિષયમાંજ પાંચ પદ્યો પણ છે.

પાંચ પદ્યોનો અનુવાદ.

માયાશક્તિવિશિષ્ટ શ્રીરામચંદ્રે સૃષ્ટિથી પહેલાં જાતે આ સર્વજ્ઞ
જગતને બુદ્ધિથી ધારી લાઇ અપૂર્વ ભેદને લીધે ઉંચા, નીચા, એમ
અનેક પ્રકારના અનિર્વચનીય તે જગતને સંકલ્પથી સરજ્યું. તે જો કે
સ્વરૂપથી તો નથી, તોપણ પ્રારબ્ધ પર્યાંત કેવળ ઝાંઝવાના જળની એકે
ભાસે છે. તે આ માયાવિશિષ્ટ શ્રીરામચંદ્ર જેવી રીતે જગતનું તત્ત્વ જાણ્યું
છે તેવી રીતે બીજે [શ્રીમાયારામ પંડિતબુદ્ધિ ભિન્ન] સ્પષ્ટ રીતે
જાણુતોજ નથી. ૧

પવિત્ર રચનાવડે અત્યંત શુદ્ધ પદાર્થોને જણાવવાથી આ શ્રીવટ-
ત્યષ્ટકે કયા બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોના હૃદયોમાં ન વસે ? કારણ કે ઉપ-
નિષદોવડે જાણવા યોગ્ય પુરૂષોત્તમની ભક્તિવાળા મનુષ્યોને તેથી અમૂર્ત-
રસનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

સંસારના સંતાપરૂપ સૂર્યના અત્યંત આકરા તાપને ભોગવતો,

અને તેથી બ્રહ્મવિદ્યાને જાણવાનારા આકર ગ્રંથોના, આ વટપત્યષ્ટક વિષે કરવામાં આવેલા મંથનથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મજ્ઞાનરૂપ અમૃતરસના પૂરનો સ્વાદ લેવામાં તત્પર હૃદયવાળો મનુષ્ય શોષણ—નાશ પામેલી સંસારરૂપ પીડાના લેશને પણ અનુભવતો નથી. ૩

ગુણોના નિષિરૂપ કર્મવાળા આ ગ્રંથના રચનારના વિનયથી શુદ્ધ વંશ, સ્વભાવ, તથા ચરિત્રને યોગ્ય વાક્યોનાં પદોની યોજના હું કયા અક્ષરોથી સત્ય રીતે કરી શકું ? તેથી સાધનરહિત હોવાને લીધે એ વિષયમાં મારું મૌનજ ભલે ઉચિત રહે. ૪

આવા (ગ્રંથકારના જેવા) પુરૂષપ્રયત્નો પૃથ્વીના કટ્યાણુ માટે થાઓ, કારણ કે તેઓથી સંસારના ભયને ભાંગી નાખનારી શ્રીમહાદેવની ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫

ગદ્યનો અનુવાદ.

જામનગરના શ્રેષ્ઠ પંડિત શ્રીમાન્ કલિદાસ શાસ્ત્રીના વિદ્યાકુશલ પુત્ર શ્રીમાન્ હરિલાલ શાસ્ત્રી છે. તેમણે દીપિકા દીકાસહિત શ્રીવટપત્યષ્ટકનો, મૂલ અર્થનો ત્યાગ નહિ કરી ગુજરાતી ભાષામાં અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર અનુવાદ કર્યો છે. તે જોઇ મનમાં ધણોજ સંતોષ ઉત્પન્ન થયો છે. ત્યાં કોઇ કોઇ સ્થળે ટિપ્પણીઓમાં તેમણે પોતાના અપૂર્વ પાંડિત્યનો પરિચય આપ્યો છે. આ અનુવાદ વેદાંતતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળા ગુર્જર ભાષા બોલતા લોકોને અત્યંત આનંદની પ્રાપ્તિ માટે થશે એમ માનું છું.

ડૃ. મિશ્રપુખરા, હરિહરાશ્રમ,
વટપતિ વિદ્યાલય, કાશી.

{ પટના સંસ્કૃત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ
[પ્રધાનાધ્યાપક] પદવાક્યપ્રમાણપા-
રંગત મહામહોપાધ્યાય શ્રીહરિહર-
કૃપાલુ મહોદયની સંમતિપૂર્વક તંકા-
ભયમીમાંસાતીર્થ ન્યાયશાસ્ત્રી શ્રીમાન્
બ્રહ્મચારી હરિદેવશર્માની
સંમતિ છે.

શ્રી:

સમેદાયા ભક્તેઃ ક્વચિદપિ સશક્તેઃ પરિચયઃ
 પ્રમેદસ્તન્ત્રાણાં ક્વચિદપિ સવેદઃ પરિણતઃ ।
 જનાનામાનન્દં પ્રતિપલમમન્દં વિરચયન્
 નિવન્ધોઽયં જાતો વટપતિકૃપાતોઽદ્ભુતમયઃ ॥

અથેદાનીં મહાનયં પ્રમોદવિષયઃ સમેષાં જનિમતાં યદિદં
 વટપત્યષ્ટકં નામ પ્રકરણં વટવીજમિવ સુસૂક્ષ્મં સશાસ્ત્રપ્રશાસ્ત્ર
 તત્ત્વં, મધ્વિવ સકલમકરન્દં, બ્રહ્મેવ પ્રકૃતવર્ણનીયં વટપત્યભિધાનં
 નિખિલભુવનં, હૃદયમિવ રચયિતુર્નિખિલતન્ત્રં, સમમપિ સમક્તિ-
 દર્શનમન્તર્ભાવયત્, અષ્ટકવ્યાજેન સિદ્ધાન્તવિન્દુરિવ વેદાન્તત્ત્વ-
 પ્રતિપાદનપરં દિષ્ટ્વા સમજનિ સંપ્રતિ જગતામાનન્દાય વિશે-
 ષતઃ સમુપકારાય ચ સતાં દર્શનશાલિનામિતિ ।

ગવર્નમેન્ટ સંસ્કૃત કોલેજ } બાલબોધમિશ્રઃ
 વનારસ (કાશી) } ન્યાયવ્યાકરણાચાર્યપદ્મદર્શનતીર્થઃ

ગુજરાતીમાં અનુવાદ

શ્રી:

લોકોના પુષ્કળ આનંદને ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન કરતો આ શ્રીવટપ-
 ત્યષ્ટક નામનો નિબંધ શ્રીવટપતિની કૃપાથી આશ્ચર્યમય થયો છે, કારણ
 કે તેમાં કોઈ સ્થળે નવ ભેદવાળી ભક્તિનું નિરૂપણ છે, કોઈ સ્થળે
 સવિકલ્પ બ્રહ્મનો પરિચય થાય છે, અને કોઈ સ્થળે વેદોક્ત તત્ત્વમાં
 પરિણામ પામતો તંત્રોનો ભેદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

હવે દેહધારી સઘળા મનુષ્યોને આ મોટા હર્ષનો વિષય છે કે
 શાખા અને પ્રશાખાવાળા વૃક્ષરૂપ વટના ખીજની પેઠે અત્યંત સૂક્ષ્મ,
 મધની પેઠે સઘળું મકરંદરૂપ, સઘળાં ભુવનો જેમાં અધ્યસ્ત છે એવા

શ્રીવટપતિ નામના બ્રહ્મની પેઠે જોણે વર્ણનીય જીવ, ઇશ્વર, માયા વગેરે વિષયોનો પ્રસ્તાવ કર્યો છે એવું, જાણે રચનારનું હૃદય હોયની શું તેમ સઘળાં તંત્રોવાળું, સમાન દૃષ્ટિવાળું હોવા છતાં પણ સ્વિકરૂપ બ્રહ્મની ભક્તિવાળા શાસ્ત્રનો પોતાનામાં સમાવેશ કરતું, અને આઠ શ્લોકોના મિષ્ટી, પૂજ્યપાદ શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતીકૃત સિદ્ધાંતખિદુ નામના ગ્રંથની પેઠે વેદાંતના તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર એવું આ શ્રીવટપત્યજ્ઞ નામનું પ્રકરણ અર્વાચીન કાળમાં જગતના આનંદ માટે, અને વિશેષે કરી દર્શનગ્રંથોના અભ્યાસી સંજ્ઞાનોના શુભ ઉપકાર માટે રચાયું એ આનંદની વાત છે.

ગવર્નમેન્ટ સંસ્કૃત કોલેજ }
અનારસ (કાશી) }

આલખોત્રમિશ્ર
ન્યાયગ્યાકરણાચાર્યપદ્મદર્શનતીર્થ

(નિઃશિલદર્શનાલક્ષ્મીવિદ્યુત્કુલભૂષણહિન્દુવિશ્વવિદ્યાલયસંસ્કૃત-
વિભાગપ્રધાનાધ્યાપકશ્રીચાલકૃષ્ણમિશ્રસ્ય સકાશાત્)

શ્રી:

વેદાન્તશિરોમણિપણ્ડિતશ્રીમાયારામપ્રણીતં સટીકં વટ-
પત્યજ્ઞકં મયાવલોકિતમ્ । અસ્ય ટીકાયાં વેદાન્તદર્શનપ્રતિપા-
દિતાઃ પદાર્થાઃ સમ્યક્તયોગ્યસ્તાઃ સન્તિ, યદવલોકનેન મનસિ
પ્રસાદઃ પ્રાદુર્ભવતિ, નિર્માતૃવેદાન્તવિદ્યાવૈપશ્ચિત્યં ચ પરિચીયતે ।
યાદૃશં વ્યાખ્યાનાય સ્તુતેઃ સ્પૃહ્યન્તિ સદ્વ્યાવન્તસ્તાદૃશં ચેદ-
મષ્ટકવ્યાખ્યાનમિતિ પ્રશસનીયઃ સ્વલ્પસૌ મહાત્મેતિ શિવમ્ ।

કાશ્યામ્,
૨૬-૯-૩૬ }

ચાલકૃષ્ણમિશ્રઃ

યુજરાતીમાં અનુવાદ
(નિખિલદર્શનાનંકાર વિદ્યતુલ્લૂપણ હિન્દુવિશ્વવિદ્યા-
લયસંસ્કૃતવિભાગપ્રધાનાધ્યાપક
શ્રીબાલકૃષ્ણમિશ્ર તરફથી)

શ્રી:

વેદાંતશિરોમણિ પંડિત શ્રીમાયારામજીએ રચેલા સરીક શ્રીવટપત્ય-
ષ્ટકનું મેં અવલોકન કર્યું છે. આની રીકામાં વેદાંતદર્શન વિષે પ્રતિપાદન
કરેલા પદાર્થો સારી રીતે દાખલ કરેલા છે, જેને જોઈ મનમાં પ્રસન્નતા
પ્રકટ થાય છે, અને ગ્રંથ રચનારના વેદાંતવિદ્યા વિષેના પાંડિત્યનો
પરિચય થાય છે. વિદ્વાન્ લોકો શ્રીવટપતિની સ્તુતિના જેવા વ્યાખ્યાનની
સ્પૃહા રાખે, તેવુંજ અમે શ્રીવટપત્યષ્ટકનું વ્યાખ્યાન છે, તેથી ખરેખર
આ મહાત્મા માયારામજી પ્રશંસાસ્થાયી છે. કલ્યાણ થાઓ.

કાશી

૨૬-૯-૩૬

બાલકૃષ્ણમિશ્ર

વટપત્યષ્ટકાખ્યમિદં સવ્યાખ્યં પુસ્તકં સ્થાલીપુલકન્યાયેન
મયાવાલોકિ । અત્ર સ્તુતિવ્યાજેન અદ્વૈતવેદાન્તાનુસારેણ પદાર્થ-
સ્તુચારુરૂપેણોપપાદિતાઃ । ગ્રન્થોઽયં ગ્રન્થકર્તુરદ્વૈતવેદાન્તેઽનુત્તમ
પરિચયં ભગવતિ ભક્તિમનન્યાદર્શીં ચાવેદયતિ । પण्डितानामयं
विद्यार्थिनां उपदेयो ग्रन्थः । अतो विश्वसिमि विद्यानुरागिणो
ग्रन्थमिमं स्वोपादेयकोटौ पुरतो निक्षिप्य ग्रन्थकर्तुः सफलयेयुः
परिश्रममिति—

વારાણસી (કાશ)

૬-૧૦-૩૬

આશ્વિન કૃષ્ણષષ્ઠી

સં. ૧૯૯૩.

ચિન્નસ્વામિશાસ્ત્રી

મીમાંસાધ્યાપક:

હિન્દુવિશ્વવિદ્યાલય:

ગુજરાતીમાં અનુવાદ

દીપિકા ટીકાસહિત આ શ્રીવટપત્યષ્ટક નામના પુસ્તકને સ્થાલી-
પુલાકન્યાયથી મેં જોયું છે. એમાં સ્તુતિના મિષથી અદ્વૈત વેદાંતને
અનુસારે પદાર્થોનું ધણી સારી રીતે ઉપપાદન કર્યું છે. આ ગ્રંથ
અદ્વૈત વેદાંતમાં ગ્રંથકર્તાનો ઉત્કૃષ્ટ પરિચય અને શ્રીભગવાનમાં અસાધારણ
ભક્તિ દર્શાવે છે. વિદ્યાર્થીઓએ અને પંડિતોએ પણ આ ગ્રંથ ગ્રહણ
કરવા યોગ્ય છે. આથી હું વિશ્વાસ રાખું છું કે વિદ્યામાં પ્રેમવાળા
લોકો આ ગ્રંથને પોતાની સ્વીકરણીય વસ્તુઓના પક્ષમાં પ્રથમ મૂકી
ગ્રંથકર્તાના પરિશ્રમને સફલ કરશે.

વારાણસી (કાશી)

૬-૧૦-૩૬

આશ્વિન વદ ૬.

સં. ૧૯૯૩

ચિન્નસ્વામી શાસ્ત્રી.

મીમાંસાધ્યાપક

હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય.

શ્રીવિશ્વેશ્વર: શરણમ્.

વેદાન્તતીર્થોપપદેન માયા-રામેણ વિદ્વત્પ્રવરેણ રમ્યમ્ ।
વટાધિપસ્તોત્રમિદં સટીકં નિર્માય મહં પ્રવિતીર્ણમસ્તિ ॥૧॥

આમૂલમાચૂલમિદં વિલોક્ય બ્રહ્માદ્વયં વર્તયિતું પ્રવૃત્તમ્ ।
મનો મદીયં પરમાં પ્રમોદપરંપરાં ગાહત એવ ચિત્રમ્ ॥૨॥

વેદાન્તસિદ્ધાન્તપથોપપન્નં ન્યરૂપિ રૂપં ચ વટાધિપસ્ય ।
પ્રસન્નતોડન્યે બહવઃ પદાર્થાં નિરૂપિતાસ્તત્ત્વવિદાં મુદર્થાઃ ॥૩॥

તસ્માદિદં ભક્તિમતાં જનાનાં વેદાન્તિનાં ચાપ્યુપયોગયોગ્યમ્ ।
શ્રીમૂર્યનારાયણદેવશર્મા સંમન્યતે શ્રૌતપવિત્રકર્મા ॥ ૪ ॥

કાશી

સંમતિરિયં

૧-૧૦-૩૬

વારાણસેયરાજકીયસંસ્કૃતમહાવિદ્યાલયાધ્યાપકસ્ય
ન્યાયવ્યાકરણાચાર્યોપાધિકસ્ય
સૂર્યનારાયણશર્મશુક્લસ્ય ।

યુજરાતીમાં અનુવાદ.

શ્રીવિશ્વનાથ શરણુ છે.

વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ વેદાંતતીર્થ શ્રીમાયારામજીએ આ શ્રીવટપત્યષ્ટક સ્તોત્ર ટીકાસંહિત રચી મને આપ્યું છે. ૧

અદ્વૈત બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવા પ્રવ્રત્ત થયેલા એ સ્તોત્રને આદિથી અંતસુધી લેખ માફ મન આશ્ચર્યયુક્ત થઈ પરમ આનંદની પરંપરામાંજ પ્રવેશ કરે છે. ૨

શ્રીવટપતિનું ૩૫ વેદાંતસિદ્ધાંતના માર્ગથી યુક્ત વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને તત્ત્વવેત્તા લોકોના આનંદને માટે પ્રમંજોપાત્ત બીજા ઘણા પદાર્થોનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. ૩.

તેથી આ સ્તોત્ર ભક્તજનોને તથા વેદાંતીઓને પણ ઉપયોગમાં આવે એવું છે. શ્રૌત કર્મોથી પવિત્ર આચરણવાળા શ્રીસૂર્યનારાયણદેવ-શર્મા આ વિષયનો સ્વીકાર કરે છે. ૪.

કાશી
૧-૧૦-૩૬

આમાં સંમત છે—
કાશીની રાજકીય સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય (કોલેજ)ના
અધ્યાપક ન્યાયવ્યાકરણાચાર્ય,
સૂર્યનારાયણશર્મા શુક્લ

અલ્પીયો વટપત્યષ્ટકં તદ્વ્યાખ્યા ચ ગમ્भीરગવેષણાયોભય-
નિર્માતુઃ શ્રોમાયારામમહાત્મનો વેદાન્તવડુષ્યગૌરવં, કાવ્યરચના-
નૈપુણ્યં, તિમિરાતિભિરયોરિવ વ્યધિકરણયોજ્ઞાનિભક્ત્યોઃ
સામાનાધિકરણ્યં ચાનુમાપયતઃ કૃષ્ણવર્ત્માનં ધૂમ દિવ્યમ્ ભૂમિકા
ચાવદ્યોતયતિ મહાત્મનોઽન્વર્થસમાખ્યત્વમ્ ।

સવ્યાખ્યાપૃકપર્વાલોચનેન શાસ્ત્રીયબહુવિષયાવગાહનં ભવે-
ન્મતિમતામિતિ સંભાવયતિ—

વિરલાવિદ્યાલય,
બનારસ સિટી (કાશી)
૨૫-૯-૩૬

સભાપતિશર્માપાધ્યાય:
વિરલાવિદ્યાલયપ્રધાનાધ્યક્ષ:
(પ્રિન્સિપલ)

ગુજરાતીમાં અનુવાદ.

જેમ ધૂમાડો અગ્નિનું અનુમાન કરાવે છે, તેમ અત્યંત લઘુ શ્રી-
વટપત્યષ્ટક અને તેની વ્યાખ્યા ગંભીર વિચારશક્તિવાળા પાસે તે
અન્નેના રચનાર શ્રી માયારામજી મહાત્માના વેદાંત વિષે પાડિત્યના
ગૌરવનું, કાવ્યરચનામાં નિપુણપણનું, પ્રકાશ અને અધિકારની પેઠે ભિન્ન
ભિન્ન અધિકરણ (આશ્રય)વાળાં જ્ઞાન તથા ભક્તિના સમાન અધિકરણ-
વાળાપણાનું અનુમાન કરાવે છે. શ્રીવટપત્યષ્ટકની ભૂમિકા મહાત્મા શ્રી-
માયારામજીના સાર્થક નામવાળાપણાનો પ્રકાશ કરે છે.

વ્યાખ્યાસહિત શ્રીવટપત્યષ્ટકનું પર્યાલોચન કરવાથી બુદ્ધિશાળી
લોકોને શાસ્ત્રીય ધણી વિષયોમાં પ્રવેશ થશે એમ માને છે—

વિરલા વિદ્યાલય,
બનારસ સિટી (કાશી)
૨૫-૯-૩૬

સભાપતિશર્મા ઉપાધ્યાય.
વિરલા વિદ્યાલયના પ્રધાનાધ્યક્ષ
(પ્રિન્સિપલ)

શ્રીવિશ્વેશ્વર: શરણમ્ ।

વૈરાગ્યોત્પાદકમિદં સ્તોત્રં શ્રીવટપત્યષ્ટકં સટીકં સાધુમાયા-
રામપણ્ડિતવિરચિતં શમવતાં મુમુક્ષુણાં ચ શ્રદ્ધાલૂનાં હસ્તગત-
મમન્દાનન્દાવહં વિલોક્ય તત્પ્રણેતાર: સાધુમહોદયા ધન્યા
इति मन्यामहे ।

ગીર્વાણવાગ્વધિની સભા,
સાઙ્ગવેદવિદ્યાલય,
રામઘાટ,
કાશી,
મિતિ:—કાર્તિક સુ. ૮
રવિવાર ૧૯૯૩

શ્રીરાજેશ્વરશાસ્ત્રી દ્રાવિડ:
શ્રીકાશીસ્થસાઙ્ગવેદવિદ્યાલયપ્રધાના-
ધ્યાપકન્યાયાચાર્ય:
શ્રીગણેશદીક્ષિત:
સભાપતિ: ગીર્વાણવાગ્વધિની સભા
રામચન્દ્ર શા. સ્વનંદ:
મન્ત્રી, ગીર્વાણવાગ્વધિની સભા

ગુજરાતીમાં અનુવાદ.

શ્રીવિશ્વનાથ શરણ છે.

સાધુ શ્રીમાયારામ પંડિતજીએ રચેલા, વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા સદીક આ શ્રીવટપત્યષ્ટકને મનોજયવાળા શ્રદ્ધાળુ મુમુક્ષુઓના હાથમાં જઈ પુષ્કળ આનંદ આપનારું જોઈ, તેના રચનારા સાધુ મહોદયે ધન્યવાદને પાત્ર છે, એમ અમે માનીએ છીએ.

ગીર્વાણવાગ્વર્ધિની સભા,
સાંગવેદવિદ્યાલય,
રામઘાટ,
કાશી
તિથિ-કાર્તિક સુ. ૮
રવિવાર ૧૯૯૩

શ્રીરાજેશ્વર શાસ્ત્રી દ્રાવિડ
શ્રીકાશીના સાંગવેદવિદ્યાલયના
પ્રધાનાધ્યાપક ન્યાયાચાર્ય
શ્રીગણેશ દીક્ષિત
સભાપતિ, ગીર્વાણવાગ્વર્ધિની સભા
રામચંદ્ર શા. ખનંગ
મંત્રી, ગીર્વાણવાગ્વર્ધિની સભા

શ્રી:

પુરુષપ્રકાણ્ડેન્યાંયવ્યાકરણવેદાન્તાદ્યનેકશાસ્ત્રવિદ્ધિર્માયારામવિદ્વદ્ધિઃ પ્રણીત વટપત્યષ્ટકં તૈરેવ વિરચિતટીકોપેતમાલોક્ય પરં પ્રમોદમાપન્ના વચમ્ । પ્રસાદાદિગુણોપેતમિદં खलु काव्य-मधीयानानां चेतःसु कंचन विलक्षणं ज्ञानमयभक्तिरसोद्रेकमावि-र्भावयति ।

તટ્ટીકા ચ વેદાન્તપદાર્થજિજ્ઞાસૂનરૂપમતીન્ તન્મિષેણ વેદાન્તશાસ્ત્રપ્રતિપાદિતપદાર્થાન્સંક્ષેપેણ સુગમેન ચ પથા बोध्य-यन्ती, टीकाकर्तुश्चेतोनिहितवेदान्तशास्त्राभ्यासजनिततत्त्वज्ञानं बहिः प्रकाशयन्तीव, नितरामात्मन उपादेयतां ग्राहयति ।
કિં વહુના, ઉક્તપણ્ડિતકૃતિરેષા સર્વેષામુપકારાય ભવિષ્યતીતિ ।

બનારસ સિટી (કાશી)

તા. ૨૫-૨-૩૬

ગણપતિશાસ્ત્રી મોકાટે

વ્યાકરણાચાર્ય:

પ્રોફેસર, ગવર્નમેન્ટ સંસ્કૃત કોલેજ

ગુજરાતીમાં અનુવાદ

શ્રી:

ન્યાય, વ્યાકરણ, વેદાંત વગેરે અનેક શાસ્ત્રોને જાણનારા શ્રીમાયા-રામજી પંડિતે રચેલા શ્રીવટપત્યષ્ટકને તેમણેજ રચેલી ટીકાસહિત જોષ અમો ધણા આનંદને પ્રાપ્ત થયા છીએ. પ્રસાદ વગેરે ગુણોથી યુક્ત આ કાવ્ય, અધ્યયન કરનારાઓના ચિત્તમાં કોઈ વિવક્ષણ જ્ઞાનમય ભક્તિરસની વૃદ્ધિને પ્રકટ કરે છે.

તેની ટીકા, વેદાંતના પદાર્થોને જાણવાની ઇચ્છાવાળા અલ્પબુદ્ધિ મનુષ્યોને પોતાના ટીકાપણારૂપ મિષથી વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા પદાર્થો સંક્ષેપથી અને સુગમ માર્ગથી સમજાવતાં ટીકાકારના ચિત્તમાં રહેલા વેદાંતશાસ્ત્રના અભ્યાસે ઉત્પન્ન કરેલા તરવજ્ઞાનને જાણે બહાર પ્રકટ કરતી હોય તેમ પોતાના સ્વીકાર્યપણાનું અત્યંત ગ્રહણ કરાવે છે.

વધારે શું કહીએ ? ઉપર્યુક્ત પંડિતની આ કૃતિ સર્વ લોકોના ઉપકાર માટે થશે.

બનારસ (કાશી) } ગણપતિ શાસ્ત્રી મોકાદે, વ્યાકરણાચાર્ય,
તા. ૨૫-૬-૩૬ } પ્રોફેસર, ગવર્નમેન્ટ સંસ્કૃત કોલેજ

ૐશ્રીવિશ્વનાથ: શરણમ્ ।

इदं वेदान्ताद्यनेकशास्त्रगूढाभिप्राययुतं विद्वन्मण्डलाग्रगण्य-
मायारामयतिप्रणीतमष्टकरत्नं वटपत्यष्टकं तत्कृतां प्रदीपवदभि-
ज्वालिकामत एव यथार्थनाम्नीं दीपिकाख्यां व्याख्यां च साद्यन्तं
समालोच्य काशीस्थमिश्रपुष्करतीर्थसमीपवर्तिवटपतिविद्यालया-
ध्यक्षाणां पदवाक्यप्रमाणपारावारपारंगतानां पूज्यमहात्मनामेतेषां
परिश्रमं ग्रन्थरचनानैपुण्यं च दर्शं दर्शं श्रीमद्भगवतो वटपतेः
प्रसादादस्य ग्रन्थरत्नस्य देशे देशे ग्रामे ग्रामे गृहे गृहे च
प्रचारमभिकामयते—

त्रिपुरा भैरवी,
काशी }

पं. बलदेवदत्तशास्त्री व्याकरणाचार्यः
श्रीविश्वनाथसंस्कृतविद्यालयप्रधानाध्यापकः

ગુજરાતીમાં અનુવાદ

ૐશ્રીવિશ્વનાથ શરણુ છે.

વિદ્વાનોના મંડળમાં પ્રથમ ગણનાને યોગ્ય પાંડિત શ્રીમાયારામજી સાધુએ રચેલા આ વેદાંત વગેરે અનેક શાસ્ત્રોના ગૂઢ અભિપ્રાયથી યુક્ત શ્રીવટપત્યષ્ટક નામના અષ્ટકરત્નનું, તેમજ તેમજેજી કરેલી દીવાની પેઠે પ્રકાશ આપનારી, અને તેથીજ યથાર્થ નામવાળી દીપિકા ટીકાનું આદિથી અંતસુધી અવલોકન કરી કાશીમાં આવેલા મિશ્રપુષ્કરતીર્થની પાસે રહેલા વટપતિવિદ્યાલયના અધ્યક્ષ વ્યાકરણ, મીમાંસા, તથા ન્યાય-રૂપ સમુદ્રના પારને પહોંચેલા આ પૂજ્ય મહાત્મા માયારામજીના પરિ-ગ્રમને તથા ગ્રંથરચનાની નિપુણતાને જોઈ જોઈ, શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગવાનની કૃપાથી આ ગ્રંથરત્નનો પ્રચાર પ્રત્યેક દેશમાં, પ્રત્યેક ગામમાં, અને પ્રત્યેક ઘરમાં થાય, એમ ઇચ્છે છે—

ત્રિપુરા ભૈરવી,
કાશી

}

અલદેવદત્ત શાસ્ત્રી વ્યાકરણાચાર્ય
શ્રીવિશ્વનાથસંસ્કૃતવિદ્યાલયના પ્રધાનાધ્યાપક

ગુર્જરદેશસ્થપણ્ડિતાનામભિપ્રાયાઃ ।

(જામનગરવાસ્તવ્યપદવાક્યપ્રમાણપારંગતપૂજ્યમહામહોપા-
ધ્યાયશાસ્ત્રિહાથીભાઈશર્મણાં સ્વકાશાત્)

ત્રયીવાહ્યાઃ षट्, षट્ पुनरपि च साङ्ख्यचादय इति

પ્રસિદ્ધાઃ પઙ્ક્ત્યઙ્કા દ્વયસમધિકા દર્શનકરાઃ ।

સમેષામેષાં યન્નિશ્ચિલમિહ સંક્ષિપ્તવિધયા

સ્વરૂપં નિર્દિષ્ટં સરલવચનૈર્લોકસુગમમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રકર્ષસ્તત્રાપિ પ્રકટમુદિતઃ શઙ્કરગિરા—

મવિદ્યાદીનાં ચ સ્ફુટમભિહિતો લક્ષણગણઃ ।

બુધૈર્માયારામૈર્નિજમભિમતં શ્રીવટપતેઃ

સ્તુતિવ્યાજેનેદં સકલમિહ સમ્યક્ નિગદિતમ્ ॥ ૨ ॥

કૃતા ચ સ્વોપજ્ઞાવિવૃત્તિરપિ વિસ્તીર્ણરચના—

નુવાદોઽપ્યેતસ્યા વ્યરચિ હરિલાલેન વિદુષા ।

શુભાષાઙ્ગાનાં યત્સમુપકૃતયે ગુર્જરગિરા

સમસ્તં તદ્ભૂયાઙ્ગનહિતકરં શમ્ભુકૃપયા ॥ ૩ ॥

જામનગર.

સંવત્ ૧૯૯૩ આશ્વિને
ચદિ ૮ મૃગુવાસરે

} શાસ્ત્રી હાથીભાઈશર્મા.

ગુજરાતના પંડિતોના અભિપ્રાયે

ગુજરાતીમાં અનુવાદ

(જામનગરનિવાસી પદ્મવક્રપ્રમાણુપારંગત પૂજ્ય મહામહોપાધ્યાય
શાસ્ત્રીજી હાથીભાઈ હરિશંકર તરફથી)

જ નાસ્તિક અને જ આસ્તિક એમ બે જોમાં અધિક છે એવા
દસની સંખ્યાવાળા અર્થાત્ આર દર્શનકારો પ્રસિદ્ધ છે. એ સઘળાં
દર્શનોનું સઘળું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી સરલ વચનો વડે લોકોને સારી રીતે
સમજી શકાય એવી રીતે બે દર્શાવ્યું છે, ૧

તેમાં પણ શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યની વાણી (શાંકર સિદ્ધાંત)ની ઉત્કૃ-
ષ્ટતા સ્પષ્ટ રીતે બે પ્રકટ કરી છે, અને અવિદ્યા વગેરેનાં લક્ષણોના
સમૂહનું નિઃસંદેહ રીતે બે નિરૂપણ કર્યું છે, શ્રીવટપતિની સ્તુતિના
મિષ્ટથી પડિત શ્રીમાયારામજીએ આ ગ્રંથમાં સઘળું સ્વમત સારી રીતે
બે કહ્યું છે, ૨

અને પોતાના જ્ઞાનકૌશલ્યથી વિસ્તીર્ણ રચનાવાળી દીપિકા નામની
ટીકા જે રચી છે, વળી શાસ્ત્રી હરિલાલે સંસ્કૃતભાષાના અનભિન
મનુષ્યો પર ઉપકાર કરવા ગુજરાતી ભાષામાં સદીક શ્રીવટપત્યષ્ટકનો જે
અનુવાદ કર્યો છે, તે સઘળું શ્રીશંભુની કૃપાથી લોકોનું કલ્યાણકારક થાયો. ૬

જામનગર.
સંવત્ ૧૯૯૩, આશ્વિન
વદ ૮ શુક્રવાર

} શાસ્ત્રી હાથીભાઈશર્મા

ગુર્જરાનુવાદરહિતશ્રીવટપત્યષ્ટકપ્રથમસંસ્કરણપ્રસ્તાવનાત

ઉદ્ઘૃતોઽભિપ્રાયઃ

(વેદશાસ્ત્રસંપન્નવેદાન્તવ્યાકરણતીર્થવેદાન્તશિરોમણેઃ પેટ-
લાદપુરસ્થશ્રીનારાયણસંસ્કૃતવિદ્યાલયપ્રધાનાધ્યાપકસ્ય અમૃત-
લાલશર્મણઃ શાસ્ત્રિણઃ સકાશાત્)

અસ્યાં ચ શ્રીવટેશસ્તુતૌ ઇતદષ્ટકપ્રણેતુસ્તત્ત્વજ્ઞાનાતિશયઃ
સ્વોપાસ્યપરદેવતાયાં પરમાનુરાગશ્ચ વ્યક્તો ભવતિ । ઇતસ્ય
શ્રીવટેશાષ્ટકસ્ય વિશદતયા મૂલાર્થતાત્પર્યપ્રકાશિકા વેદાન્ત-
વિચારપૂર્ણા દીપિકાશ્ચા વ્યાખ્યા સ્તોત્રકૃતા પण्डितवर्येण
स्वयमेव विरचिता ।

... ..

अत्र विचारिता विषया वेदान्तशास्त्रेऽभिरुचिमतानां विवि-
दिषूणामतीवोपकारका वेदान्ताभिज्ञानानां च प्रमोदवद्वाः सन्ति ।

... ..

एते खलु अध्ययनेऽध्यापने प्रवचने भगवदुपासने च सत-
तमुद्युक्ताः । सर्वदेव प्रमुदितवदनाः सत्यप्रियवादिनः सौजन्य-
भूषिता दर्शनीया माननीयाश्च सताम् ।

एभिः सह मम समागमः काश्यामध्ययनसमये संवृत्तः ।
तदाप्रभृत्येव मम चेत् एतदीयसौशील्यवैदुष्यसमाकृष्टमेतेषु
स्नेहबद्धमभवत् ।

પેટલાદ
તા. ૩-૬-૩૦

લે. શાસ્ત્રી અમૃતલાલશર્મા
વેદાન્તવ્યાકરણતીર્થઃ

ગુજરાતી અનુવાદથી રહિત શ્રીવટપત્યષ્ટકની પહેલી
આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધેલો અભિપ્રાય
ગુજરાતીમાં અનુવાદ

(વેદશાસ્ત્રસંપન્ન, વેદાંતવ્યાકરણતીર્થ, વેદાંતશિરોમણિ,
પેટલાદના શ્રીનારાયણસંસ્કૃતવિદ્યાલયના પ્રધાનાધ્યાપક
અમૃતલાલશર્મા શાસ્ત્રી તરફથી)

આ શ્રીવટપતિની સ્તુતિમાં આ અષ્ટકને રચનાર શ્રીમાયારામ પંડિત-
જીના તત્ત્વજ્ઞાનની વિશિષ્ટતા અને પોતાના ઉપાસ્ય પરમદેવમાં પરમભ-
ક્તિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સ્તોત્ર રચનાર પંડિતવર્યે જાતેજ આ શ્રી-
વટપત્યષ્ટકની વિશુદ્ધ પદરચના વડે મૂલના અર્થના તાત્પર્યનો પ્રકાશ
કરનારી વેદાંતના વિચારોથી ભરપૂર દીપિકા નામની ટીકા રચી છે.

... ..
આ ગ્રંથ વિષે વિચારવામાં આવેલા વિષયો વેદાંતશાસ્ત્રમાં અભિ-
રૂચિવાળા જિજ્ઞાસુઓને અત્યંત ઉપકારક અને વેદાંતના જ્ઞાનવાળા પંડિ-
તોને આનંદ આપનારા છે.

... ..
આ ગ્રંથના રચનારા પંડિત શ્રીમાયારામજી વેદશાસ્ત્રના પરિશીલ-
નમાં, પાઠનમાં તથા પ્રવચનમાં, અને શ્રીભગવાનની ઉપાસનામાં નિરં-
તર ઉદ્યોગશાળી છે. એઓશ્રી સર્વદા પ્રસન્ન મુખવાળા, સત્ય તેમજ
પ્રિય ભાષણવાળા, સૌજન્યથી સુશોભિત, દર્શન કરવા યોગ્ય, અને
સંપુરણોએ માન આપવા યોગ્ય છે.

કાશીમાં એએશ્રી સાથે મારે સમાગમ વિદ્યાભ્યાસના સમયમાં થયો હતો. ત્યારથીજ આરંભીને મારું ચિત્ત તેમની સુશીલતા તથા વિદ્યાનાથી આકર્ષાઈ તેએાશ્રીમાં રહેલી બંધાયેલું રહ્યું છે.

પેટલાદ
તા. ૩-૬-૩૦

લે. શાસ્ત્રી અમૃતલાલશર્મા,
વેદાંતવ્યાકરણતીર્થ

ગુર્જરાનુવાદરહિતશ્રીવટપત્યષ્ટકપ્રથમસંસ્કરણત ઉદ્ધૃતોઽભિપ્રાયઃ

(જામનગરસ્થશ્રીરાજકીયસંસ્કૃતપાઠશાલાપ્રધાનાધ્યાપક-
વેદાંતાચાર્યવેદાંતકેસરિત્ર્યમ્બકરામશાસ્ત્રિણઃ સકાશાત્

ઈદં વટપત્યષ્ટકં સટીકં પળિંડતવર્યશ્રીમાયારામૈ રચિતં
મયા સંપૂર્ણમવલોકિતમ્ । કવિતા ચાસ્ય સદ્વજા ભાવગર્ભા ।
તૈરેવ પળિંડતપ્રકાળદૈરસ્ય દીપિકાલ્પ્યા વ્યાખ્યા કૃતા । દીપિ-
કયા જ્યોત્સ્નયેવ ચન્દ્રસ્યાપૂર્વતા કવિતાયા આગતા । અનેકે
પદાર્થા અસ્યામુપનિબદ્ધા જીવેશ્વરમોક્ષાદિકાઃ । યે ગ્રન્થાન્તરેષુ
કષ્ટલભ્યાસ્તેઽગ્રાનાયાસેન લભ્યાઃ ।

ચિરોષતસ્તિવદં હરિહરાભેદપ્રતિપાદકમિતિ વિપશ્ચિદપશ્ચિ-
માનાં વિશેષમોદહેતુઃ સ્યાદિત્યાશાસ્ત્રે

વેદાંતાચાર્યવેદાંતકેસરી
ત્ર્યમ્બકરામશાસ્ત્રી મહઃ

ગુજરાતી અનુવાદથી રહિત શ્રીવટપત્યષ્ટકની પહેલી
આવૃત્તિમાંથી લીધેલો અભિપ્રાય
ગુજરાતીમાં અનુવાદ.

જામનગરની શ્રીરાજકીય સંસ્કૃતપાઠશાળાના પ્રધાનાધ્યાપક વેદાંતાચાર્ય
વેદાંતકેસરી ત્ર્યમ્બકરામ શાસ્ત્રીજી તરફથી)

પંડિતવર્ય શ્રીમાયારામજીએ રચેલા આ સટીક શ્રીવટપત્યષ્ટકનું મેં
સંપૂર્ણ અવલોકન કર્યું છે, આ અષ્ટકની કવિતા સ્વાભાવિક-અકિલ્લપટ અને

ભાવેથી ભરેલી છે. પંડિતોમાં શ્રેષ્ઠ તે માયારામજીએ આ અષ્ટકની દીપિકા નામની ટીકા કરી છે. આંદનીથી જેમ ચંદ્રને અપૂર્વતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દીપિકાથી કવિતાને અપૂર્વતા પ્રાપ્ત થઈ છે. આ ટીકામાં છવ્વ, ઇશ્વર, મોક્ષ વગેરે અનેક પદાર્થોનું નિરૂપણ છે. જે પદાર્થો બીજા ગ્રંથોમાં કષ્ટથી મેળવાય તેઓ અહિં અનાયાસે મળી શકે છે.

વિશેષે કરી આ સ્તોત્ર વિષયુ તથા શિવના અભેદનું પ્રતિપાદન કરનાર છે, તેથી તે ઉત્તમ વિદ્વાનોના અધિક આનંદનું કારણ થાય એમ કહે છે—

વેદાંતાચાર્ય વેદાંતકેસરી
અચ્યંકરામ શાસ્ત્રી ભટ્ટ

(ગુર્જરદેશાન્તર્ગતભાદરવાગ્રામવાસ્તવ્યજગજીવનાત્મજવ્યાકરણ-
શાસ્ત્રિસાહિત્યતીર્થચીમનલાલશર્મણઃ સકાશાત્)

શ્રી:

શ્રીમત્સુ દયાદાક્ષિણ્યગામ્ભીર્યાદિગુણોપેતેષુ સદનદ્વિચારતર્ક-
ણારગેષુ શ્રીમાયારામમહોદયેષુ વિલસન્તુ પશ્ચ્યોપાહ્વા ચીમનલાલ-
શર્મણો નતિતતયોઽવિરતમ્ । તત્રભવતાં નૂતનહૃદયનોપક્રમમુદ્દાત્
દલં, સ્વવિરચિતદીપિકાચ્ચવ્યાખ્યોપેતં સ્વપ્રણીતં વટપત્યષ્ટકં
આલમ્બિ । પૃષ્ઠાગ્રાદારમ્ય આસમાન્તિ તદપદ્યમ્ । “ કિં કવે-
સ્તસ્ય કાવ્યેન કિં કાળ્હેન ધનુષ્મતઃ । પરસ્ય હૃદયે લગ્નં ન
ધૂર્ણયતિ યચ્છિરઃ ” इत्युक्तिमन्वर्थीकुर्वद्भिर्विरचितमेतत्सक-
દપિ દષ્ટિપથં પ્રાપયતઃ કસ્ય સચેતસો મૂર્ધાનિ ન ધુનુયાત્ ? કિં
અહુના અનેન સ્પષ્ટં ગમ્યત પતદ્ ષ્ચછ્રીમન્તોઽસિધારયેવ તત્ત્વજ્ઞા-
નેન સંસારચક્રમોહજાલં સદ્વિદ્યામૃતૌધેન સ્વાન્તસ્થકામક્રોધા-
દિરિપુરોગં વૃશ્ચન્તિ વ્યાવહારિકે કર્મણિ સ્થિતા અપીતિ । મહ-
દાશ્ચર્યમેતત્ । અથવા નૂનં વટપતેરેવૈષ મહિમા નો ચેત્ કામા

દ્યાવેગનકૈઃ પૂર્ણં મહાસદ્ધિમશાલિભિર્વેદાન્તાદિનિખિલશાસ્ત્રવિક્ષિ-
રણિ હૃદયેનાતિદુસ્તરં સંસારચક્રપારાવારં નિરસિતું માનનીયાઃ
કથંકારં શક્નુયુઃ ?

પરીક્ષાસમયસ્ય સાંનિધ્યાત્પત્રલેખને ભૂતં કાલવિલમ્બં
ક્ષામ્યન્તુ । માનનીયાનાં મયિ અદૃશ્યપૂર્વસ્નેહં સ્મારં સ્મારં ભગ-
વતો વટપતેઃ સકાશં તસ્મિન્દેહાનુભૂતિમ્ ભક્ત્યતિરેકં પૂજ્યાંસ્ત-
ત્રભવત ઉદ્દિશ્યામ્યર્થયે ।

સં. ૧૯૯૩ કાર્તિકકૃષ્ણાષ્ટમી }
જીવવાસરાન્વિતા }
ધારાણસા (કાશી)

લેખક
જગજીવનાત્મજીવીમનલાલશર્મા
સાહિત્યતીર્થઃ

(ગુજરાતની અંદર આવેલા ભાદરવા મામના રહીશ વ્યાકરણ-
શાસ્ત્રી તથા સાહિત્યતીર્થ ચીમનલાલ જગજીવન તરફથી)

ગુજરાતીમાં અનુવાદ.

શ્રી:

દયા, આતુર્ય, ગંભીરતા વગેરે ગુણોથી યુક્ત અને સત તથા
અસત પદાર્થોના વિચાર તથા તર્કના પારને પહોંચેલા શ્રીમાયારામ
મહોદય પ્રત્યે ચીમનલાલ પંડ્યાના પ્રણામોની પરંપરા સર્વદા વિદ્યાસ
પામો. આપ તરફથી નવા વર્ષના આરંભના આનંદને આપનાર પત્ર,
અને પોતે રચેલી દીપિકા નામની ટીકા સહિત આપનું અનાવેલું શ્રી-
વટપત્યષ્ટક મળ્યાં. તે શ્રીવટપત્યષ્ટકનું પ્રથમ પૃષ્ઠના અગ્ર ભાગથી
આરંભી સમાપ્તિ પર્યંત મેં અવલોકન કર્યું છે. ‘જે બીજાના હૃદ-
યમાં પ્રવેશ કરી મસ્તકને ન ધુમાવે એવા તે કવિના કાવ્યથી, અને
તે ધનુર્ધારીના બાણથી શું પ્રયોગન સરે ?’ એ વચનને સાર્થક કરતા
આપે રચેલું આ શ્રીવટપત્યષ્ટક એક વાર પણ નિરીક્ષણ કરતા કયા
શુદ્ધિમાનના મસ્તકને ન ધુણાવે ? વધારે શું કહું ? આથી આ ૨૫૪

જાણાય છે કે આપ વ્યાવહારિક કર્મોમાં રહ્યા છતાં પણ સદ્વિદ્યારૂપ અમૃતના સમૃદ્ધ સમાન, અને તત્ત્વવારની ધાર જેવા તત્ત્વજ્ઞાન વડે સંસારચક્રના કારણરૂપ અજ્ઞાનસમૃદ્ધને અને હૃદયમાં વાસ કરતા કામક્રોધ વગેરે શત્રુરૂપ રોગને છેદી નાખ્યા છે. આ મોટું આશ્ચર્ય છે; અથવા તો ખરેખર આ શ્રીવટપતિનોજ મહિમા છે, નહિ તો કામ વગેરેના બુદ્ધિસારૂપ મગરોથી ભરેલા, અને મોટા મહિમાવાળા વેદાંત વગેરે સદ્ગુણાં સાંભોળના બાણકારોથી હૃદય વડે પણ અત્યંત કષ્ટથી તરી શકાય એવા સંસારચક્રરૂપ સાગરનો નિરાસ કરવા માનનીય આપ કેમજ શક્તિમાન થાઓ?

પરીક્ષાનો સમય નજીક આવવાથી પત્ર લખવામાં થયેલા વિત્ત-
જની ક્ષમા આપશો. માનનીય આપના અપૂર્વ સ્નેહને સંભારી સંભારી,
શ્રીવટપતિની પાસે પૂજ્ય આપને ઉદ્દેશી પ્રાર્થના કરું છું કે આપનાં
તે નારાયણ ભગવાનમાં દૃઢ પ્રેમ તથા ભક્તિની અધિકતા થાય.

સં. ૧૯૯૩ કાર્તિક વદ
૮ ગુરુવાર
વાગણસી (કાશી)

લેખક
ચીમનલાલ શુભગુપ્ત,
સાહિત્યતીર્થ

उपकृति स्मरण

भव एव वटः प्रोक्तस्तत्पतिः परमेश्वरः ।

तमेव नौमि देवेशं श्रीशं वटपतिं प्रभुम् ॥

અનાદિ તથા અનંત ઐશ્વર્યથી યુક્ત એવા શ્રીહરિએ રચેલા અપાર વૈભવના ધામરૂપ ત્રિભુવનમાં પોતાના અભ્યુદયના વિષયમાં પ્રવત્ન કરવાના સ્વભાવવાળો કોઈ પણ મનુષ્ય ખીજાએ કરેલા ઉપકારની અપેક્ષા વગરનો થઈ પોતાના ઉદયના કારણરૂપ આ લોકનું કે પરલોકનું કોઈ પણ કાર્ય કરવા સમર્થ થતો નથી. શ્રૌત કર્મોને સમજાવનારા નિમંધોએ ઉપદેશોના દર્શ તથા પૌર્ણમાસ યાગને પરમ પ્રધાનપણ હોવા છતાં પણ તેઓ પ્રયાજ વગેરેની અપેક્ષા વગરના થઈ સ્વર્ગ વગેરે ફળ આપવામાં સર્વથા અસમર્થજ બને છે, અને તેના તેજ યાગ પ્રયાજ વગેરેની અપેક્ષા ગળી સ્વર્ગ વગેરે ફળો આપે છે. કેટલાંક કાર્યો લૌકિક સાહાય્ય વિના સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ ન્યાં પણ સર્વ કાર્યો પ્રત્યે સાધારણ સહાયકરૂપ પરમેશ્વર હોવાથી પૂર્વોક્ત કાર્યોમાં તેના સહાયકપણાની કલ્પના કરવી ઉચિત છે; અર્થાત ખીજાએ કરેલા ઉપકાર વગર કોઈ પણ મનુષ્ય આ લોકના કે પરલોકના ફલના કારણભૂત ક્રિયાઓના સમૂહને કરી શકતો નથી. આ પ્રાણીમાત્રને માટે સાધારણ નિયમ છે, તો પછી હું અસમર્થ ખીજાની સહાયતાનો નિરપેક્ષ બની શ્રીદીપિકાટીકાસહિત શ્રીવટપત્યબ્દક ગ્રંથરૂપ કાર્યનું સંપાદન કરવામાં સમર્થ કેમજ થઈ શકું?

विक्रम संवत् १९८२नी सालमां भोक्षधाम श्रीकाशीमां निवासना प्रसंगमां मे' नित्यसिद्ध जैश्र्वर्षशाणी लगवान् श्रीवटपतिनुं अष्टकपु स्तवन रयेलुं हतुं. त्पार पछी भारे डाछ काम प्रसंगे क्लकना जनुं थयुं. त्यांना वीरेन्द्र पंडित श्रीराधाकृष्णमिश्त्रि पूर्वोक्त अष्टकपर हिंदी टीका वप्पी, अते ते टीकासहित श्रीवटपत्यष्टकने संवत् १९८३मां

કલકત્તા સાલકિયા શ્રીસત્યનારાયણ મંદિરના માલિક શેઠ શ્રી ઠાકોરદાસ મુરેકાએ ભગવતપ્રીત્યર્થે જાપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું. ત્યાર પછી કાશીની વિદ્-
 ન્મંડલીપર નિરીક્ષણ માટે તે મોકલ્યું. ત્યારબાદ કેટલાએક સ્નેહી વિદ્વાન્
 મિત્રોના અનુરોધથી શ્રીવટપત્યષ્ટકપર દીપિકા નામની ટીકા લખવામાં
 આવી, અને તેને જાપાવવાની ઘણા જિજ્ઞાસુઓની ઇચ્છા થતાં શ્રીપય-
 સર (દૂધરેજ) શ્રીવટપતિપીઠાધીશ્વર પૂજ્યપાદ મહંત મહારાજશ્રી ૧૦૮
 જીવરામદાસજી મહારાજે મૂળી ગામના રહીશ વેદાંતવ્યાકરણતીર્થ વે.
 શા. સં. શ્રીમાન્ શાસ્ત્રી અમૃતલાલભાઈ દ્વારા મુ'અમ્મ નિર્ણયસાગર
 પ્રેસમાં સંવત્ ૧૯૮૬ની સાલમાં જાપાવ્યું. ત્યાર પછી કેટલાએક ગુર્જ-
 રભાષાભાષી જિજ્ઞાસુઓની પૂર્ણ ઇચ્છાથી દીપિકાટીકાસહિત શ્રીવટપત્ય-
 ષ્ટકનો ગુર્જરાતીભાષામાં અનુવાદ કરવાની ઇચ્છા થઈ. તે સમયે મને
 નેત્રદોષ હોવાથી તે કાર્ય મારે માટે અશક્ય થયું, તેથી શ્રી નમનગર (લઘુ
 કાશી) ના પ્રાચીન પંડિત પદવાક્યપ્રમાણપારંગત પૂજ્ય શ્રીકેશવજી
 શાસ્ત્રીજીના પદ શિષ્ય વિદ્વચ્છિરોમણિ, નિખિલદર્શનાલંકાર, અનેક
 અતિદુષ્ટ (દુર્ભેદ) સંસ્કૃત નિબંધોનો ગુર્જર ભાષામાં અનુવાદ કરનાર
 શાસ્ત્રીજી શ્રી કલિદાસજી મહોદયજીના સુપુત્ર વેદાંતવિશારદ શાસ્ત્રિવર્ધ
 શ્રી હરિલાલ શાસ્ત્રીજીને શ્રી દીપિકાટીકાપેત શ્રીવટપત્યષ્ટકના ગુર્જર
 ભાષામાં અનુવાદ માટે સપ્રેમ નિવેદન કરતાં તેઓશ્રીએ તે કરી આપ્યો.
 અનુવાદમાં મૂલગ્રંથની આનુપૂર્વી પ્રમાણે (મૂલગ્રંથના ક્રમને નહિ છોડી)
 અર્થ લખી તે તે સ્થળે વિશેષ વિવેચનરૂપે ટિપ્પણ પણ બહુ યોગ્ય
 લખેલ છે. શ્રીમાન્ શાસ્ત્રીજીએ પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રી પાસે વ્યાકરણ,
 સાહિત્ય, ન્યાય અને હિલચાલમાંસાનું સારી રીતે અધ્યયન કર્યું છે.
 તેઓશ્રીએ પદવાક્યપ્રમાણપારંગત શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતીકૃતશ્રીગીતાની
 માધુસૂદની ટીકાનો ગુર્જર ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે, તે પછી સટીક
 શ્રીવટપત્યષ્ટકનો ગુર્જર અનુવાદ કરવો તેઓશ્રી માટે દુષ્કર નથી.
 શાસ્ત્રીજી હરિલાલભાઈ બહુ સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના હોઈ પોતાની અપૂર્વ
 ઝગતને પ્રાયઃ પ્રસિદ્ધ કરતા નથી.

ગુજ્જર ટીકા લખ્યા પછી છપાવવાનો સંકલ્પ થતાં એક સમય જામનગર શ્રીઆનંદાશ્રમ ગોપાલભવનમાં પધારેલા બ્રહ્મનિષ્ઠ પ્રાતઃસ્મરણીય સ્વનામધન્ય ગુરૂવર્યશ્રી જ્ઞાનગોદડિયા સ્વામી (શ્રીપ્રકાશાનંદજી) મહારાજશ્રીના ચરણોમાં પુસ્તક છપાવવાની ઇચ્છા પ્રકાશિત કરતાં, તેઓશ્રીના આદેશાનુસાર ઝાલાવાડદેશાંતર્ગત શ્રીસૂર્યવંશીય શ્રીહરપાલદેવમખવાનપરંપરાગત અખંડપ્રૌઢપ્રતાપ ગોબાહ્યાણપ્રતિપાલક વેદવિહિતસદાચારનિષ્ઠ ધર્મપ્રાણ નેક નામદાર લીંબડીના ઠાકોર સાહેબ મહારાણાશ્રી સર દૌલતસિંહજી કે. સી. આઈ. ઇ. સાહેબ બહાદુરશ્રીએ પોતાના સ્વર્ગીય પૌત્રશ્રી શુભસ્મરણાવશિષ્ટ કુમારશ્રી રામરાજેન્દ્રસિંહજીસ્મારક ગ્રંથમાલામાં છઠા પુષ્પ તરીકે સ્થાન આપી પ્રસ્તુત પુસ્તકને ભગવતપ્રીત્યર્થ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેઓ નામદારના કોટિશઃ ઉપકાર માનું છું. વળી બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રીમદ્ યોગીન્દ્ર અન્નદગુરૂપીઠાધીશ્વર પૂજ્યપાદ પ્રાતઃસ્મરણીય ગુરૂદેવજી શ્રીરામપ્રસાદજી મહારાજની અનુકંપાથી પ્રકૃત પુસ્તકના સંપાદનનું કાર્ય નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થયું છે, તે એઓશ્રીનો, તેમજ કાશીના તથા અન્ય સ્થળોના પણ દુરંધર વિદ્વાનોએ આ પુસ્તક માટે જે જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે સર્વ મહાનુભાવોનો પરમ ઉપકાર માનું છું. સર્વનું ભગવાન શ્રીવટપતિ મંગળ કરે એમ ઇચ્છું છું' इति शम् ।

શ્રી અન્નદગુરૂવરાશ્રમ,
ગોપાલભવન, આનંદ રોડ-જામનગર
સંવત્ ૧૯૯૩ના માધ સુદ પૂનમ
શુક્રવાર

—: નિવેદક :-
આપ સર્વના ઉપકૃત
માયાપ્રસાદના
શ્રીસીતેશસ્મરણ

गुर्रानुवादसमेतसटीकश्रीवटपत्यष्टकविषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृ०
१ श्रीषट्प्रज्ञनामनिर्वचनम् ।	१
२ प्रथमः श्लोकः ।	२-६०
३ श्रीषट्प्रज्ञनामाभिधेयपरिचयः ।	२
४ दीपिकामङ्गलश्लोकाः ।	३-४
५ अनुवादमङ्गलश्लोकौ ।	३
६ शाण्डिल्यमहर्ष्युक्तं भक्तिस्वरूपम् ।	५
७ साध्यसाधनभेदेन द्विविधा भक्तिः ।	५
८ साधनरूपभक्तेर्नव भेदाः ।	५
९ श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवननामानो भक्तिभेदाः ।	६
१० अर्चनवन्दनदास्यसख्यात्मनिवेदननामानो भक्तिभेदाः ।	७
११ साध्यरूपा भक्तिः ।	८
१२ श्रीवटपतिनामनिर्वचनम् ।	९
१३ तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यां श्रीवटपतिस्वरूपनिरूपणम् ।	१०
१४ श्रीभगवत्संकल्पपूर्विका सृष्टिः ।	११
१५ ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणलक्षणम् ।	१२-१८
१६ ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणलक्षणम् ।	१८-२६
१७ सृष्टिक्रमः ।	२६-२७
१८ देवशब्दस्य विष्णुपरत्वम् ।	२८
१९ परमेश्वरस्य बहुरूपवत्त्वम् ।	२८
२० प्रथमश्लोकद्वितीयपादघटकफलशब्दस्यार्थः ।	२९-३०
२१ ब्रह्मण एवोपाधिवशेन शासितृभोक्तृभावः ।	३१
२२ प्रतिबिम्बवादः ।	३१-४०
२३ अवच्छेदवादः ।	४०-४२

विषयः

पृ०

२४ प्रतिबिम्बवादावच्छेदवादयोस्तुल्यदोषवत्त्वम् ।	४२-४५
२५ अविकृतब्रह्मण एवाविद्यया जीवभावः ।	४५-४६
२६ जीवपरिमाणरूपयोर्बहुवादिविप्रतिपत्तयः ।	४६-४७
२७ परमेश्वरविषयिण्यो बहुविप्रतिपत्तयः ।	४७-४८
२८ पूजनोपचारवैविध्यम् ।	४९-५२
२९ सावधिकनिरवधिकानन्दनिरूपणम् ।	५२-५३
३० ब्रह्मण उपनिषद्वेद्यता ।	५३-५९
३१ द्वितीयः श्लोकः ।	६०-१४६
३२ ज्ञानानन्दयोरात्मगुणत्वमधिकृत्य पूर्वपक्षः ।	६१-६२
३३ ज्ञानानन्दयोरात्मगुणत्वं किंवात्मस्वरूपत्वमित्युत्तरपक्षः ।	६२-७३
३४ ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वम् ।	७४
३५ जगत्कारणत्वे सांख्यन्यायमतनिरूपणम् ।	७४-७६
३६ उत्पत्तिक्रमः ।	७७-७८
३७ पञ्चीकरणप्रकारः ।	७९
३८ लिङ्गशरीरस्योत्पत्तिः ।	८०
३९ ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिः ।	८०
४० चतुर्विधशरीरोत्पत्तिः ।	८०
४१ भगवता एव सृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वम् ।	८१
४२ प्रलयचातुर्विध्यम् ।	८२-८६
४३ विश्वमतात्त्विकम् ।	८७
४४ अज्ञानं नाभावरूपं किंतु भावरूपम् ।	८८-८९
४५ अज्ञानस्य लक्षणम् ।	९०
४६ अज्ञानस्यानिर्बचनीयत्वम् ।	९१-९३
४७ सिद्धान्ताभिमतज्ञानलक्षणम् ।	९३-९५
४८ अज्ञानोद्भूतविश्वस्य मिथ्यात्वम् ।	९६-९७

विषयः	पृ०
४९ मिथ्याभूतप्रपञ्चेन ब्रह्मणो न सद्वितीयत्वम्	९८-१००
५० जगदुपादानत्वविषयकं मतवैविध्यम् ।	१००-१०९
५१ भ्रमज्ञानसिद्धिः ।	११०-११७
५२ ध्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थयोर्भेदः ।	११७-११८
५३ ब्रह्मणि सर्वं विश्वं कल्पितम् ।	११८-१२१
५४ निर्गुणब्रह्मोपासनसांख्ययोरधिकारिभेदेन ब्रह्म- विद्याप्राप्त्युपायत्वम् ।	१२२-१२७
५५ ब्रह्मसाक्षात्कारे मनसः करणत्वमिति भामतीकारः ।	१२७-१३०
५६ ब्रह्मसाक्षात्कारे महावाक्यानां करणत्वमिति पद्म- पादाचार्याः ।	१३०-१३२
५७ ऋग्यजुःसामाथर्वमहावाक्यानि ।	१३२-१४४
५८ महावाक्यानामपरोक्षज्ञानजनकत्वम् ।	१४५-१४६
५९ तृतीयः श्लोकः ।	१४७-१५३
६० ब्रह्मणः पुराणत्वम् ।	१४७
६१ ब्रह्मणोऽन्तर्यामित्वम् ।	१४७-१४९
६२ ब्रह्मणः साक्षित्वम् ।	१४९
६३ उपाधिलक्षणम् ।	१५०-१५१
६४ साक्षिणोऽज्ञानादीनां प्रकाशकत्वम् ।	१५२
६५ चैतन्यस्य सुखरूपत्वम् ।	१५३
६६ चतुर्थः श्लोकः ।	१५४-१६७
६७ योगाभिमतमविद्यालक्षणं तद्व्याख्यानं च ।	१५५-१५९
६८ दुःखस्य त्रैविध्यम् ।	१६०-१६२
६९ संसारार्णवो भगवदाराधनेन तत्त्वज्ञानेन च तरणीयः ।	१६३-१६७
७० आनुश्रविकोऽपि कर्मकलाप ऐहिककर्मकलाप इवाविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।	१६७

विषयः	पृ०
७१ पञ्चमः श्लोकः	१६८-१८३
७२ देहजुगुप्सा ।	१६८-१६९
७३ शरीरस्य सर्वा अवस्था दुःखरूपाः ।	१६९-१७३
७४ रमणीयरामाया अपि दुःखरूपत्वम् ।	१७४-१७५
७५ वाप्यायण्याचार्यसंमताः षड् भावविकाराः ।	१७६
७६ पञ्च क्लेशाः ।	१७७-१७८
७७ पञ्चानां क्लेशानामपि प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदारभेदेन चातुर्विध्यम् ।	१७८-१८२
७८ षष्ठः श्लोकः ।	१८३-२०५
७९ अवैदिकानि षट् शास्त्राणि ।	१८४-१८८
८० वैदिकानि षड् दर्शनानि ।	१८८-२०५
८१ योगस्य द्विविधानि फलानि । विद्यामयान्यविद्या- मयानि च ।	१९४-१९५
८२ सगुणब्रह्मवादिनो निर्गुणब्रह्मवादिनश्च ।	१९६-२०५
८३ एकदेशिमते मुक्तेश्चातुर्विध्यम् ।	२०१
८४ निर्गुणब्रह्मवादिनां मोक्षप्रकारः ।	२०२
८५ जीवन्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्च ।	२०३-२०४
८६ शैवादिनिर्गुणब्रह्मोपासकानां मोक्षविचार इतरभेद- वादिमोक्षविचारेष्वन्तर्भवति ।	२०५
८७ सप्तमः श्लोकः ।	२०६-२१२
८८ सगुणब्रह्मकृतोपकारज्ञस्य स्तोतुः सगुणविषययिणी श्रद्धा ।	२०६
८९ निर्गुणब्रह्मस्वरूपबोधकश्रुतयः ।	२०६-२०८
९० श्रीविष्णुशिवयोरभेदः ।	२०८-२१२
९१ अष्टमः श्लोकः ।	२१३-२४८
९२ जगति परमात्मस्वरूपस्य संसर्गाध्यासः ।	२१३-२१५

विषयः

पृ०

९३	तार्किकैर्नित्यत्वेनाभिमतानामाकाशादिपदार्थानामु- त्पत्तिमत्त्वम् ।	२१६
९४	जगतो मिथ्यात्वं लक्षणप्रमाणाभ्यां न कथंचन सिध्यतीति पूर्वपक्षः ।	२१७-२२७
९५	जगतो मिथ्यात्वं लक्षणप्रमाणाभ्यां सिध्यती- त्युत्तरपक्षः ।	२२७-२४८
९६	श्रीवटपतिस्तोत्रोपसंहारश्लोकौ ।	२४८-२५०
९७	भक्तानुग्रहकाम्यया परमेश्वरस्य रामकृष्ण- शिवादिविग्रहाः ।	२४९
९८	सर्वप्राणिहृदये परमेश्वरस्य सामान्यान्तर्यामिरूपाव- स्थितिमनूद्य ग्रन्थकर्तुः स्वमानसे विशेषरूपप्रकाश- प्रार्थनम् ।	२४९
९९	श्रीवटपतिस्तोत्ररुद्रश्रुतिश्लोकौ ।	२५१-२५२
१००	दीपिकोपसंहारश्लोकषट्कम् ।	२५२-२५४
१०१	गुर्जरानुवादोपसंहारश्लोकौ ।	२५४

आ ग्रंथने अंते आपेला शुद्धिपत्रकनु अनुसंधान

पृ०	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६२	११	प्रभाकर	कुमारिख
२४९	७	शुद्धस्य	शुद्धस्य
२५२	१०	दुख	दुःख

मुखपृष्ठथी भूमिका सुधी

७	१६	भाट	भाटे
१२	२४	श्रुतिओ।	श्रुतिओ।

अभिप्रायथी अनुक्रमणिका सुधी

५	१६	निर्ममो	निर्ममो
७	२३	था।री थ स त	तथा संयारी
१४	२१	(काश	(काशी)
१५	८	लेडा	लेडा
१६	१९	० वदुष्य	० वैदुष्य
१७	१	० वगाहन	० वगाहनं
२४	१	समयभा	समयभां
२६	८	लेखक	लेखकः
२६	१५	सत्	सत्
३०	१०	छटा	छटा

22/6/50

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीवटपतये नमः । श्रीषट्प्रज्ञगुरवे नमः

वेदान्ततीर्थपण्डितवर्यश्रीमायारामप्रणीतं

❧ श्रीवटपत्यष्टकम् ❧

स्वविरचितदीपिकाख्यटीकासंवलितं विद्वच्छिरोभूषणनिखिल-
दर्शनालंकारश्रीकालिदासशास्त्र्यात्मजहरिलालशास्त्रि-
रचितसटीकमूलग्रन्थगुर्जरानुवादसमेतं च ।

श्रीगणपतिने प्रणाम.

श्रीवटपतिने प्रणाम. श्रीषट्प्रज्ञ गुरुने प्रणाम.

वेदान्ततीर्थ पण्डितवर्य श्रीमायारामश्रुत्ये रचेलु'

❧ श्रीवटपत्यष्टकं ❧

तथा तेऽश्रीय्ये रचेली दीपिका नामनी टीका अने विद्वानेनां भस्तटीका
आभूषणरूप तेमज सधणां दर्शनेरूप अलंकारवाणा श्रीकालिदास
शास्त्रीना पुत्र शास्त्री हरिलाले मूलग्रन्थयुक्त टीकांना रचेली
गुजराती अनुवाद सहित.

१ 'षट्प्रज्ञ' शब्दनी व्युत्पत्ति नीचे प्रमाणे छेः—

तितिक्षोपरतिः श्रद्धा समाधानं शमो दमः ।

एषु प्रज्ञा च यस्यास्ति स षट्प्रज्ञः प्रकीर्तितः ॥

भवं सृष्ट्वा देवः स्वयमिह निविष्टो भवमुखे
 सहस्रास्यो भूत्वा फलमनुभवच्छास्त्यविकृतः ।
 परं देवैः सेव्यं रसमुपनिषद्वेद्यममितं
 नमामि श्रीनाथं भवभयहरं श्रीवटपतिम् ॥१॥

જે દેવે જાતે આ સંસાર રચી તે સંસારરૂપ પોતાના પ્રવેશ કરવાના
 દારમાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને જે દેવ હજાર મુખવાળા થઈ તથા નિર્વિ-
 કાર રહી જીવોરૂપે ફક્તો અનુભવ કરતાં તેઓને પોતપોતાનાં કર્મોમાં
 ગ્રેસે છે, તે અન્ય દેવોએ સેવવા યોગ્ય, ઉપનિષદોથી જાણાય એવા, નિર-
 વધિ આનંદસ્વરૂપ અને સંસારરૂપ ભયને હરનારા લક્ષ્મીના પતિ શ્રીવટ-
 પતિ નારાયણ ભગવાનને પ્રણામ કરું છું. ૧

તિતિક્ષા, ઉપરામ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, શમ તથા દમ એ છ પ્રાપ્ત
 કરવામાં જેની બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ હોય તે પદપ્રગ કહેવાય છે.

ઝાલા વંશના કુંભાજીના કુમાર યોગરાજના પુત્ર સામતસિંહજીએ
 યાદવ સ્વામીજીની દીક્ષા લેતાં ‘પદપ્રગ સ્વામી’ એવું નામ ધારણ કર્યું.
 તેઓશ્રીએ પોતાના દાદા ગુરુ રઘુનાથ સ્વામીએ સ્થાપેલ આશ્રમમાં રહી
 દૂધરેજના પાદરમાં વડવાઈનો એક કકડો રાખ્યો હતો. તે વૃદ્ધિ પામી
 મહાન વટવૃક્ષ થયું. એ વટવૃક્ષને લીધે ઉપર જાણવેલો આશ્રમ ‘વડ-
 વાળાનું ધામ’ કહેવાય છે, અને સમીપમાં સ્થાપિત વિજળ ભગવાન
 ‘વટપતિ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.

(શ્રીસતપુરુષચરિત્રપ્રકાશ. પ્રથમ ભાગ. આદિ શબ્દ, તથા મધ્યમ ૧૭મો)

અથ દીપિકા ટીકા ।

ભવ એવ વટઃ પ્રોક્તસ્તત્પતિઃ પરમેશ્વરઃ ।
 તમેવ નૌમિ દેવેશં શ્રીશં વટપતિં પ્રભુમ્ ॥ ૧ ॥
 પ્રધાનં વૈ મૂલં ભવવટતરોર્લોકસુભૃતો
 મહત્તત્ત્વં સ્કન્ધોઽહમિતિ ગદિતઃ કોટરનિભઃ ।
 સુશાસ્ત્રા ભૂતાનિ પ્રચુરવિષયાઃ પર્ણસદૃશાઃ
 ફલે દુઃસ્વાદુઃસ્વે સ જયતુ નિદાનં વટપતિઃ ॥૨॥

નિગમાગમમર્મજ્ઞાન્વાગ્દેવ્યા સ્વાઙ્કલાલિતાન્ ।
 પ્રણમ્ય તાનપાદાંશ્ચ ધ્યાત્વા વટપતિં પ્રભુમ્ ॥૨॥
 હરિલાલાભિધઃ શાસ્ત્રી તત્કૃપેક્ષણભાગહમ્ ।
 વટપત્યષ્ટકવ્યાખ્યાં કુર્વે ગુર્જરભાષયા ॥ ૨ ॥

વેદશાસ્ત્રોનાં મર્મેને જાણનારા તથા સરસ્વતી દેવીએ પોતાના
 ખોળામાં લઈ લાડથી ઉછેરેલા મારા પિતા શ્રીકાલિદાસ શાસ્ત્રીને પ્રણામ
 કરી, તથા શ્રીનારાયણ ભગવાન્ વટપતિ પ્રભુનું ધ્યાન ધરી તેઓશ્રીની
 કૃપાદૃષ્ટિનું સેવન કરનાર હું હરિલાલ શાસ્ત્રી શ્રીવટપત્યષ્ટકનો ગુજરાતી
 ભાષામાં અનુવાદ કરું છું. ૧, ૨.

હવે દીપિકા ટીકાનો આરંભ કરવામાં આવે છે:—

સંસારનેજ વટ (વડ) કહ્યો છે. તે સંસારરૂપ વટવૃક્ષના પતિ એટલે
 તેનું પાલન કરનાર પરમેશ્વર છે. તેજ દેવના પણ દેવ, અને લક્ષ્મીના
 પતિ શ્રીવટપતિ પ્રભુની હું સ્તુતિ કરું છું. ૧

લોકને સારી રીતે ધારી રાખનાર સંસારરૂપ વટવૃક્ષનું પ્રધાન મૂળ છે,
 મહત્ત્વ થડ છે, અહંકાર એ નામનું તત્ત્વ જખોલ જેવું છે, પાંચ
 મહાભૂતો સારી શાખાઓ છે, ઘણા વિષયો પાંદડાં જેવા છે, અને સુખ
 તથા દુઃખ ફળો છે. આ વટવૃક્ષના આદિ કારણભૂત પ્રસિદ્ધ શ્રીવટપતિ
 પ્રભુ જય પામે. ૨

ભવજોડ્સતુ સુખવ્યાય સદા સિદ્ધિકરઃ સતામ્ ।
 શિવાઙ્કથશિવાઙ્કથઃ પિતૃભાલેન્દુલુબ્ધધીઃ ॥૩॥
 પયઃસરઃસુપીઠસ્થાન્દેવાન્સ્મૃત્વા નિરન્તરમ્ ।
 સષટ્પદ્મં વટેશં વૈ નત્વા ચ મોક્ષદાયકમ્ ॥૪॥
 પદકલ્પનતિ કૃત્વા માધવરઘુવીરયોઃ ।
 વટપત્યષ્ટકવ્યાખ્યાં માયારામઃ કરોમ્યહમ્ ॥ ૫ ॥

હ્રે ત્વલુ નિશ્ચિલકેશપૂર્ણભવાર્ણવે નિમગ્નાનાં જ્ઞાનોપાય-
 વિવેકાઘટ્પ્રસાધનશૂન્યાનાં શ્રૌતસ્માર્તકર્મવિવર્જિતાનાં દ્રુતાદ્રુ-
 તચિત્તાનામુપનયનાદિસંસ્કારાસંસ્કૃતત્વેન જ્ઞાનેઽનધિકૃતાનાં

સદા સત્પુરુષોનાં કાર્યોની સિદ્ધિ કરનાર, શ્રીમહાદેવના ખોળામાં
 રહેલાં પાર્વતીજીના ખોળામાં બેઠેલા, અને પિતાના કપાળમાં રહેલા
 ચંદ્રમાને પકડી લેવામાં જેની શુદ્ધિ લોભાયેલી છે એવા શ્રીબાલ-
 ગણપતિ સારા કલ્યાણને માટે થાઓ. ૩

દૂધરેણના સુંદર ધામમાં રહેલા દેવોનું નિરંતર સ્મરણ કરી, મોક્ષને
 આપનારા ષટ્પદ ગુરુને તથા વટપતિને પ્રણામ કરી, અને શ્રીકૃષ્ણ
 તથા રામચંદ્રજીનાં [ખીજ પક્ષમાં માધવદાસ તથા રઘુવરદાસ ગુરુઓનાં]
 ચરણકમળમાં વંદન કરી હું માયારામ શ્રીવટપત્યષ્ટકની ટીકા કરું છું. ૪, ૫

“આ સઘળા કલેશોથી ભરેલા સંસાર રૂપ સાગરમાં ડુબેલા, જ્ઞાનના
 ઉપાયભૂત વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિષટ્સંપત્તિ, મુમુક્ષતા, શ્રવણ, મનન, નિદિ-
 ધ્યાસન તથા તત્ તેમજ ત્વમ્ પદનું શોધન એ આઠ સાધનોથી રહિત,
 શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં કહેલાં કર્મોથી ભ્રષ્ટ, કાંઈક ભાવથી આર્દ્ર, અને કાંઈક
 ભાવથી આર્દ્ર નહિ એવા ચિત્તવાળા, ઉપનયન વગેરે સંસ્કારોથી શુદ્ધ નહિ
 થયેલા, જ્ઞાનના અધિકાર વગરના, પંચાગ્નિ તથા પ્રાણ વગેરેની ઉપાસનાથી

પશ્ચાન્નિપ્રાણાદ્યુપાસ્તિરદ્વિતાનામપરાધસદ્ભજનાનાં મર્ત્યાનાં
 કો દિ નિઃશ્રેયસકરઃ સૂપાયો ભવિતુમર્હતિ, યેનાભયં પ્રાપ્ય
 માનવા નિર્ભયા ભવેયુરિતિ ચેદત્ર તૈલધારાવદવિચ્છિન્નભગવદેકા-
 કારપ્રત્યયપરમ્પરાત્મકૈકાગ્રતાનિપુણા મનસ્વિનઃ પરમભાગવતા-
 નામગ્રગ્ન્યા ભગવન્તઃ શાણ્ડિલ્યમહર્ષયઃ ‘સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે’
 इत्यादि सूत्रैर्भक्तिरेव परमनिःश्रेयसकरी मानवानामिति बोध-
 यन्ति । सा च साध्यसाधनभेदेन द्विविधा । तत्र श्रवणादिनव-
 लक्षणा साधनरूपा । तदुक्तं भागवते सप्तमस्कन्धपञ्चमाध्याये
 ब्रह्मादेन स्वपितरं प्रति—

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સખ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥ ૧ ॥

શૂન્ય, અતે હઝારે અપરાધોના પાત્રરૂપ મનુષ્યોને જોઈ તેઓ અભય પામી
 નિર્ભય થાય એવો મોક્ષ આપનારો કયો સારો ઉપાય હોવો જોઈએ ?”
 એમ જો કહેવામાં આવે તો અહિં તેલની ધારાની પેઠે ખાંચ નહિ પામતી
 કવળ ભગવાન્નાજ આકારને પકડતાં જાતોતી પરંપરારૂપ એકાગ્રતામાં નિપુણ,
 શુભ મનવાળા, પરમ વૈષ્ણવોમાં પ્રથમ ગણવા યોગ્ય ભગવાન્ શાંડિલ્ય
 મહર્ષિ “મનુષ્યોને ‘ઇશ્વરમાં પરમ પ્રેમ એ ભક્તિ છે’ ઇત્યાદિ સૂત્રોવડે
 ભક્તિજ મોક્ષ આપનારી છે” એમ સમજાવે છે. સાધ્ય તથા સાધન
 એવા ભેદથી તે એ પ્રકારની છે. ત્યાં શ્રવણ વગેરે નવ લક્ષણવાળી
 ભક્તિ સાધનરૂપ છે. શ્રીભાગવતમાં સાતમા સ્કન્ધના પાંચમા અધ્યાય ત્રિષે
 બ્રહ્માદે પોતાના પિતા પ્રત્યે તે કહ્યું છે કે—

જો મનુષ્ય વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવન, પૂજન,
 વંન (પ્રણામ), દાસપણું, મિત્રપણું તથા આત્મસમર્પણ એ નવ

इति पुंसार्विता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ २ ॥ इति ।

તત્ર ભગવજ્જન્મસ્તોત્રાદીનાં શ્રદ્ધયાકર્ણનં શ્રવણમ્ । ‘મદ્રં
કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવાઃ’ ‘શૃણ્વન્સુભદ્રાણિ રથાઙ્ગપાણેર્જન્માનિ
કર્માણિ ચ યાનિ લોકે’ इत्यादौ श्रीहरिजन्मकर्मणां श्रवणवि-
षयत्वोक्तेः । कीर्तनं नाम श्रદ્ધયા શ્રીહરિનામકર્મસ્તોત્રાદીનાં
કથનમ્ । સ્મરણં નામ શ્રદ્ધયા ભગવત્સ્વરૂપલીલાપરિકરાદીનાં
ચિન્તનમ્ । ‘સ્મરન્તઃ સ્મારયન્તશ્ચ મિથોઽઘૌઘહરં હરિમ્’ ‘સ્મ-
રન્તિ નન્દન્તિ તવેહિતં જનાઃ’ इत्यादौ स्मरणविषयत्वोक्तेः । पाद-
सेवनं नाम निरन्तरं श्रદ्धया परिचर्या । अत्र पादसेवनशब्देन

પ્રકારતી ભક્તિતનું સાક્ષાત્ વિષ્ણુને અર્પણ કરે તો તે ઉત્તમ પ્રકારનું
અધ્યયન છે.

ત્યાં શ્રીભગવાનનાં જન્મસ્તોત્ર વગેરેને શ્રદ્ધાથી સાંભળવાં એ
શ્રવણ છે; કેમકે મદ્રં કર્ણેભિઃ.....(હે દેવો, અમે કાનોથી શુભ સાંભ-
ળીએ) તથા શૃણ્વન્.....(આ લોકમાં શ્રીવિષ્ણુનાં જે અત્યંત શુભ
જન્મો તથા કર્મો છે તેને સાંભળતો) ઇત્યાદિમાં શ્રીવિષ્ણુનાં જન્મ તથા
કર્મોનું શ્રવણના વિષયપણું કહ્યું છે. શ્રદ્ધાથી શ્રીવિષ્ણુનાં નામ તથા
કર્મોનાં સ્તોત્રો વગેરેનું કથન એ કીર્તન છે. ભગવાનનાં સ્વરૂપો, લીલા
તથા લીલાસામગ્રી વગેરેનું શ્રદ્ધા વડે ચિંતન એ સ્મરણ છે; કેમકે
સ્મરન્તઃ.....[પાપોના સમૂહને હરનારા હરિનું પરસ્પર સ્મરણ કરતા
તથા સ્મરણ કરાવતા], સ્મરન્તિ.....[લોકો આપના ચરિત્રનું સ્મરણ
કરે છે તથા સ્મરણ કરી રાજ થાય છે] ઇત્યાદિમાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ
તથા લીલા વગેરેનું સ્મરણના વિષયપણું કહ્યું છે. નિરંતર શ્રદ્ધાવડે
ભગવાનની સેવા એ પાદસેવન છે. અહિં ‘પાદસેવન’ શબ્દથી સઘળી

સર્વાપિ પરિચર્યા બોધ્યા, ન તુ ચરણસેવામાત્રમ્ । અતઃ એવ
 ભગવાન્નારદોઽપિ પાદપદં પરિત્યજ્ય સેવામાત્રમુક્તવાન્ ।
 ‘શ્રવણં કીર્તનં ચાસ્ય સ્મરણં મહતાં ગતેઃ । સેવેજ્યાર્ચનતિ-
 દાસ્યં સઘ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥ નૃણામયં પરો ધર્મઃ સર્વેષાં સમુ-
 દાહતઃ’ ઇતિ । પરમશ્રદ્ધયા માહાત્મ્યમવબુદ્ધ્ય લોકવિલક્ષણોપ-
 ચારકરણમર્ચનમ્ । વન્દનં સ્વદૈન્યાવિષ્કારપૂર્વકં શ્રદ્ધયા નમનમ્ ।
 અનન્યગામિત્વં દાસ્યમ્ । શ્રદ્ધયા ભગવત્યપેક્ષિતપ્રિયકરણં
 સઘ્યમ્ । ‘સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ’ ઇતિ
 ભગવદ્વાક્યે સુહૃત્પદાર્થસ્ય સઘ્યરૂપાર્થનિર્ણયાત્ । સપરિકર-
 સ્યાત્મનો ભગવત્સેવોપયોગિકરણમાત્મનિવેદનમ્ । પરિકર-
 સ્તુ દારાન્સુતાન્નૃદાન્પ્રાણાન્યત્પરસ્મૈ નિવેદનમ્ । સાધ્યરૂપા

જાતની સેવા સંભજવાની છે, પરંતુ માત્ર ચરણની સેવા નહિ. આથીજ
 ભગવાન્ નારદે પણ પાદ પદનો ત્યાગ કરી શ્રવણં કીર્તનં...[મહાત્મા
 લોકોના શરણરૂપ આ ભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, સેવન, યજન,
 પૂજન, વંદન, દાસપણું, મિત્રપણું અને આત્મસમર્પણ એ સર્વ મનુષ્યોનો
 પરમધર્મ કહ્યો છે] એ સ્થળે કેવળ સેવાને કહી છે. ભગવાનના માહાત્મ્યને
 જાણી પરમ શ્રદ્ધાવડે લોકોમાં જોવામાં નહિ આવતું માન આપવું એ
 પૂજન છે. પોતાની દીનતાને પ્રકટ કરવા પૂર્વક શ્રદ્ધાથી પ્રણામ કરવા
 એ વંદન છે. ભગવાન્ સિવાય ખીજનું શરણ નહિ લેવું એ દાસપણું છે.
 કોઈની પ્રેરણા વગર શ્રદ્ધાવડે ભગવાનનું પ્રિય કરવું એ મિત્રપણું છે;
 કારણ કે સુહૃદં.....(સવ પ્રાણીઓના મિત્ર એવા મને જાણી મનુષ્ય
 શાંતિ પામે છે) એ ભગવાનના વાચ્યમાં સુહૃત્ એ પદના અર્થનો
 નિર્ણય મિત્રપણારૂપ અર્થમાં કર્યો છે. પરિગ્રહ સહિત આત્માનો ભગવાનની
 સેવામાં ઉપયોગ કરવો એ આત્મસમર્પણ છે. દારાન્.....(સ્ત્રી, પુત્ર

પરમપ્રેમસ્વરૂપા દ્વિતીયા । અત્ર ભજનમન્તઃકરણસ્ય ભગવદા-
 કારતારૂપં ભક્તિરિતિ ભાવચ્યુત્પત્ત્યા ભક્તિશબ્દેન સાધ્યમભિ-
 થીયતે । તસ્ય નિરતિશયપુમર્થત્વાત્ । મજ્યતે-સેવ્યતે ભગદા-
 કારમન્તઃકરણં ક્રિયતેઽનયેતિ કરણવ્યુત્પત્ત્યા ભક્તિશબ્દેન
 શ્રવણાદિસાધનમપ્યભિધીયતે । તસ્ય ફલોત્પાદકત્વં, ન સ્વયં
 ફલત્વં પુરુષાર્થત્વાભાવાત્ । एवं च फलभक्तेः साधनभूतानां
 શ્રવણાદીનાં ભાગવતૈરનુષ્ઠાનં કર્તવ્યમન્યથા સાધ્યાસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ।
 તત્ર ચ સ્મરણરૂપા સાધનભક્તિર્ભગત્સ્તવનાદિચિન્તનરૂપા ।
 ચિન્તનં ચ મનનમ્ । ભગવન્મનને માનમ્—‘આત્મા વા અરે
 દ્રઘ્વચ્ચઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્ય’ ઇતિ શ્રુતિવાક્યમ્ । તથા ચ

તથા ધર એ ભગવાનને અર્પી દેવાં એ જે) એ શ્લોકમાં પરિકર
 બતાવ્યો છે. પરમ પ્રેમ છે સ્વરૂપ જેનું એવી સાધ્યરૂપ ભક્તિ બીજા
 પ્રકારની છે. અહિં અંતઃકરણનું ભગવાન છે આકાર જેનો એવાપણુરૂપ
 ભજન એ ભક્તિ છે. એમ ભાવવ્યુત્પત્તિવડે ભક્તિ શબ્દથી સાધ્ય
 કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે સાધ્યનું જેનાથી કાંઈપણ અદિયાતું નથી
 એવા પુરુષાર્થપણું છે. મજ્યતે-સેવાય છે એટલે અંતઃકરણ ભગવાન
 છે આકાર જેનો એવું કરવામાં આવે છે આથી, એ કરણવ્યુત્પત્તિવડે
 ભક્તિશબ્દથી શ્રવણ વગેરે સાધનો પણ કહેવામાં આવે છે. તે શ્રવણ
 વગેરે સાધનોનું ફલને ઉત્પન્ન કરનારપણું છે, પરંતુ બંને ફલપણું
 નથી, કારણ કે તેમાં પુરુષાર્થપણુનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે વૈષ્ણવોએ
 ફલરૂપ ભક્તિનાં સાધનભૂત શ્રવણ વગેરે કરવાં જોઈએ, નહિ તો સાધ્ય
 [ભક્તિ]ની સિદ્ધિ થાય નહિ. ત્યાં ભગવાનની સ્તુતિ વગેરેનું ચિંતન એ
 સ્મરણરૂપ સાધનભક્તિ છે. ચિંતન એ મનન છે. ભગવાનનું મનન કરવું

ભગવન્નિષ્ઠપ્રીત્યુત્પત્ત્યર્થે ભગવદ્ભક્તિરસિકપ્રાકૃતાનામુપકારાય
 ચ બહુપ્રાચીનપયઃસરઃસ્થં પરમપૂજ્યશ્રીષ્ટપ્રજ્ઞમુનિસેવિતં શ્રીમ-
 હાવિષ્ણું વટપતિં સ્તૌતિ ભવમિત્યાદિના । અત્ર ચ કેદારનાથ-
 વદરીનાથેત્યાદિવત્પયઃસરસ્તટસ્થો યો મહાન્વૃક્ષસ્તત્સમીપસ્થે પ-
 રમરમણીયે મન્દિરે સ્થિતસ્ય ભગવતો મહાવિષ્ણોરભિધાનં વટપતિ-
 રિતિ । વટસ્ય તન્મન્દિરસામીપ્યાદ્રટનાથ इति લોકપ્રસિદ્ધ્યા
 ભગવદભિધાનં વટપતિરિતિ । અથવા વટશબ્દેન સંસારવૃક્ષસ્ત-
 ત્પતિઃ પરમેશ્વરો વટપતિઃ । અથવા વટસ્ય પત્રસ્ય પુટે શ્યાનં
 બાલં મુકુન્દં મનસા સ્મરામિ 'ઇત્યાદિસ્તોત્રૈર્વટપતિર્બાલમુકુન્દઃ ।
 જ્ઞાનબલૈશ્વર્યવીર્યશક્તિમન્તં તેજઃપ્રભૃત્યસંસ્થેયકલ્યાણગુણગણ-

એ વિષયમાં આત્મા વા.....(અરે, આત્માનું દર્શન, શ્રવણ તથા મનન કરવું જોઈએ) એ શ્રુતિવચન પ્રમાણરૂપ છે. તે પ્રમાણે ભગવાનનાં સ્થિતિવાળી પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરવા માટે તથા ભગવાનની ભક્તિમાં રસિક એવા સાધારણ લોકોના ઉપકાર માટે અંથકાર ધણા પ્રાચીન દૂધરેજમાં રહેલા તથા પરમ પૂજ્ય શ્રીષ્ટપ્રજ્ઞ મુનિએ સેવેલા શ્રીમહાવિષ્ણુ વટપતિની ભવમ્ ઇત્યાદિથી સ્તુતિ કરે છે. અહિં કેદારનાથ, વદરીનાથ વગેરે ભગવાનનાં નામોની પેઠે દૂધરેજ ધામમાં રહેલું જે મહાન વટવૃક્ષ (વડનું ઝાડ) તેની સમીપમાં આવેલા પરમ રમણીય મંદિરમાં બિરાજતા ભગવાન મહાવિષ્ણુનું વટપતિ એ નામ છે. વટ તે મંદિર નજીક હોવાથી 'વટનાથ' એવી રીતે લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ થવાથી 'વટપતિ' એ ભગવાનનું નામ છે. અથવા 'વટ' શબ્દથી સંસારરૂપ વૃક્ષ સમજવું. તેનું પાલન કરનાર પરમેશ્વર એ વટપતિ. અથવા વટસ્ય.....(વડનાં પાંદડાંના સંપુટમાં સૂતા બાલમુકુન્દનું મનથી સ્મરણ કરું છું) ઇત્યાદિ સ્તોત્રોથી વટપતિને બાલમુકુન્દ સમજવા. જ્ઞાન, બલ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ તથા શક્તિવાળા,

મહોદધિં વાહ્મનસાપરિચ્છેદ્યસ્વરૂપં વિવિધવિચિત્રભોગ્યમોક્ત-
 વર્ગપરિપૂર્ણનિશ્ચિલજગદુદયસ્થિતિલયલીલં બ્રહ્માદિદેવમનુષ્ય-
 ધ્યાનારાધનાદ્યગોચરમન્યપારકારુણ્યસૌશીલ્યવાત્સલ્યૌદાર્યાદિ-
 વિશિષ્ટમાનર્તાઽહ્યદિદ્યદેશવર્તિપુણ્યપયઃસરસ્તટસ્થં શ્રીષટ્પદ્મ-
 ભક્તિબલસ્થિતમશેષલ્લેશરાશિવિલયમસ્તિલેશ્વરં જગતિ પ્રસિદ્ધં
 ભગવન્તં ભક્તિવશાદ્વદેશં નમામિ--પ્રહ્લીભાવેન સમાશ્રયામિ ।
 નનુ કીદૃશોઽસૌ વટપતિરિતિ જિજ્ઞાસાયાં તટસ્થસ્વપલક્ષણાભ્યાં
 તત્સ્વરૂપં નિરૂપયતિ । ભવતિ-ઉત્પદ્યત ઇતિ ભવઃ સંસારો વિ-
 યદાદિલક્ષણઃ પ્રપન્નસ્તં સૃષ્ટ્વા-નિર્માય સર્ગાઽદ્યકાલે પરમેશ્વરઃ

તેજ વગેરે અસંખ્ય કલ્યાણકારી ગુણોના સમૂહોના મહાસાગર, વાણી તથા
 મનથી નહિ સમજી શકાય એવા સ્વરૂપવાળા, જાતજાતનાં વિચિત્ર ભોગ્ય
 અને ભોક્તાઓના સમૂહથી પરિપૂર્ણ એવા સદ્ગુણા જગતનાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ
 તથા પ્રલયરૂપ લીલાવાળા, બ્રહ્મા વગેરે દેવો તથા મનુષ્યોનાં ધ્યાન તથા
 આરાધના વગેરેના વિષયરૂપ નહિ એવા હોવા છતાં પણ અપાર કરુણા,
 સુશીલતા, દયાળુતા તથા ઉદારતા વગેરેથી યુક્ત, આનર્ત (કાઠિયાવાડ) નામના
 દિવ્ય દેશમાં આવેલા પવિત્ર દૂધરેજ ધામમાં રહેલા, શ્રીષ્ટપ્રજા ગુરુની
 ભક્તિના બળવડે લાંબો કાળ થયાં સ્થિતિવાળા, સદ્ગુણા દુઃખોના સમૂહોના
 નાશ કરનારા, સદ્ગુણા સ્થાવર જંગમ પદાર્થોના અધિપતિ અને જગતમાં
 પ્રસિદ્ધિ પામેલા ભગવાન વટપતિને ભક્તિને લીધે નમું છું, અર્થાત્ નમ્ર-
 પણથી તેનો આશ્રય લઉં છું. એ વટપતિ કેવા છે? એમ બાણવાની
 ઇચ્છા થતાં તટસ્થ અને સ્વરૂપ એવી રીતે બે જાતનાં લક્ષણોથી તેના
 સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. ભવતિ-ઉત્પન્ન થાય છે એ ભવ એટલે
 સંસાર અર્થાત્ આકાશ વગેરેરૂપ પ્રપન્ન, તેને સૃષ્ટ્વા-રચી, સૃષ્ટિના પ્રારંભ-

સૃજ્યમાનપ્રપશ્ચૈવૈચિત્ર્યવ્યવહારહેતુપ્રાણિકર્મસહકૃતોઽપરિમિતા-
નિરૂપિતશક્તિવિશેષવિશિષ્ટઃ સન્નામરૂપાત્મકનિર્વિલપ્રપશ્ચં પ્રથમં
બુદ્ધાવાકલયેદં કરિષ્યામીતિ સંકલ્પયતિ । તતઃ સૃષ્ટિં કરોતિ ।
અત્ર માનમ્—“સોઽકામયત । બહુ સ્યાં પ્રજાયેય ” ઇતિ ।
“સ તપોઽતપ્યત સ તપસ્તપ્ત્વા ઇદં સર્વમસૃજત યદિદં કિંચ”
(તૈ૦ ૩૦ બ્રહ્મવલ્લ્યામ્) “સ ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स
इमाल्लोकानसृजत” (ऐ० ૩૦ ૨) “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय”
इति (छान्दोग्ये अ० ૬) “तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति ”
(बृहदारण्यकोप० अ० ૫) इत्यादिश्रुतयः । पुनश्च भवसर्गा-
नन्तरं भव एव मुखं स्वप्रवेशद्वारं तस्मिन्भवमुखे निविष्टः-प्रविष्टः।
एतच्च “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” (तૈ૦ ૩૦ ब्र०) “सेयं

કાળમાં પરમેશ્વર, સરજવામાં આવતા જગત્તી વિચિત્રતાના વ્યવહારના
કારણરૂપ પ્રાણીઓનાં કર્મોના સહકારવાળો તથા અગણિત તેમજ અનિ-
ર્વર્ણનીય અમુક શક્તિઓવાળો હોતાં નામરૂપાત્મક સઘળાં જગત્તે પ્રથમ
બુદ્ધિમાં સમજી લઈ ‘આ કરીશ’ એમ સંકલ્પ કરે છે, અને ત્યાર પછી
સૃષ્ટિ કરે છે. અહિં સો...(તેણે ધન્ય કરી), બહુ...(હું ધણારૂપે થાઉં,
અને ઉત્પન્ન થાઉં), સ તપો...(તેણે તપ કર્યું. તેણે તપ કરી, જે
આ કાંઈ છે તે આ સઘળું સરજ્યું), સ ईक्षत... (‘હું લોકોને સરજ્યું’)
એમ તેણે વિચાર કર્યો. તેણે આ લોકો સરજ્યા), तदैक्षत... (‘હું ધણા-
રૂપે થાઉં અને ઉત્પન્ન થાઉં’ એમ તેણે વિચાર કર્યો), तन्मनो...તેણે
મન કર્યું કે હું સર્વત્ર આત્માવાળો થાઉં) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રમાણભૂત
છે. વર્ણી સંસારને સરજ્યા પછી સંસાર એજ મુખ એટલે પોતાના
પ્રવેશનું દ્વાર તેમાં-સંસારરૂપ મુખમાં નિવિષ્ટ એટલે પોંડેલો છે. तत्सृष्ट्वा
(તેને સરજી તેણે તેમાંજ પ્રવેશ કર્યો), सेयं...(તે દેવે વિચાર કર્યો કે રે!

દેવતૈક્ષત હન્તાહમિમાસ્તિસો દેવતા અનેન જીવેનાત્મનાઽનુપવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ” (છાન્દો ૦ અ ૦ ૬) ઇત્યાદિશ્રુતિભ્યો નિર્ણીતમ્ ।

નનુ તટસ્થરૂપલક્ષણસ્ય કિં લક્ષણમ્ ? બ્રહ્મણસ્તટસ્થ-
સ્વરૂપલક્ષણે માનં ચ કિમ્ ? ઇતિ ચેદુચ્યતે । યાવલ્લક્ષ્યકાલમન-
વસ્થિતત્વે સતિ યદ્ વ્યાવર્તકં તદેવ તટસ્થલક્ષણમ્ । યથા ગન્ધવત્ત્વં
પૃથિવીલક્ષણમ્ । પ્રલયે પરમાણુષ્ટૂપત્તિકાલે ઘટાદિષુ ચ
ગન્ધાભાવાત્ ।

જગત્કર્તૃત્વે સતિ જગદુપાદાનત્વં બ્રહ્મણસ્તટસ્થલક્ષણમ્ ।
જગદુપાદાનત્વં તટસ્થલક્ષણમિત્યુક્તે માયાયામતિવ્યાપ્તિઃ । માયા-

હું અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી એ ત્રણ દેવતાઓમાં આ આત્મભૂત જીવ-
રૂપે પ્રવેશ કરી નામ તથા રૂપનો અનેક પ્રકારે વિસ્તાર કરે) છત્યાદિ
શ્રુતિઓથી આ બાબતનો નિર્ણય કર્યો છે.

“તટસ્થરૂપ લક્ષણનું શું લક્ષણ છે? બ્રહ્મનાં તટસ્થ અને સ્વરૂપ
લક્ષણોમાં પ્રમાણ શું છે?” એમ જો કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર
આપવામાં આવે છે કે જ્યાંસુધી લક્ષ્ય રહે ત્યાંસુધી નહિ રહી લક્ષ્યને
બીજાથી જુદું પાડે તેજ તટસ્થ લક્ષણ છે. જેમકે ગન્ધવત્ત્વમ્ (ગંધ-
વાળાપણું) એ પૃથ્વીનું તટસ્થ લક્ષણ છે, કારણ કે પ્રલયમાં પરમાણુવિષે
અને ઉત્પત્તિના સમયમાં ઘડા વગેરેમાં ગંધનો અભાવ છે.

જગત્કર્તૃત્વે સતિ (જગતનું કર્તાપણું હોતી) જગદુપાદાનત્વમ્
(જગતનું ઉપાદાનપણું) એ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે. ‘જગદુપાદાનત્વમ્
(જગતનું ઉપાદાનપણું) એ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે’ એમ કહેવામાં
આવે તો માયામાં એ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થાય; કારણ કે માયારૂપ

વિશિષ્ટસ્યજગદુપાદાનતયા વિશેષણીભૂતમાયાયા અપ્યુપાદાન-
ત્વાવશ્યંભાવાત્ । કાર્યાન્વિતસ્યૈવ વિશેષણત્વાત્ । ‘માયાં તુ પ્રકૃતિ
વિદ્યાત્’ इत्यादिश्रुत्या मायायास्तदुपादानत्वावगमाच्च तत्राति-
व्याप्तिवारणाय जगत्कर्तृत्वे सतीत्युक्तम् । लक्षणानां त्रीणि दूष-
णानि भवन्त्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवाख्यानि । लक्ष्यैकदेशे
लक्षणस्याप्रवर्तनमव्याप्तिः । अलक्ष्ये लक्षणस्य गमनमति-
व्याप्तिः । लक्ष्ये क्वाप्यप्रवर्तनमसंभवः । ततश्चातिव्याप्तेरपि
दूषणत्वाद्विशेषणमर्थवत् । कर्तृत्वं नाम तत्तदुपादानगोचरापरोक्ष-
ज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानसद्भावे च
“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम-
विशेषणवाणा अहम् (શબ્દ અહમ)નું જગત્નું ઉપાદાનપણું હોવાથી વિશે-
ષણરૂપ માયાનું પણ ઉપાદાનપણું અવશ્ય થાય છે, કેમકે કાર્યમાં અન્વય-
સંબંધ પામેલાનું જ વિશેષણપણું હોય છે. વળી માયાં તુ... (માયાને પ્રકૃતિ
જાણવી) ઇત્યાદિ શ્રુતિથી પણ માયાનું જગત્નું ઉપાદાનપણું જાણવામાં
આવે છે. તેથી માયામાં લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિના વારણ મારે ‘જગત્કર્તૃત્વે
સતિ (જગત્નું કર્તાપણું હોતાં)’ એમ કહ્યું છે. લક્ષણોનાં અવ્યાપ્તિ,
અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ નામનાં ત્રણ દૂષણો છે. લક્ષ્યના એક
ભાગમાં લક્ષણની અપ્રવૃત્તિ એ અવ્યાપ્તિ છે. અલક્ષ્યમાં લક્ષણનું જવું
એ અતિવ્યાપ્તિ છે. લક્ષ્યમાં ક્યાંય પણ લક્ષણની અપ્રવૃત્તિ એ અસંભવ
છે. તેથી અતિવ્યાપ્તિનું પણ દૂષણપણું હોવાથી. ‘જગત્કર્તૃત્વે સતિ
(જગત્નું કર્તાપણું હોતાં)’ એ વિશેષણ સાર્થક છે. કર્તાપણું એ તે તે
ઉપાદાન કારણનું અપરોક્ષ જ્ઞાન, ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા અને કૃતિ (ક્રિયા)
એ ત્રણવાળાપણું છે. ‘જ્યાં જ્યાં કર્તાપણું હોય ત્યાં ત્યાં ઉપાદાનનું
અપરોક્ષ જ્ઞાન હોય’ એ બાબતમાં યઃ સર્વજ્ઞઃ... (જે સર્વજ્ઞ છે, જે સર્વના
ઉપાદાન કારણને જાણે છે અને જેનું જ્ઞાનરૂપ તપ છે, તે કારણથી આ અહમ

રૂપમન્નં ચ જાયતે’ इत्यादिश्रुतिर्मानम् । तथैवचिकिर्षासद्भावे
 “सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेय” इत्यादिश्रुतिर्मानम् । कृतौ च
 ‘तन्मनोऽकुरुत’ इत्यादि वाक्यं मानम् । तच्च चेतनस्यैव संभवति
 न मायाया इति न मायायामतिव्याप्तिः । तावद्युक्ते नैयायिका-
 भिमतेश्वरे, तटस्थलक्षणातिव्याप्तिस्तस्य वेदान्तासंमतत्वेनालक्ष्य-
 त्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमुत्तरदलम् । परमाणवो जगत्सम वायिकारण-
 मीश्वरश्च जगत्कर्तेति जगदुपादानजगत्कर्त्रोनैयायिकैर्भेदाभ्युप-
 गमात् । मन्मते त्वभिन्ननिमित्तोपादानत्वाङ्गीकारात्परमेश्वरे

નામ, રૂપ તથા પૃથ્વીરૂપે થાય છે] ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણભૂત છે. તે પ્રમાણે ‘ન્યાં
 ન્યાં કર્તાપણું હોય ત્યાં ત્યાં ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા હોય’ એ બાબતમાં
 સોઽકામયત... (તેણે ઇચ્છા કરી, હું ધણારૂપે થાઉં અને ઉત્પન્ન થાઉં,
 ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણભૂત છે, અને ‘ન્યાં ન્યાં કર્તાપણું હોય ત્યાં ત્યાં કૃતિ
 (ક્રિયા) હોય’ એ બાબતમાં તન્મનો... (તેણે મન કર્યું) ઇત્યાદિ વાક્ય
 પ્રમાણભૂત છે. તે કર્તાપણું ચેતનનું જ સંભવે છે, પરંતુ માયાનું સંભવતું
 નથી, તેથી માયામાં બ્રહ્મના તટસ્થ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી. હવે જો
 ‘જગત્કર્તૃત્વમ્’ (જગતનું કર્તાપણું) એટલું જ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ કહેવામાં
 આવે તો નૈયાયિક લોકોએ સ્વીકારેલા ઇશ્વરમાં બ્રહ્મના તટસ્થ લક્ષણની
 અતિવ્યાપ્તિ થાય, કારણ કે ન્યાયશાસ્ત્રમાં જેવો ઇશ્વર માનેલો છે, તેવો ઇશ્વર
 વેદાંતશાસ્ત્રમાં માનેલો નથી, તેથી અલક્ષ્યમાં લક્ષણની ગતિ યથ જન્ય.
 તે અટકાવવા માટે બ્રહ્મના તટસ્થ લક્ષણનો ‘જગદુપાદાનત્વમ્’ (જગતનું
 ઉપાદાનપણું) એ બીજો અંશ છે; કેમકે ‘પરમાણુઓ જગતનું સમ-
 વાયી કારણ છે, અને ઇશ્વર જગતનો કર્તા છે’ એમ જગતના ઉપાદાન
 તથા કર્તાને ભિન્ન ભિન્ન સ્વીકારેલ છે, મારા મતમાં તો ઇશ્વરનું અભિન્ન-

લક્ષણં સંગચ્છતે । નન્વેકસ્યોપાદાનત્વં કર્તૃત્વં ચ વિરુદ્ધં, તથા
લોકેડર્શનાત્ । નહિ ઘટકર્તા કુલાલો ઘટોપાદાનં કિંતુ મૃત્પિણ્ડ
एव । कुलालश्च कर्ता । एवमीश्वरोऽपि जगत्कर्ता, तदन्यदुपा-
दानम् । अन्यथा दृष्टविरोधापत्तेः । दृष्टपूर्वकत्वाददृष्टकल्पनायाः ।
ननु न वयं विरोधं कुर्मः किंतु “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय”
इत्यादिश्रुतिरेव विरोधयतीति चेन्न । दृष्टविरोधे ‘तदैक्षत’ इति
श्रुतेरर्थान्तरे तात्पर्यसंभवात् । तस्मादभिन्ननिमित्तोપાદાનત્વ-
મનુપપન્નમિતિ । અત્ર બ્રૂમઃ । ‘તદૈક્ષત બહુ સ્યાં પ્રજાયેય’ ‘સોઽકા-
મયત’ इत्यादिश्रुतिभ्यो बहुभवनकामयितृत्वश्रवणेन ब्रह्मण

નિમિત્તોપાદાનપણું હોવાથી પરમેશ્વરમાં લક્ષણની સંગતિ થાય છે. “એકનું
ઉપાદાનપણું તથા કર્તાપણું એક બીજાની સાથે વિરોધવાળું છે, કારણ કે
લોકમાં એકનુંજ ઉપાદાનપણું તથા કર્તાપણું જોવામાં આવતું નથી.
ઘડાનો કરનાર કુંભાર ઘડાનું ઉપાદાન નથી, પરંતુ માટીનો પીડોજ છે,
અને કુંભાર ઘડાનો કરનાર છે. એ પ્રમાણે ઇશ્વર પણ જગતનો કર્તા
છે, અને તેનાથી ભિન્ન ઉપાદાન છે; નહિ તો અનુભવમાં આવતી
ભાવતની સાથે વિરોધ આવી પડે. અદૃષ્ટ [અનુભૂત]ની કલ્પનાનું મૂળ
દૃષ્ટ [અનુભૂત] હોવુંજ જોઈએ. અમે વિરોધ કરતા નથી, પરંતુ
તદૈક્ષત..... (તેણે જોયું, હું ધણાંરૂપે થાઉં અને ઉત્પન્ન થાઉં
ઇત્યાદિ શ્રુતિજ વિરોધ કરે છે, એમ જો કહેવામાં આવે તો તેનો નિષેધ
કરવામાં આવે છે કે જો દૃષ્ટની સાથે વિરોધ થતો હોય તો તદૈક્ષત
એ શ્રુતિનો બીજા અર્થમાં તાત્પર્ય સંભવે છે. તેથી ઇશ્વરનું નિમિત્ત
અને ઉપાદાનપણું એસવું આવતું નથી” એમ જો કહેવામાં આવે તો
તે વિષયમાં અમે કહીએ છીએ કે તદૈક્ષત સોઽકામયત ઇત્યાદિ શ્રુતિ-
ઓથી જ્ઞાનનું ધણાંરૂપે થવાનું તથા ઇચ્છા કરનારપણાનું શ્રવણ થવાથી જ્ઞાનનું

एवोपादानत्वं जगत्कर्तृत्वं चावगम्यते । न च तद् बाधितं युक्तम् ।
उपक्रमोपसंहारप्रभृतितात्पर्यलिङ्गैरद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्य-
निश्चयात् । सामान्यतोद्घातानुमानेन च श्रुत्यर्थबाधयोगात् ।
श्रुतिविरोधे प्रमाणान्तराणामाभासत्वात् । लोकेऽदर्शनादुपादान-

ઉપાદાનપણું અને જગતને રચનારપણું જાણવામાં આવે છે, અને તેનો
બાધ કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે ઉપક્રમ, ઉપસંહાર વગેરે તાત્પર્યને
સમજાવનારાં લિંગો (સાપેક્ષો) ઉપરથી અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં વેદાંતના
તાત્પર્યનો નિશ્ચય કર્યો છે. સામાન્ય રીતે અનુભવેલા પદાર્થ ઉપરથી
કરવામાં આવેલા અનુમાનથી શ્રુતિના અર્થનો બાધ થવામાં ઉપપત્તિ
નથી; કેમકે શ્રુતિની સાથે વિરોધ થતો હોય તો બીજાં પ્રમાણોનું આ-
ભાસપણું છે, અર્થાત્ શ્રુતિની સાથે વિરોધ કરતાં બીજાં પ્રમાણો પ્રમાણ
નથી, પરંતુ પ્રમાણભાસ છે. ‘લોકમાં એકનુંજ ઉપાદાનપણું’

૧ ઉપક્રમોપસંહારાવખ્યાસોઽપૂર્વતા ફલમ્ ।

અર્થવાદોપપત્તી ચ લિંગં તાત્પર્યનિર્ણયે ॥

ઉપક્રમ તેમજ ઉપસંહાર, અભ્યાસ (એક બાબતને વારંવાર કહેવી,)
અપૂર્વપણું, ક્ષણ, અર્થવાદ અને ઉપપત્તિ એ છ લિંગોથી તાત્પર્યનો
નિર્ણય કરવામાં આવે છે.

છાંદોગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવા-
દ્વિતીયમ્ (હે સુપુત્ર! સૃષ્ટિની પહેલાં સમતીય, વિજાતીય, અને સ્વ-
ગત ભેદથી રહિત બ્રહ્મજ હતું) એ ઉપક્રમ (શરૂઆત)ની તથા હેતુદા-
ત્ત્યમિદં સર્વમ્ (આ સઘળું આ બ્રહ્મજ છે) એ ઉપસંહારની એકતા,
છાંદોગ્યના તેજ પ્રપાઠકમાં તત્ત્વમસિ (તે તું છે) એમ નવ વાર કરેલા
અભ્યાસ (શબ્દોનો પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચાર), અત્ર વાવ કિલ સત્સોમ્ય
ન નિમાલયસે (હે સુપુત્ર! અહિંજ સત્ છે તે છતાં તું જોતો નથી)

નિમિત્તયોર્ભેદોઽભ્યુપેય इति तदसत् । ऊर्णनाभ्यादेरभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्य दृष्टत्वात् । १. તં ચ 'યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ' (મુળકે. ૦ પ્ર. ૦ મુ. ૦ સ્વં. ૧) इति । किंच यथा नैयायिकादिभिर्जीवात्मनो ज्ञानादिकं प्रत्युपादानत्वं निमित्तत्वं चाभ्युपगम्यते

તથા કર્તાપણું જોવામાં આવતું નથી.' એ કારણથી ઉપાદાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણનો ભેદ સ્વીકારવો એ ખોટું છે; કારણ કે કરોળીઆ વગેરેનું જળ વગેરેમાં અભિન્નનિમિત્તોપાદાનપણું સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. **યથોર્ણનામિઃ.....** (જેમ કરોળીઓ જળને સરળે છે, અને તેને ગળી જાય છે) એમ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. વળી જેમ જીવાત્માના જ્ઞાન વગેરે પ્રત્યે ઉપાદાનકારણપણાનો તથા નિમિત્તકારણપણાનો નૈયાયિકાથી સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણેજ બ્રહ્મનું ઉપાદાનકારણપણું તેમજ નિમિ-

એમ ૩૫ વગેરેથી રહિત બ્રહ્મનું ખીજ પ્રમાણથી જણાવાને અયોગ્ય-પણા૩૫ અપૂર્વપણું, તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યેઽથસંપત્સ્યે (બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ જ્યાંસુધી દેહથી છૂટો થતો નથી ત્યાં સુધીજ તેની વિદેહમુક્તિ થવામાં વિલંબ થાય છે, પ્રારબ્ધ કર્મ પૂરું થઈ દેહ પડતાં તે તુરંતજ બ્રહ્મ૩૫ થાય છે.) એ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થતું ફળ, અને જીવે-નાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ (અં. ૩૦૪, જરાયુજ, અને ઉદ્દિલિન્ન ભૂતોમાં જીવાત્મા૩૫ે પ્રવેશ કરી લિન્ન લિન્ન નામો તથા ૩૫ો કંઈ) એ અર્થવાદ તથા **યથા સોમ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વં મૃન્મયં વિજ્ઞાતઃ સ્યાત્** (હે સુપુત્ર! જેમ એક માટીનો પીંડો જાણ્યાથી માટીના સઘળા વિકારો જાણવામાં આવી જાય) છત્યાદિ દૃષ્ટાંતોથી 'કાર્ય કારણથી લિન્ન નથી' એ ઉપપત્તિ વેદાંતનું તાત્પર્ય અદ્વિતીય તથા અખંડ બ્રહ્મમાં છે' એમ જણાવે છે.

તથૈવ બ્રહ્મણસ્તદુપપત્તેર્નકોઽપિ દોષઃ । તસ્માદભિન્નનિમિત્તોપા-
 દાનત્વં બ્રહ્મણઃ સિદ્ધમ્ । “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ ” ઇત્યાદિ-
 શ્રુતિબોધિતં તટસ્થલક્ષણમ્ । અતો જાતં તટસ્થલક્ષણમવદાતમ્ ।
 સ્વરૂપલક્ષણં તુ સ્વરૂપં સદ્ વ્યાવર્તકમ્ । યથા પૃથિવ્યાઃ પૃથિ-
 વીત્વમ્ । જાતિવ્યવત્યોસ્તાદામ્યાભ્યુપગમાત્ । પૃથિવીસ્વરૂપં
 સત્ પૃથિવીત્વં પૃથિવીમિતરેભ્યો વ્યાવર્તયત્યતઃ પૃથિવ્યાઃ પૃથિ-
 વીત્વં સ્વરૂપલક્ષણમ્ । એવં સત્યજ્ઞાનાનન્દાદયો બ્રહ્મણઃ સ્વરૂપ-
 લક્ષણમ્ । “સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ” ઇતિ શ્રુત્યુપદિષ્ટત્વાત્ ।

નનુ લક્ષ્યલક્ષણભાવસ્ય ભેદગર્ભત્વાદ્ બ્રહ્મણોઽસ્ત્વઙ્કરસત્ત્વેન

તત્કારણપણું એસતું આવે છે, તેથી બ્રહ્મના તટસ્થ લક્ષણના બીજા
 અંશમાં હોઈપણ જાતનો દોષ નથી. તેથી બ્રહ્મનું અભિન્નનિમિત્તોપાદા-
 પણું સિદ્ધ થયું. **યતો વા.....** (જેનાથી આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં
 છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ બ્રહ્મના તટસ્થ લક્ષણને સમજાવ્યું છે. આથી
 બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ નિર્દોષ થયું છે. સ્વરૂપ લક્ષણ તો સ્વરૂપ હોઈ
 બીજાથી જુદું પાડનાર છે. જેમ કે **પૃથ્વીત્વમ્** (પૃથ્વીપણું) એ પૃથ્વીનું
 સ્વરૂપ લક્ષણ છે, કારણ કે જાતિ અને વ્યક્તિના તાદાત્મ્ય સંબંધનો
 સ્વસિદ્ધાંતમાં સ્વીકાર કર્યો છે. પૃથ્વીપણું એ પૃથ્વીનું સ્વરૂપ હોઈ
 પૃથ્વીને બીજાં ભૂતોથી જુદી પાડે છે તેથી પૃથ્વીપણું એ પૃથ્વીનું
 સ્વરૂપ લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદ વગેરે બ્રહ્મનું
 સ્વરૂપ લક્ષણ છે; કેમકે **સત્યં.....** બ્રહ્મ સત્ય છે, જ્ઞાન છે અને
 અનંત છે), એમ શ્રુતિએ ઉપદેશ કર્યો છે.

(પૂર્વપક્ષ) “લક્ષ્ય તથા લક્ષણપણામાં ભેદ આવેલો હોવાથી, બ્ર-
 હ્મના અખંડ એકરસપણાને લીધે સત્ય, જ્ઞાન વગેરેનું લક્ષણપણું કેમ

કથં સત્યાદેર્લક્ષણત્વમિતિ चेन्नैष दोषः। काल्पनिकभेदाभ्युपगमेन तदुपपत्तेः । तदुक्तम्-आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा ब्रह्मणोऽपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्त इति । न चापृथक्त्वे तेषां पृथक्त्वावभासः किंप्रयुक्त इति वाच्यम्। अज्ञानोपाधिवशात्पृथक्त्वावभासोपपत्तेः । तत्र ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणे ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति’ (तत्तिरीय० भृगुव०) इत्यादिश्रुतयः प्रमाणम् । तथैवोक्तं भगवता सूत्रकारेणापि ‘जन्माद्यस्य यतः’ इति । एवं स्वरूपलक्षणेऽपि ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ (तै० उ०

થાય ?” એમ જે કહેવામાં આવે (ઉત્તરપક્ષ) તો એ દોષ નથી; કારણ કે કલ્પનામાત્રથી ભેદનો સ્વીકાર કરતાં લક્ષ્યલક્ષણપણું બેસતું આવે છે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે આનંદ, વિષયાનુભવ (વિષયોનો અનુભવ) અને નિત્યપણું એ ધર્મો બ્રહ્મથી જુદા નહિ હોવા છતાં પણ જાણે જુદા હોય એમ લાગે છે. ‘તેઓ જુદા નહિ હોવા છતાં પણ તેઓના જુદાપણાની પ્રતીતિ શાથી થાય છે?’ એમ કહેવું નહિ, કારણ કે અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિને લીધે જુદાપણાની પ્રતીતિ થતી થોગ્ય છે. ત્યાં બ્રહ્મના તટસ્થ લક્ષણમાં **યતો વા.....** (જેનાથી આ સ્થાવર જંગમ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો જે વડે જીવે છે, અને જેમાં જાય છે અને લય પામે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રમાણરૂપ છે. તે પ્રમાણેજ સૂત્રકાર ભગવાન વેદવ્યાસે પણ **જન્માદ્યસ્ય યતઃ** (આ જગતનાં જન્મ, સ્થિતિ તથા લય જેનાથી થાય છે) એમ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે સ્વરૂપ લક્ષણમાં પણ **સત્યં.....** (બ્રહ્મ સત્ય છે, જ્ઞાન છે, અને અનંત છે,) **આનન્દો...** (બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે એમ જાણ્યું,) **સ વા...** (તે આ મહાન,

બ્ર० વ૦) ‘સ વા એષ મહાનજ આત્મા’ ‘અસક્કો હ્યં પુરુષઃ’
 (બૃહ० અ० ૬ । ૪ । ૨૪) “અસ્નાવિરં શુદ્ધમપાપવિદ્મ”
 (ઈશા० મં० ૮) इत्यादिश्रुतयो मानम् । तदुक्तं सूत्रकारेणापि
 आनन्दादयः प्रधानस्य (३ । ३ । ११) इति । सत्यं ज्ञानमित्यत्र
 विशेष्यं ब्रह्म, इतराणीतरव्यावृत्त्यर्थानि सत्यादीनि । सत्या-
 दिभिः संबध्यमानं हि ब्रह्मा नृतादिभ्यो व्यावृत्तं भवति । ननु यत्र
 विशेष्यं विशेषणान्तरैर्व्यभिचारद्वर्तते, तत्रैव विशेष्यं विशेषणै-
 वशिष्यते यथा नीलोत्पलम् । अत्रैकजातीयानेकद्रव्याणामनेक-
 विशेषणसंबन्धे सत्येव विशेषणस्यार्थवत्त्वं भवति, नत्वेकस्मि-
 न्वस्तुनि यथासावेक आदित्य इत्यत्र विशेषणान्तरसंबन्ध्यादित्य-

અજન્મા આત્મા છે,) અસક્કો..... (આ આત્મા સંગ વગરનો છે,)
 અસ્નાવિરં..... (અહ્ન નાડી વગેરેથી રહિત, શુદ્ધ અને પાપના સં-
 પર્કથી રહિત છે.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રમાણભૂત છે. આનન્દાદયઃ.....
 (આનન્દ વગેરે પ્રધાન-અહ્નનું સ્વરૂપ છે) એ સૂત્રથી સૂત્રકાર શ્રીવેદવ્યાસે
 પણ તેમ કહ્યું છે. સત્યં જ્ઞાનમ્.....એ સ્થળે અહ્ન વિશેષ્ય છે, અને
 ખીજાં સત્ય વગેરે વિશેષણો ખીજાં (અનુત વગેરે) ની નિવૃત્તિ માટે
 છે. સત્ય વગેરેની સાથે સંબંધ પામતું અહ્ન અનુત (અસત્ય) વગેરેથી
 ભુદું પડે છે. (પૂ૦) “ત્યાં વિશેષ્ય ખીજાં વિશેષણોની સાથે વ્યભિચાર-
 રવાળું અર્થાત્ ખીજાં વિશેષણો વગરનું હોય છે, ત્યાંજ વિશેષ્યને
 આપવાનાં વિશેષણોથી વિશિષ્ટ (યુક્ત) કરવામાં આવે છે; જેમ કે
 ઉત્પલ (શ્યામ કમળ). અહિં એક જાતનાં અનેક દ્રવ્યો (પદાર્થો) નો
 અનેક વિશેષણો સાથે સંબંધ હોતાંજ વિશેષણનું અર્થવાળાપણું
 (સાર્થકપણું) થાય છે, પરંતુ એકજ વસ્તુમાં વિશેષણનું સાર્થકપણું થાતું
 નથી. જેમ કે અસાવેક આદિત્યઃ (આ એક સૂર્ય છે), આ સ્થળે

સજાતીયસ્યાન્યસ્યાભાવાદાદિત્યસ્ય વિશેષણમર્થવન્ન ભવતિ ।
તથા બ્રહ્મણોઽદ્વિતીયત્વશ્રવણાત્તસજાતીયબ્રહ્માન્તરસ્ય વ્યાવ-
ર્ત્યસ્યાભાવાન્નાસ્તિ સત્યાદીનામર્થવત્ત્વમિતિ ચેન્ન । વસ્તુતો હ્યા-
દિત્યાન્તરતાભાવેઽપિ જલાદિગતકલ્પિતાદિત્યવ્યાવૃત્ત્યર્થમમ્બર-
સ્થઃ સવિતા સત્ય ઇતિ સચ્ચિતુઃ સત્યવિશેષણસ્યાર્થવત્ત્વત્ક-
લ્પિતાનામવ્યાકૃતાદીનાં બ્રહ્મેતરેષાં સાપેક્ષવ્યાપકત્વરૂપવૃદ્ધિમ-
ત્ત્વેન બ્રહ્મશબ્દવાચ્યાનાં વ્યાવર્ત્યાનાં મત્ત્વેનૌપચારિકવિશેષ્ય-
વિશેષણભાવસ્યોપયોગિત્વાત્ । નનુ સજાતીયવિજાતીયેભ્યો દિ
લક્ષણં વ્યાવર્તકમ્ । યથા ગન્ધવતી પૃથિવીત્યત્ર ગન્ધવત્ત્વં
ભૂતત્વેન સદૃશાજ્જલાદેર્વિસદૃશાદાત્માદેશ્ચ પૃથિવ્યા વ્યાવૃત્તિ-

ખીજાં વિશેષણોના સંબંધવાળા સૂર્યની જાતના ખીજા સૂર્યનો અભાવ
હોવાથી સૂર્યનું ‘એક’ એ વિશેષણ સાર્થક થતું નથી. તેમ શ્રુતિમાં
બ્રહ્મનું અદ્વિતીયપણું કહ્યું છે, તેથી તેની જાતના ખીજા બ્રહ્મની વ્યાવૃત્તિ
કરવાની નહિ હોવાથી બ્રહ્મના સત્ય વગેરે ધર્મોનું સાર્થકપણું નથી
એવી જો શંકા કરવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે
છે. કારણ કે વાસ્તવિક રીતે ખીજા સૂર્યનો અભાવ હોવા છતાં પણ
જલ વગેરેમાં રહેલ કલ્પિત સૂર્યની વ્યાવૃત્તિ માટે અમ્બરસ્થઃ સવિતા સત્યઃ
(આકાશમાં રહેલો સૂર્ય સત્ય છે) એમ ‘સત્ય’ એ વિશેષણના સાર્થક-
પણાની પેઠે બ્રહ્મથી જુદા અને સાપેક્ષ વ્યાપકપણા૩૫ વૃદ્ધિવાળાપણુને
લીધે ‘બ્રહ્મ’ શબ્દથી કહેવાતા માયા વગેરે પદાર્થો વ્યાવૃત્તિને યોગ્ય
(બ્રહ્મથી જુદા પાડવાના) હોવાથી ઔપચારિક (ગૌણ) વિશેષ્ય વિશેષણ
પણાનું ઉપયોગીપણું છે. (પૂ૦) “લક્ષણ એ સજાતીય અને વિજાતીય
પદાર્થોથી વ્યાવૃત્તિ કરનાર છે; જેમ કે ‘ગન્ધવતી પૃથિવી’ (ગંધવાળા-
પણું એ પૃથ્વીનું લક્ષણ છે)’ આ સ્થળે ગન્ધવત્ત્વમ્ । (ગંધવાળાપણું)
મહાભૂતપણુથી સમાન જલ વગેરેથી અને જુદા આત્મા વગેરેથી પૃથ્વીને

સાધકમિતિ લક્ષણવિશેષણયોર્ભેદાત્કથં લક્ષણાર્થં વાક્યમિત્યુપ-
ક્રમ્ય વિશેષણાર્થતયા વ્યાખ્યાયત इति चेन्न । સજાતીયવિજા-
તીયવ્યાવર્તકસ્ય લક્ષણસ્ય વિશેષણસ્યેવ સજાતીયવ્યાવર્તકત્વાં-
શસ્ય વિદ્યમાનતયૈવાત્ર વિશેષણત્વવ્યવહારાઙ્ગીકારેણ સજાતી-
યમાત્રનિવર્તકત્વાત્મકમુખ્યવિશેષણત્વસ્યાવિવક્ષિતત્વાત્ ।

न च ब्रह्मणः स्वरूपभूतस्य सत्यादेः कथं लक्षणत्वम् ?
व्यावर्तकधर्मस्यैव वादिभिर्लक्षणत्वेनाभ्युपगमादिति वाच्यम् ।
गौरवेण धर्मत्वांशस्य तत्र प्रवेशायोगात् । व्यावर्तकत्वमात्रस्य
स्वरूपस्यापि संभवाच्च । बाधाभावविशिष्टं सत्यम् । वृत्त्यवच्छिन्नं

જીદી પાડનાર છે, એમ લક્ષણ અને વિશેષણ વચ્ચે ભેદ હોવાથી લક્ષણ છે
પ્રયોજન જેનું એવા સત્ય જ્ઞાનમનનંતં બ્રહ્મ એ વાક્યનો એ પ્રમાણે
લક્ષણ છે પ્રયોજન જેનું એવાપણાથી આરંભ કરી તેનું વિશેષણ છે
પ્રયોજન જેનું એવાપણાથી કેમ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે ?” એમ
જો કહેવામાં આવે [ઉ૦] તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે; કારણ કે
સજાતીય અને વિજાતીય પદાર્થોથી વ્યવહાર કરનાર (જીદી પાડનાર)
લક્ષણના, તેમાં વિશેષણની પેઠે સજાતીય પદાર્થોથી વ્યવહાર કરનારપણા-
રૂપ અંશનું વિદ્યમાનપણું હોવાથીજ અહિં વિશેષણપણાથી વ્યવહારનો
અંગીકાર કરવાથી માત્ર સજાતીય પદાર્થની નિવૃત્તિ કરનારપણારૂપ મુખ્ય
વિશેષણપણાની નિવક્ષા રાખવામાં આવી નથી.

(પૂ૦) ‘અધના સ્વરૂપભૂત સત્ય વર્ગેરેનું કેમ લક્ષણપણું છે ? કારણ
કે વ્યવહાર કરનાર ધર્મનોજ વાદીઓએ લક્ષણપણાથી સ્વીકાર કર્યો છે’
એમ (ઉ૦) કહેવું નહિ જોઈએ, કારણ કે ગૌરવ દોષને લીધે ધર્મપણારૂપ
અંશનો લક્ષણમાં પ્રવેશ થવાનો સંબંધ નથી, અને સ્વરૂપનું પણ કેવળ
વ્યાવર્તકપણું સંભવે છે. બાધના અભાવરૂપ વિશેષણથી યુક્ત ચૈતન્ય

ચૈતન્યં જ્ઞાનમ્ । પ્રીત્યાદિવૃત્ત્યવચ્છિન્ન આનન્દઃ । યદ્વા વ્યજ્ઞ-
કવૃત્ત્યુપહિતં ચૈતન્યં જ્ઞાનમ્ । અનુકૂલવૃત્ત્યુપહિતમાનન્દઃ । તતસ્તેષાં
બ્રહ્મણશ્ચ વાસ્તવભેદાભાવે ઽપૌપાધિકભેદસત્ત્વાલ્લક્ષ્યલક્ષણભાવ
ઉપપદ્યતે ।

એવં ચ સત્યં બ્રહ્મ ઇત્યુક્તે નૈયાયિકાભિમતે સત્તાસામા-
ન્યે ઽતિવ્યાપ્તિર્લક્ષ્યસ્ય બ્રહ્મણો જડત્વપ્રસન્નશ્ચ । અતરુત્તં જ્ઞાનમિતિ ।
તાવત્યુક્તે પરાભિમતાત્મસમવેતજ્ઞાને ઽતિવ્યાપ્તિર્લક્ષ્યસ્ય બ્રહ્મણો ઽ-
નિત્યત્વમપુરુષાર્થત્વપ્રસન્નશ્ચ । તન્નિરસનાયોક્તમાનન્દ ઇતિ ।
'આનન્દો બ્રહ્મ' ઇત્યુક્તેઃ । તાવન્માત્રોક્તૌ વિષયસુખે ઽતિવ્યાપ્તિ-

સત્ય છે, અંતઃકરણની વૃત્તિથી અચ્છેદ પામેલું ચૈતન્ય જ્ઞાન છે,
અને પ્રીતિ વગેરે વૃત્તિથી અચ્છેદ પામેલું ચૈતન્ય આનંદ છે. અથવા
અંજક (સૂચન કરનાર) વૃત્તિરૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય જ્ઞાન છે,
અને અનુકૂળ વૃત્તિરૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય આનંદ છે. તેથી તેઓના
અને બ્રહ્મનાં વાસ્તવિક ભેદનો અભાવ હોવા છતાં પણ ઔપાધિક ભેદ
હોવાથી લક્ષ્યલક્ષણપાત્રું બેસતું આવે છે.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મના લક્ષણમાં સત્યં બ્રહ્મ એટલોજ અંશ કહેવામાં
આવે તો નૈયાયિક લોકોએ સ્વીકારેલા સતારૂપ સામાન્યમાં લક્ષણની અ-
તિવ્યાપ્તિ થાય, અને લક્ષ્ય બ્રહ્મના જડપણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.
આથી બ્રહ્મના લક્ષણમાં જ્ઞાનમ્ એ અંશ કહ્યો છે. સત્યં જ્ઞાનં બ્રહ્મ
એટલોજ અંશ કહેવામાં આવે તો નૈયાયિક લોકોએ સ્વીકારેલા આત્મામાં
સમવાય-સંબંધથી રહેલા જ્ઞાનમાં લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થાય. લક્ષ્ય
બ્રહ્મનું અનિત્યપણું થાય અને અપુરુષાર્થપણુનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. તે
દોષ દૂર કરવા માટે બ્રહ્મના લક્ષણમાં આનન્દઃ એ અંશ કહ્યો છે,
કારણ કે આનન્દો બ્રહ્મ (બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે) એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે.

લક્ષ્યસ્ય જડત્વપ્રસન્નશ્ચ । તન્નિવારણાય જ્ઞાનમિત્યુક્તમ્ ।

નનુ સત્યજ્ઞાનનન્દાદિશબ્દાનાં મિત્તાર્થત્વેનાનન્દાદિગુણકં
બ્રહ્મૈવ લક્ષણવાક્યેન પ્રતિપાદ્યતે । તતશ્ચ કથમસ્વઢૈકરસત્ત્વં
બ્રહ્મણ ઇતિ ચેન્ન । ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ,’ ‘આનન્દો બ્રહ્મેતિ
વ્યજાનાત્,’ ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ’ ઇત્યાદિવાક્યેષુ સત્યજ્ઞાના-
નન્દાદિશબ્દાનાં પ્રવૃત્તિનિમિત્તાર્થભેદેઽપિ સામાનાધિકરણ્યેના-
સ્વઢૈકરસાનન્દબોધકતયા ગુણગુણિભાવકરૂપનાયાં માનાભાવાત્
ન ચ તેષામેકાર્થપ્રતિપાદકત્વે પર્યાયતા સ્યાદિતિ વાચ્યમ્ ।

સત્યમાનન્દો બ્રહ્મ એટલોજ અંશ કહેવામાં આવે તો વિષયસુખમાં
લક્ષણની અતિઆપ્તિ થાય, અને લક્ષ્ય બ્રહ્મને જડપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત
થાય. તેનું વારણ કરવા માટે લક્ષણમાં સત્યં જ્ઞાનમાનન્દો બ્રહ્મ એમ કહ્યું છે.

(પૂ૦) સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ વગેરે શબ્દોનું બુદ્ધ બુદ્ધ અર્થવાળાપણું
હોવાને લીધે લક્ષણવાક્યથી આનંદ વગેરે ગુણોવાળા બ્રહ્મનુંજ પ્રતિપા-
દન કરવામાં આવે છે; તેથી બ્રહ્મનું અખંડ એકરસપણું કેમ હોય? ”
એવી શંકા કરવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે;
કારણ કે સત્યં..... (બ્રહ્મ સત્ય છે, જ્ઞાન છે અને અનંત છે),
આનન્દો..... (‘બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે’ એમ તેણે બતાવ્યું), વિજ્ઞાનં...
(બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે) ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સત્ય, જ્ઞાન,
આનંદ વગેરે શબ્દોના, પ્રવૃત્તિ છે નિમિત્ત જોઆનું એવા અર્થોનો ભેદ
હોવા છતાં પણ તેઓના સમાનાધિકરણપણા વડે અખંડ એકરસ આ-
નંદને સમગ્રવનારપણાથી ગુણ અને ગુણવાનપણા (સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ
વગેરે ગુણો છે, અને બ્રહ્મ ગુણવાન છે એવાપણા) ની કલ્પના કરવામાં
કોઈ પ્રમાણ નથી. (પૂ૦) ‘સત્ય, જ્ઞાન વગેરે શબ્દોનું એક અર્થને
પ્રતિપાદન કરનારપણું હોતાં તેઓનું પર્યાયપણું થાય’ એમ (ઉ૦)

વાચ્યભેદસ્યોક્તત્વાત્ । નન્વેવમપિ લોકે વાક્યસ્ય સંસર્ગવિશિ-
ષ્ટાન્યતરપ્રતિપાદકત્વદર્શનેન કથમસ્વખંડવ્યક્તિપ્રતિપાદકત્વમિતિ
ચેન્ન । ઘટઃ સન્ દ્રવ્યં પૃથિવી પ્રકૃષ્ટપ્રકાશશ્ચન્દ્ર ઇત્યાદિવાક્યાનાં
લક્ષણયાસ્વખંડવ્યક્તિપ્રતિપાદકત્વદર્શનેન પ્રકૃતેઽપિ તત્સંભવાત્ ।
વિશિષ્ટવાચિસત્યાદિપદાનામસ્વખંડચૈતન્યે ભાગલક્ષણયા સત્યાદિ-
પદાન્યસ્વખંડૈકરસાનન્દવ્યક્તિં बोधयन्ति । न चैकपदेन तद्-
बोधसंभवे पदान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पदस्य स्मारकत्वेन वा-
क्यस्यैवानुभावकत्वात् । प्रयोजनान्तरस्यापि प्रतिपादितत्वाच्च ।

કહેવું નહિ; કારણ કે તે તે શબ્દોના શક્ય અર્થનો ભેદ કહ્યો છે. (પૂ૦)
“એમ હોવા છતાં પણ લોકમાં વાક્યનું સંસર્ગ તથા સંસર્ગવિશિષ્ટ એ
એમાંના એકનું પ્રતિપાદન કરનારપણું જોવામાં આવવાને લીધે વાક્યનું
અખંડ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારપણું કેમ હોય?” એમ જો કહેવામાં
આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે; કારણ કે ‘ઘડો સત્તા
ભોગવતો છે, પૃથ્વી દ્રવ્ય છે, ચંદ્ર ઘણા પ્રકાશવાળો છે’ ઇત્યાદિ વાક્યોનું
લક્ષણુથી અખંડ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારપણું જોવામાં આવવાથી
પ્રસ્તુત સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પણ અખંડ સ્વરૂપનું
પ્રતિપાદન કરનારપણું સંભવે છે. વિશેષણવિશિષ્ટને કહેનારા સત્ય
વગેરે પદોની અખંડ ચૈતન્યમાં ભાગત્યાગ લક્ષણુ થવાથી સત્ય વગેરે
પદો અખંડ એકરસ આનંદરૂપ સ્વરૂપને સમજાવે છે. (પૂ૦)
‘એક પદથી અખંડ એકરસ આનંદરૂપ સ્વરૂપનો બોધ સંભવે છે, તેથી
ખીજાં પદોનું વ્યર્થપણું છે’ એમ (ઉ૦) કહેવું નહિ; કારણ કે પદનું
સ્મારકપણું હોવાથી વાક્યનું જ અનુભવ કરાવનારપણું છે, ખીજાં પદોનું
ખીજું પ્રયોજન છે, એમ આકર ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે; નહિ તો
અહનું અદ્વિતીયપણું સિદ્ધ થાય નહિ. આજ વાક્યનું અખંડાર્થપણું

અન્યથા બ્રહ્મણાઽદ્વિતીયત્વં ન સિધ્યેત્ । इदमेव वाक्यस्याखण्डा-
र्थत्वम् । तदुक्तं चित्सुखाचार्यैः—

સંસર્ગાસંગિસમ્યગ્ધીહેતુતા યા ગિરામિયમ્ ।

ઉક્તાખણ્ડાર્થતા યદ્વા તત્પ્રાતિપદિકાર્થતા ॥ ઇતિ ।

પ્રાતિપદિકાર્થમાત્રપરત્વમખણ્ડાર્થત્વમિતિ ચતુર્થપાદાર્થઃ ।
તસ્માત્સત્યજ્ઞાનાનન્દાઃ સ્વરૂપલક્ષણં બ્રહ્મણ ઇતિ સર્વમનવચ્ચમ્ ।

નનુ પરમેશ્વરેણ કેન ક્રમેણ સૃષ્ટિઃ સૃષ્ટા કિંરૂપાચ? ઇતિ
ચેદત્ર તૈત્તિરીયોપનિષદિ બ્રહ્મવલ્લુચાં 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ'
ઇત્યુપક્રમ્ય 'તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ । આકા-
શાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ । અદ્યઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા

છે. તે પ્રમાણે ચિત્સુખાચાર્યે કહ્યું છે કે:—

જે આ વાણીનું સંસર્ગનો સંગ નહિ કરનાર એવું યથાર્થ બુદ્ધિનું
કારણપણું છે, તેને અખંડાર્થપણું અથવા પ્રાતિપદિકાર્થપણું કહ્યું છે.

કેવળ પ્રાતિપદિકતા અર્થને સમજાવનારપણું એ ચોથા પાદનો અર્થ
છે. તેથી સત્ય, જ્ઞાન તથા આનંદ એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે. આ
પ્રમાણે સઘળું દોષરહિત છે.

‘પરમેશ્વરે કયા ક્રમથી સૃષ્ટિ રચી છે, અને તે શા રૂપવાળી છે?’
એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અહિં તૈન્નિરીય
ઉપનિષદની અંદર બ્રહ્મવલ્લીમાં સત્યં..... (બ્રહ્મ સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ
અને અનંત છે) એમ ઉપક્રમ કરી તસ્માદ્વા.....(તે આ આત્માથી
આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો, વાયુથી અગ્નિ
ઉત્પન્ન થયો, અગ્નિથી જળ ઉત્પન્ન થયું, જળથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયી,

ઓષધયઃ । ઓષધિભ્યોઽન્નમ્ । અન્નાદ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ । સ વા
 એષ પુરુષોઽન્નરસમયઃ' इतीयं श्रुतिः सृष्टिक्रमबोधिका । तस्या
 एव फलितार्थकथनमित्थम्—तमःप्रधानप्रकृतेः पञ्च भूतानि
 पृથिव्यादीनि जातानि । एकैकभूतसत्त्वांशैः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि ।
 तेषां सर्वेषां सत्त्वांशैरन्तःकरणं जातम् । प्रत्येकभूतरजोऽंशैः पञ्च
 कर्मेन्द्रियाणि जातानि । सर्वभूतानां मिलितरजोऽंशैः पञ्च प्राणाः
 संजाताः । किं बहुना ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिः परमेश्वरकृता ।
 अत एव 'ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता' इत्युक्तं
 श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः ।

દેવ इति । अत्र देवशब्दो विष्णुपरः । अतो महाभारते

પૃથ્વીથી ઓષધિઓ (જીવાર, યાજ્ઞરી વગેરે) ઉત્પન્ન થયી, ઓષધિઓથી
 અન્ન ઉત્પન્ન થયું, અન્નથી વીર્ય ઉત્પન્ન થયું અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન
 થયો. તે આ પુરુષ અન્નરસમય છે) એ આ શ્રુતિ સૃષ્ટિના ક્રમને જા-
 નવાવનાર છે. તેનાજ નિષ્કર્ષરૂપ અર્થને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે
 છે:- તમોચ્છુની પ્રધાનતાવાળી પ્રકૃતિથી પૃથ્વી વગેરે પાંચ ભૂતો ઉત્પન્ન
 થયાં, એક એક ભૂતના સત્ત્વચ્છુના અંશોથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થયાં,
 તે સર્વે ભૂતોના સાથે મળેલા સત્ત્વચ્છુના અંશોથી અંતઃકરણ ઉત્પન્ન
 થયું, પ્રત્યેક ભૂતના રજોચ્છુના અંશોથી પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થયાં,
 અને સર્વ ભૂતોના સાથે મળેલા રજોચ્છુના અંશોથી પાંચ પ્રાણ ઉત્પન્ન
 થયા. વધારે શું કહેવું? **ईक्षण** (જોવા)થી આરંભી **प्रवेश** [પેસવા]
 પર્યંત સૃષ્ટિ પરમેશ્વરે કરી છે. આથીજ **ईक्षणादि.....** એમ
 શ્રીવિદ્યારણ્ય સ્વામીએ કહ્યું છે.

देव इति—अर्द्धं देवशब्दं विष्णुने कहेनारे छे. आधीज महाभारत

વિષ્ણુસહસ્રનામસ્તવે ‘ઉદ્ભવઃ ક્ષોભણો દેવઃ શ્રીગર્ભઃ પરમેશ્વરઃ’
 इत्युक्तम् । पूज्याचार्यभगवत्पादैः श्रीशंकराचार्यैरपि स्वर्णिमत-
 भाष्ये दीव्यति यः क्रीडति सर्गादिभिर्विजिगीषतेऽसुरादीन्व्य-
 वहरति सर्वभूतेष्वात्मतया द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्वत्र गच्छति
 तस्माद्देवः । एको देव इति मन्त्रवर्णादित्युक्तम् । सहस्रास्यो
 भूत्वेति । ‘सहस्रशीर्षा’ इत्यादिना सहस्रशिरोवच्चेन सहस्रास्यव-
 च्चमपि भवति । सहस्राणि अनन्तानि आस्यानि-मुखानि फल-
 भोगसाधनानि यस्य स सहस्रास्यः । ‘स एकधा भवति, स त्रेधा
 भवति, स पञ्चधा’ ‘सर्वाणि रूपाणि विचित्य’ इत्यादिश्रुतिभिः

વિષે વિષ્ણુમહાસ નામના સ્તોત્રમાં ‘ઉદ્ભવ, ક્ષોભણ, દેવ, શ્રીગર્ભ’
 અને પરમેશ્વર’ એવી રીતે શ્રીવિષ્ણુનાં નામોનું કીર્તન કર્યું છે. પૂજ્ય
 આચાર્ય ભગવત્પાદ શ્રીશંકરાચાર્યે પણ પોતે રચેલા ભાષ્યમાં
 દીવ્યતિ—જે જગત્માં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા સંહારવડે ક્રીડા કરે છે,
 અસુર વગેરેને જીતવાની ઇચ્છા કરે છે, સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યવહાર કરે
 છે, આત્માપણથી પ્રકાશે છે, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા લોકાથી પણ
 સ્તુતિ પામે છે, અને સર્વત્ર જાય છે તેથી તે દેવ છે. **एको देवः**
सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा (સર્વ પ્રાણીઓમાં
 ગૂઢ, સર્વવ્યાપક અને સર્વ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા એક દેવ છે) એમ
 મંત્રવર્ણથી કહ્યું છે. **सहस्रास्यो भूत्वेति-सहस्रशीर्षा** ઇત્યાદિથી
 અનંત મસ્તકવાળાપણુવડે અનંત મુખવાળાપણું પણ થાય છે. **सहस्राणि**
 અનંત છે **आस्यानि**—મુખ એટલે ફલભોગનાં સાધનો જેનાં તે
सहस्रास्य. ‘**स एकधा भवति.....**(તે એક પ્રકારે થાય છે, તે
 ત્રણ પ્રકારે થાય છે, તે પાંચ પ્રકારે થાય છે), ‘**सर्वाणि.....**(સઘળાં

પરમેશ્વરસ્ય બહુરૂપવત્ત્વં નિશ્ચીયતે ।

ફલમનુભવન્નિતિ । ઉપાધિપ્રયુક્તેન જીવરૂપેણ ભોક્તે-
ત્યર્થઃ । ફલં ચ ન્યાયસૂત્રકારગૌતમમહર્ષિકથિતપ્રમેયભેદઃ ।
'આત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થબુદ્ધિમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્યભાવફલદુઃસ્વાપવ-
ર્ગાસ્તુ પ્રમેયમ્' इति न्यायसूत्रम् । तत्रैव फलसूत्रं यथा 'प्रवृ-
त्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्' । सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुख-
विपाकं कर्म दुःखविपाकं च । तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु
भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् इत्यादिरूपेण फल-
व्याख्यानं वात्स्यायनमुनिना स्वकीयवात्स्यायनभाष्ये सूक्तम् ।

રૂપો ધારણ કરી) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી પરમેશ્વરના ઘણા રૂપવાળાપણાનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે.

ફલમનુભવન્નિતિ—ઉપાધિને લીધે થયેલા જીવરૂપે ભોક્તા એ અર્થ છે. ફલ એ ન્યાયસૂત્રકાર મહર્ષિ ગૌતમે કહેલું એક જાતનું પ્રમેય છે. 'આત્મ.....(આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના વિષયો, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, મરણ, ફલ, દુઃખ અને મોક્ષ એઓ તો પ્રમેય છે)' એ ન્યાયસૂત્ર છે. ન્યાયસૂત્રોમાંજ ફલસૂત્ર આ પ્રમાણે છે:—પ્રવૃત્તિ..... (પ્રવૃત્તિ અને દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ ફળ છે). 'સુખ દુઃખનું જ્ઞાન ફળ છે, કર્મનું પરિણામ સુખમાં પણ આવે છે, અને દુઃખમાં પણ આવે છે. તે ફળ દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષય અને બુદ્ધિ હોતાં થાય છે. એમ દેહ વગેરેની સાથે ફળ હોવાનું માનવામાં આવે છે' ઇત્યાદિરૂપે વાત્સ્યાયન મુનિએ ફલનું વ્યાખ્યાન પોતાના વાત્સ્યાયન ભાષ્યમાં સારી રીતે કહ્યું છે. ત્યાં કર્મ ત્રણ પ્રકારનું હોવાને લીધે તેથી ઉત્પન્ન થયેલું ફળ પણ ત્રણ પ્રકારનું છે ત્યાં નારકી તથા પશુપક્ષી વગેરેની જાતિમાં અવતરવા-

તત્ર કર્મણસ્ત્રિવિધત્વાત્તજ્જન્યં ફલમપિ ત્રિવિધમ્ । તત્ર ચ પાપ-
કર્મણઃ ફલમનિષ્ઠં નરકતિર્યંગાદિયોનિલક્ષણમ્ । પુણ્યકર્મણઃ
ફલમિષ્ઠં દેશાદિલક્ષણમ્ । પાપપુણ્યમિષ્ઠકર્મણઃ ફલમિષ્ઠાનિષ્ઠ-
રૂપં મનુષ્યલક્ષણમ્ । પ્રશ્નોપનિષદ્યપિ કૌસલ્યં પ્રતિ પિપ્પલાદે-
નોદાનવાયુસંચરણમસ્તાવે 'અથૈકયોર્ધ્વ ઉદાનઃ પુણ્યેન પુણ્યં
લોકં નયતિ પાપેન પાપમુખાભ્યામેવ મનુષ્યલોકમ્' ઇત્યુક્તમ્ ।
શાસ્ત્ર્યવિકૃત્ત્વમ્ ઇતિ । વિકૃતો વિકારવિશિષ્ટો ન ભવતીત્ય-
વિકૃતો નિર્વિકારઃ । સ્વતઃ કર્મકર્તૃત્વતત્ફલભોક્તૃત્વરૂપસં-
સારિધર્મરહિતઃ સ્વપ્રતિબિમ્બરૂપં જીવં શાસ્ત્રિ—સ્વસ્વકર્મણિ
પ્રવર્તયતિ । દુર્દમનીયાર્કેન્દુસિન્ધુદેવેન્દ્રતિર્યઙ્નરાદીન્સર્વા-

૩૫ પાપ કર્મનું ઇળ અનિષ્ટ (મનને નહિ ગમતું) છે, દેવ વગેરેની
જાતિમાં અવતરવા૩૫ ઇળ ઇષ્ટ (મનને ગમતું) છે, અને મનુષ્ય જાતિમાં
અવતરવા૩૫ પાપ તથા પુણ્યથી મિશ્રિત કર્મનું ઇળ ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ
છે ૩૫ જેનું એવું છે, અર્થાત્ તે મનને ગમતું પણ છે, અને નહિ ગમતું
પણ છે. પ્રશ્નોપનિષદ્માં પણ કૌસલ્ય પ્રત્યે પિપ્પલાદે ઉદાન વાયુના
સંચારના પ્રકરણમાં 'અથૈકયો.....(ઉ)ચો ઉદાન વાયુ મનુષ્યને પુણ્ય-
વડે એક નાડીથી પુણ્ય લોકમાં, પાપવડે પાપી લોકમાં અને પુણ્યપાપ
બંનેવડે મનુષ્ય લોકમાં લઇ જાય છે' એમ કહ્યું છે. શાસ્ત્ર્યવિકૃત
ઇતિ—વિકૃત એટલે વિકારથી યુક્ત. તેવો ન હોય એ અવિકૃત અર્થાત્
નિર્વિકાર. ઈશ્વર પોતે, કર્મ કરનાર અને તેના ઇળને ભોગવનાર૩૫
સંસારીના ધર્મોથી રહિત હોઈ પોતાના પ્રતિબિંબ૩૫ જીવનું શાસન કરે
છે, અર્થાત્ જીવને પોતપોતાના કર્મમાં પ્રવર્તાવે છે. કષ્ટથી દમન કર-
વાને શક્ય એવા સૂર્ય, ચંદ્ર, સમુદ્ર, ઈંદ્ર, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય વગેરે

જીવાન્સ્વસ્વકર્મણિ પ્રવર્તયતિ । શાસને માનમ્— ‘એતસ્ય વા અક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ સૂર્યાચન્દ્રમસૌ વિશ્રુતૌ તિષ્ઠતઃ’ (બૃહદારણ્યકે અ૦ ૫ બ્રા૦ ૮) ઇતિ । તથૈવ ‘ભયાદસ્યાગ્નિસ્તપતિ ભયાત્તપતિ સૂર્યઃ । ભયાદિન્દ્રશ્ચ વાયુશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પશ્ચમઃ’ (કઠો૦ ૬ । ૩૧) ઇતિ શ્રૂયતે । પર એવોપાધિવશેન પ્રતિબિમ્બરૂપં જીવત્વં ભજતે । તેન ચ પર એવ શાસિતા પર એવોપાધિવશેન ભોક્તેતિ ફલિતમ્ । ન તુ સ્વરૂપતો ભોક્તા શાસિતા વા સ્વરૂપેનાસજ્જત્વાત્ ।

નન્નુ પરમેશ્વરસ્ય પ્રતિબિમ્બો જીવ ઇતિ ન યુક્તિયુક્તમ્ ।

સઘળા જીવોને પોતપોતાના કર્મમાં પ્રવર્તાવે છે. એતસ્ય વા અક્ષરસ્ય... (હે ગાર્ગી ! આ ઇશ્વરનું શાસન થતાં સૂર્ય અને ચંદ્ર આકાશમાં ઉપર ધારી રખાયેલા રહે છે)’ તેમજ ભયાદસ્યા.....(આ ઇશ્વરના ભયથી અગ્નિ તપે છે, એના ભયથી સૂર્ય તપે છે, તથા ઇન્દ્ર, વાયુ અને પાંચમો મૃત્યુ એનાજ ભયથી દોડે છે)’ એમ શ્રુતિમાં કહેવામાં આવે છે. ઇશ્વર પરજ રહી ઉપાધિને લીધે પ્રતિબિંબપણાંજ જીવપણાને પામે છે. તેથી પરજ શાસન કરનાર છે, અને પરજ ઉપાધિને લીધે ભોક્તા છે એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે; પરંતુ પર સ્વરૂપથી ભોક્તા કે શાસન કરનાર નથી; કારણ કે પરનું સ્વરૂપથી અસંગપણું છે.

(પૂ૦) ‘રૂપવાળાજ દ્રવ્યનું પ્રતિબિંબ હોય છે, પરંતુ રૂપવગરના

૧ ‘યુક્તિપ્રમાણાભ્યાં વસ્તુસિદ્ધિઃ (યુક્તિ અને પ્રમાણથી વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે)’ એ કથનને અનુસરી ‘નન્નુ પરમેશ્વરસ્ય’ થી ‘પ્રતિબિમ્બઃ સ્યાદેવ’ સુધી પ્રતિબિંબવાદને યુક્તિથી તથા ‘નન્નુ બ્રહ્મણઃ’ થી ‘પ્રતિબિમ્બવાદપ્રતિપાદકાનિ સન્તિ’ સુધી પ્રમાણથી સિદ્ધ કર્યો છે.

રૂપવત એવ દ્રવ્યસ્ય પ્રતિબિંબો ન તુ નીરૂપસ્યેતિ નિયમાત્ ।
 ईश्वरश्च नीरूपः कथं तस्य प्रतिबिम्बः स्यादिति चेन्न । नह्ययं
 नियमः सार्वत्रिकः । नीरूपगगनस्य जलादौ प्रतिबिम्बदर्शनात् ।
 न चायं गगनप्रतिबिम्बो भ्रमात्मकः, गगनविस्तारवर्तमानसवि-
 त्तरश्चिमण्डलादेर्वारिणि प्रतिबिम्बदर्शनात्तदनुगताकाशस्यापि
 जले प्रतिबिम्बभ्रम इति वाच्यम् । बहिर्यथा नीलं नभो विशालं
 नभ इत्यादि रूपेणाकाशोऽनुभूयते तथैव जलादावपि नीलं नभो
 विशालं नभ इत्यादिरूपोऽनुभवः सर्वसंमतः । अतो गगनस्य

દ્રવ્યનું પ્રતિબિંબ હોતું નથી, એવો નિયમ હોવાથી ‘જલ પરમેશ્વરનું
 પ્રતિબિંબ છે’ એ વાત યુક્તિસહિત નથી. ઇશ્વર રૂપવગરનો છે, તો તેનું
 પ્રતિબિંબ કેમ થાય? એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ
 કરવામાં આવે છે. ‘રૂપવાળાજ દ્રવ્યનું પ્રતિબિંબ હોય છે’ આ નિયમ
 સર્વ સ્થળે લાગુ પડતો નથી, કારણ કે રૂપવગરના આકાશનું જલ વગે-
 રેમાં પ્રતિબિંબ જોવામાં આવે છે. (પૂ૦) ‘આ આકાશનું પ્રતિબિંબ
 ભ્રમરૂપ છે, કારણ કે આકાશના વિસ્તારમાં રહેતા સૂર્યનાં કિરણોના
 મંડલ વગેરેનું જલમાં પ્રતિબિંબ જોવામાં આવવાથી સૂર્યનાં કિરણોના
 મંડલની સાથે સંબંધ પામેલા આકાશનું પણ જલમાં પ્રતિબિંબ પડવાનો
 ભ્રમ થાય છે’ એમ (ઉ૦) કહેવું નહિ; કારણ કે બહાર જેમ શ્યામ
 આકાશ, વિશાળ આકાશ ઇત્યાદિરૂપે આકાશનો અનુભવ કરવામાં આવે
 છે, તેમજ જલ વગેરેમાં પણ શ્યામ આકાશ, વિશાળ આકાશ ઇત્યાદિ-
 રૂપે આકાશનો અનુભવ સર્વને સ્વીકૃત છે. આથી આકાશના રૂપવાળા-
 પણાને લીધે તેનું પ્રતિબિંબ પડેજ છે. (પૂ૦) ‘કાષ્ટએ પણ આકાશનું રૂપ-
 વાળાપણું કહ્યું નથી. ઉપરના આકાશના લાંબાપણાથી તથા અંધકારથી
 ઢંકાઈ જવા યોગ્યપણાથી ‘શ્યામ આકાશ’ ઇત્યાદિ પ્રતીતિ થવાને લીધે

રૂપવત્ત્વેનપ્રતિવિમ્બો ભવત્યેવ । ન ચ ગગનસ્ય ન કેનાપિ રૂપવ-
ત્ત્વમુક્તમ્ । ઉપરિતનાકાશસ્ય દૈર્ઘ્યેણ તમઆચ્છાદ્યત્વેન ચ નીલં ન ખ
ઇત્યાદિપ્રતીતેસ્તસ્ય રૂપવત્ત્વં ન વાસ્તવિકરીત્યા કિંતુ ભ્રમા-
ત્મકતયૈવાતો ગગનસ્ય પ્રતિવિમ્બો ન યુક્તિયુક્તઃ । તથૈવ
પરમેશ્વરસ્યાપિ નીરૂપત્વાન્ન તત્પ્રતિવિમ્બો જીવ ઇતિ યુક્તિયુક્ત-
મિતિ વાચ્યમ્ । રૂપવત્ત્વેવોપાદ્યૌ પ્રતિવિમ્બ ઇતિ નિયમસ્યાવ્યભિ-
ચરિતત્ત્વેન નીરૂપવિમ્બસ્યાપિ પ્રતિવિમ્બો ન નિયમવિરુદ્ધઃ । રૂપ-
સંખ્યાપરિમાણાદેર્નીરૂપસ્યાપિ પ્રતિવિમ્બદર્શનાત્ । ન ચ નીરૂપેતિ
દ્રવ્યવિશેષણમિતિ વાચ્યમ્ । દ્રવ્યગુણાદિપરિભાષા તાર્કિકૈઃ
સ્વીક્રિયતે તદન્યૈશ્ચ નાભ્યુપગમ્યતે । તત્સ્વીકારેऽપિ ગગનપ્રતિ-

આકાશનું રૂપવાળાપણું વાસ્તવિક રીતે નથી, પરંતું ભ્રમાત્મકપણાથીજ
છે. આથી આકાશનું પ્રતિબિંબ યુક્તિસહિત નથી. તેમજ પરમેશ્વરનું
પણ નીરૂપ (રૂપવગરના) પણ હોવાથી ‘પરમેશ્વરનું પ્રતિબિંબ જીવ છે’
એ યુક્તિસહિત નથી” એમ (ઉ૦) કહેવું નહિ, કારણ કે ‘રૂપવાળીજ
ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે’ એ નિયમમાં ક્યાંય પણ ફેરફાર થતો
નહિ હોવાથી નીરૂપ બિંબનું પણ પ્રતિબિંબ પડે એ નિયમવિરુદ્ધ નથી,
કારણ કે રૂપ, સંખ્યા, પરિમાણ વગેરે નીરૂપ પદાર્થોનું પણ પ્રતિબિંબ
પડતું જોવામાં આવે છે. (પૂ૦) ‘નીરૂપ એ દ્રવ્યનું વિશેષણ કરવું પણ
ગુણ વગેરેનું નહિ’ એમ (ઉ૦) કહેવું નહિ. દ્રવ્ય, ગુણ વગેરે પરિભા-
ષાનો સ્વીકાર નૈયાયિક લોકાથી કરવામાં આવે છે, પણ તેઓથી જુદા
મતવાદીઓથી સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. નૈયાયિક લોકાની પરિ-
ભાષાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ આકાશના પ્રતિબિંબના
અનુભવને અનુસરી રૂપની ઉપાધિવાળા દ્રવ્યનું પ્રતિબિંબ પડે છેજ.

વિમ્બાનુભવાનુરોધેન રૂપોપહિતદ્રવ્યસ્ય પ્રતિવિમ્બો ભવત્યેવ ।
 તદુપહિતત્વં ચ વાસ્તવિકસ્વગતરૂપેણ સ્વારોપિતાવાસ્તવિકરૂપેણ
 વેતિ નિયમકલ્પનોપપત્તેશ્ચ । તથા ચ બહિરારોપિતનીલાદિવિ-
 શ્લેષ્ટાકાશસ્ય તોયાદૌ પ્રતિવિમ્બે ન કોઽપિ વિરોધઃ । ન ચ
 તટાગાદૌ પ્રતિપન્નાલોકપ્રતિવિમ્બાતિરિક્તગગનપ્રતિવિમ્બાભ્યુપ-
 ગમે ગૌરવમેવ વાધકં સ્યાદિતિ વાચ્યમ્ । રવિરશ્મિપ્રતિવિમ્બે
 નભસઃ પ્રતિવિમ્બત્વસ્ય ભ્રમાભ્યુપગમેઽપ્યાલોકપ્રતિવિમ્બાધિક-
 રણસ્ય શુક્તિરૂપ્યાદિવદનિર્વચનીયસ્યાકાશપ્રતિવિમ્બત્વસ્યાભ્યુ-
 પગન્તવ્યેન તુલ્યત્વાત્ । નનુ ભવતુ નીરૂપગગનસ્ય રૂપવતિ જલાદૌ
 પ્રતિવિમ્બો ન નીરૂપેશ્વરસ્ય નીરૂપેઽન્તઃકરણે પ્રતિવિમ્બો-

રૂપની ઉપાધિવાળાપણું પોતાના યથાર્થ રૂપથી અથવા તે પોતાવિષે
 આરોપેલા ખોટા રૂપથી બને છે, એ નિયમની કલ્પના કરવી બંધબેસતી
 આવવાને લીધે પણ નીરૂપ બિંબનું પ્રતિબિંબ પડવું નિયમવિરૂદ્ધ નથી.
 તે પ્રમાણે બહાર આરોપેલા નીલ (સ્થામ) વગેરે શુણ્ણથી યુક્ત આકા-
 શનું જળ વગેરેમાં પ્રતિબિંબ પડવામાં કોઇ પણ વિરોધ નથી. (૫૦)
 'તળાવ વગેરેમાં સ્વીકારેલા પ્રકાશના પ્રતિબિંબ સિવાય આકાશના પ્રતિ-
 બિંબનો સ્વીકાર કરવામાં ગૌરવ દોષજ બાધ કરનાર છે' એમ (ઉ૦)
 કહેવું નહિ; કારણ કે સૂર્યનાં કિરણોના પ્રકાશના પ્રતિબિંબમાં આકાશના
 પ્રતિબિંબપણાના ભ્રમનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ સૂર્યના પ્ર-
 કાશના પ્રતિબિંબના અધિકરણરૂપ તથા છીપમાં ભ્રમથી જળણ્યેલ રૂપા
 વગેરેની પેઠે અનિર્વચનીય એવા આકાશના પ્રતિબિંબના સ્વીકારવા
 યોગ્યપણાને લીધે ગૌરવ દોષમાં સમાનપણું છે. (૫૦) 'રૂપ વગરના
 આકાશનું રૂપવાળા જલ વગેરેમાં ભલે પ્રતિબિંબ પડે, પરંતુ રૂપવગરના

ગુજ્યતે । રૂપવત્યેવોપાદૌ પ્રતિવિમ્બ્વ ઇતિ નિયમેન સહ વિરોધાદિતિ
 ચેન્ન । નીરૂપધ્વનૌ દ્રવ્યાત્મકાનાં ગુણાત્મકાનાં વા વર્ણાનાં
 પ્રતિવિમ્બોઽસ્તીત્યવશ્યં વક્તવ્યમ્ । તથા સતિ યથા દર્પણશ્યા-
 મતાયા દર્પણગતપ્રતિવિમ્બદ્વારેણ વિમ્બમુલ્ક ઇવ ધ્વનિગતતાર-
 ત્વાદિધર્માણાં ધ્વનિગતવર્ણપ્રતિવિમ્બદ્વારા વર્ણેષ્વારોપઃ સંભવતિ ।
 એવં નીરૂપાન્તઃકરણાદૌ નીરૂપાત્મનઃ પ્રતિવિમ્બસંભવઃ । નનુ
 યોઽસૌ ધ્વનૌ વર્ણપ્રતિવિમ્બ ઉચ્યતે સત્ત્વયુક્તઃ । સંનિધાનમાત્રેણ
 ધ્વનેરુદાત્તાદિધર્માણાં વ્યજ્જકતયા વર્ણેષૂપપત્તેઃ । ધ્વનેર્વર્ણપ્રતિ-
 વિમ્બગ્રાહકત્વે માનાભાવાच्च । તસ્માન્નીરૂપધ્વનૌ નીરૂપવર્ણાનાં
 પ્રતિવિમ્બ્વ ઇત્યસ્યાપ્રામાણિકત્વેન નીરૂપસ્ય નીરૂપે પ્રતિવિમ્બ-

ધ્વનિરુત્તરં ૩૫ વગરના અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પડવું યોગ્ય નથી, કારણ
 કે ‘રૂપવાણીજ ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબ પડે’ એ નિયમની સાથે વિરોધ
 આવે છે” એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં
 આવે છે:—‘રૂપ વગરના ધ્વનિમાં દ્રવ્યાત્મક અથવા ગુણાત્મક વર્ણોનું
 પ્રતિબિંબ પડે છે’ એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. તેમ થતાં જો દર્પણના
 શ્યામપણાનો દર્પણમાં રહેલા પ્રતિબિંબદ્વારા બિંબરૂપ મુખમાં જોમ,
 તેમ ધ્વનિમાં રહેલ ઉંચાપણા વગેરે ધર્મોનો ધ્વનિમાં રહેલા વર્ણોના
 પ્રતિબિંબદ્વારા વર્ણોમાં આરોપ સંભવે છે. એ પ્રમાણે રૂપવગરના અંતઃ-
 કરણ વગેરેમાં રૂપવગરના આત્માના પ્રતિબિંબનો સંભવ છે. (પૂ૦) “જો
 આ ધ્વનિમાં વર્ણોનું પ્રતિબિંબ કહેવામાં આવે છે તે તો અયોગ્ય છે,
 કારણ કે કેવળ સમીપપણાથી ધ્વનિનું ઉદાત્ત વગેરે ધર્મોનું વ્યંજકપણું
 હોવાને લીધે વર્ણોમાં ઉદાત્ત વગેરે ધર્મો બંધબેસતા આવે છે, અને
 ધ્વનિના વર્ણોના પ્રતિબિંબના ગ્રાહકપણામાં પ્રમાણનો અભાવ છે. તેથી

ભાવે દૃષ્ટાન્તાભાવાન્નીરૂપાત્મનો નીરૂપેઽન્તઃકરણે કથં પ્રતિ-
 વિમ્બ્વ ઇતિ ચેન્ન । યથા નીરૂપસ્ય પૂર્વશબ્દસ્ય નીરૂપાકાશે
 પર્વતાદિસંનિધૌ પ્રતિધ્વનિરૂપઃ પ્રતિવિમ્બઃ પ્રતીયતે તથૈવ પ્રકૃતે
 નીરૂપાત્મનો નીરૂપાન્તઃકરણે પ્રતિવિમ્બે ન કોઽપિ વિરોધઃ ।
 ન ચ તત્રાપિ પ્રતિધ્વનેરૂત્પાદકાભાવાત્કથં પ્રતિધ્વનિરૂપઃ પ્રતિ-
 વિમ્બઃ સ્યાદિતિ વાચ્યમ્ । ગગનસ્યોત્પાદકત્વેન સત્ત્વાત્ ।
 પૂર્વશબ્દસ્ય નિમિત્તસ્ય સત્ત્વાદ્વ । ન ચ પ્રતિધ્વનેઃ પ્રતિવિમ્બ-
 ત્વે કથં ગગનગુણત્વં ન સ્યાદિતિ વાચ્યમ્ । વિમ્બપ્રતિવિમ્બથોર-
 મેદશ્ચેદત્ર વિમ્બરૂપપૃથિગ્ચાદિશબ્દાપેક્ષયા પ્રતિધ્વનિરૂપપ્રતિવિ-

‘ઇપવગરના ધ્વનિમાં ઇપવગરના વર્ણોનું પ્રતિબિંબ પડે છે’ એ બાબતનું
 અપ્રામાણિકપણું હોવાને લીધે ઇપવગરના પદાર્થનું ઇપવગરના પદાર્થમાં
 પ્રતિબિંબ પડવામાં દૃષ્ટાન્તનો અભાવ હોવાથી ઇપવગરના આત્માનું ઇપ-
 વગરના અંતઃકરણમાં કેમ પ્રતિબિંબ પડે ?” એમ બે કહેવામાં આવે
 (૭૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે:—જેમ ઇપવગરના પ્રથમ
 શબ્દનું ઇપવગરના આકાશ વિષે પર્વત વગેરેના સમીપમાં પડ્યાં
 પ્રતિબિંબ બનવામાં આવે છે, તે પ્રમાણેજ પ્રસ્તુત વિષયમાં ઇપવગરના
 આત્માનું ઇપવગરના અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પડવાવિષે કોઈપણ ભતનો
 વિરોધ નથી. (પૂ૦) ત્યાં પણ ‘પડવાને ઉત્પન્ન કરનારનો અભાવ હો-
 વાથી પડ્યાં પ્રતિબિંબ કેમ પડે ?’ એમ (૭૦) કહેવું નહિ; કારણ
 કે આકાશનું ઉત્પન્ન કરનારપણાથી હોવાપણું છે, અને પ્રથમ શબ્દ
 નિમિત્ત કારણનું પણ હોવાપણું છે. (પૂ૦) ‘પડવાનું પ્રતિબિંબપણું
 હોવાથી તેનું આકાશનાં ગુણપણું કેમ ન હોય ?’ એમ (૭૦) કહેવું
 નહિ, કારણ કે બિંબ તથા પ્રતિબિંબમાં બે અભેદ હોય તો અર્થ

स्वस्य भेदाभावेन प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिम्बस्य गगनगुणत्वानु-
पपत्तोः । भेदश्चेत्प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिम्बस्य प्रातिभासिकत्वेन व्या-
वहारिकगुणत्वानुपपत्तोः । ननु प्रतिध्वनिः पूर्वशब्दस्य प्रतिबिम्ब
इति यदुच्यते तन्न युक्तम् । तथाहि—पञ्चीकरणप्रक्रियया
पटहपयोनिध्यादीनां ये शब्दास्ते च पृथिव्यादीनामेव शब्दाः ।
प्रतिध्वनेस्त्वाकाशशब्दत्वेन तस्यान्यदीयप्रतिबिम्बत्वायोगात् ।
तथा च नीरूपस्य पूर्वशब्दस्य प्रतिध्वनेः प्रतिबिम्बत्वाभावाद्
दृष्टान्तासिद्धिः । तेन नीरूपात्मनो नीरूपान्तःकरणे प्रतिबिम्बो
न भवितुमर्हतीति चेत् । उच्यते । यथा पर्वतगुहादिसंनिहितेषु
नीरूपाकाशप्रदेशेषु नीरूपाणां वर्णानां वर्णरूपप्रतिशब्दानां

जि'अइप पृथ्वी वजरेना शब्दोऽथी पड्वाइप प्रतिजि'अतो भेद नहि हो-
वाथी पड्वाइप प्रतिजि'अनुं आकाशना गुणपणुं धटतुं नथी ने जि'अ
तथा प्रतिजि'अमां भेद मानवामां आवे तो प्रतिध्वनिइप प्रतिजि'अना
प्रातिभासिकपणुने लीधे तेनुं व्यावहारिक गुणपणुं अ'ध अेसतुं थतुं
नथी. (पू०) 'पड्वा प्रथम शब्दनुं प्रतिजि'अ छे, अेम ने कडेवामां
आवे छे ते योग्य नथी. नेम डेः—पञ्चीकरणनी प्रक्रियाथी होल, समुद्र
वजरेना ने शब्दो छे तेओ पृथ्वी वजरेना शब्दो छे. पड्वातुं तो
आकाशना शब्दपणुं होवाने लीधे तेना जीज्जना प्रतिजि'अपणुतो स'अ'ध
नथी. ते प्रमाणे होवाथी इपवगरना प्रथम शब्दना पड्वातना प्रतिजि'अ-
पणुना अभावने लीधे दृष्टांतनी सिद्धि नथी. तेथी इपवगरना आत्मानुं
इपवगरना अंतःकरणमां प्रतिजि'अ पड्वां धटतुं नथी' अेम ने कडे-
वामां आवे (७०) तो तेतो प्रत्युत्तर आपवामां आवे छे डेः—पर्वतनी
गुहा वजरेनी नञ्ज अारेला इपवगरना आकाशना प्रदेशामां वर्णां नेवा

પ્રતિબિમ્બત્વમવશ્યમેવ વાચ્યમ્ । તેષાં સાક્ષાદ્વર્ણરૂપત્વાભાવાત્ ।
પ્રતિવર્ણાભિવ્યક્તિસ્થલે ગગનાદૌ વર્ણવ્યજ્જકકણ્ઠતાત્વાદેરભા-
વાच्च । અતો નીરૂપાત્મનો નીરૂપાન્તઃકરણે પ્રતિબિમ્બઃ સ્યાદેવ ।

નનુ વ્રહ્મણઃ પ્રતિબિમ્બો જીવ इत्यस्मिन्પक्षે શ્રુતિસૂત્રાદિ-
રૂપમમાણાભાવાત્કથં પ્રતિબિમ્બવાદો માન્યઃ સ્યાદિતિ ચેન્ન ।
एतद्वादप्रतिपादकबहुप्रमाणसच्चात् । तथाहि—‘यथाह्यं ज्यो-
तिरात्मा विवस्वानपोभिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते
भेदरूपो देवः क्षेत्रेणैवमजोऽयमात्मा’ ‘एक एव तु भूतात्मा भूते
भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥’ ‘रूपं

પડ્યાઓનું રૂપવગરના વર્ણોના પ્રતિબિંબપણું અવશ્યજ કહેવું જોઈએ,
કારણ કે તેઓના સાક્ષાત્ વર્ણરૂપપણાનો અભાવ છે, અને
પડ્યાઓની સ્પષ્ટ પ્રતીતિના સ્થળરૂપ આકાશ વગેરે સ્થળમાં વર્ણોની
પ્રતીતિ કરાવનારાં કંઈ, તાળવા વગેરેનો અભાવ છે. આથી રૂપવગરના
આત્માનું રૂપવગરના અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પડેજ.

(પૂ૦) ‘જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ છે. આ પક્ષમાં શ્રુતિ, સૂત્ર વગેરે-
રૂપ પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી પ્રતિબિંબવાદને કેવી રીતે માન્ય રાખવો?’
એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે,
કારણ કે આ પ્રતિબિંબવાદનું પ્રતિપાદન કરનારાં ઘણાં પ્રમાણો છે.
જેમ કે:—યથા હ્યયં.....(જેવી રીતે જુદાં જુદાં જગોમાં અનેક
રીતે સંબંધવાળા થતા આ પ્રકાશસ્વરૂપ સૂર્યને ઉપાધિઓથી જુદા
જુદા રૂપવાળો કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ અજન્મ સ્વયંપ્રકાશ
પરમાત્માને જુદાં જુદાં શરીરોમાં તે તે ઉપાધિઓથી જુદા જુદા રૂપવાળો
કરવામાં આવે છે), **एक एव.....**(સઘળા પ્રાણીપદાર્થસ્વરૂપ એકજ

‘રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂવ’ ‘જીવેશાવામાસેન કરોતિ’ इत्यादिश्रुतयः ।
‘આભાસ એવ ચ’ (બ્ર૦ સૂ૦ ૨।૩।૫૦) ‘અત એવ ચોપમા-
સૂર્યકાદિવત્ (બ્ર૦ સૂ૦ ૩।૨।૧૮) इत्यादिमूत्राणि च प्रति-
बिम्बवादप्रतिपादकानि सन्ति ।

નનુ વર્ણનાં યદિ પ્રતિવર્ણરૂપપ્રતિવિમ્બઃ સ્યાત્તદા ની-
રૂપાત્મનો નીરૂપાન્તઃકરણે પ્રતિવિમ્બઃ સ્યાત્ । કણ્ઠતાલ્વાદિ-
સ્થલેડપિ કણ્ઠાદેર્ન વર્ણવ્યજ્ઞકત્વમ્ । અપિ તુ કણ્ઠાદ્યભિઘાત-
જન્યધ્વનેરેવાભિવ્યજ્ઞકત્વમ્ । યથા મૂલધ્વનિઃ પ્રથમવર્ણવ્યજ્ઞ-

પરમાત્મા પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થમાં રહેલ છે. તે જળમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે એક રીતે અને અનેક રીતે જોવામાં આવે છે),
રૂપં રૂપં.....(પરમાત્મા જુદી જુદી ઉપાધિથી ભિન્ન ભિન્ન જોવા થયે), જીવેશા.....(પરમાત્મા પોતાના પ્રતિબિંબથી જીવ અને ઇશ્વરને રચે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ તથા આભાસ.....(આ જીવ પર-
માત્માનું પ્રતિબિંબજ છે), અતએવ.....(જેથી આ પરમાત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપજ છે, તેથી તેના અયથાર્થ વિશેષવાળાપણાને—ઉપાધિને લીધે ભેદવાળાપણાને ઉદ્દેશીને, તેની જળમાં પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબની સાથે સરખામણી કરવામાં આવે છે) ઇત્યાદિ સૂત્રો બ્રહ્મના પ્રતિબિંબવાદનું પ્રતિપાદન કરનારાં છે.

(૫૦) ‘વર્ણાનું’ જે પ્રતિધ્વનિરૂપ પ્રતિબિંબ પડે તો ત્યારે રૂપવગ-
રના આત્માનું રૂપવગરના અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પડે. કંઠ તાળવા વગેરે સ્થળમાં પણ કંઠ વગેરેનું વર્ણની પ્રતીતિ કરાવનારપણું નથી, પરંતુ અનાહત નાદના કંઠ વગેરેની સાથે થયેલા અભિધાતથી ઉત્પન્ન થયેલા ધ્વનિનુંજ વર્ણની પ્રતીતિ કરાવનારપણું છે. જેમ મૂળ ધ્વનિ

કસ્તથૈવ પ્રતિવર્ણાભિવ્યક્તિસ્થલે તત્ર ગુહાદાવેવોત્પન્નઃ પ્રતિધ્વ-
નિરેવ ગુહાદૌ પ્રતિવર્ણાનાં વ્યજ્જક ઇત્યનુપપન્નો નીરૂપવ-
ર્ણાનાં પ્રતિવર્ણરૂપઃ પ્રતિબિમ્બભાવઃ । અતઃ કયાપિ યુક્ત્યા
નીરૂપપદાર્થસ્ય નીરૂપપદાર્થે પ્રતિબિમ્બો ન ભવિતુમર્હતિ । યેન
નીરૂપાત્મનો નીરૂપાન્તઃકરણે પ્રતિબિમ્બઃ સ્યાદિતિ ચેદત ઇવા-
રુચેરત્રાવચ્છેદવાદિનઃ પ્રત્યવતિષ્ઠન્તે । તથાહિ-અનુપપન્નોઽયં પક્ષઃ
નેશ્વરપ્રતિબિમ્બો જીવઃ । કિંત્વન્તઃકરણાવચ્છિન્નો જીવ ઇતિ
મન્તવ્યં યેન જીવવિષયકવ્યવસ્થા સૂપપન્ના સ્યાન્ ।

નન્વન્તઃકરણાવચ્છિન્નો જીવ ઇતિ મતેઽસ્મિલ્લોકે બ્રા-
હ્મણાદિશરીરગતાન્તઃકરણાવચ્છિન્નચૈતન્યપ્રદેશસ્ય કર્મકર્તૃત્વા-

પહેલા વર્ણુનું સૂચન કરાવનાર છે, તેમજ પ્રતિવર્ણુ (સામા ઉડેલા વર્ણુ)ની
સ્પષ્ટ પ્રતીતિના સ્થળમાં તે ગુફા વગેરેમાંજ ઉત્પન્ન થયેલો પ્રતિ-
ધ્વનિજ ગુફા વગેરેમાં પ્રતિવર્ણુનું સૂચન કરાવનાર છે, તેથી રૂપવગરના
વર્ણુનું પ્રતિવર્ણુરૂપ પ્રતિબિંબપણું બંધ બેસતું થતું નથી. આથી કોઇ
પણ યુક્તિવડે રૂપવગરના પદાર્થનું રૂપવગરના પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ પડવું
યોગ્ય નથી. જો તેમ થાય તો રૂપવગરના પરમાત્માનું રૂપવગરના અંતઃ-
કરણમાં પ્રતિબિંબ પડે એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો આજ
અરથિથી અહિં અવચ્છેદવાદીઓ સામા થાય છે. જેમ કે:—આ પ્રતિ-
બિંબવાદ ઘટતો નથી. ઇશ્વરનું પ્રતિબિંબ જીવ નથી, પરંતુ અંતઃકર-
ણથી અવચ્છેદ પામેલું ચૈતન્ય જીવ છે, એમ માનવું જોઇએ; જેથી
જીવના વિષયમાં વ્યવસ્થા સારી રીતે બંધ બેસતી થાય.

(પ્રતિબિંબવાદીનો પૂ૦) “અંતઃકરણથી અવચ્છેદ પામેલું ચૈતન્ય
જીવ છે, એ મતમાં આ લોકવિષે બ્રાહ્મણ વગેરે શરીરની અંદર રહેલા

લોકાન્તરે દેવાદિશરીરગતાન્તઃકરણાવચ્છિન્નચૈતન્યપ્રદેશસ્ય ચા-
કર્તુર્ભોક્તૃત્વે કૃતહાનિરકૃતાભ્યાગમપ્રસજ્જશ્ચ । યેન કર્મ કૃતં
ન તસ્ય ફલભોગઃ । યેન કર્માકૃતં તસ્યાકૃતકર્મફલાભ્યાગમઃ ।
ન ચ બ્રાહ્મણાદિશરીરગતસ્યૈવાન્તઃકરણસ્ય લોકાન્તરે ગમના-
ભ્યુપગમાત્તદવચ્છિન્નચૈતન્યપ્રદેશસ્ય લોકાન્તરે ગમનં ભવિષ્ય-
તીતિ ન દોષ इति वाच्यम् । ઘટસ્ય દેશાન્તરગમનેऽપિ ઘટા-
વચ્છિન્નાકાશપ્રદેશસ્ય તત્ર ગમનાદર્શનાદિતિ ચેત્ । ઉચ્યતે ।
પ્રતિવિમ્બપક્ષેऽપિ સ્વાનન્તર્ગતસ્ય સ્વસંનિહિતસ્ય ચૈતન્યપ્રદેશસ્યા-

અંતઃકરણથી અવચ્છેદ પામેલા ચૈતન્યના પ્રદેશનું કર્મ કરનારપણું
હોવાથી, બીજા લોક વિષે દેવ વગેરે શરીરની અંદર રહેલા અંતઃકરણથી
અવચ્છેદ પામેલો ચૈતન્યનો પ્રદેશ અકર્તા હોવા છતાં તેને ફલ ભોગવ-
નારપણું પ્રાપ્ત થતાં કૃતનાશ (કરેલાં કર્મોનાં ફલોનો નાશ) એ દોષ
આવે, અને અકૃતાભ્યાગમ (નહિ કરેલાં કર્મોનાં ફલોની પ્રાપ્તિ) એ
દોષનો પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. જોણે કર્મ કર્યું, તેને ફલનો ભોગ થતો
નથી, અને જોણે કર્મ નથી કર્યું તેને નહિ કરેલાં કર્મોનાં ફલોની
પ્રાપ્તિ થાય છે. ‘બ્રાહ્મણ વગેરે શરીરની અંદર રહેલાજ અંતઃકરણનું
બીજા લોકમાં ગમન સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તેથી તે અંતઃકરણથી
અવચ્છેદ પામેલા ચૈતન્યના પ્રદેશનું બીજા લોકમાં ગમન થશે, તેથી
દોષ નથી’ એમ કહેવું નહિ, કારણ કે ઘડાનું બીજા પ્રદેશમાં ગમન
થાય છે, છતાં પણ ઘડાથી અવચ્છેદ પામેલા આકાશના પ્રદેશનું ત્યાં
ગમન જોવામાં આવતું નથી’ આમ જો કહેવામાં આવે (અવચ્છેદવાદીને
ઉ૦) તો તેનો પ્રત્યુત્તર આપવામાં આવે છે:—પ્રતિબિંબવાદમાં પણ
પોતાની અંદર નહિ રહેલા, અને પોતાની પાસે રહેલા ચૈતન્યના પ્રદેશનું

ન્તઃકરણે પ્રતિબિમ્બસ્ય વક્તવ્યતયા તત્ર તત્રાન્તઃકરણગમને
બિમ્બભેદાત્તત્પ્રતિબિમ્બસ્યાપિ ભેદાવશ્યંભાવેનોભયત્રાપિ તુ-
લ્યોડ્યં દોષઃ ।

ન ચાવિદ્યાપ્રતિબિમ્બોડ્યં જીવ ઇતિ મન્યતેડ્તોડવિદ્યાયા
દેશાન્તરગમનાભાવેન નૈદિકામુષ્મિકપ્રતિબિમ્બો ભિન્નતેડ્તો
નાસ્મત્પક્ષે દોષ ઇતિ વાચ્યમ્ । અદમપ્યવિદ્યાવચ્છિન્નો જીવ
ઇતિ મન્યેડ્તો મત્પક્ષેડપિ દોષાભાવાત્ ।

વસ્તુતઃ પ્રતિબિમ્બપક્ષેડપિ જીવસ્યૈકત્વસ્વીકારેણ કચિત્પ-
દેશે કર્તૃત્વં પ્રદેશાન્તરે ભોક્તૃત્વમિતિ કૃતહાન્યકૃતાભ્યાગમરૂપ-

અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પડવાનું કહેવાનું હોવાથી તે તે પ્રદેશોમાં
અંતઃકરણ જતાં બિંબોનો પણ ભેદ હોવાથી તેઓનાં પ્રતિબિંબોનો પણ
ભેદ અવશ્ય થવાથી જેવો અવચ્છેદવાદમાં દોષ છે, તેવોજ પ્રતિબિંબવા-
દમાં પણ છે, એવી રીતે બન્નેમાં પણ સમાન દોષ છે.

(પ્રતિબિંબવાદીનો પૂ.) 'આ જીવ અવિદ્યામાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ
છે, એમ માનવામાં આવે છે, તેથી બીજા પ્રદેશમાં અવિદ્યાના ગમનનો
અભાવ હોવાથી આ લોકના તથા પરલોકના પ્રતિબિંબમાં ભેદ પડતો
નથી, તેને લીધે અમારા પક્ષમાં દોષ નથી' એમ (અવચ્છેદવાદીનો ઉ.)
કહેવું નહિ, કારણ કે હું પણ જીવ અવિદ્યાથી અવચ્છેદ પામેલો છું,
એમ માનું છું તેથી મારા પક્ષમાં પણ દોષનો અભાવ છે.

વાસ્તવિક રીતે પ્રતિબિંબવાદમાં પણ જીવના એકપણાનો સ્વીકાર
કરવાથી કોઈ પ્રદેશમાં જીવનું કર્તાપણું અને બીજા પ્રદેશમાં ભોક્તાપણું
એમ કૃતનાશ તથા અકૃતાભ્યાગમરૂપ દોષોની પ્રાપ્તિ નથી. અ-
વચ્છેદવાદમાં પણ ચૈતન્યની એકતા તથા તેનો અવચ્છેદ કરનાર ઉપાધિની

દોષપસદ્ધો નાસ્તિ । અવચ્છેદવાદેऽપિ ચૈતન્યૈક્યસ્ય તદવચ્છે-
દકોપાધૈક્યસ્ય ચાભ્યુપગમેન ન તદોષઃ ।

નનુ યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્નિત્યાદાવન્તર્યામિભાવેન વિકારા-
ન્તરાવસ્થાનશ્રવણં વિરુદ્ધેતાવચ્છેદપક્ષે । અઘાન્તર્વર્તિનશ્ચૈતન્યસ્ય
તત્તદન્તઃકરણોપાધિભિઃ સર્વાત્મના જીવરૂપેણાવચ્છેદાત્ ।
અન્તઃકરણરહિતચૈતન્યસ્યેશ્વરસ્યાઘાદ્ બહિરેવ સત્ત્વેનેશ્વર-
સ્યાન્તઃકરણનિષ્ઠત્વાભાવાત્ । એવં ચાન્તર્યામિરૂપસાક્ષ્યભાવપ્ર-

એકતાનો સ્વીકાર કરવાથી ઉપર કહેલા દોષો નથી.

(પ્રતિબિંબવાદીનો પૃ૦) “યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્”..... ઇત્યાદિમાં
અંતર્યામીપણાથી ‘ચૈતન્યનુ’ બીજા વિકારોમાં રહેવાના શ્રવણને અવચ્છે-
દવાદમાં વિરોધ આવે, કારણ કે બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા ચૈતન્યનો તે તે
અંતઃકરણોરૂપ ઉપાધિઓથી સર્વ રીતે જીવરૂપે અવચ્છેદ થાય છે, કેમકે
અંતઃકરણરહિત ચૈતન્યરૂપ ‘ઇશ્વરનુ’ બ્રહ્માંડથી બહાર હોવાપણું
હોવાથી તેના અંતઃકરણમાં રહેવાપણુનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે અંત-
ર્યામીરૂપ સાક્ષીનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. ‘સાક્ષીનો સ્વીકાર નહિ કરવામાં શો
દોષ છે?’ એમ જો કહેવામાં આવે તો સાંભળઃ— સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન
વગેરે જે સાક્ષિભાસ્ય પદાર્થો છે તેઓનું જાગૃત્તા સમયમાં સ્મરણ થાય-

૧ યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ વિજ્ઞાનાદન્તરો યં વિજ્ઞાનં ન વેદ યસ્ય
વિજ્ઞાનં શરીરં યો વિજ્ઞાનમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ।

જે વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ)માં રહી વિજ્ઞાનની અંદર આવેલો છે, જેને
વિજ્ઞાન જાણવું નથી, વિજ્ઞાન જેનું શરીર છે, અને જે અંદર રહી
વિજ્ઞાનને નિયમમાં રાખે છે, તે તારો અવિનાશી અંતર્યામી આત્મા છે.

સજ્ઞઃ સ્યાત્ । નતુ સાક્ષ્યસ્વીકારે કો દોષ इति चेच्छृણુ ।
 સુષુપ્તૌ યે સાક્ષિભાસ્યા અજ્ઞાનાદયસ્તેષાં પ્રવોધસમયે સ્મરણં
 જાયતે । યદિ સાક્ષી ન સ્યાત્તર્હિ સુષુપ્તિકાલસ્થાજ્ઞાનાદીનામ-
 પ્રકાશેન પ્રવોધાવસ્થાયાં તમઆદીનાં સ્મરણં ન સ્યાત્ । નતુ
 સુષુપ્તિકાલસ્થતમઆદીનાં જીવ એવ પ્રકાશકઃ કથં નેતિ चेन्न ।
 સુષુપ્તિસમયેऽન્તઃકરણસ્ય હયે પ્રકાશસાધનાભાવાન્ન જીવઃ
 પ્રકાશતે । અતઃ સાક્ષિણઃ પરમાવશ્યકતયા નેદં વક્તું શક્યતે
 યત્સુષુપ્તિકાલેऽપિ જીવેનાજ્ઞાનાદીનાં પ્રકાશનેન સાક્ષિપદા-
 ર્થોऽન્યથાસિદ્ધ इति । તસ્માદવચ્છેદવાદે સાક્ષિણોઽસંભવાત્સુષુ-
 પ્તિકાલિકાજ્ઞાનસ્ય પ્રવોધે સ્મરણં ન સ્યાદિતિ चेन्न । પ્રતિવિસ્વ-

છે. જે સાક્ષી ન હોય તો સુષુપ્તિસમયના અજ્ઞાન વગેરેનો પ્રકાશ
 નહિ થવાથી જાગ્રત્ અવસ્થામાં તે અજ્ઞાન વગેરેનું સ્મરણ ન થાય.
 'સુષુપ્તિ સમયના અજ્ઞાન વગેરેનો પ્રકાશક જીવ કેમ ન હોય?' એમ જે
 કહેવામાં આવે તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, કારણ કે સુષુપ્તિના
 સમયમાં અંતઃકરણનો હય થતાં પ્રકાશવાના સાધનનો અભાવ હોવાથી
 જીવ પ્રકાશતો નથી. આથી સાક્ષીના પરમ આવશ્યકપણાને લીધે, સુષુ-
 પ્તિના સમયમાં પણ જીવથી અજ્ઞાન વગેરેનો પ્રકાશ થવાથી સાક્ષી
 પદાર્થ અન્યથાસિદ્ધ છે, એમ ખોલવું શક્ય નથી. તેથી અવચ્છેદવાદમાં
 સાક્ષીનો અસંભવ હોવાથી સુષુપ્તિસમયના અજ્ઞાનનું જાગ્રત્માં સ્મરણ
 ન થાય' એમ જે કહેવામાં આવે (અવચ્છેદવાદીનો ઉ.૦) તો તેનો નિષેધ
 કરવામાં આવે છે, કારણ કે પ્રતિજિજ્ઞાસામાં પણ આ દોષનું સમાન-
 પણું છે. જેમ કે:— અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિની અંદર નહિ રહેતો

પક્ષેऽપ્યેતદોષસ્ય તુલ્યત્વાત્ । તથાહિ—અન્તઃકરણરૂપોપાધા-
વનન્તર્ગતસ્યૈવ ચૈતન્યસ્યાન્તઃકરણે પ્રતિબિમ્બો, ન તુ તદન્તર્ગ-
તસ્યાપિ ચૈતન્યસ્ય । યથા જલે કૃત્સ્નચન્દ્રસ્ય પ્રતિબિમ્બસ્તથા
ન સમસ્તચૈતન્યસ્ય પ્રતિબિમ્બઃ । અતઃ સાક્ષિવિષયિણી યાદૃશી
ભવદીયવ્યવસ્થા સ્યાત્તાદૃશી મદીયાપીતિ તુલ્યો દિ દોષઃ ।
અતોऽન્તઃકરણાવચ્છિન્નો જીવ इति સિદ્ધાન્તઃ ।

વસ્તુતસ્તુ ન પ્રતિબિમ્બો નાપ્યવચ્છિન્નો જીવઃ । કિંતુ કુન્તી-
કુમારસ્ય કર્ણસ્ય રાધેયત્વવદવિકૃતબ્રહ્મણ ઇવાવિદ્યયા જીવ-
ભાવઃ । અતો બૃહદારણ્યકે ભાષ્યકારૈરપ્યુક્તં ‘વ્યાધકુલસંવર્ધિતરા-
જકુમારદૃષ્ટાન્તેન બ્રહ્મૈવ સ્વાવિદ્યયા સંસરતિ સ્વવિદ્યયા મુચ્યતે’

ચૈતન્યનું અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પડે છે, પરંતુ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિની
અંદર રહેલા ચૈતન્યનું પણ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી. જેમ
જળમાં સંપૂર્ણ ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ અંતઃકરણમાં સંપૂર્ણ
ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. આથી સાક્ષીના વિષયમાં જેવી તમારી
વ્યવસ્થા છે, તેવી મારી પણ છે, તેથી આપણી બન્નેની ઉદ્ધિતમાં સમાન
દોષ છે. આથી જીવ અંતઃકરણવડે અવચ્છેદ પામેલો છે, એ સિદ્ધાંત છે.

વાસ્તવિક રીતે જીવ ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ નથી, તેમ તે અંતઃકરણથી
કે અવિદ્યાથી અવચ્છેદ પામેલો નથી, પરંતુ કુંતીના પુત્ર કર્ણના રાધા-
પુત્ર (રાધાના પુત્ર) પણાની પેઠે વિકાર પામ્યા વગરના બ્રહ્મનુંજ
અવિદ્યાથી જીવપણું છે. આથી બૃહદારણ્યકમાં ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્યે
પણ કહ્યું છે કે ‘પારાધિના કુળમાં ઉછરેલ રાજકુમારના દૃષ્ટાંતથી બ્રહ્મજ
પોતાની અવિદ્યાથી સંસાર ભોગવે છે, અને પોતાની વિદ્યાથી સંસારથી
મુક્ત થાય છે.’ આથીજ જેમ રાજના પુત્રને પોતાના રાજકુમારપણાનું

इति । अत एव 'राजमूनोः स्मृतिमाप्तौ व्याधभावो निवर्तते । यथैवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥' इति वार्तिककारवाचोयुक्तिरपि संगच्छते ।

जीवपरिमाणविशेषेऽपि बहुवादिविप्रतिपत्तयः सन्ति । तत्राणुरिति श्रीरामानुजाचार्यादयः । मध्यम इति जैनाः । आत्मा महानिति केवलाद्वैतवादिनः । तथैवात्मनः प्राभाकरतार्किका अचिद्रूपत्वं वदन्ति । चिदचिद्रूपत्वं भाट्टा वर्णयन्ति । चिद्रूप इति त्रिप्रमेयकाराः । परमिति । इन्द्रियविषयमनोबुद्धिमहत्त-

સ્મરણ થતાં તેનું પારાધિપણું ટળી જાય છે, તેમ અજ્ઞ આત્માને તત્ત્વમસિ ('તે તું છો' ઇત્યાદિ મહાવાક્યથી પોતાના ભક્તભાવનું જ્ઞાન થતાં તેનું જીવપણું ટળી જાય છે' એ વાર્તિકકારની વાણીની યુક્તિ પણ એસતી આવે છે.

જીવના અમુક જાતના પરિમાણમાં પણ ધણા વાદીઓના વાંધા છે. ત્યાં શ્રીરામાનુજચાર્ય વગેરે કહે છે કે આત્મા અણુ છે, જૈન લોકો કહે છે કે આત્મા મધ્યમ છે, કેવલાદ્વૈતવાદીઓ કહે છે કે આત્મા મહાન છે. તેજ પ્રમાણે પ્રભાકરમતના મીમાંસકો તથા નૈયાયિક લોકો આત્માનું અચિત્ રૂપપણું કહે છે. ભટ્ટ મતના મીમાંસકો આત્માનું ચિદચિત્ રૂપપણું વર્ણવે છે. ત્રિપ્રમેય નામના રામાનુજ મતના ગ્રંથના કર્તા આત્મા ચિત્ રૂપ છે, એમ કહે છે. પરમિતિ-- ઇન્દ્રિય, વિષય, મન, બુદ્ધિ,^૧ મહતત્ત્વ^૨ તથા અવ્યક્તથી પર એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ એ

૧ અહિં બુદ્ધિ શબ્દથી અહંકારનું અથવા વ્યપ્તિ બુદ્ધિનું અર્થાત્

જીવની બુદ્ધિનું ગ્રહણ કરવું.

૨ સમિષ્ટ બુદ્ધિ અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભની બુદ્ધિ.

ત્વાવ્યક્તેભ્યઃ પરં સર્વોત્કૃષ્ટમિત્યર્થઃ । તદુક્તં કઠોપનિષદિષ્ઠ-
વલ્લયામ્ । ‘ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનો મનસઃ સત્ત્વમુત્તમમ્ । સત્ત્વાદધિ-
મહાનાત્મા મહતોઽવ્યક્તમુત્તમમ્ ॥ અવ્યક્તાતુ પરઃ પુરુષો વ્યા-
પકોઽલિङ્ગ એવ ચ । યજ્ઞાત્વા મુચ્યતે જન્તુરમૃતત્વં ચ ગચ્છતિ॥’
યદ્વા તૈત્તિરીયોપનિષદિ બ્રહ્મવલ્લયાં ‘બ્રહ્મવિદામ્નોતિ પરમ્’
ઇતિ બ્રાહ્મણવાક્યવ્યાખ્યાનવોધ્યં પશ્ચકોશેભ્યઃ પરમ્ ।

પરપદાર્થપરમેશ્વરવિષયિણ્યો બહુવિપ્રતિપત્તયઃ સન્તિ । ત-
થાદિ-ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ईश्वर इति
ધ્યાયિનઃ । સત્યકામઃ સત્યમંકલ્પઃ સત્યજ્ઞાનાદિવિશિષ્ટ ईश्वर

અર્થ છે. તે પ્રમાણે કઠોપનિષદમાં છટી વસ્તીવિષે કહ્યું છે કે
ઇન્દ્રિયેભ્યઃ.....(ઇન્દ્રિયોથી મન ઉત્તમ છે, મનથી અહંકાર ઉત્તમ
છે, અહંકારથી મહત્ત્વ ઉત્તમ છે, મહત્ત્વથી અવ્યક્ત ઉત્તમ છે, અને
અવ્યક્તથી તો વ્યાપક અને લિંગશરીરથી રહિત ઇશ્વરજ્ઞ પર છે. જે
જાણી પ્રાણી સંસારથી છૂટો થાય છે, અને મોક્ષ પામે છે). અથવા
તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવસ્તીવિષે બ્રહ્મ.....(બ્રહ્મવેત્તા પર અર્થાત્
બ્રહ્મને પામે છે) એ બ્રાહ્મણ-વાક્યના વ્યાખ્યાનથી ‘પાંચ કાશીથી પર
(નિરાળો) ઇશ્વર’ એમ સમજવા યોગ્ય.

પરપદના અર્થરૂપ પરમેશ્વરના વિષયમાં ઘણા વાંધા છે. જેમ કે:-
ક્લેશ, કર્મ, ફલ અને સંસ્કારોના સ્પર્શવગરનો શ્રેષ્ઠ પુરુષ ઇશ્વર છે,
એમ યોગી લોકો કહે છે, સત્ય ઇચ્છાવાળો, સત્ય સંકલ્પવાળો અને
સત્ય જ્ઞાનવગરેથી યુક્ત ઇશ્વર જ, એમ નૈયાયિક લોકો કહે છે, હિર-
ણ્યગર્ભજ ઇશ્વર છે. એમ હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકો કહે છે, વિરાટજ

इति तार्किकाः । हिरण्यगर्भ एवेति हिरण्यगर्भोपासिनः । विरा-
डेवेश्वर इति विराड्वादिनः चतुर्मुखो ब्रह्मैवेश्वर इति ब्रह्मेश्वर-
वादिनः । विष्णुरेवेश्वर इति भागवताः । शिव एवेश्वर इति
शैवाः । गणेश एवेति गाणपताः । तीर्थंकर एवेश्वर इति जैनाः ।
बुद्ध एवेश्वर इति बौद्धाः । विश्वकर्मेवेश्वर इति विश्वकर्मपूजकाः ।
किं बहुना लाङ्गलमपीश्वर इति लाङ्गलजीविनः प्राकृताः । एते
सर्वेऽपि भक्त्या फलदायिनः । सर्वेषां मतेऽविरोधेन यदीश्वर-
निर्णयः कर्तव्यश्चेत्तदा 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महे-
श्वरम् । अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥' इतिश्वेता-
श्वतरोपनिषच्छ्रुत्यनुसारेणैव निश्चेतव्यः ।

ઇશ્વર છે, એમ વિરાટના ઉપાસકો કહે છે, ચાર મુખવાળા બ્રહ્માજ
ઇશ્વર છે, એમ બ્રહ્માને ઇશ્વર કહેનારા ઉપાસકો કહે છે, વિષ્ણુજ
ઇશ્વર છે, એમ વિષ્ણુના ઉપાસકો કહે છે, શિવજ ઇશ્વર છે, એમ
શિવના ઉપાસકો કહે છે, ગણેશજ ઇશ્વર છે, એમ ગણપતિના ઉપાસકો
કહે છે, તીર્થંકરજ ઇશ્વર છે, એમ જૈન લોકો કહે છે, બુદ્ધજ ઇશ્વર
છે, એમ બૌદ્ધ લોકો કહે છે, અને વિશ્વકર્માજ ઇશ્વર છે, એમ વિશ્વ-
કર્માના પૂજકો કહે છે. વધારે શું કહેવું? હળ પણ ઇશ્વર છે, એમ
હળવડે આજીવિકા ચલાવનારા પામર લોકો કહે છે. એઓ સઘળા પણ
ભકિતવડે ફળ આપનારા છે. સઘળાઓના મતમાં વિરોધ લાગ્યા વગર
ઇશ્વરનો નિર્ણય કરવો હોય તો ત્યારે તેનો **માયાં તુ.....**(માયાને તો
પ્રકૃતિ જાણવી, અને માયાવાળાને તો મહેશ્વર જાણવો. આના અવયવ-
રૂપ પદાર્થોથી તો આ સઘળું જગત્ વ્યાપ્ત છે) એ શ્વેતાશ્વેતર
ઉપનિષદની શ્રુતિને અનુસારે નિશ્ચય કરી લેવો.

દેવૈઃ સેવ્યમિતિ । દેવૈર્બ્રહ્માદિભિઃ સેવ્યમ્—પશ્ચદશ-
ષોડશદ્વાત્રિશદુપચારૈર્વિધિપૂર્વકં પૂજ્યમ્ । તત્ર પશ્ચોપચારાઃ—
ધ્યાનમારાધનં ચૈવ ભક્ત્યા યજ્ઞ નિવેદનમ્ । નીરાજનં પ્રણામૈશ્ચ
પશ્ચ પૂજોપચારકાઃ ॥ દશોપચારાઃ—અર્ધ્ય પાંચ પાંચમનં સ્નાનં
વસ્ત્રનિવેદનમ્ । ગન્ધાદ્યો નૈવેદ્યાન્તા ઉપચારા દશ ક્રમાત્ ॥
અન્નાદિશબ્દેન પુષ્પધૂપદીપાન્સંયોજ્ય દશોપચારા બોધ્યાઃ ।
ષોડશોપચારા.—આસનં સ્વાગતં ચાંદ્ય પાંચમાચમનીયકમ્ ।
મધુપર્કાર્પણં સ્નાનં વસનાભરણાનિ ચ ॥ સુગન્ધઃ સુમનો ધૂંપો
“દીપો નૈવેદ્યમેવ ચ । માર્યાનુલેપને ચૈવ નમસ્કારો વિસર્જનમ્ ॥
નાગદેવેન તૂપચારભેદેન ષોડશોપચારા ઉક્તાઃ ॥ યથા આવાહ-

દેવૈઃ સેવ્યમિતિ—બ્રહ્મા વગેરે દેવોથી સેવાવાને યોગ્ય. પાંચ, દસ,
સોળ તથા બત્રીસ ઉપચારોવડે વિધિપૂર્વક પૂજવા યોગ્ય. ત્યાં પાંચ
ઉપચારો—ધ્યાન, આરાધના (સેવા), ભક્તિવડે જે નૈવેદ્ય તે, આરતિ
(આરતિ) તથા પ્રણામ એ પાંચ પૂજના ઉપચારો છે. દસ ઉપચારો—
અર્ધ્ય (પૂજન માટે જળ), પાંચ (ચરણ ધોવા માટે જળ), આચમન,
સ્નાન, વસ્ત્રનું નિવેદન, ગંધ (ચંદન)થી આરંભી નૈવેદ્ય પર્યંત અનુક્રમે
દસ ઉપચારો છે. અહિં આદિ શબ્દથી પુષ્પ, ધૂપ તથા દીપ એઓને
ભેળતી દસ ઉપચારો જાણવા. સોળ ઉપચારો—આસન, સ્વાગત, અર્ધ્ય,
પાંચ, આચમનીય (આચમન માટે જળ), મધુપર્કનું અર્પણ, સ્નાન,
વસ્ત્ર આભૂષણો, સુગંધ (ચંદન), પુષ્પ, ધૂપ, દીવો, નૈવેદ્ય, પુષ્પ તથા
અનુલેપન (અત્તર વગેરે સુગંધી પદાર્થો), પ્રણામ અને વિસર્જન.

પંડિત નાગદેવે તે ઉપચારના ભેદથી (જુદા ઉપચારોનાં નામ આપી)
સોળ ઉપચારો કહ્યા છે જેમ કેઃ— આવાહન, આસન, પાંચ, અર્ધ્ય

નાસેને પાઘ્યર્ધમાચમનીયકમ્ । સ્નાનં વૈસ્ત્રાર્પવીતે ચ ગન્ધ-
મૌલ્યે તતઃ ક્રમાત્ ॥ ધૂપો દીપૈશ્ચ નૈવેદ્યં નમસ્કારઃ પ્રદક્ષિણં ।
ઉદ્ધાર્સનં પોઢશકમેવં દેવાર્ચને વિધિઃ ॥

દ્વાત્રિશદુપચારાઃ—અર્ધ્ય પાઘ્યમાચમનં મધુર્પર્કમુપસ્પૃશંમ્ ।
સ્નાનં નીરાંજનં વસ્ત્રમાર્ચમં ચોપવીર્તકમ્ ॥ પુનરાર્ચમનં ભૂષાં
દર્પણાલોકનં તતઃ । ગન્ધપુષ્પે ધૂર્પદીપૌ નૈવેદ્યં ચ તતઃ ક્રમાત્ ।
પાનીયં તોયમાર્ચામં હસ્તવાસસ્તતઃ પરમ્ । તામ્બૂલમનુલેપં ચ
પુષ્પદાનં તતઃ પુનઃ ॥ ગીતં વાદ્યં તથા નૃત્યં સ્તુતિં શ્ચૈવ પ્રદક્ષિ-
ણાઃ । પુષ્પાંજ્જલિનમસ્કારૌ દ્વાત્રિશત્સમુદીરિતાઃ ॥

પાનીયમ્—મધ્યે જલમ્ । હસ્તવાસઃ—કરોદ્વર્તનમ્ ।

આચમનીય, સ્નાન, વસ્ત્ર, ઉપવીત (જનોષ્ઠ), ચંદન, પુષ્પ, ત્યાર પછી
અનુક્રમે ધૂપ, દીવો, નૈવેદ્ય, નમસ્કાર, પ્રદક્ષિણા અને સોળમું વિસર્જન
એ પ્રમાણે દેવતા પૂજનમાં પ્રકાર છે.

બત્રીસ ઉપચારો—અર્ધ્ય, પાઘ્ય, આચમન, મધુર્પર્ક, ઉપસ્પૃશ
(મુખ પ્રક્ષાલન), સ્નાન, આરતિ, વસ્ત્ર, આચમન, ઉપવીત, ફરીને
આચમન, ભૂષણ, ત્યાર પછી દર્પણમાં મુખાવલોકન, ચંદન, પુષ્પ,
ધૂપ, દીવો, નૈવેદ્ય, ત્યાર પછી અનુક્રમે પાનીય, જળ, આચમન,
હસ્તવાસ, ત્યાર પછી તાંબૂલ (નાગરવેલતું પાન), અનુલેપન, પુષ્પદાન,
ત્યાર પછી ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, સ્તુતિ, પ્રદક્ષિણા, પુષ્પાંજલિ (પુષ્પોનો
ખોખો) અને નમસ્કાર એ બત્રીસ ઉપચારો કહ્યા છે.

પાનીય—વચમાં આપવામાં આવેલું જળ, હસ્તવાસ—હાથના મે-
હાને લોટ વગેરેથી દૂર કરવો.

वाजसनेयिनां षोडशोपचारपूजाक्रमः—(१) ॐ सहस्र-
शीर्षेत्यावाहनम् । (२) ॐ पुरुष एवेत्यासनम् । (३) ॐ
एतावानस्येति पाद्यम् । (४) ॐ त्रिपादूर्ध्वमित्यर्घ्यम् । (५) ॐ
ततो विराडजायतेत्याचमनीयम् । (६) ॐ तस्माद्यज्ञानादिति
स्नानम् । (७) ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत इति वस्त्रम् । (८) ॐ
तस्मादश्वा इति यज्ञोपवीतम् । (९) ॐ तं यज्ञमिति गन्धः ।
(१०) ॐ यत्पुरुषमिति पुष्पम् । (११) ॐ ब्राह्मणोऽस्येति
धूपः । (१२) ॐ चन्द्रमा मनस इति दीपः । (१३) ॐ नाभ्या
आसीदिति नैवेद्यम् । (१४) ॐ यत्पुरुषेणेति दक्षिणायुक्तताम्बू-
लम् । (१५) ॐ सप्तास्या इति आरातिकपूर्वकप्रदक्षिणा ।

वाजसनेयी लोड्डिनो सोण उपयारोवडे पूजनो क्रम—(१) ॐ
सहस्रशीर्षा..... ओ भंत्रथी आवाहन. (२) ॐ पुरुष एव.....
ओ भंत्रथी आसन. (३) ॐ एतावानस्य..... ओ भंत्रथी पाद्य.
(४) ॐ त्रिपादूर्ध्वम्..... ओ भंत्रथी अर्घ्य. (५) ॐ ततो वि-
राडजायत..... ओ भंत्रथी आचमनीय. (६) ॐ तस्माद्यज्ञात्...
ओ भंत्रथी स्नान. (७) ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः..... ओ भंत्रथी
वस्त्र. (८) ॐ तस्मादश्वाः..... ओ भंत्रथी यज्ञोपवीत [नो॥६].
(९) ॐ तं यज्ञम्..... ओ भंत्रथी गन्ध. (१०) ॐ यत्पुरुषम्...
ओ भंत्रथी पुष्प. (११) ॐ ब्राह्मणोऽस्य..... ओ भंत्रथी धूप.
(१२) ॐ चन्द्रमा मनसः..... ओ भंत्रथी दीपो. (१३) ॐ ना-
भ्या आसीत्..... ओ भंत्रथी नैवेद्य. (१४) ॐ यत्पुरुषेण.....
ओ भंत्रथी दक्षिणायुक्त तांभूल. (१५) ॐ सप्तास्याः.....ओ भं-
त्रथी आरातिकपूर्वक प्रदक्षिणा. (१६) ॐ यज्ञेन यज्ञम्..... ओ भंत्रथी

(૧૬) ॐ યજ્ઞેન યજ્ઞમિતિ મન્ત્રપુષ્પયુક્તનમસ્કારઃ ।

નનુ પરમૈશ્વર્યસંપન્ના ઇન્દ્રાદયો દેવાઃ શ્રીવટપતિં કથં
સેવન્તિ इत्यतआह—रसमुपनिषद्वेद्यममितमिति । इन्द्रादयः
सावधिकानन्दा अतोऽमितमपरिमितं रसं निरवधिकानन्दं ब्रह्म-
विद्यात्मकोपनिषदेकवेद्यं परमेश्वरं सेवन्ते निरवधिकानन्दस्व-
रूपप्राप्त्यर्थम् । अत्र रसशब्देन मधुरादिरसवत्सुखहेतुत्वाद्
गौण्या वृत्त्या ब्रह्मानन्दो ब्रह्मैव बोध्यम् । श्रूयते च तैत्तिरीयो-
पनिषदि ब्रह्मब्रह्मण्यम् । ‘यद्वैतत्सुकृतं रसो वै सः । रस ५ ह्येवायं
लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश
आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयति’ इति । लौकिकालौकिक-

મંત્રપૂર્વક પુષ્પયુક્ત પ્રણામ.

‘પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત ધંદ્ર વગેરે દેવો શ્રીવટપતિને કેમ સેવે છે ?
એવી શંકા થાય તેથી કહે છે:— રસમુપનિષદ્વેદ્યમમિતમિતિ—ધંદ્ર
વગેરે દેવો અવધિથી યુક્ત (સાપેક્ષ) આનંદવાળા છે, આથી તેઓ અ-
મિત એટલે અમાપ રસરૂપ અર્થાત્ અવધિથી રહિત આનંદરૂપ તથા
કેવળ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ઉપનિષદોથી જણાય એવા પરમેશ્વરને અવધિથી
રહિત આનંદસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે સેવે છે. અહિં રસશબ્દથી મધુર
વગેરે રસની પેઠે સુખનું કારણ હોવાથી ગૌણી વૃત્તિવડે બ્રહ્માનંદરૂપ
બ્રહ્મનેજ સમજવાનું છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્માં બ્રહ્મવસ્તી વિષે યદ્વૈતત્...
(આ બ્રહ્મ પુણ્યરૂપ છે, તે રસરૂપ છે, આ મનુષ્ય રસનેજ પામી આ-
નંદરૂપ થાય છે. જો આ બ્રહ્માનંદ ન હોય તો કાણુ જીવે અને કાણુ
શ્વાસ લીએ ? આ બ્રહ્મજ આનંદ આપે છે) એ શ્રુતિ છે. એ પ્રમાણે

ભેદેનાનન્દો દ્વિવિધઃ । તત્ર લૌકિકાનન્દો વિષયાનન્દઃ । અ-
લૌકિકાનન્દઃ પરમાનન્દઃ । લૌકિકાનન્દસ્ય બાહ્યસાધનસંપત્તિ-
જન્યત્વેનોત્તરોત્તરોત્કૃષ્ટત્વં નિર્દિષ્ટં તૈત્તિરીયોપનિષદિ બ્રહ્મવ-
લ્લ્યામ્—“યુવા સ્યાત્સાધુયુવા” ઇત્યારમ્બ “સ એકો બ્રહ્મણ
આનન્દઃ” ઇત્યેતત્પર્યન્તમ્ । મનુષ્યમનુષ્યગન્ધર્વદેવગન્ધર્વપિત્રા-
જાનદેવકર્મદેવદેવેન્દ્રબૃહસ્પતિપ્રજાપતિહિરણ્યગર્ભપર્યન્તાઃ સાવ-
ધિકાનન્દાઃ । બ્રહ્માનન્દો નિરવધિકાનન્દઃ । સ એવાત્રામિતં
રસમિતિ પદદ્વયેનાભિપ્રેતઃ । સ ચાનન્દો નિરતિશયાનન્દલક્ષણ-
પરબ્રહ્મસ્વરૂપ એવ । ઉપનિષદ્વેદ્યમિતિ ઉપનિષદ્ભિર્વેદ્યઃ

લૌકિક અને અલૌકિક એવા ભેદથી આનંદ એ પ્રકારનો છે. ત્યાં લૌ-
કિકાનંદ એટલે વિષયાનંદ, અને અલૌકિકાનંદ એટલે પરમ આનંદ
સમજવાનો છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં યુવા સ્યાત્સાધુયુવા (જુવાન
થાય, વળી સારો જુવાન થાય) એ શ્રુતિથી આરંભી સ એકો બ્રહ્મણ
આનન્દઃ (પ્રજાપતિના જે સો આનંદો છે તે એક બ્રહ્મનો આનંદ છે)
એ શ્રુતિપર્યંત લૌકિક આનંદનું બહારની સાધનસંપત્તિથી ઉત્પન્ન થવા
યોગ્યપણું હોવાને લીધે ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટપણું કર્યું છે. મનુષ્ય, મનુષ્ય-
ગંધર્વ, દેવગંધર્વ, પિતૃ, આન્નનદેવ (સ્માર્ત કર્મો કરવાથી જન્મસિદ્ધ
દેવપણાવાળા), કર્મદેવ, દેવેન્દ્ર, બૃહસ્પતિ, પ્રજાપતિ અને હિરણ્યગભ-
પર્યંત અવધિવાળા આનંદો છે. બ્રહ્માનંદ એ અવધિવગરનો આનંદ છે.
તેનેજ અહિં અમિતમ્ અને રસમ્ એ એ પદોથી કહેવા ધારેલ છે.
તે આનંદ નિરતિશય આનંદભૂત પરબ્રહ્મરૂપ છે. ઉપનિષદ્વેદ્યમિતિ-
ઉપનિષદોથી જાણવા યોગ્ય એટલે સાક્ષાત્ કરવા યોગ્ય એ ઉપનિષદ્વેદ્ય
તેને. પદ્મલ વિચારણમત્યવસાદનેષુ (પદ્મ ધાતુ શિથિલ કરવું,

સાક્ષાત્કરણીય ઉપનિષદ્વેદ્યસ્તમ્ । ષટ્લ વિશરણગત્યવસાદને-
 ધ્વિતિ વ્યાકરણસ્મૃત્યા શિથિલીકરણપ્રાપ્તિવિનાશનાર્થકસ્ય સ-
 દિધાતોરુપનીત્યુપસર્ગદ્વયવિશિષ્ટસ્ય કિવન્તસ્ય રૂપમુપનિષદિતિ ।
 તેન ચાવયવાર્થાનુગમેનોપનિષચ્છબ્દેન બ્રહ્મવિદ્યોચ્યતે । ત-
 થાદિ—યે મુમુક્ષુપુરુષા એહિકે પુત્રાપત્યધનાદાવામુષ્મિકે ચ
 સ્વર્ગાદૌ વિતૃષ્ણાઃ સન્ત ઉપનિષચ્છબ્દવાચ્યાં બ્રહ્મવિદ્યામુપ-
 ગમ્ય, આચાર્યોપદેશાલ્લબ્ધ્વા નિશ્ચયેન યાવત્સાક્ષાત્કારમભ્ય-
 સ્યન્તિ, તેષામવિદ્યાકામકર્મરૂપાણાં સંસારબીજાનાં વિશરણા-
 ત્ક્ષીણતાપાદનાદન્તે ચ સર્વથા વિનાશનાત્સમુચ્છેદાદુપનિષચ્છ-
 બ્દો બ્રહ્મવિદ્યાવાચકઃ । અથ ચ મુમુક્ષુન્બ્રહ્મ ગમયતિ પ્રાપયતી-
 ત્યર્થેનાપિ બ્રહ્મવિદ્યોપનિષચ્છબ્દેનોચ્યતે । તાદૃશબ્રહ્મવિદ્યાપ્રતિ-

પ્રાપ્તિ તથા વિનાશ કરવો એ અર્થોમાં છે) એ વ્યાકરણસ્મૃતિથી
 શિથિલ કરવું, પામવું તથા વિનાશ કરવો એ અર્થવાળા ઉપ અને નિ
 એ ઉપસર્ગોથી યુક્ત, તથા કિષ્ પ્રત્યય છે અંતમાં જેને એવા સદ્
 ધાતુનું ઉપનિષદ્ એ રૂપ છે. ઉપનિષદ્ શબ્દથી તે અવયવોના અર્થને
 અનુસારે બ્રહ્મવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. જેમકે જે મુમુક્ષુ પુરુષો આ
 લોકનાં પુત્ર, સંતાન, ધનવગેરેમાં અને પરલોકનાં સ્વર્ગવગેરેમાં તૃષ્ણાથી
 રહિત થઈ ઉપનિષદ્ શબ્દના વાચ્ય અર્થરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાને ઉપગમ્ય—
 આચાર્યના ઉપદેશથી પામી નિશ્ચયથી સાક્ષાત્કાર (સ્વાતુલભવ) પર્યંત
 તેનો અભ્યાસ કરે છે. તે અવિદ્યા, કામ તથા કર્મરૂપ સંસારનાં બી-
 જેના વિશરણથી અર્થાત્ તેઓની ક્ષીણતા કરવાથી, અને છેવટે તેઓનો
 સર્વથા વિનાશ એટલે સારી રીતે ઉચ્છેદ કરવાથી ઉપનિષદ્ શબ્દ
 બ્રહ્મવિદ્યાને કહેનારો છે. વળી ‘મુમુક્ષુઓને બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાવે છે’ એ

પાદકા ગ્રન્થવિશેષા ઈશાવાસ્યૈતરેયકાઠકમુળકાદયોઽપ્યુપનિષ-
 છબ્દેનોચ્યન્તે । તાદર્શ્યાત્તાચ્છબ્દ્યમિતિ ન્યાયાત્ । આયુર્વૈ ઘૃ-
 તમિત્યાદિવત્ । ઉપનિષદ્ભિરેવ વેદ્યઃ પરમાત્મેતિ ચ શ્રૂયતે “તં
 ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ” इत्यादिश्रुतिषु । વિદ્યા ચ દ્વિવિધા
 અપરા પરા ચેતિ । તદ્વેદ્યં ચ દ્વિવિધમ્ । અપરા વિદ્યા ઋગ્વેદાદિ-
 રૂપા કર્મકાણ્ડપ્રતિપાદિકા । તદ્વેદ્યં ચ ધર્માર્થકામસાધનરૂપમ્ ।
 પરા વિદ્યા ચોપનિષદ્રૂપા પરબ્રહ્મપ્રતિપાદિકા । તદ્વેદ્યં ચ બ્રહ્મત-
 ત્વમ્ । તદુક્તં મુળકોપનિષદિ “દ્વે વિદ્યે વેદિતવ્યે इति ह स्म यद्
 ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः

અર્થવડે પણ ઉપનિષદ્ શબ્દથી બ્રહ્મવિદ્યાજ કહેવામાં આવે છે. તેવી
 બ્રહ્મવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરનારા ઇશાવાસ્ય, ઐતરેય, કાઠક, મુંડક વગેરે
 વિશિષ્ટ ગ્રંથો પણ ઉપનિષદ્ શબ્દથી કહેવાય છે, કારણ કે
 તાદર્શ્યાત્.....(જે તેને માટે હોય તેમાં તે શબ્દવાળાપણું હોય)
 એ ન્યાય છે. આયુર્વૈ ઘૃતમ્-(ઘી આયુષ્ છે) ઇત્યાદિમાં ઘી વગેરે
 આયુષ્ વગેરે માટે હોવાથી તેઓ આયુષ્ વગેરે શબ્દોથી કહેવાય છે.
 તં ત્વૌપનિષદં..... ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પરમાત્મા ઉપનિષદોથીજ જ-
 ણાય એવો છે એમ કહ્યું છે. અપરા અને પરા એમ વિદ્યા એ પ્રકારની
 છે, તેનાથી સમજવાનું પણ એ પ્રકારનું છે. ઋગ્વેદ વગેરેરૂપ ધર્મકાંડનું
 પ્રતિપાદન કરનાર વિદ્યા અપરા છે, તેનાથી સમજાતું ધર્મ, અર્થ તથા
 કામનું સાધન પણ અપર છે. પરબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉપનિષદ્રૂપ
 વિદ્યા પર છે. તેનાથી સમજાતું પરબ્રહ્મ પણ પર છે. તે પ્રમાણે મુંડ-
 કોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે દ્વે વિદ્યે.....(પરા અને અપરા એ પ્રમાણે
 એ વિદ્યા જાણવાની છે, એમ જે બ્રહ્મવેત્તાઓ કહે છે તેમાં ઋગ્વેદ,
 યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુકત, છંદ અને

સામવેદોઽથર્વવેદઃ શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દો જ્યો-
તિષમિતિ । અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે” ઇતિ । યદ્યપિ
“સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ તપાંસિ સર્વાણિ ચ યદ્વદન્તિ” ઇતિ
કાઠકશ્રુત્યા સર્વેષાં વેદાનાં તાત્પર્યં બ્રહ્મવિજ્ઞાપન ઇતિ વિજ્ઞાયતે
તથાપિ સાક્ષાદ્ બ્રહ્મતત્ત્વવિજ્ઞાપકત્વાદુપનિષદાં તદેકપરત્વા-
ત્પ્રાધાન્યમ્ । કર્મકાણ્ડપ્રતિપાદકવેદભાગસ્ય તુ નિષ્કામબુદ્ધ્યે-
શ્વરાર્પણબુદ્ધ્યા ચ નિત્યનૈમિત્તિકકર્માનુષ્ઠાનેન ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા
પરંપરયા બ્રહ્મવિજ્ઞાનપ્રાપકત્વાન્ન મુખ્યત્વમ્ ।

નનુ વદ્વઃ ઇદાનીમુપનિષદઃ પુસ્તકેભ્યઃ પઠન્તિ તદર્થ
ચાવબુદ્ધ્યન્તે કથં તેષામસ્વપ્નજ્ઞાનસ્વરૂપબ્રહ્મસાક્ષાત્કારો ન

જ્યોતિષ્ એ અપરા વિદ્યા છે, તથા જેથી તે બ્રહ્મ જણાય છે તે પરા
વિદ્યા છે). જે કે સર્વે વેદાઃ.....(સઘળા વેદો જે પદનો બોધ આપે
છે તથા સઘળાં તપો જે પદને કહે છે) એ કાઠક શ્રુતિથી ‘સઘળા
વેદોનું તાત્પર્ય બ્રહ્મ જણાવવામાં છે’ એમ જણાય છે, તોપણ સાક્ષાત્
બ્રહ્મતત્ત્વને જણાવનાર હોતાં ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય બ્રહ્મતત્ત્વને સમજાવ-
વામાંજ હોવાને લીધે વિદ્યાઓમાં ઉપનિષદોનું પ્રધાન [મુખ્ય]પણું છે.
કર્મકાંડનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદભાગ તો નિષ્કામ શુદ્ધિથી તેમજ ઇશ્વ-
રાર્પણ શુદ્ધિથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો આચરવાવડે ચિત્તની શુદ્ધિદ્વારા
પરંપરાથી બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી તેનું મુખ્યપણું નથી.

(પૂ૦) “ઘણા લોકો હમણાં પુસ્તકોમાંથી ઉપનિષદો ભણે છે, અને
તેઓનો અર્થ જાણે છે, તો તેઓને અખંડ આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મનો સા-
ક્ષાત્કાર કેમ થતો નથી?” એમ જે કહેવામાં આવે [ઉ૦] તો તેનો ઉત્તર

ભવતીતિ ચેત્ । યથોક્તકારિત્વાભાવાત્પરિશ્રમવૈફલ્યં તેષામ્ ।
યથાવિધ્યુપનિષચ્છૂવણમનનનિદિધ્યાસનેષુ કૃતેષ્વેવ બ્રહ્મસા-
ક્ષાત્કારઃ પરમાનન્દાવાપ્તિશ્ચ નાન્યથા । ઉપનિષચ્છૂવણપ્રકારશ્ચ
પ્રદર્શિતો યથા “તદ્વિજિજ્ઞાસુઃ સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્સમિત્પાણિઃ
શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્” ઇતિ । શ્રોત્રિયં સાઙ્ગવેદાધ્યયનશાલિનમ્ ।
બ્રહ્મનિષ્ઠં બ્રહ્મણિ નિષ્ઠા સ્થિરા વૃત્તિર્યસ્ય તમ્ ।

બ્રહ્મસાક્ષાત્કારોપાયાશ્ચ ભગવત્યા શ્રુત્યૈવ પ્રદર્શિતાઃ । તદ્વથા
“આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય”
ઇતિ । અરે ઇતિ સાનુક્રોશં મહર્ષેર્યાઙ્ગવલ્ક્યસ્ય પ્રિયાં પત્નીં પ્રતિ-

આપવામાં આવે છે કે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે આચરનારપણુના અભાવથી
તેઓના પરિશ્રમનું વિફલપણું થાય છે. વિધિ પ્રમાણે ઉપનિષદોનાં શ્રવણ,
મનન તથા નિદિધ્યાસન કર્યા હોય તોજ અહમનો સાક્ષાત્કાર અને પરમ
આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, નહિ તો તેઓ થતાં નથી. ઉપનિષદોના
શ્રવણનો પ્રકાર શ્રુતિએ બતાવ્યો છે. જેમ કે—તદ્વિજિજ્ઞાસુઃ.....
(તે અહમને જાણવાની ઇચ્છાવાળા તે પુરુષે હાથમાં સમિધૂ લઈ શ્રોત્રિય
તથા અહમનિષ્ઠ ગુરુની પાસે જવું) શ્રોત્રિયમ્—છ અંગો સહિત વેદોનું
અધ્યયન કરવાવાળા તથા બ્રહ્મનિષ્ઠમ્—અહમમાં છે સ્થિર વૃત્તિ જેની
એવા ગુરુની પાસે.

અહમનાં સાક્ષાત્કારના ઉપાયો ભગવતી શ્રુતિએજ દર્શાવ્યા છે. જેમ
કે—આત્મા વા અરે.....(અરે, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ,
અને તે સાક્ષાત્કાર માટે આત્માનાં શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન
કરવાં જોઇએ. ‘અરે’ એ મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યનું પોતાની પ્રિય પત્નીપ્રત્યે

વચનમ્ । વૈશ્વદો નિશ્ચયાર્થઃ । વા શબ્દો વા એવકારાર્થઃ । આત્મા
 એવ દ્રષ્ટવ્યો નાન્યત્ । ક્ષણભઙ્ગુરં પરિણામતાપદં સાંસારિકં
 વસ્તુજાતં ન દ્રષ્ટવ્યમ્ । આત્મૈવ કેવલં દ્રષ્ટવ્યઃ । તથૈવ શ્રુત્યન્તરે-
 ઽપ્યુક્તં “તમેવૈકં જાનથ આત્માનમન્યા વાચો વિમુશ્ચથામૃતસ્યૈષ
 સેતુઃ ।” એષ આત્મામૃતસ્ય અમૃતત્વસ્ય મોક્ષસ્ય સેતુઃ પ્રાપક
 इत्यर्थः । કયા રીત્યા દ્રષ્ટવ્ય इत्याकाङ्क्षायामाह—श्रोतव्य इति ।
 વિવેકવૈરાગ્યાદિસાધનચતુષ્ટયસંપત્તિપૂર્વકં પ્રાગુક્તશ્રોત્રિયબ્રહ્મ-
 નિષ્ઠશ્રીગુરુચરણશરણં ગત્વા તન્મુખાદેવ શ્રોતવ્યઃ । શ્રવણે
 સત્યપિ અનાદ્યવિદ્યાવાસનાબલેનાસંભાવનાવિપરીતભાવનારૂપપ્ર-
 તિવન્ધકસત્ત્વે શ્રવણાદેવ કેવલાદ્ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપં ફલં ન

દ્યાસહિત વચન છે. નિશ્ચય છે અર્થ જેનો એવો વૈ શબ્દ છે, અથવા
 एव (જ) છે અર્થ જેનો એવો વા શબ્દ છે. આત્માનોજ સાક્ષાત્કાર
 કરવો જોઈએ, બીજાનો નહિ. ક્ષણભંગુર અને પરિણામમાં સંતાપ આ-
 પનાર સંસારની સઘળી વસ્તુઓને જાણવી નહિ જોઈએ, કેવળ
 આત્માનેજ જાણવો જોઈએ. તેમજ બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે
 “તમેવૈકં.....(તેજ એક આત્માને જાણો. બીજી વાણી મુકી દીઓ.
 આ આત્મા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે). આ આત્મા અમૃત એટલે
 અમૃતપણાને અર્થાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, એ અર્થ છે. ‘કયી
 રીતિથી આત્માને જાણવો?’ એથી આકાંક્ષા થતાં ‘શ્રોતવ્યઃ (આત્માનું
 શ્રવણ કરવું જોઈએ)’ એમ કહે છે. વિવેક, વૈરાગ્ય વગેરે ચાર સાધનોની
 સંપત્તિપૂર્વક, પહેલાં કહેવામાં આવેલા શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા
 શ્રીગુરુના ચરણનું શરણ લઈ તેના મુખથીજ આત્માનું શ્રવણ કરવું જો-
 ઈએ. શ્રવણ કર્યા છતાં પણ અનાદિ અવિદ્યાની વાસનાની બળથી

સિધ્ધેદતસ્તત્પ્રતિબન્ધકનિવૃત્તય ઉપાયમાહ—મન્તવ્યો નિદિધ્યા-
સિતવ્ય इति । ‘શ્રોતવ્યઃ શ્રુતિવાક્યેભ્યો મન્તવ્યશ્ચોપપત્તિઃ’
इति प्रथमं श्रुत्वा श्रुत्यविरुद्ध वचनानुसारेण युक्तिभिश्चिन्तनीयः।
चिन्तयित्वा निदिध्यासितव्योऽन्तःकरणवृत्तिं बाह्यविषयेभ्यो
व्यावर्त्य तदेकतानतया ध्येयः। एवं श्रुत्युक्तोपायानुसरण एव
श्रुत्युक्तामृतत्वरूपफलप्राप्तिर्नान्यथेति विज्ञेयम् । श्रीनाथमिति ।
श्रयति हरिमिति श्रीः। श्रिया सहितो नाथः श्रीनाथो रमास्वा-
मीत्यर्थः। नाथपदेन सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्यादिरूपैश्वर्यविशिष्टत्वं श्री-
वटपतेर्बोध्यम् । भवभयहरमिति । भवः संसारस्तस्य भयं

અસંભાવના અને વિપરીત ભાવનારૂપ પ્રતિબંધક (આડે આવનાર) હોતાં
કેવળ શ્રવણથીજ બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપ કૃણ સિદ્ધ ન થાય, આથી
તે પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ માટે ‘મન્તવ્યો, નિદિધ્યાસિતવ્યઃ’ (આત્માનું
મનન તેમજ નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ) એ ઉપાય કહે છે. શ્રોતવ્યઃ...
(શ્રુતિવાક્યોથી શ્રવણ કરી ઉપપત્તિઓથી— એસતી આવે એવી યુક્તિ-
ઓથી આત્માનું મનન કરવું જોઈએ) એમ પ્રથમ શ્રવણ કરી, શ્રુતિને
અવિરોધી વચનોને અનુસારે આત્માનું ચિંતન કરવું જોઈએ. ચિંતન
કરી તેનું નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ, અર્થાત્ બહારના વિષયોથી અંતઃ-
કરણની વૃત્તિને વાળી લઇ આત્માનું એકતાન યથા ધ્યાન કરવું જોઈએ.
એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેલા ઉપાયોને અનુસરવામાંજ શ્રુતિએ કહેલ ભોક્ષ-
રૂપ કૃણની પ્રાપ્તિ છે, પરંતુ ખીજી રીતે નથી, એમ જાણવું. **શ્રીનાથમિતિ-**
હરિનો આશ્રય કરે છે એ શ્રી. શ્રીસહિત નાથ એ શ્રીનાથ એટલે
‘લક્ષ્મીના થતિ’ એ અર્થ છે. **નાથ** પદથી શ્રીવટપતિનું સર્વરૂપણ,
સર્વ શક્તિવાળાપણા વગેરેરૂપ ઐશ્વર્યથી સંપન્નપણું જાણવું. **ભવ-**

જન્મમરણરૂપદુઃસ્વાપત્તિઃ । તત્સ્વપરાભક્તિજન્યસ્વસાક્ષાત્કારેણ
 વા સ્વવિષયકશુભશ્રવણાદિસાધનભાવનયા સ્વાભેદબોધેન વા
 હરતીતિ ભવભયહરસ્તમ્ । તદુક્તં ચ બૃહદારણ્યકે—“અભયં ચૈ
 જનક પ્રાપ્તોઽસિ તદાત્માનમેવાવેદહં બ્રહ્માસ્મીતિ । તથૈવ તૈત્તિરી-
 યોપનિષદિ બ્રહ્મવલ્લ્યાં—“યદા હ્યેવૈષ એતસ્મિન્નદૃશ્યેઽનાત્મ્યે-
 ઽનિરુક્તેઽનિલયનેઽભયં પ્રતિષ્ઠાં વિન્દતે અથ સોઽભયં ગતો
 ભવતિ” ઇત ॥ ૧ ॥

ચિદાનન્દં સત્યં જગદુદયરક્ષાલયકરં
 યદ્જ્ઞાનાચ્છુત્તૌ રજતમિવ વિશ્વં વિલસિતમ્ ।
 પુનર્યદ્વિજ્ઞાનં ભ્રમહરમભેદં તમનઘં
 નમામિ શ્રીનાથં ભવભયહરં શ્રીવટપતિમ્ ॥ ૨ ॥

ભયહરમિતિ— ભવ એટલે સંસાર તેનો ભય અર્થાત્ જન્મમરણરૂપ
 દુઃખની પ્રાપ્તિ. તે ભયને, પોતાની પરા ભકિતથી ઉત્પન્ન થવાના સા-
 ક્ષાત્કારથી, અથવા પોતાવિષે શુભ શ્રવણ વગેરે સાધનો ભકિતોમાં ઉત્પન્ન
 કરવાથી, અથવા પોતાની સાથેના અભેદના જ્ઞાનથી હરે છે એ
 ભવભયહરઃ (સંસારરૂપ ભયને હરનાર) તેને. બૃહદારણ્યકમાં તે કહ્યું
 છે કે અભયં.....(હે જનક! તમે અભયને—અહને પ્રાપ્ત થયા છો.
 ત્યારે તેણે આત્માને ‘હું’ બ્રહ્મ છું’ એમ જાણ્યો). તે પ્રમાણે તૈત્તિરીય
 ઉપનિષદ્ વિષે બ્રહ્મવલ્લીમાં કહ્યું છે કે જ્યારે આ મનુષ્ય આ અદૃશ્ય,
 જડ વસ્તુના સંસર્ગથી રહિત, નિરૂપણ કરવાને અશક્ય, અને અવિનાશી
 પરમાત્મામાં અભયરૂપ પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ)ને પામે છે, ત્યારે તે અભયને
 પામેલો થાય છે. ૧

જે ચેતન છે, આનંદ સ્વરૂપ છે, સત્ય છે, જગત્તાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લય કરનાર છે, જેના અજ્ઞાનથી ધીપમાં રૂપાની પેઠે જગત્તું ભાન થાય છે, અને વળી જેનું જ્ઞાન ભ્રમને હરનારું છે, તે ભેદ વગરના, નિર્દોષ તથા સંસારરૂપ લયને હરનારા લક્ષ્મીના પતિ શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગવાનને પ્રણામ કરું છું. ૨

ટીકા.

ચિદાનન્દમિતિ । ચિદ્વૈતન્યરૂપમ્ । આનન્દમાન્દસ્વરૂપમ્ । નનુ જ્ઞાનવદાનન્દોઽપિ પરમેશ્વરવૃત્તિગુણ એવ । તેનાનન્દરૂપં બ્રહ્મેતિ વક્તું ન શક્યતે । ન ચાનન્દસ્ય બ્રહ્મણો ગુણત્વે માનાભાવ इति वाच्यम् । “આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કદાચન” इति श्रुतेरेव मानत्वात् । અત્ર બ્રહ્મણ इति षष्ठी वर्तते तेन च ब्रह्मसंबन्ध्ययमानन्दस्तं विद्वाञ्ज्ञानन्पुरुषः कदाचन कस्मिन्नपि काले न विमेति भयं न प्राप्नोत्यर्थः । अत एवानन्दं ब्रह्मेत्यादा-

ટીકા.

ચિદાનન્દમિતિ— ચિત્ એટલે ચૈતન્યરૂપ. **આનન્દમ્—** આનંદ-રૂપ. (પૂ૦) “જ્ઞાનની પેઠે આનંદ પણ પરમેશ્વરમાં રહેલો ગુણુજ છે. તેથી ‘આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ’ એમ કહી ન શકાય. ‘આનંદનું બ્રહ્મના ગુણુપણું છે’ એ બાબતમાં પ્રમાણુનો અભાવ છે, એમ નહિ કહેવું, કારણ કે આનન્દ.....(બ્રહ્મના આનંદને ગણુતો મનુષ્ય કહી લય પામતો નથી) એ શ્રુતિનુંજ પ્રમાણુપણું છે, અહિં **બ્રહ્મણઃ** એ ષષ્ઠી છે, તેથી બ્રહ્મના સંબંધવાળો અર્થાત્ બ્રહ્મનો આ જે આનંદ તે ગણુતો પુરૂષ કદાચન-કોઈપણ કાળમાં ન વિમેતિ-લય પામતો નથી

જન્મમરણરૂપદુઃસ્વાપત્તિઃ । તત્સ્વપરાભક્તિજન્યસ્વસાક્ષાત્કારેણ
 વા સ્વવિષયકશુભશ્રવણાદિસાધનભાવનયા સ્વાભેદબોધેન વા
 હરતીતિ ભવભયહરસ્તમ્ । તદુક્તં ચ બૃહદારણ્યકે—“અભયં વૈ
 જનક પ્રાપ્તોઽસિ તદાત્માનમેવાવેદહં બ્રહ્માસ્મીતિ । તથૈવ તૈત્તિરી-
 યોપનિષદિ બ્રહ્મવલ્લીયાં—“યદા હ્યૈવૈષ એતસ્મિન્નદૃશ્યેઽનાત્મ્યે-
 ઽનિરુક્તેઽનિલયનેઽભયં પ્રતિષ્ઠાં વિન્દતે અથ સોઽભયં ગતો
 ભવતિ” ઇત ॥ ૧ ॥

ચિદાનન્દં સત્યં જગદુદયરક્ષાલયકરં

યદજ્ઞાનાચ્છુત્તૌ રજતમિવ વિશ્વં વિલસિતમ્ ।

પુનર્યદ્વિજ્ઞાનં ભ્રમહરમભેદં તમનઘં

નમામિ શ્રીનાથં ભવભયહરં શ્રીવટપતિમ્ ॥ ૨ ॥

ભયહરમિતિ— ભવ એટલે સંસાર તેનો ભય અર્થાત્ જન્મમરણરૂપ
 દુઃખની પ્રાપ્તિ. તે ભયને, પોતાની પરા ભક્તિથી ઉત્પન્ન થવાના સા-
 ક્ષાત્કારથી, અથવા પોતાવિષે શુભ શ્રવણ વગેરે સાધનો ભક્તોમાં ઉત્પન્ન
 કરવાથી, અથવા પોતાની સાથેના અભેદના જ્ઞાનથી હરે છે એ
 ભવભયહરઃ (સંસારરૂપ ભયને હરનાર) તેને. બૃહદારણ્યકમાં તે કહ્યું
 છે કે અભયં.....(હે જનક! તમે અભયને—અહને પ્રાપ્ત થયા છો.
 ત્યારે તેણે આત્માને ‘હું’ બ્રહ્મ છું’ એમ જાણ્યો). તે પ્રમાણે તૈત્તિરીય
 ઉપનિષદ્ વિષે બ્રહ્મવલ્લીમાં કહ્યું છે કે ત્યારે આ મનુષ્ય આ અદૃશ્ય,
 જડ વસ્તુના સંસર્ગથી રહિત, નિરૂપણ કરવાને અશક્ય, અને અવિનાશી
 પરમાત્મામાં અભયરૂપ પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ)ને પામે છે, ત્યારે તે અભયને
 પામેલો થાય છે. ૧

જે એતન છે, આનંદ સ્વરૂપ છે, સત્ય છે, જગત્તાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લય કરનાર છે, જેના અજ્ઞાનથી ધીપમાં રૂપાની પેઠે જગતનું ભાન થાય છે, અને વળી જેનું જ્ઞાન ભ્રમને હરનારું છે, તે ભેદ વગરના, નિર્દોષ તથા સંસારરૂપ લયને હરનારા લક્ષ્મીના પતિ શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગવાનને પ્રણામ કરું છું. ૨

ટીકા ।

ચિદાનન્દમિતિ । ચિદૈતન્યરૂપમ્ । આનન્દમન્દસ્વરૂપમ્ । નનુ જ્ઞાનવદાનન્દોઽપિ પરમેશ્વરવૃત્તિગુણ એવ । તેનાનન્દરૂપં બ્રહ્મેતિ વક્તું ન શક્યતે । ન ચાનન્દસ્ય બ્રહ્મણો ગુણત્વે માનાભાવ इति वाच्यम् । “આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિભેતિ કદાચન” इति श्रुतेरेव मानत्वात् । અત્ર બ્રહ્મણ इति षष्ठी वर्तते तेन च ब्रह्मसंबन्ध्यमानन्दस्तं विद्वान्ज्ञानपुरुषः कदाचन कस्मिन्नपि काले न विभेति भयं न प्राप्नोत्यर्थः । अत एवानन्दं ब्रह्मेत्यादा-

ટીકા.

ચિદાનન્દમિતિ— ચિત્ એટલે ચૈતન્યરૂપ. **આનન્દમ્—** આનંદ-રૂપ. (પૂ૦) “જ્ઞાનની પેઠે આનંદ પણ પરમેશ્વરમાં રહેલો ગુણજ છે. તેથી ‘આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ’ એમ કહી ન શકાય. ‘આનંદનું બ્રહ્મના ગુણપણું છે’ એ આપતમાં પ્રમાણુનો અભાવ છે, એમ નહિ કહેવું, કારણ કે **આનન્દં.....** (બ્રહ્મના આનંદને જાણુતો મનુષ્ય કદી લય પામતો નથી) એ શ્રુતિનુંજ પ્રમાણુપણું છે, અહિં **બ્રહ્મણઃ** એ ષષ્ઠી છે, તેથી બ્રહ્મના સંબંધવાળો અર્થાત્ બ્રહ્મનો આ જે આનંદ તે જાણુતો પુરૂષ કદાચન-કોઈપણ કાળમાં ન વિભેતિ-લય પામતો નથી

વાનન્દોઽસ્યાસ્તીતિ ‘અર્શઆદિભ્યોઽચ્’ इत्यनेन मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेनानन्दवद् ब्रह्मेत्यपि संगच्छते इति चेन्न । ज्ञानानन्दयो-
रात्मगुणत्वमिति मतस्य युक्तिविरुद्धत्वात् । तथाहि—

किं ज्ञानं ब्रह्मणि समवायसंबन्धेन वर्तत आहास्वि-
त्तादात्म्येन ?

नाद्यः । समवायस्यासिद्धत्वात् । नन्वयुतसिद्धवृत्तिः सं-
बन्धः समवायः । अयुतसिद्धपदार्थास्त्ववयवावयविनौ गुण-
गुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति ।
तत्रेहप्रत्ययलिङ्गगम्यः समवायः । अधिकरणप्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोगेन

એ અર્થ છે. આથીજ આનન્દં બ્રહ્મ ઇત્યાદિમાં પણ ‘આનંદ આને છે’
એ અર્થમાં આનન્દ શબ્દને અર્શ આદિભ્યોચ્ ૫।૨।૧૨૭। એ પા-
ણિનીય સૂત્રથી મતુષ્ પ્રત્યયના અર્થવાળો અચ્ પ્રત્યય થતાં ‘આનં-
દવાળું બ્રહ્મ’ એ પણ મળતું આવે છે” એમ જો કહેવામાં આવે (૭૦)
તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે; કારણ કે ‘જ્ઞાન તથા આનંદનું
આત્માના ગુણપણું છે’ એ મતનું યુક્તિથી વિરુદ્ધપણું છે. જેમ કે:—

શું જ્ઞાન બ્રહ્મમાં સમવાય સંબંધથી છે કે તાદાત્મ્ય સંબંધથી છે ?
પહેલો પક્ષ ઘટતો નથી, કારણ કે સમવાયનું અસિદ્ધપણું છે. (૫૦)
“અયુતસિદ્ધ (અપૃથક્-સાથેજ ઉત્પન્ન થયેલ) પદાર્થોમાં રહેનારો સંબંધ
સમવાય છે. અયુતસિદ્ધ પદાર્થો તો અવયવ તથા અવયવી [અવયવવાળો]
ગુણ તથા ગુણી (ગુણવાળો), ક્રિયા તથા ક્રિયાવાન, જાતિ તથા વ્યક્તિ,
અને વિશેષ તથા નિત્ય દ્રવ્ય છે. ત્યાં ‘અહિ’ છે’ એવી પ્રતીતિરૂપ
જાપકથી સમવાય જાણવામાં આવે છે. પોતાના (સમવાયના) અધિકર-
ણના પ્રત્યક્ષ થવા તથા પ્રત્યક્ષ નહિ થવાના સંબંધથી સમવાયનું

સમવાયસ્ય પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષત્વમિતિ વૈશેષિકાઃ । પ્રત્યક્ષસિદ્ધિઃ એવમ્ સમવાય ઇતિ ગૌતમીયતાર્કિકાસ્તત્કથમસિદ્ધિઃ ઇત્યુચ્યતે । સમવાયસંબન્ધસ્તાર્કિકતનયેષુ જીવત્સુ કેનાપિ ન સ્વખંડયિતું શક્યતેઽહં સમવાયસ્વખંડનપ્રસ્તાવેન મિથ્યાભૂતમિથ્યાત્વવાદિના વિવાદેનેતિ ચેત્ । અત્રોચ્યતે । યુ મિશ્રણામિશ્રણયોરિતિ યુધાતોઃ ક્તપ્રત્યયે નવા સમાસેઽયુતશબ્દસ્તસ્ય સિદ્ધશબ્દેન સમાસે નિષ્પન્નોઽયુતસિદ્ધશબ્દઃ । સ ચાપૃથગુત્પત્તૌ મુખ્યઃ । સા ચાપૃથગુત્પત્તિર્ભવન્મતે ન દ્રવ્યગુણયોરસ્તિ । દ્રવ્યસ્ય પ્રાક્સિદ્ધેર્ગુણસ્ય પશ્ચાદુત્પત્તેશ્ચ । ન ચ સંબન્ધિતયૈવ કાર્યસ્ય કારણે સિદ્ધિરયુતસિદ્ધિરિતિ વાચ્યમ્ । અનુપપત્તેઃ । તથાહિ—

પ્રત્યક્ષપણું તથા અપ્રત્યક્ષપણું છે' એમ વૈશેષિક લોકો માને છે. 'સમવાય પ્રત્યક્ષસિદ્ધિઃ છે' એમ ગૌતમમતના તાર્કિક લોકો કહે છે, તો સમવાયને અસિદ્ધ કેમ કહેવામાં આવે છે? તાર્કિક લોકોના પુત્રો જીવતાં કોઈથી પણ સમવાય સંબંધનું ખંડન કરી શકાય નહિ, માટે સમવાયના ખંડનના પ્રસ્તાવરૂપ બુદ્ધિ મિથ્યાપણાને કહેનારા વિવાદથી બસ કરો' એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં અહિં કહેવામાં આવે છે કે મિશ્રણ અને અમિશ્રણ એ અર્થવાળા યુ ધાતુને ક્ત પ્રત્યય લગાડી નજ ની સાથે સમાસ કરતાં અયુતસિદ્ધ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેનો 'સાથેજ ઉત્પત્તિ' એ અર્થ મુખ્ય છે. તમારા મતમાં તે 'સાથેજ ઉત્પત્તિ' દ્રવ્ય તથા ગુણની નથી, કારણ કે દ્રવ્યની પ્રથમ સિદ્ધિ થાય છે, અને ત્યારપછી ગુણની ઉત્પત્તિ થાય છે. 'સંબંધીપણાથીજ કાર્યની કારણમાં સિદ્ધિ એ અયુતસિદ્ધિ છે' એમ નહિ કહેવું, કારણ કે તે અંધ બેસતું આવતું નથી. જેમ કે:—

કિં સિદ્ધં સત્કાર્યં કારણે સમવેતિ । સમવેતં વા કાર્યં સિધ્યેત્ । યુગપદુભયમિતિ વા ।

આથે કાર્યસ્ય પૂર્વસિદ્ધત્વાદયુતસિદ્ધત્વહાનિઃ । દ્વિતીયે તૂત્પત્તેઃ પૂર્વમસતઃ કાર્યસ્ય કથં કારણે સમવાયઃ । ન ત્રાસ-
તોઽપિ કાર્યસ્ય કારણે સમવાયઃ કલ્પ્યતે इति વાચ્યમ્ । વિ-
કલ્પાસદત્વાત્ । તથાહિ—

યેન રૂપેણ કાર્યસ્ય કારણે સમવાયઃ કલ્પ્યતે તત્કિમસિદ્ધ
કાર્યક ઉત સિદ્ધકાર્યકે । અસિદ્ધકાર્યકે ચેત્તર્હિ કાર્યં સદસદાત્મકં
સ્યાત્ । તત્ત્વ વિરુદ્ધં પરસ્પરવાધાત્ । સિદ્ધકાર્યક इति ચેત્સમવાયેન

કાર્ય સિદ્ધ થઇને તેનો કારણમાં સમવાય થાય છે? કે કાર્ય કારણમાં
સમવાય પામી સિદ્ધ થાય છે? કે બન્ને સાથે થાય છે?

પહેલો પક્ષ સ્વીકારતાં કાર્ય પ્રથમથી સિદ્ધ થવાને લીધે અયુતસિદ્ધ-
પણાની હાનિ થાય. બીજો પક્ષ સ્વીકારતાં તો ઉત્પત્તિથી પહેલાં અસત્
કાર્યનો કારણમાં કેમ સમવાય થાય? ‘અસત્ કાર્યનો પણ કારણમાં
સમવાય કલ્પવામાં આવે છે’ એમ નહિ કહેવું; કારણ કે તે વાત
પ્રશ્નને સહન કરી શકશે નહિ. જેમ કે:—

જે રૂપે કાર્યનો કારણમાં સમવાય કલ્પવામાં આવે છે, તે શું અ-
સિદ્ધ છે કાર્ય જેમાં એવા કારણમાં કલ્પવામાં આવે છે કે સિદ્ધ છે
કાર્ય જેમાં એવા કારણમાં કલ્પવામાં આવે છે? અસિદ્ધ છે કાર્ય જેમાં
એવા કારણમાં કાર્યનો સમવાય કલ્પવામાં આવે તો કાર્ય સત્ અને
અસત્ છે રૂપ જેવું એવું થઇ જાય, પરંતુ તેમ થવું વિરુદ્ધ છે, કારણ
કે એક બીજાનો એક બીજાથી (સત્નો અસત્થી, અને અસત્નો સત્થી)

સહ તાદ્રૂપ્યેણ સિદ્ધેઃ સિદ્ધરૂપસ્ય ન સ્યાત્કારણે સમવાયઃ ।
 સંબન્ધઃ સ્વરૂપસિદ્ધિશ્ચ કાર્યસ્ય યુગપદેવાસ્તિવતિ ચેત્ તત્તિ-
 દ્ધાવસ્થં કાર્યં સદ્વાઽસદ્બોધયવિલક્ષણં વા ? । આદ્યે સિદ્ધસ્યેવ
 સંબન્ધઇત્યયુતસિદ્ધત્વહાનિઃ । દ્વિતીયે તુ ન કાર્યસ્ય સમવાય-
 સ્તસ્યાઘાપ્યસિદ્ધત્વાત્ । તૃતીયે ત્વનિર્વચનીયવાદપ્રસજ્જેનાગતો-
 ઽસિ મદીયમતે । નાપિ તૃતીયઃ । યુગપદુભયોરસિદ્ધત્વાત્ । અતો
 નાસ્ત્યેવ કોઽપિ લોકેઽયુતસિદ્ધપદાર્થો યદ્વૃત્તિસમવાયઃ સિદ્ધઃ
 સ્યાત્ । નાપિ સમવાયસંબન્ધોઽસ્તીતિ વક્તું શક્યતે નિરાકર-
 નાત્ । નિરાકરણપ્રકારશ્ચેત્યમ્—

બાધ થાય છે. સિદ્ધ છે કાર્ય જેમાં એવા કારણમાં કાર્યનો સમવાય
 કદપવામાં આવે તો સમવાયની સાથે તદ્રૂપપણાથી કાર્યની સિદ્ધિ થઈ
 જાય, તેથી સિદ્ધિય કાર્યનો કારણમાં સમવાય નથી. ‘સંબંધ અને
 કાર્યના સ્વરૂપની સિદ્ધિ એકી વખતે થાઓ’ એ જો કહેવામાં આવે
 તો તે સિદ્ધ અવસ્થાવાળું કાર્ય સત્ છે, કે અસત્ છે, કે સત્ અને
 અસત્થી વિલક્ષણુ છે ? પહેલો પક્ષ સ્વીકારીએ તો ‘સિદ્ધિજ કાર્યનો
 સંબંધ છે’ એમ માનવાથી અયુતસિદ્ધપણાની હાનિ થાય છે. બીજો
 પક્ષ સ્વીકારીએ તો કાર્યનો સમવાય થાય નહિ, કારણ કે તેનું આજ્ઞ-
 સુધી પણ અસિદ્ધપણું છે. ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારીએ તો અનિર્વચનીયવાદના
 પ્રસંગથી તું મારા મતમાં આવ્યો છો. ‘સંબંધ અને કાર્યના સ્વરૂપની
 સિદ્ધિ એકી વખતે થાઓ’ એ સમવાયના સંબંધમાં કરેલો ત્રીજો પક્ષ
 પણ સંભવતો નથી, કારણ કે સંબંધ અને કાર્યના સ્વરૂપની સિદ્ધિ એ
 બન્નેના એકી વખતે થવાનું અસિદ્ધપણું છે. આથી આ લોકમાં જેમાં
 રહેલો સમવાય સિદ્ધ થાય એવો કોઈ પણ અયુતસિદ્ધ પદાર્થ નથીજ.

કિં સમવાયિનોર્યો ઘટકઃ સમવાયઃ સ સમવાયિભ્યામ-
સંબદ્ધઃ સંબદ્ધો વા ? નાદ્યઃ । હિમવદ્વિન્ધ્યયોરપિ ઘટકત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।
ન દ્વિતીયઃ, તત્રાપિ સંબન્ધાન્તરમિત્યનવસ્થાપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચ
સમવાયઃ સ્વરૂપસંબન્ધત્વેનૈવ સંબન્ધાન્તરાનપેક્ષેણ સંબદ્ધ ઇતિ
વાચ્યમ્ । સ્વરૂપસ્ય નિરૂપણાનર્હત્વાત્ ।

સ્વરૂપં કિમધિકરણમુત આધેયમ્ । યદ્વા પ્રતીતિકાલઃ
કિંવા પ્રતીતિરેવ । ઉતાવચ્છેદકદેશ ઇત્યત્ર વિનિગમનાવિરહાત્ ।
તુષ્યતુ દુર્જન ઇતિ ન્યાયેન તત્સ્વીકારેऽપિ ન નિર્વાહઃ । સ્વરૂપ-

‘સમવાય સંબંધ છે’ એમ પણ કહી શકાતું નથી, કારણ કે સમવાય
સંબંધનું નિરાકરણ (ખંડન) કયું છે. સમવાય સંબંધના નિરાકરણનો
પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—

એ સમવાયી પદાર્થોને જોડનાર જે સમવાય તે એ સમવાયી સાથે
સંબંધ વગરનો છે કે સંબંધવાળો છે ? પહેલો પક્ષ સંભવતો નથી,
કારણ કે તેમ સ્વીકારીએ તો તે સમવાયમાં હિમાલય અને વિંધ્યાચળને
પણ જોડનારપણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. બીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી,
કારણ કે તેમ માનવામાં સમવાયને રહેવા માટે બીજા કાંઈ સંબંધની
કલ્પના કરવી પડે, એમ અનવસ્થા દોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ‘સમવાય
બીજા સંબંધની અપેક્ષા રાખ્યા વગર સ્વરૂપસંબંધપણથીજ એ સમ-
વાયી પદાર્થોની સાથે સંબંધ પામેલો છે’ એમ પણ કહેવું નહિ, કારણ
કે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા યોગ્યપણું નથી.

સ્વરૂપ એ શું અધિકરણ છે ? કે આધેય છે ? કે પ્રતીતિનો સમય છે ?
કે પ્રતીતિજ છે ? કે અવચ્છેદ કરનારો પ્રદેશ છે ? એ બાબતોમાંથી કાંઈ એક
પણ બાબતનો સ્વીકાર કરાવનારી યુક્તિનો અભાવ છે. ‘તુષ્યતુ દુર્જનઃ’

સંબન્ધઃ સમવાયસ્વરૂપસ્તદતિરિક્તો વા । આદ્યે આત્માશ્રયઃ સ્વં
ન સ્વીયમિત્યનુભવેન વાધશ્ચ । દ્વિતીયે ત્વનવસ્થા સ્ફુટૈવ ।

કિંચાયં સમવાયઃ સમવાયિભ્યામન્યોઽનન્યો વા ।

અન્યથેત્ । સ કિં સ્વતન્ત્રઃ પરતન્ત્રો વા । સ્વતન્ત્ર ઇતિ
ચેત્તર્હિ તથૈવોપલભ્યેત । આત્માકાશવત્ । પરતન્ત્ર ઇતિ ચેદ્યત્ત-
ન્ત્રોઽસૌ તેન સંબન્ધો વક્તવ્યઃ । ગુણાદિષુ દર્શનાત્ । ન ચાસૌ
સંબન્ધત્વાત્સંબન્ધાન્તરાનપેક્ષ ઇત્યુચ્ચૈર્વાચ્યમ્ । સંયોગે વ્યભિ-

(દુર્જન સંતોષ પામેા)' એ ન્યાયથી સ્વરૂપ સંબંધનો સ્વીકાર કરવાથી
પણ પ્રયોજન સરે એમ નથી. સ્વરૂપ સંબંધ સમવાયરૂપ છે ? કે તેથી
ભુદો છે ? પહેલો પક્ષ સ્વીકારતાં 'આત્માશ્રય દોષ આવી પડે છે, અને
'સમવાયનો સંબંધ સમવાય' એમ માનવામાં 'પોતે પોતાનો ન હોય'
એવા અનુભવથી બાધ આવે છે. બીજો પક્ષ સ્વીકારતાં તો અનવસ્થા
સ્પષ્ટ છે. (સમવાયથી ભુદો સ્વરૂપ સંબંધ કયા સંબંધથી રહ્યો છે ?
અને જે સંબંધથી રહ્યો હોય તે સંબંધ વળી કયા સંબંધથી રહ્યો છે ?
એવી રીતે અનવસ્થા દોષ ખુલ્લો દેખાય છે).

વળી આ સમવાય બે સમવાયીઓથી ભુદો છે ? કે ભુદો નથી ?

જો ભુદો કહેવામાં આવે તો તે સ્વતંત્ર છે ? કે પરતંત્ર છે ? જો
સ્વતંત્ર કહેવામાં આવે તો તે પ્રમાણુજ (સ્વતંત્ર રીતેજ) આત્મા અને
આકાશની પેઠે ભિન્નપણાથી પ્રાપ્ત થાય. જો પરતંત્ર કહેવામાં આવે

૧ સમવાયી પદાર્થોમાં સમવાય સ્વરૂપ સંબંધથી રહ્યો છે. અર્થાત્ સ-
મવાય સમવાયી પદાર્થનું રૂપ છે, અને સ્વરૂપ સંબંધ તથા સમવાય
એક છે, તેથી પોતે પોતામાં રહે છે, એ આત્માશ્રય દોષ આવ્યો.

કિં સમવાયિનોર્યો ઘટકઃ સમવાયઃ સ સમવાયિભ્યામ-
સંબદ્ધઃ સંબદ્ધો વા ? નાદ્યઃ । હિમવદ્વિન્ધ્યયોરપિ ઘટકત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।
ન દ્વિતીયઃ, તત્રાપિ સંબન્ધાન્તરમિત્યનવસ્થાપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચ
સમવાયઃ સ્વરૂપસંબન્ધત્વેનૈવ સંબન્ધાન્તરાનપેક્ષેણ સંબદ્ધ ઇતિ
વાચ્યમ્ । સ્વરૂપસ્ય નિરૂપણાનર્હત્વાત્ ।

સ્વરૂપં કિમધિકરણમુત આધેયમ્ । યદ્વા પ્રતીતિકાલઃ
કિંવા પ્રતીતિરેવ । ઉતાવચ્છેદકદેશ इत्यत्र વિનિગમનાવિરહાત્ ।
તુષ્યતુ દુર્જન ઇતિ ન્યાયેન તત્સ્વીકારેऽપિ ન નિર્વાહઃ । સ્વરૂપ-

‘સમવાય સંબંધ છે’ એમ પણ કહી શકાતું નથી, કારણ કે સમવાય
સંબંધનું નિરાકરણ (ખંડન) કર્યું છે. સમવાય સંબંધના નિરાકરણનો
પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—

એ સમવાયી પદાર્થોને જોડનાર જે સમવાય તે એ સમવાયી સાથે
સંબંધ વગરનો છે કે સંબંધવાળો છે ? પહેલો પક્ષ સંભવતો નથી,
કારણ કે તેમ સ્વીકારીએ તો તે સમવાયમાં હિમાલય અને વિંધ્યાચળને
પણ જોડનારપણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. બીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી,
કારણ કે તેમ માનવામાં સમવાયને રહેવા માટે બીજા કાંઈ સંબંધની
કલ્પના કરવી પડે, એમ અનવસ્થા દોષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ‘સમવાય
બીજા સંબંધની અપેક્ષા રાખ્યા વગર સ્વરૂપસંબંધપણાથીજ એ સમ-
વાયી પદાર્થોની સાથે સંબંધ પામેલો છે’ એમ પણ કહેવું નહિ, કારણ
કે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા યોગ્યપણું નથી.

સ્વરૂપ એ શું અધિકરણ છે ? કે આધેય છે ? કે પ્રતીતિનો સમય છે ?
કે પ્રતીતિજ છે ? કે અવચ્છેદ કરનારો પ્રદેશ છે ? એ બાબતોમાંથી કાંઈ એક
પણ બાબતનો સ્વીકાર કરાવનારી યુક્તિનો અભાવ છે. ‘તુષ્યતુ દુર્જનઃ’

સંબન્ધઃ સમવાયસ્વરૂપસ્તદતિરિક્તો વા । આદ્યે આત્માશ્રયઃ સ્વં
ન સ્વીયમિત્યનુભવેન વાધશ્ચ । દ્વિતીયે ત્વનવસ્થા સ્ફુટૈવ ।

કિંચાયં સમવાયઃ સમવાયિભ્યામન્યોઽનન્યો વા ।

અન્યથેત્ । સ કિં સ્વતન્ત્રઃ પરતન્ત્રો વા । સ્વતન્ત્ર इति
चेत्तर्हि तथैवोपलभ्येत । आत्माकाशवत् । परतन्त्र इति चेद्यत्त-
न्त्रोऽसौ तेन संबन्धो वक्तव्यः । गुणादिषु दर्शनात् । न चासौ
संबन्धत्वात्संबन्धान्तरानपेक्ष इत्युच्चैर्वाच्यम् । संयोगे व्यभि-

(દુર્ગ્ન સંતોષ પામે)' એ ન્યાયથી સ્વરૂપ સંબંધનો સ્વીકાર કરવાથી
પણ પ્રયોજન સરે એમ નથી. સ્વરૂપ સંબંધ સમવાયરૂપ છે ? કે તેથી
જુદો છે ? પહેલો પક્ષ સ્વીકારતાં 'આત્માશ્રય દોષ આવી પડે છે, અને
'સમવાયનો સંબંધ સમવાય' એમ માનવામાં 'પોતે પોતાનો ન હોય'
એવા અનુભવથી બાધ આવે છે. બીજો પક્ષ સ્વીકારતાં તો અનવસ્થા
સ્પષ્ટ છે. (સમવાયથી જુદો સ્વરૂપ સંબંધ ક્યા સંબંધથી રહ્યો છે ?
અને જે સંબંધથી રહ્યો હોય તે સંબંધ વળી ક્યા સંબંધથી રહ્યો છે ?
એવી રીતે અનવસ્થા દોષ ખુલ્લો દેખાય છે).

વળી આ સમવાય બે સમવાયીઓથી જુદો છે ? કે જુદો નથી ?

જો જુદો કહેવામાં આવે તો તે સ્વતંત્ર છે ? કે પરતંત્ર છે ? જો
સ્વતંત્ર કહેવામાં આવે તો તે પ્રમાણેજ (સ્વતંત્ર રીતેજ) આત્મા અને
આકાશની પેઠે ભિન્નપણાથી પ્રાપ્ત થાય. જો પરતંત્ર કહેવામાં આવે

૧ સમવાયી પદાર્થોમાં સમવાય સ્વરૂપ સંબંધથી રહ્યો છે. અર્થાત્ સ-
મવાય સમવાયી પદાર્થનું રૂપ છે, અને સ્વરૂપ સંબંધ તથા સમવાય
એક છે, તેથી પોતે પોતામાં રહે છે, એ આત્માશ્રય દોષ આવ્યો.

ચારાત્ । અથ સંયોગસ્ય સંવધત્વેઽપિ ગુણત્વાત્સંબન્ધાન્તરાનપેક્ષા ।
 સામાન્યાદીનાં તુ પરતન્ત્રાણામસંબન્ધરૂપત્વાદેવ તદપેક્ષા । સમ-
 વાયઃ પુનઃ સંબન્ધો ન ગુણ इति વૈષમ્યમિતિ ચેત્ । તર્હિ સં-
 બન્ધત્વાદસ્ય સંયોગવદેવ ગુણત્વમનુમીયતામ્ । અથ દ્રવ્યવૃત્તિગુણઃ
 સમવાયસ્તુ ગુણાદિષ્વપિ વર્તતે તતશ્ચાગુણ इति ચેત્, તુષ્યતુ
 દુર્જન इति ન્યાયેનાસ્તાં તાવદ્ ગુણાદિષુ સમવાયઃ । કાર્યકારણ-
 સમવાયસ્ય તુ ગુણત્વમનુમીયતામ્, દ્રવ્યયોઃ સંબન્ધત્વાત્સંયોગવત્ ।
 અથ સંયોગસ્ય યુતસિદ્ધસંબન્ધત્વાત્કેવલદ્રવ્યવૃત્તિત્વાચ્ચ ગુણત્વમ્ ।

તો તે જોને આધીન હોય તેની સાથેનો સંબંધ કહેવો જોઈએ, કારણ
 કે ગુણવગેરેમાં તેમ જોવામાં આવે છે. “આ સમવાય સંબંધપણને
 લીધે બીજા સંબંધની જરૂર રાખતો નથી” એમ ઉંચેથી (મોટા કા-
 લાહલ કરી) કહેવું નહિ, કારણ કે સંયોગમાં એ બાબતનો બહિષ્કાર
 જોવામાં આવે છે (સંયોગ સંબંધ હોવા છતાં પણ સંયોગવાળા પદા-
 થોમાં તે સમવાય સંબંધથી રહ્યો છે). “સંયોગનું સંબંધપણ હોવા
 છતાં પણ ગુણપણને લીધે તેને સમવાય સિવાય બીજા સંબંધની જરૂર
 નથી. સામાન્ય વગેરે પરતંત્ર પદાર્થોને તો સંબંધરૂપપણું નહિ હોવાને
 લીધેજ સંબંધની જરૂર છે. સમવાય તો સંબંધ છે, પણ ગુણ નથી
 એમ સમવાય તથા સંયોગમાં વિષમતા (તફાવત) છે” એમ જો કહે-
 વામાં આવે તો તેનો પ્રત્યુત્તર આપવામાં આવે છે કે “આ સમવાયનું
 સંબંધપણું હોવાને લીધે તેના ગુણપણનું અનુમાન કરો.” ગુણ દ્રવ્યમાં
 રહે છે, સમવાય તો ગુણવગેરેમાં પણ રહે છે, તેથી તે ગુણ નથી” એમ
 જો કહેવામાં આવે તો તેનો પ્રત્યુત્તર આપવામાં આવે છે કે ‘તુષ્યતુ
 દુર્જનઃ (દુર્જન સંતોષ પામો) એ ન્યાયથી ગુણવગેરેમાં સમવાય ભલે

સમવાયઃ પુનરયુતસિદ્ધસંબન્ધો ન દ્રવ્યમાત્રવૃત્તિશ્ચેત્યગુણત્વમિતિ
 ચેન્ન । અયુતસિદ્ધેઃ પ્રાગેવ સ્વખંડિતત્વાત્ । અત એવ પરમાણુજ-
 ગદકારણત્વાધિકરણે ‘સમવાયાભ્યુપગમાચ્ચ સામ્યાદનવસ્થિતેઃ
 (૨।૨।૧૩)’ ઇતિ સૂત્રેણ બ્રહ્મસૂત્રકારૈઃ સમવાયઃ સ્વખંડિતઃ ।
 તદ્ વ્યાખ્યાનં ચ શારીરકભાષ્યકારૈઃ શ્રીશંકરાચાર્યૈરિત્થં કૃતમ્—

સમવાયાભ્યુપગમાચ્ચ તદભાવ ઇતિ પ્રકૃતેનાણુવાદનિરા-
 કરણેન સંબધ્યતે । દ્વાભ્યાં ચાણુભ્યાં ઘ્વણુકમુત્પદ્યમાનમત્યન્ત-
 ભિન્નમણુભ્યામણ્વોઃ સમવૈતીત્યભ્યુપગમ્યતે ભવતા । ન ચૈવમભ્યુપ-

હો, પરંતુ કારણમાં રહેલા કાર્યના સમવાયના ગુણપણાનું દ્રવ્યોના
 સંબંધપણાં રૂપ હેતુથી સંયોગના ગુણપણાની પેઠે અનુમાન કરે । ” “યુત-
 સિદ્ધ સંબંધપણાને લીધે, અને કેવળ દ્રવ્યમાં રહેનારપણાને લીધે
 સંયોગનું ગુણપણું છે, સમવાય તો અયુતસિદ્ધ સંબંધ છે, અને કેવળ
 દ્રવ્યમાંજ રહેતો નથી, તેથી તેનું ગુણપણું નથી” એમ બે કહેવામાં
 આવે તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે કે અયુતસિદ્ધિનું પહેલાંજ
 ખંડન કર્યું છે. આથીજ પરમાણુઓના જગતના કારણપણાના અભા-
 વના અધિકરણમાં સમવાયા..... એ સૂત્રથી બ્રહ્મસૂત્રકાર શ્રીઆસ-
 ભગવાને સમવાયનું ખંડન કર્યું છે. તે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન શારીરક
 ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્યે આ પ્રમાણે કર્યું છે:—

સમવાયાભ્યુપગમાચ્ચ એ તદભાવઃ (પરમાણુઓના કારણપણાનો
 અભાવ છે) એમ પ્રસ્તુત અણુવાદના નિરાકરણની સાથે સંબંધ પામે
 છે. ‘એ અણુઓ મળી ઉત્પન્ન થતું એ અણુઓથી અત્યંત ભિન્ન વદાણુક
 એ અણુઓમાં સમવાય પામે છે’ એમ તું સ્વીકારે છે, પરંતુ એ પ્ર-
 માણે સ્વીકારતાં અણુના કારણપણાનું સમર્થન થઇ શકતું નથી. ‘શા

ગચ્છતા શક્યતે ડણુકારણતા સમર્થયિતુમ્ । કુતઃ । સામ્યાદન-
વસ્થિતેઃ । યથૈવ હ્યણુભ્યામત્યન્તભિન્નં સદ્ દ્યણુકં સમવાયલક્ષણેન
સંબન્ધેન તાભ્યાં સંબન્ધ્યત એવં સમવાયોડપિ સમવાયિભ્યોડત્ય-
ન્તભિન્નઃ સન્ સમવાયલક્ષણેનાન્યેનૈવ સંબન્ધેન સમવાયિભિઃ
સંબન્ધ્યેતાત્યન્તભેદસામ્યાત્ । તતશ્ચ તસ્ય તસ્યાન્યોડન્યઃ સંબન્ધઃ
કલ્પયિતવ્ય ઇત્યનવસ્થૈવ પ્રસજ્યેત ।

નન્વિહપત્યયગ્રાહ્યઃ સમવાયો નિત્યસંબદ્ધ એવ સમવાયિ-
ભિર્ગૃહ્યતે નાસંબદ્ધઃ સંબન્ધ્યાન્તરાપેક્ષો વા । તતશ્ચ ન તસ્યાન્યઃ
સંબન્ધઃ કલ્પયિતવ્યો યેનાનવસ્થા પ્રસજ્યેતેતિ । નેત્યુચ્યતે ।
સંયોગોડપ્યેવં સતિ સંયોગિભિર્નિત્યસંબદ્ધ એવેતિ સમવાયવ-

માટે' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે સામ્યાદનવસ્થિતેઃ-
જેમ જે આણુઓથી અત્યંત ભિન્ન હોઈ ધ્વણુક સમવાયરૂપ સંબંધથી
એ આણુઓની સાથે સંબંધ પામે છે, તેમ સમવાય પણ સમવાયીઓથી
અત્યંત ભિન્ન હોઈ સમવાયરૂપ બીજાનું સંબંધથી સમવાયીઓની સાથે
સંબંધ પામે, કાણુ કે ધ્વણુક અને સમવાયને સમવાયીઓથી અત્યંત
ભેદરૂપ સમાનપણું છે. તેથી તે તે સમવાયનો જુદો જુદો સમવાય સં-
બંધ કલ્પવાનો રહેશે. તેને લીધે અનવસ્થા દોષનોજ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

“અહિં સમવાય છે, એવા જ્ઞાનથી ગ્રહણ કરવામાં આવતો સમવાય
સમવાયીઓની સાથે નિત્ય સંબંધ પામેલોજ છે, એવી રીતે તેનું ગ્રહણ
કરવામાં આવે છે, પરંતુ સમવાયીઓની સાથે સંબંધ નહિ પામેલા કે
બીજા સંબંધની અપેક્ષા રાખનારા સમવાયનું ગ્રહણ કરવામાં આવતું
નથી. તેથી તેનો બીજો સંબંધ કલ્પવાનો નથી કે જેથી અનવસ્થા
દોષનો પ્રસંગ થાય” એમ જો કહેવામાં આવે તો તે બાબતનો નિષેધ

न्नान्यं संबन्धमपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्संयोगः संबन्धान्तरम-
पेक्षेत । समवायोऽपि तद्वर्थान्तरत्वात्संबन्धान्तरमपेक्षेत । न च
गुणत्वात्संयोगः संबन्धान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति
युज्यते वक्तुम् । अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् । गुणपरिभाषाया-
श्चातन्त्रत्वात् । तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतै-
वानवस्था । प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धे-
र्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येतेति । तथैव सुयुक्तिभिर्भामती-
कारैर्वाचस्पतिमिश्रैरपि न तावत्स्वतन्त्रः समवायोऽत्यन्तं भिन्न
इत्यादिभामतीग्रन्थेन प्रकृतसूत्रभाष्यव्याख्यानावसरे सम्यक्त-

करवामां आवे छे के “अे प्रमाणे ढोतां संयोग पणु संयोगीओनी
साथे नित्य संयंध पामेवोण छे, तेथी ते पणु समवायनी पेढे भीज्ज
संयंधनी जइर न राप्ते. ‘संयोग णुढो पदार्थ ढोवाने दीधे भीज्ज
संयंधनी जइर राप्ते’ अेम कहेवामां आवे तो समवाय पणु णुढो
पदार्थ ढोवाथी भीज्ज संयंधनी जइर राप्ते. ‘गुणपणुने दीधे संयोग
भीज्ज संयंधनी जइर राप्ते, पणु गुणपणुना अलावने दीधे समवाय
भीज्ज संयंधनी जइर न राप्ते’ अेम कहेवुं योग्य नथी, कारणु के
अपेक्षाना कारणुइप णुढो पदार्थपणुनुं समानपणुं छे, अने गुणपरि-
भाषानुं अविवक्षितपणुं छे, तेथी समवायने णुढो पदार्थ स्वीकारतां
अनवस्था होपतो प्रसंग थायज्ज अनवस्था होपतो प्रसंग थवाथी अे-
कनी सिद्धि नहि थतां सर्वनी सिद्धि नहि थाय, तेथी जे अणुथी व्ध-
णुक उत्पन्न थशेज्ज नहि. ते प्रमाणेज्ज भामतीकार वाचस्पतिमिश्रे पणु
सारी युक्तिओवडे अस्तुत सूत्रभाष्यना व्याख्यानना अवसरमां न तावत्...
(अत्यंत लिन्न समवाय तो स्वतंत्र नथी) इत्यादि भामतीग्रंथी

યૈવ સ્વખંડિતઃ સમવાયઃ । સ્વખંડનસ્વાદ્યચિત્સુખ્યદ્વૈતસિદ્ધ્યદ્વૈત
બ્રહ્મસિદ્ધ્યાદૌ તાર્કિકતનયાભીષ્ટસમવાયસંબન્ધઃ સુસ્વખંડિત
ઇત્યલમતિપ્રપન્થેન ।

ન દ્વિતીયઃ । ભવદીયાભીષ્ટતાદાત્મ્યસંબન્ધો નાઙ્ગીક્રિયતે
માયિકતાદાત્મ્યસંબન્ધ એવ સ્વીક્રિયતે તેનૈવાધ્યસ્તપદાર્થાનાં
સર્વાધિષ્ઠાનબ્રહ્મણિ સર્વમધ્યસ્તમ્ । અસ્તુ તર્હિ ચિદાનન્દરૂપં
બ્રહ્મ તવાભીષ્ટં કિંત્વાનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કુતશ્ચનેત્યત્ર
બ્રહ્માનન્દયોર્ગુણગુણરૂપસંબન્ધબોધિની બ્રહ્મણ ઇતિ ષષ્ઠ્યસંગતા

સમવાયનું સારી રીતે ખંડન કર્યું છે. ખંડનખાદ્ય, ચિત્સુખી, અદ્વૈત-
સિદ્ધિ, અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં તાર્કિક લોકોના પુત્રોને વહાલા
સમવાય સંબંધનું સારી રીતે ખંડન કર્યું છે, તેથી હવે વધારે વિસ્તાર
કરવાનું બંધ રાખીએ છીએ.

ખીન્ને પક્ષ^૧ પણ સંભવતો નથી, અર્થાત્ ‘બ્રહ્મમાં જ્ઞાન તાદાત્મ્ય
સંબંધથી રહે છે’ એમ પણ કહી શકારો નહિ. અમારાથી તમને ગમતા
તાદાત્મ્ય સંબંધનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ માયિક તા-
દાત્મ્ય સંબંધનોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તેથીજ અધ્યસ્ત પદાર્થોના
સઘળા અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મમાં સઘળું અધ્યસ્ત છે. “ચિદાનન્દરૂપ બ્રહ્મ
ભલે તમને ગમતું હો. પરંતુ આનન્દ.....(બ્રહ્મના આનન્દને જાણતો
મનુષ્ય કોઈથી ભય પામતો નથી) એ સ્થળે બ્રહ્મ તથા આનન્દના
ગુણગુણીરૂપ (આનન્દ ગુણ છે, અને બ્રહ્મ ગુણવાન છે એવા) સંબંધને

૧ ખીન્ન શ્લોકની વ્યાખ્યાની શરૂઆતમાં ‘કિં જ્ઞાનં બ્રહ્મણિ સમવાય-
સંબન્ધેન વર્તેત આહોસ્વિત્તાદાત્મ્યેન એવી રીતે ઉઠાવેલા એ ૫-
શ્લોકોમાં આહોસ્વિત્તાદાત્મ્યેન એ ખીન્ને પક્ષ.

સ્યાદિતિ ચેન્ન બ્રહ્મણ ઇતિ ષષ્ટ્યા રાહોઃ શિર ઇતિવદભેદેડપ્યૌ-
પકારિકભેદમાદાયોપપત્તેઃ । અતો ન કાપ્યનુપપત્તિઃ પરમાનન્દ-
સ્વરૂપબ્રહ્મણિ ।

જગદુદયરક્ષાલયકરમિતિ । ગચ્છત્યુત્પત્તિલગ્નાપ્ત-
મોતીતિ જગત્તસ્યોત્પત્તિસ્થિતિવિનાશાન્કરોતીત્યેવંભૂતમ્ । જગ-
ચ્છન્દેન ભૂતભૌતિકવર્ગઃ સકલોડભિધીયતે । તદુત્પત્તિસ્થિતિ-
લયકારણત્વમીશ્વરસ્ય શ્રુત્યામ્નાયતે—“યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ
જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તદ્વિ-
જિજ્ઞાસસ્વ તદ્ બ્રહ્મ” “તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ

જળાવનારી બ્રહ્મણઃ એ ષષ્ઠી અંધ એસતી ન થાય” એમ જો કહેવામાં
આવે તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે કે રાહોઃ શિરઃ (રાહુનું મ-
સ્તક, રાહુ પોતેજ મસ્તકરૂપ છે, તેથી રાહુ અને મસ્તકમાં ભેદ વાસ્તવિક
નથી, પરંતુ ઔપચારિક-ગૌણ છે) એવી પેઠે આનન્દં બ્રહ્મણઃ એ
સ્થળે પણ બ્રહ્મ અને આનંદનો ભેદ વાસ્તવિક નથી, પરંતુ ઔપચારિક
છે. આથી પરમ આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં કાંઈ પણ અણુદ્રવ્ય નથી.

જગદુદયરક્ષાલયકરમિતિ— ગચ્છતિ એટલે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
તથા લય પામે છે એ જગત્. તેનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય (વિનાશ)
કરે છે એવા પ્રકારનું. જગત્ શબ્દથી પાંચ મહાભૂતો તથા તેઓથી
બનેલા પદાર્થોનો સમૂહ કહેવામાં આવે છે. યતો વા... (જેનાથી
આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થઈ જેનાથી જીવે છે, જેને પામે છે,
અને જેમાં લય પામે છે તેને બ્રહ્મ જાણ), તસ્માદ્વા... (તે આ આત્માથી

સંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ । અદ્યઃ પૃથિવી ।
 પૃથિવ્યા ઓષધયઃ । ઓષધિભ્યોઽન્નમ્ । અન્નાદ્રેતઃ । રેતસઃ
 પુરુષઃ ” ઇત્યાદિકયા । તચ્ચ કારણત્વમભિન્નનિમિત્તોપાદાનરૂપં
 ન તુ નૈયાયિકસંમતેશ્વરવત્કેવલં નિમિત્તાતયા । “યથોર્ણનાભિઃ
 સૃજતે મૃહ્ણતે ચ” ઇત્યાદિશ્રુત્યોર્ણનાભ્યાદિદૃષ્ટાન્તોપાદાનેન
 તાદૃશકારણત્વસ્યૈવ નિશ્ચયાત્ । ‘પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુપરો-
 ધાત્ । ૧।૪।૨૩।’ ઇતિ બ્રહ્મસૂત્રકૃતાપ્યેકસ્યૈવ બ્રહ્મણો
 નિમિત્તત્વમુપાદાનત્વં ચેતિ ન્યાયતો નિર્ણીતમિદમ્ ।

નનુ સાંખ્યાઃ સ્વતન્ત્રાં પ્રકૃતિં જગત્કારણત્વેન મન્યન્તે ।

આકાશ, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ, જળથી
 પૃથ્વી, પૃથ્વીથી ઓષધિઓ, ઓષધિઓથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય અને
 વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયેલ છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિથી ઇશ્વરનું જગત્તાં
 ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, તથા લયના કારણપણું કહેવામાં આવે છે, અને તે
 કારણપણું અભિન્નનિમિત્તોપાદાનરૂપ છે, પરંતુ નૈયાયિક લોકોએ સ્વી-
 કારેલા ઇશ્વરના કારણપણાની પેઠે કેવળ નિમિત્તપણાથી નથી; કારણ કે
 યથોર્ણનાભિઃ.....(જેમ કરેણીઓ લાળને સરજે છે, અને ગળી
 જાય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કરેણીઆ વગેરે દૃષ્ટાંતોનું ગ્રહણ કરી તેવા
 (અભિન્નનિમિત્તોપાદાન) કારણપણાનો નિશ્ચય કર્યો છે. પ્રકૃતિશ્ચ.....
 (જેમ બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ છે, તેમ ઉપાદાન કારણ પણ છે, કારણ કે
 તેમ સ્વીકારવાથી શ્રુતિનાં પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતોને કશી અડચણ આવતી
 નથી) એ પ્રમાણે, બ્રહ્મસૂત્રકાર શ્રીવ્યાસ ભગવાને પણ ન્યાયથી એકજ
 બ્રહ્મના આ નિમિત્તપણા તથા ઉપાદાનપણાનો નિર્ણય કર્યો છે.

(પૂ૦) “સાંખ્ય લોકો સ્વતન્ત્ર પ્રકૃતિને જગત્તાં કારણપણાથી

જગતશ્ચ સચ્ચરજસ્તમોગુનાત્મકતયા જડતયા ચ તત્કારણેનાપિ
તાદગ્નેૈવ ભવિતવ્યમ્ । કથમીશ્વરશ્ચેતનેઽચેતનસ્ય જગતઃ કાર-
ણમિતિ સંભદતીતિ ચેન્ન । ‘ઈક્ષતેર્નાશબ્દમ્ ૧ । ૧ । ૫ ।’ इत्यादि-
सूत्रैर्ब्रह्मसूत्रकृता श्रुतिविरुद्धत्वेन तन्मतस्य खण्डितत्वात् ।
“तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” “स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति
स इमाल्लं लोकानसृजत” इत्यादिश्रुतिषु जगत्कारणस्येक्षण-
श्रवणात्तस्य चेक्षणस्य जडायां प्रकृतावसंभवात्सर्वज्ञः सर्वशक्ति-
मानीश्वर एव जगत्कारणमित्यागमेन निश्चीयते । ये च नैयायिकाः
परमाण्वज्जगदुपादानकारणतयानुमिमते तेषामप्यनुमानान्यागम-

સ્વીકારે છે, જગતનું સત્વગુણ, રજોગુણ તથા તમોગુણ એ ત્રણ ગુણો-
રૂપપણું તથા જડપણું હોવાને લીધે તેનું કારણ પણ તેવુંજ હોવું
જોઈએ. ઇશ્વર એતન હોઈ અચેતન-જડ જગતનું કારણ કેમ સંભવે ?”
એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તે આપતનો નિષેધ કરવામાં આવે
છે કે **ઈક્ષતે.....**(જગતના કારણમાં **ઈક્ષિતૃત્વ**નું-જોનારપણાનું-સંકલ્પ
કરનારપણાનું શ્રવણ થવાથી વેદમાં નહિ કહેલું પ્રધાન જગતનું કારણ
નથી) ઇત્યાદિ સૂત્રોવડે બ્રહ્મસૂત્રકારે સાંખ્યમતનું શ્રુતિવિરુદ્ધપણાને લીધે
ખંડન કર્યું છે. **તદૈક્ષત.....** (તેણે સંકલ્પ કર્યો કે હું ધણારૂપે થાઉં
અને ઉત્પન્ન થાઉં), **સ ઈક્ષત.....**(તેણે સંકલ્પ કર્યો કે હું લોકોને
સરજી, તેથી તેણે આ લોકોને સરજ્યા) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જગતના
કારણે કરેલા ઇક્ષણનું-સંકલ્પનું શ્રવણ થવાથી તે ઇક્ષણનો જડ પ્રકૃતિમાં
અસંભવ હોવાથી સર્વજ્ઞ તથા સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરજ જગતનું કારણ
છે, એવો આગમ (શબ્દ પ્રમાણ-વેદ)થી નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. જે
નૈયાયિક લોકો પરમાણુઓનું જગતના ઉપાદાન કારણપણાથી અનુમાન

બાધિતત્વાદેવ ન પ્રમાણતામશ્નુવતે । તૈર્જગતઃ કારણસામાન્યા-
નુમિતાવપિ કારણવિશેષાધિગમે ભગવતી શ્રુતિરેવ પ્રમાણમ્ ।
કિંચાતિગમીરસ્યાસ્યાર્થસ્ય સ્વતન્ત્રેણ પુરુષબુદ્ધિપ્રભવેનાપ્રતિષ્ઠિ-
તેન તર્કેણ ન નિર્ણયઃ કર્તુઃ શક્યઃ । ‘તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદન્યથાનુ-
મેયમિતિ ચેદેવમપ્યવિમોક્ષપસદ્ગઃ । ૨ । ૧ । ૧૧ ।’ इति ब्रह्म-
સૂત્રકૃતા ભગવતા વ્યાસેન તર્કાણામપ્રતિષ્ઠિતત્વવચનાત્ । એકેન-
કૃતસ્તર્કોઽન્યેનોત્યાપ્યેત તત્કૃતશ્ચાન્યેનેત્યવ્યવસ્થાપસદ્ગાત્ ।
યદ્યપિ લોકે ઘટકર્તા કુલાલો ઘટોપાદાનભૂતમૃત્તિકાયા મિત્ર
એવ દૃશ્યતે । તથાપ્યચિન્ત્યાપરિમેયપ્રભાવમાયાશક્તિવિશિષ્ટસ્ય

કરે છે, તેઓનાં પણ અનુમાનો આગમ પ્રમાણથી બાધ પામેલાં હોવાથી
પ્રમાણપણુને પામતાં નથી. તે અનુમાન પ્રમાણથી સામાન્ય કારણની
અનુમિતિ થયા છતાં પણ વિશેષ કારણની પ્રાપ્તિમાં તે ભગવતી શ્રુતિજ
પ્રમાણ છે. વળી અતિ ગંભીર આ બાબતનો સ્વતંત્ર, પુરુષની બુદ્ધિથી
ઉત્પન્ન થયેલા અને કયાંય પણ પ્રતિષ્ઠા નહિ પામતા તર્કથી નિર્ણય
કરવો શક્ય નથી, કારણ કે તર્કા..... (આગમથી જણાય એવી બા-
બતમાં તર્કથી વિરુદ્ધ મત દર્શાવવો નહિ, કારણ કે તર્કોનું નિશ્ચયપણું
નથી. ‘તર્કની અનિશ્ચયતા ટાળવા માટે સ્પીછ રીતે અનુમાન કરવું’ એમ
જો કહેવામાં આવે તોપણ કેવળ આગમજન્ય સમ્યગ્જ્ઞાનમાં તર્કને
પ્રસર આપવામાં આવશે તો સંસારથી મોક્ષના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત
થશે) એ પ્રમાણે બ્રહ્મસૂત્રકાર ભગવાન વ્યાસે તર્કોનું અપ્રતિષ્ઠિતપણું
કહ્યું છે, કેમકે એકે કરેલો તર્ક બીજાથી ઉઠાપાય, અને તેણે કરેલો
તર્ક વળી બીજાથી ઉઠાપાય એમ અવ્યવસ્થાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. જો
કે આ લોકમાં ધડાનો કર્તા કુંભાર, ધડાના ઉપાદાન કારણભૂત માટીથી

બ્રહ્મણો જગન્કારણત્વસ્ય વેદાન્તિભિરભ્યુપગમેન તત્તિસદ્ધાન્તે
સર્વોપપત્તિસંભવાત । માયાંશેનોપાદાનત્વં તદુપહિતસ્વરૂપેણ
નિમિત્તત્વં ચેત્યુભયસંભવાત્ ।

ઉત્પત્તિક્રમશ્ચેત્યમ્—સૃષ્ટિચારમ્ભકાલે પરમેશ્વરઃ સૃજ્યમાનપ્ર-
પશ્ચવૈચિત્ર્યહેતુપ્રાણિકર્મસહકૃતોઽપરિમિતશક્તિવિશિષ્ટમાયાસહિ-
તો નામરૂપાત્મકનિશ્ચિલપ્રપશ્ચં પ્રથમં બુદ્ધિવાકલય્યેદં કરિ-
ષ્યામીતિ સંકલ્પયતિ । તત આકાશાદીનિ પશ્ચ ભૂતાન્યપશ્ચી-
કૃતાનિ તન્માત્રશબ્દાભિધેયાનિ જાયન્તે । તત્રાકાશસ્ય શબ્દ
एको गुणः । वायोः शब्दस्पर्शौ । तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि ।

બુદ્ધોજ્ઞ જોવામાં આવે છે, તોપણ ચિંતન કરવાને અને માપવાને અશક્ય
એવા પ્રભાવવાળી માયાશક્તિથી યુક્ત બ્રહ્મના જગત્ના કારણપણાનો
વેદાંતીઓએ સ્વીકાર કરવાથી તેઓના સિદ્ધાંતમાં સઘળી બાબતો બંધ-
બેસતી આવવાનું સંભવે છે; કારણ કે બ્રહ્મનું માયારૂપ અંશથી ઉપા-
દાનપણું તથા માયારૂપ ઉપાધિ પામેલા સ્વરૂપથી નિમિત્તપણું એમ
બન્નેનો પણ સંભવ છે.

જગત્ની ઉત્પત્તિનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે— સૃષ્ટિના આરંભના
સમયમાં ઇશ્વર, સરજવામાં આવતા જગત્ની વિચિત્રતાના કારણરૂપ
પ્રાણીઓનાં કર્મેના સહકારવાળો તથા અમાપ શક્તિવાળી માયાથી
યુક્ત થઈ નામ અને રૂપ છે સ્વરૂપ જેનું એવા સઘળા પ્રપંચને પહેલાં
મનમાં ધારી લઈ ‘આ કરીશ’ એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરે છે. તે સંકલ્પથી
‘તન્માત્ર’ એ શબ્દથી કહેવાતાં પાંચ અપંચીકૃત મહાભૂતો ઉત્પન્ન
થાય છે. ત્યાં આદ્રશનો શબ્દ એ એક ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, વાયુના
શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, તેજના શબ્દ, સ્પર્શ

અપાં તુ શબ્દસ્પર્શરૂપરસાઃ । પૃથિવ્યાસ્તુ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાઃ ।
 ઇમાનિ ચ ભૂતાનિ ત્રિગુણાત્મકમાયાકાર્યત્વાત્રિગુણાનિ । સત્ત્વ-
 ગુણોપેતૈરેતૈર્વ્યસ્તૈઃ પૃથક્ પૃથક્ ક્રમેણ શ્રોત્રત્વકચક્ષૂરસનઘ્રા-
 નાહ્યાનિ પશ્ચ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ જાયન્તે । આકાશાદિસાત્ત્વિકાં-
 શેભ્યો મિલિતૈભ્યઃ પુનર્મનોબુદ્ધચહંકારચિત્તાહ્યમન્તઃકરણમુ-
 પજાયતે । एतैरेव रजोगुणोपेतैर्व्यस्तैर्यथाक्रमं वाक्पाणिपादपा-
 यूपस्थाह्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । रजोगुणोपेतपञ्चभूतैरेव
 मिलितैः पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाह्या जायन्ते ।

તથા રૂપ એ ત્રણ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, જળના તો શબ્દ, સ્પર્શ,
 રૂપ તથા રસ એ ચાર ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, અને પૃથ્વીના તો શબ્દ,
 સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે.
 આ પાંચ અપંચીકૃત મહાભૂતો ત્રિગુણાત્મક એટલે ત્રણ ગુણો (સત્ત્વગુણ,
 રજોગુણ તથા તમોગુણ) છે સ્વરૂપ જેનું એવી માયાના કાર્યપણાને
 બીધે ત્રણ ગુણોવાળાં છે. સત્ત્વગુણથી યુક્ત એવાં એ પાંચ ભુદાં ભુદાં
 અપંચીકૃત મહાભૂતોથી અનુક્રમે ભુદી ભુદી શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા
 અને ઘ્રાણ નામની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. વળી સાથે મળેલા
 આકાશ વગેરેના સાત્ત્વિક અશોધી મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા ચિત્તરૂપ
 અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થાય છે. રજોગુણથી યુક્ત એવાં એ પાંચ ભુદાં ભુદાં
 અપંચીકૃત મહાભૂતોથી અનુક્રમે વાક્, પાણિ, પાદ, પાયુ તથા ઉપસ્થ નામની
 પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. રજોગુણથી યુક્ત પાંચ અપંચીકૃત
 મહાભૂતો સાથે મળતાંજ તેઓથી પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન
 નામના પાંચ વાયુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તમોગુણથી યુક્ત પાંચ અપંચીકૃત
 મહાભૂતો સાથે મળતાંજ તેઓથી પંચીકૃત મહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે.

તૈરેવ તમોગુણોપેતૈરપશ્ચીકૃતભૂતૈઃ પશ્ચીકૃતભૂતાનિ જાયન્તે ।

પશ્ચીકરણપ્રકારસ્થેત્યમ્—દ્વિધા વિધાય ચૈકૈકં ચતુર્ધા પ્રથમં પુનઃ । સ્વસ્વેતરદ્વિતીયાંશૈર્યોજનાત્પશ્ચ પશ્ચ તે ॥ આકાશ-માદૌ દ્વિધા વિભજ્ય તન્મધ્ય એકભાગં પુનશ્ચતુર્ધા વિભજ્ય તેષાં ચતુર્ણામંશાનાં વાય્વાદિષુ ચતુર્ષુ ભૂતેષુ સંયોજનમ્ । એવં વાય્વા-દીનામપિ । તદેવં પ્રત્યેકભૂતસ્યાર્થ સ્વકીયમર્ધાન્તરં ચ ચતુર્વિધ-ભૂતમયમ્ । તત્ર પૃથિવ્યાદિષુ સ્વાંશાધિક્યાત્પૃથિવ્યાદિવ્યવહારઃ । તદુક્તં બ્રહ્મસૂત્રે—વૈશેષ્યાત્તુ તદ્વાદસ્તદ્વાદઃ । ૨ । ૪ । ૨૨ । ઇતિ । પૂર્વોક્તૈરપશ્ચીકૃતભૂતૈર્લિંગશરીરં મનોબુદ્ધિજ્ઞાનેન્દ્રિયપશ્ચકર્મેન્દ્રિ-

પશ્ચીકરણનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:— દ્વિધા...પશ્ચ તે ॥ પહેલાં આકાશના એ વિભાગ કરી તેઓમાંથી એક ભાગના વળી ચાર વિભાગ કરી, તે ચાર ભાગને વાયુ વગેરે ચાર મહાભૂતોમાં ભેળવવા. એ પ્રમાણે વાયુવગેરેના પણ સંબંધમાં જાણી લેવું. તેથી એ પ્રમાણે પ્રત્યેક મહાભૂતનો અર્ધ અંશ પોતાનો છે, અને બાકીનો બીજો અર્ધ અંશ પોતાનાથી જુદાં ચાર પ્રકારનાં મહાભૂતોથી બનેલો છે, ત્યાં પૃથ્વીવગેરેમાં પોતાના અંશની અધિકતાથી પૃથ્વી વગેરે નામથી વ્યવહાર ચાલે છે. તે પ્રમાણે બ્રહ્મસૂત્રમાં કહ્યું છે કે વૈશેષ્યાત્તુ.....(મહાભૂતો તથા મહાભૂતોથી બનેલા પદાર્થોમાં પૃથ્વીવગેરેના અંશની અધિકતાથી પૃથ્વી-વગેરે નામથી વ્યવહાર ચાલે છે. આ સૂત્રમાં તદ્વાદઃ એ પદની આવૃત્તિ બીજા અધ્યાયની સમાપ્તિ જણાવે છે). પહેલાં કહેવામાં આવેલાં અપશ્ચીકૃત મહાભૂતોથી, પરલોકની યાત્રાને ચલાવનાર અને ભોક્ષર્થે તટકે એવું મન, બુદ્ધિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા

યપશ્ચકપ્રાણપશ્ચકસંયુક્તં પરલોકયાત્રાનિર્વાહકં મોક્ષપર્યન્તં સ્થા-
યિ જાયતે । તમોગુણયુક્તેભ્યઃ પશ્ચીકૃતભૂતેભ્યો ભૂમ્યન્તરીક્ષસ્વ-
ર્મહર્જનસ્તપઃસત્યાત્મકસ્યોર્ધ્વલોકસપ્તકસ્યાતલવિતલસુતલતલાત-
લરસાતલમહાતલપાતાલાખ્યાધોલોકસપ્તકસ્ય બ્રહ્માણ્ડસ્યોત્પ-
ત્તિઃ । તત્ર ચ ચતુર્વિધશરીરાણામુત્પત્તિઃ । તાનિ ચ જરાયુજા-
ણ્ડજસ્વેદજોદ્વિજ્જાખ્યાનિ તત્ર જરાયુજાનિ જરાયુભ્યો જાતાનિ
મનુષ્યપશ્વાદિશરીરાણિ । અણ્ડજાનિ અણ્ડેભ્યો જાતાનિ પક્ષિ-
પન્નગાદિશરીરાણિ । સ્વેદાજ્જાતાનિ યૂકામશકાદીનિ સ્વેદજાનિ ।
ભૂમિમુદ્વિદ્ય જાતાનિ વૃક્ષાદીન્યુદ્વિજ્જાનિ । એવમીશ્વરઃ સમસ્તજ-
ગદુદ્ભવસ્થિતિલયકર્તા । માયાયા રજોઽશમાદાય સૃષ્ટિં કુર્વન્બ્રહ્મેતિ

પાંચ પ્રાણોથી યુક્ત લિંગશરીર ઉત્પન્ન થાય છે. તમોગુણથી યુક્ત
પશ્ચીકૃત પાંચ મહાભૂતોથી પૃથ્વી, અંતરીક્ષ, સ્વર્ગલોક, મહર્લોક, જન-
લોક, તપલોક અને સત્યલોક એ પ્રમાણે સાત ઉર્ધ્વ લોક (ઉપર આવેલા
લોક) તથા અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, રસાતલ, મહાતલ તથા
પાતાલ નામના સાત અધોલોક (નીચે આવેલા લોક) એઓરૂપ
બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે બ્રહ્માંડમાં ચાર પ્રકારનાં શરીરોની ઉત્પત્તિ
થાય છે. તે શરીરો જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, અને ઉદ્ભિલ્લજ એ
નામનાં છે. ત્યાં જરાયુજ એટલે ઝાળના પછેડાથી ઉત્પન્ન થયેલાં મ-
નુષ્ય, પશુ વગેરેનાં શરીરો છે. અંડજ એટલે ઇંડાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં
પક્ષી, સર્પ વગેરેનાં શરીરો છે. સ્વેદજ એટલે પસીનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં
જૂ, મચ્છર વગેરેનાં શરીરો છે. ઉદ્ભિલ્લજ એટલે પૃથ્વીને ભેદી (કાઢી)
ઉત્પન્ન થયેલાં વૃક્ષ વગેરેનાં શરીરો છે. એ પ્રમાણે ઇશ્વર સઘળા
જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કરનાર છે. તે માયાના રત્નોગુણરૂપ

વ્યપદિશ્યતે । સત્ત્વાંશમાદાય રક્ષાં કુર્વન્વિષ્ણુરિતિ । તમોઽશ-
માદાય પ્રલયં કુર્વન્નુદ્ર ઇતિ । વસ્તુતો ન તદ્વેદઃ । इत्येवं सृष्टि-
क्रमो निरूपितः । રક્ષણમપિ ભગવતૈવ ક્રિયતે તથા ચોક્તમ્—
સ રક્ષિતા રક્ષતિ યો હિ ગર્ભે । માતુરુદરે જાટરવદ્વિપરિવૃત્તે-
ઽનેકબાધાસંયુતે યો રક્ષતિ તસ્યાન્યત્ર રક્ષણકર્તૃત્વે કિમેવ
હિ વક્તવ્યમ્ । તથૈવાન્યત્રાપ્યુક્તમ્ — ‘વૃત્ત્યર્થ નાતિક્લિશ્યેત સા
હિ ધાત્રૈવ નિર્મિતા । ગર્ભાદુત્પતિતે જન્તૌ માતુઃ પ્રસ્રવતઃ સ્તનૌ૥’
ઇતિ । પ્રાણિનાં ભોગપ્રદાયકકર્માવસાને પ્રલયકર્તાપિ સ
एव भगवान् ।

અંશને લઇ સૃષ્ટિ કરતાં ‘બ્રહ્મા’ એ નામથી કહેવાય છે, માયાના સત્ત્વ-
ગુણરૂપ અંશને લઇ રક્ષા કરતાં ‘વિષ્ણુ’ એ નામથી કહેવાય છે, અને
તમોગુણરૂપ અંશને લઇ પ્રલય કરતાં ‘રુદ્ર’ એ નામથી કહેવાય છે.
વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ રુદ્ર એઓમાં તથા ઇશ્વરમાં ભેદ નથી. આ
પ્રમાણે સૃષ્ટિના ક્રમ કહ્યો છે. રક્ષણ પણ ભગવાનથીજ કરવામાં આવે
છે. તે પ્રમાણે કહ્યું છે કે—**સ રક્ષિતા.....**(જે ગર્ભમાં બાળકનું રક્ષણ
કરે છે, તે રક્ષણ કરશે.) જટરાગ્નિથી વીંટાયેલા અને અનેક પીડાઓથી
યુક્ત એવા માતાના ઉદરમાં જે રક્ષણ કરે છે તેના બીજે સ્થળે રક્ષણ
કરનારપણામાં શુંજ કહેવું? તેજ પ્રમાણે બીજે સ્થળે પણ કહ્યું છે કે—
વૃત્ત્યર્થ...સ્તનૌ ॥ (આજીવિકા માટે અત્યંત કલેશ ભોગવો નહિ, કારણ
કે તે વિધાતાએજ બનાવેલી છે. ગર્ભથી પ્રાણી બહાર આવતાં તેની
આજીવિકા માટે માતાનાં બે સ્તનોમાંથી દૂધ ઝરે છે). પ્રાણીઓનાં ભોગ
આપનારાં કર્મો પૂરાં થતાં પ્રલય કરનાર પણ તેજ ભગવાન છે.

પ્રલયશ્ચ નિત્યપ્રાકૃતનૈમિત્તિકાત્યન્તિકભેદાચ્ચતુર્વિધઃ ।
 તત્ર ચ નિત્યઃ પ્રલયઃ સુષુપ્તિઃ । તસ્યાં સર્વકાર્યાણાં પ્રલયાત્સુ-
 પ્તિર્નિત્યઃ પ્રલયઃ । અદૃષ્ટપૂર્વાશયાનાં કારણાત્મનાવસ્થાનમ્ ।
 તેન સુષુપ્તેઃ પ્રબુદ્ધસ્ય સુવાદ્યનુભવસ્મરણોપપત્તિઃ । ન ચ સુષુપ્તૌ
 બુદ્ધ્યાદર્શિનાશે બુદ્ધચધીનપ્રાણાદિક્રિયાનુપપત્તિરિતિ વાચ્યમ્ ।
 અન્તઃકરણસ્ય દ્વે શક્તી જ્ઞાનશક્તિઃ ક્રિયાશક્તિશ્ચ । તત્ર જ્ઞાન-
 શક્તિવિશિષ્ટાન્તઃકરણસ્ય સુષુપ્તૌ વિનાશઃ । ન ક્રિયાશક્તિવિ-
 શિષ્ટસ્યેતિ પ્રાણાદ્યવસ્થાનમવિરુદ્ધમ્ । સુષુપ્તૌ પ્રમાણં ચ “યદા
 સુપ્તઃ સ્વપ્નં ન કંચન પશ્યતિ । અથાસ્મિન્પ્રાણ એવૈકધા ભવતિ ।

નિત્ય, પ્રાકૃતિ, નૈમિત્તિક અને આત્યંતિક એ પ્રમાણે પ્રલય ચાર
 પ્રકારનો છે. ત્યાં સુષુપ્તિ એ નિત્ય પ્રલય છે. સુષુપ્તિમાં સઘળાં કાર્યોનો
 પ્રલય થવાથી તે નિત્ય પ્રલય છે. તે સમયે અદૃષ્ટ અને પૂર્વવાસના
 કારણ (અવિદ્યા) રૂપે રહે છે. તેથી સુષુપ્તિમાંથી જાગેલાને સુખ વગેરેના
 અનુભવનું સ્મરણ થવું ઘટે છે. (પૂ.) “સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ વગેરેનો વિનાશ
 થતાં બુદ્ધિને આધીન એવા પ્રાણ વગેરેની ક્રિયા થવી ઘટતી નથી” એમ
 (ઉ.) કહેવું નહિ. અંતઃકરણની એ શક્તિ છે, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ.
 ત્યાં જ્ઞાનશક્તિથી યુક્ત અંતઃકરણનો સુષુપ્તિમાં વિનાશ થાય છે, પણ
 ક્રિયાશક્તિથી યુક્ત અંતઃકરણનો થતો નથી, તેથી સુષુપ્તિમાં પ્રાણ વગેરેની
 સ્થિતિ વિરુદ્ધ નથી. સુષુપ્તિમાં **યદા સુપ્તઃ...** (જ્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં
 રહેલો મનુષ્ય કોઈ સ્વપ્નને જોતો નથી, ત્યારે આ આત્મામાં પ્રાણજ
 એકરૂપે રહે છે. પછી આ આત્મામાં વાણી સઘળાં નામો સાથે લય

અયૈનં વાક્ સર્વૈર્નામભિઃ સહાપ્યેતિ” ઇતિ કૌષીતકિશ્રુતિઃ ।
છાન્દોગ્યેઽપિ “સતા સોમ્ય તદા સંપન્નઃ । સ્વમપીતો ભવતિ” ।
ઇતિ શ્રૂયતે ।

સકલકાર્યાણાં પ્રકૃતૌ લયઃ પ્રાકૃતલયઃ સ ચ કાર્યબ્રહ્મ-
લયનિમિત્તકઃ । તથાહિ હિરણ્યગર્ભસ્ય બ્રહ્માધિકારનિર્વાહક-
પ્રારબ્ધપરિસમાપ્તૌ સત્યાં યદા વિદેહકૈવલ્યાત્મિકા પરમમુક્તિ-
સ્તદા તદ્દામવાસિનામુત્પન્નબ્રહ્મસાક્ષાત્કારાણાં બ્રહ્મણા સહ વિદે-
હકૈવલ્યમ્ । અત્ર માનં ચ—“બ્રહ્મણા સહ તે સર્વ સંપાપ્તે
પ્રતિસંચરે । પરસ્યાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પરં પદમ્ ॥”

પામે છે) એ કૌષીતકિશ્રુતિ પ્રમાણભૂત છે. જદોગ્યમાં પણ સતા સોમ્ય...
(હે પુત્ર! ત્યારે સત્ની સાથે તે ભળી જાય છે, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં
લય પામેલો થાય છે) એ પ્રમાણે શ્રુતિ છે.

સબળાં કાર્યોર્ના પ્રકૃતિમાં લય એ પ્રાકૃત લય છે. તે કાર્યબ્રહ્મ
(હિરણ્યગર્ભ)નો લય છે નિમિત્ત જેનું એવો છે. જેમકે:—બ્રહ્માના અધિ-
કારનો નિર્વાહ કરનારાં પ્રારબ્ધ કર્મો સમાપ્ત થતાં જ્યારે હિરણ્યગર્ભને
વિદેહકૈવલ્યરૂપ પરમ મુક્તિ મળે છે, ત્યારે તે હિરણ્યગર્ભના (બ્રહ્માના)
લોકમાં વસનારા તથા ઉત્પન્ન થયેલ છે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર જેઓને એવા
લોકોને બ્રહ્માની સાથે વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષયમાં બ્રહ્મણા...
(બ્રહ્માના બીજા પરાધના અંતમાં પ્રલય પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા
તેઓ બ્રહ્માની સાથે પરમ પદમાં પેસે છે) એ શ્રુતિ પ્રમાણભૂત છે.

इति श्रुतिः । हिरण्यगर्भलोकवासिभिः सह हिरण्यगर्भे मुच्यमाने तदधिष्ठितब्रह्माण्डतदन्तर्वर्त्यखिललोकतदन्तर्वर्तिस्थावरादीनां भौ-
तिकानां भूतानां च प्रकृतौ मायायां लयः ।

हिरण्यगर्भस्य दिवसावसाननिमित्तकस्त्रैलोक्यमात्रप्रलयो
नैमित्तिकप्रलयः । हिरण्यगर्भदिवसश्चतुर्युगसहस्रपरिमितकालः
'चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति वचनान्निर्णीतः । दि-
वसकालतुल्यो रात्रिकालः । रात्रिकाल एव नैमित्तिकप्रलयकालः ।

પ્રાકૃતપ્રલયે પુરાણવચનમ્—‘દ્વિપરાર્ધે ત્વતિક્રાન્તે બ્રહ્મણઃ
પરમેષ્ઠિનઃ । તદા પ્રકૃતયઃ સપ્ત કલ્પન્તે પ્રલયાય દિ ॥ ૯૭

બ્રહ્મલોકમાં વસનારાઓની સાથે હિરણ્યગર્ભની મુક્તિ થતાં તેના અધિ-
ષ્ઠાતાપણુ નીચેનું બ્રહ્માંડ, તેની અંદર આવેલા સધળા લોકો અને તેમાં
આવેલા સ્થાવર વગેરે ભૌતિક પદાર્થોનો તથા પાંચ તન્માત્રોનો પ્રકૃતિમાં
અર્થાત્ માયામાં લય થાય છે.

હિરણ્યગર્ભના દિવસની સમાપ્તિ છે નિમિત્ત જેનું એવો ત્રૈલોક્ય
માત્રનો પ્રલય એ નૈમિત્તિક પ્રલય છે. **ચતુર્યુગ...**(૪૦૦૦ યુગ એ
બ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે) એ વચનથી હિરણ્યગર્ભના દિવસના માપનો
નિર્ણય થયો છે. બ્રહ્માના દિવસના સમય જેવડે બ્રહ્માની રાત્રિનો સમય
છે. રાત્રિનો સમયજ નૈમિત્તિક પ્રલયનો સમય છે.

પ્રાકૃત પ્રલયમાં **દ્વિપરાર્ધે...**[બ્રહ્મલોકના સ્વામી બ્રહ્માનું બીજું
પરાર્ધ—છેલ્લાં ૫૦ વર્ષો બ્યારે વ્યતીત થાય છે, ત્યારે પાંચ તન્માત્ર
સહસ્તરવ અને અહંકાર એ સાત પ્રકૃતિઓનો પ્રલય થાય છે. હે રાખડે

પ્રાકૃતિકો રાજન્પ્રલયો યત્ર લીયતે' ઇતિ । નૈમિત્તિકપ્રલયે પુરાણવાક્યમ્-‘एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् । शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चाखिलम्’ ઇતિ ।

બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનિમિત્તકસ્તુરીયઃ પ્રલયઃ । સ ચૈકજીવવાદે સર્વમોક્ષઃ । નાનાજીવવાદે ક્રમેણ મોક્ષઃ । તત્ર કર્મોપરતિનિમિત્તકા આદ્યાસ્ત્રયોઽપિ લયાઃ । તુરીયસ્તુ જ્ઞાનોદયનિમિત્તઃ ।

ભૂતભૌતિકાનાં ન કારણલયક્રમેણ લયક્રમઃ, કિંતુ સૃષ્ટિ-ક્રમવિપરીતક્રમેણૈવ તત્તત્કાર્યનાશઃ । તથા ચ પૃથિવ્યા અપ્સુ ।

જેમાં આ પ્રકૃતિનો લય થાય છે તે પ્રાકૃતિક પ્રલય છે] એ પુરાણુવચન પ્રમાણભૂત છે. નૈમિત્તિક પ્રલયમાં एष नैमित्तिकः...[જેમાં બ્રહ્મા સધળા ત્રૈલોક્યનો પોતામાં લય કરી નારાયણ ભગવાનના નાભિકમળપર સુવે છે તે નૈમિત્તિક પ્રલય કહેવાય છે] એ પુરાણુવાક્ય પ્રમાણભૂત છે.

બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર છે નિમિત્ત જેનું એવો આત્મતિક નામનો ચોથો પ્રલય છે. એકજીવવાદના પક્ષમાં તે સર્વના મોક્ષરૂપ છે, અને અનેકજીવવાદના પક્ષમાં તે જે જીવને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેને મોક્ષરૂપ છે, એટલે તે ક્રમથી મોક્ષ છે, પરંતુ એકી વખતે મોક્ષ નથી. ત્યાં પહેલા ત્રણે પણ પ્રલયો કર્યોનો ઉપરામ છે નિમિત્ત જેઓના એવા છે. ચોથો પ્રલય તો જ્ઞાનનો ઉદય છે નિમિત્ત જેનું એવો છે.

પાંચ મહાભૂતો તથા તેઓથી બનેલા પદાર્થોના લયનો ક્રમ કારણના લયના ક્રમથી નથી, પરંતુ સૃષ્ટિના ક્રમથી ઉલટા ક્રમવડેજ તે તે કાર્યોનો નાશ થાય છે. તે પ્રમાણે પૃથ્વીનો જળમાં, જળનો અગ્નિમાં, અગ્નિનો

અપાં તેજસિ । તેજસો વાયૌ । વાયોરાકાશે । આકાશસ્ય જીવા-
 હંકારે । જીવાહંકારસ્ય હિરણ્યગર્ભાહંકારે । તસ્ય ચાવિદ્યાયામિતિ
 સૃષ્ટિક્રમતો વિપરીતક્રમેણ પ્રલયાઃ । તદુક્તં વિષ્ણુપુરાણે—જગ-
 ત્પ્રતિષ્ઠા દેવર્ષે પૃથિવ્યપ્સુ પ્રલીયતે । તેજસ્યાપઃ પ્રલીયન્તે તેજો
 વાયૌ પ્રલીયતે ॥૧॥ વાયુશ્ચ લીયતે વ્યોમ્નિ તચ્ચાવ્યક્તે પ્રલીયતે ।
 અવ્યક્તં પુરુષે બ્રહ્મન્નિષ્કલે સંપ્રલીયતે ॥૨॥ ઇતિ ।

નનુ લોકે સત એવ ઘટાદેહરૂપત્ત્યાદિદર્શનાત્પપશ્ચસ્યાપ્યુત્પ-
 ત્ત્યાદિમસ્વાત્સત્યત્વેઽભિમતે “એકમેવાદિતીયં બ્રહ્મ” “નેહ
 નાનાસ્તિ કિંચન,” “આત્મેવેદં સર્વમ્,” “બ્રહ્મેવેદં સર્વમ્,”

વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, આકાશનો જીવના અહંકારમાં, જીવના
 અહંકારનો હિરણ્યગર્ભના અહંકારમાં, અને હિરણ્યગર્ભના અહંકાર-
 નો અવિદ્યામાં, એમ સૃષ્ટિના ક્રમથી ઊલટા ક્રમવડે પ્રલયો થાય છે.
 તે પ્રમાણે વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે “હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ દેવર્ષિ નારદ !
 જગત્ના આધારરૂપ પૃથ્વી જળમાં પ્રલય પામે છે, જળ અગ્નિમાં પ્રલય
 પામે છે, અગ્નિ વાયુમાં પ્રલય પામે છે, વાયુ આકાશમાં પ્રલય પામે છે,
 આકાશ અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) માં પ્રલય પામે છે, અને અવ્યક્ત નિરવયવ
 પુરુષ (પરમાત્મા)માં પ્રલય પામે છે.

“આ લોકમાં સત એવાજ ઘટ વગેરેનાં ઉત્પત્તિ વગેરે જોવામાં
 આવવાથી, ઉત્પત્તિવગેરેવાળાપણાને લીધે આ પ્રપંચનું પણ સત્યપણું
 સ્વીકારવામાં આવે તો એકમેવ...(અદિતીય બ્રહ્મ એકજ છે), નેહ...
 (અહિં કશું જુદું જુદું નથી), આત્મે...[આ સઘળું આત્માજ છે],

“ઈદં સર્વં યદયમાત્મા” ઇત્યાદિશ્રુતિસિદ્ધં બ્રહ્માદ્વૈતં વિરુદ્ધેત ।
 ન હુભયસત્યતાયાં દ્વૈતાભાવઃ પરમાર્થિકઃ સિદ્ધ્યેદત આદ્યદજ્ઞા-
 નાદિતિ । યસ્યાજ્ઞાનાદ્યદ્વિષયકાદ્યદાશ્રિતાચ્છાજ્ઞાનાત્ । શુક્તૌ રજત-
 મિવેતિ । ચાકચિક્યાદિસાદૃશ્યસંદર્શનસમુદ્બુદ્ધસંસ્કારસહિતા-
 વિદ્યયા શુક્તિશકલે યથા કસ્યચિત્પુરુષસ્ય રજતમિદમિતિ
 ભ્રાન્તિજ્ઞાનમુત્પદ્યતે તથૈવ સમસ્તમિદં વિશ્વં જગદધિષ્ઠાનભૂતે
 પરમાર્થસત્યે ચિદાત્મનિ તદ્વિષયકાદજ્ઞાનાદેવ વિલસિતં ભ્રાન્ત્યા-
 વભાસિતમતાત્ત્વિકમિત્યર્થઃ ।

નનુ કિં તાવદિદમજ્ઞાનં યસ્ય પરિણામભૂતમિદં સર્વં જગદ્
 ભવન્મતે પ્રતીયતે । કિં તજ્ઞાનપ્રાગભાવો જ્ઞાનધ્વંસો વાયથા

બ્રહ્મ... (આ સઘળું બ્રહ્મ જ છે), ઇદં... [જે આ સઘળું છે તે આત્મા છે]
 ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થતા બ્રહ્માદ્વૈતને વિશેષ આવે, કારણ કે પ્રપંચ
 અને બ્રહ્મ બન્નેની સત્યતા થતાં પરમાર્થભૂત દ્વૈતાભાવ સિદ્ધ થાય નહિ”
 એવી જે શંકા કરવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે
 યદજ્ઞાનાદિતિ-યસ્યાજ્ઞાનાત્ એટલે જેના અજ્ઞાનથી અથવા જેમાં
 રહેલા અજ્ઞાનથી. શુક્તૌ રજતમિવેતિ-ચક્રચક્રાટ વગેરે સરખાપણાને
 જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કારસહિત અવિદ્યાવડે ધીપના કંકડામાં જેમ
 કાંઈ પુરુષને ‘આ રૂપ’ છે’ એવું ભ્રાંતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણેજ
 આ સઘળું જગત્ તેના અધિષ્ઠાનભૂત અને પરમાર્થ રીતે સત્ય એવા
 ચિદાત્મામાં તેના અજ્ઞાનથીજ વિકાસ પામેલું છે, એટલે ભ્રાંતિથી ભા-
 સેલું છે, અર્થાત્ કલ્પિત છે.

તમારા મતમાં જેના પરિણામરૂપે આ સઘળું જગત્ પ્રતીત થાય છે,
 તે અજ્ઞાન તો શો પદાર્થ છે? તે અજ્ઞાન શું જ્ઞાનપ્રાગભાવ છે? જ્ઞાનધ્વંસ

જ્ઞાનાત્યન્તાભાવ ઉત જ્ઞાનવિશેષાભાવઃ કિંવાન્યોઽન્યાભાવઃ ।

ન તાવત્પ્રાગભાવસ્તસ્ય પ્રતિયોગિસમાનકાલેઽપ્રતીયમાન-
ત્વાત્ । इदं तु प्रतियोगिसमानकालेऽपि न जानामीति प्रतीत्या
प्रतीयते । अतो न ज्ञानप्रागभावोऽज्ञानम् । अत एव न ध्वंसो
न वात्यन्ताभावस्तयोः प्रतियोगिव्यधिकरणवृत्तित्वात् । नापि
विशेषाभावः । अज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वाभावेन न
विशेषाभावोऽज्ञानम् । नाप्यन्योन्याभावः स्वप्रतियोग्यप्रसिद्धत्वात् ।

છે ? અથવા જ્ઞાનાત્યન્તાભાવ છે ? કે જ્ઞાનવિશેષાભાવ છે ? અથવા અન્યોન્યા-
ભાવ છે ?

અજ્ઞાન પ્રાગભાવ તો નથી, કારણ કે પ્રતિયોગીના સમાન કાળમાં
પ્રાગભાવની પ્રતીતિ થતી નથી. આ અજ્ઞાન તો પ્રતિયોગી [જ્ઞાન-ચેતન]-
ના સમાન કાળમાં પણ ‘હું જાણુ તો નથી’ એવી પ્રતીતિથી અનુભવમાં
આવે છે. આથી અજ્ઞાન એ પ્રાગભાવ નથી, અને તેથીજ તે જ્ઞાનધ્વંસ
નથી કે જ્ઞાનાત્યન્તાભાવ નથી, કારણ કે તેઓનું પ્રતિયોગીના અધિકરણથી
ભિન્ન અધિકરણમાં રહેનારપણું છે. અજ્ઞાન જ્ઞાનવિશેષાભાવ પણ નથી.
અજ્ઞાનને તો જ્ઞાનસામાન્યની સાથે વિરોધીપણું નહિ હોવાથી^૧ અજ્ઞાન જ્ઞાન-
વિશેષાભાવ નથી. અજ્ઞાન જ્ઞાનાન્યોન્યાભાવ પણ નથી, કારણ કે અન્યો-
ન્યાભાવનો પ્રતિયોગી પ્રસિદ્ધ નથી.^૨ આથી અજ્ઞાન અભાવરૂપ નથી,

૧ અજ્ઞાનને જ્ઞાનસામાન્ય (ચેતન-બ્રહ્મ) ની સાથે વિરોધ નથી, પરંતુ
ઉલટું અજ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન થઈ જ્ઞાનસામાન્ય અજ્ઞાનનું સાધક છે; જેમકે
સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનસામાન્ય અજ્ઞાનનું સાધક છે.

૨ સર્વ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી અમુક પદાર્થ જ્ઞાન નથી, એમ નહિ કહેવાય,
એટલે જ્ઞાનાન્યોન્યાભાવ કયાંય પણ રહેશે નહિ.

અતો નાભાવરૂપમજ્ઞાનમિતિ ચેદત્ર ભાવરૂપમજ્ઞાનં નિશ્ચિતમ-
દ્વૈતવાદિભિઃ ।

નનુ કિમજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ ? । ન તાવજ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમ્ ।
ઉચ્ચરજ્ઞાનનિવર્ત્યે પૂર્વજ્ઞાનેઽતિવ્યાપ્તેઃ । ન ચ તસ્યાનિર્વચનીયત્વં,
ભાવરૂપેણ જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વેન ચ નિર્વચનસ્ય સત્ત્વાત્ । નાપ્યજ્ઞાને
પ્રમાણં પશ્યામઃ । ન તાવન્નજ્ઞાનામીતિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્ । તસ્ય
પ્રાગભાવવિષયત્વાત્ । નાપ્યનુમાનમ્ । લિજ્ઞાભાવાત્ । ન ચ
સર્ગાદ્યકાલિકં કાર્યં જડોપાદાનકં, કાર્યત્વાત્ ઘટવદિત્યનુ-
માનં પ્રમાણમિતિ વાચ્યમ્ । તસ્ય દ્વચણુકાદીનાં ચત્પરમાણુરૂપં

એમ જે કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અહિં અદ્વૈતવા-
દીઓએ અજ્ઞાન ભાવરૂપ છે, એવો નિશ્ચય કર્યો છે.

“અજ્ઞાનનું લક્ષણ શું છે ? જ્ઞાનવડે નિવર્ત્ય (નિવૃત્તિને યોગ્ય પણું)
એ અજ્ઞાનનું લક્ષણ નથી, કારણ કે પછીના જ્ઞાનથી નિવર્ત્ય એવા પૂર્વ-
જ્ઞાનમાં અતિવ્યાપ્તિ થઈ જાય. તે અજ્ઞાનનું અનિર્વચનીયપણું પણ નથી.
કારણ કે ભાવરૂપથી અને જ્ઞાનવડે નિવૃત્તિને યોગ્યપણાથી તેનું નિર્વચન
થાય છે. અજ્ઞાનમાં અમે પ્રમાણ પણ જોતા નથી. ન જાનામિ—‘હું
જાણુતો નથી’ એ તો અજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી. કારણ કે તેનું
પ્રાગભાવ છે વિષય જોતો એવાપણું છે. અજ્ઞાનમાં અનુમાન પ્રમાણ પણ
નથી, કારણ કે હેતુનો અભાવ છે. ‘સૃષ્ટિના આદિ કાળનું’ કાર્ય, જડ
છે ઉપાદાન કારણ જેનું એવું છે, કાર્યપણાને લીધે, ઘડાની પેઠે” એ
અનુમાન અજ્ઞાનમાં પ્રમાણ છે, એમ નહિ કહેવું, કારણ કે બધાજ
ચરેતેનું જે પરમાણુરૂપ જડ ઉપાદાન કારણ તેને સિદ્ધ કરવામાં પણ તે

જડોપાદાનં તત્પરકત્વેઽપ્યુપપત્તેઃ । નાપ્યાગમપ્રમાણમ્ । આપ્તા-
 નુક્તત્વાત્ । ન ચાજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનમ્ (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
 અ૦ ૫ શ્લો. ૧૫) ઇત્યાગમ એવ તત્ર પ્રમાણમિતિ વાચ્યમ્ ।
 એતદાગમસ્ય આન્તિજ્ઞાનવિષયત્વાન્નાજ્ઞાનપ્રતિપાદકત્વમ્ । નાપ્ય-
 ર્થાપત્તિસ્તત્ર પ્રમાણમ્ । દૃશ્યમાનકાર્યજાતસ્યાજ્ઞાનં વિનાપ્યુપપત્તેઃ ।
 તસ્માલ્લક્ષણપ્રમાણાભાવાદનુપપન્નં તવાભિમતમજ્ઞાનમિતિ ચેદત્રો-
 ચ્યતે । અનાદિત્વે સતિ ભાવરૂપત્વે સત્યનિર્વચનીયત્વે સતિ
 જ્ઞાનનિવર્ત્યમજ્ઞાનમ્ । જન્યપ્રપન્નૈઽતિવ્યાપ્તિવારણાયનાદિત્વે
 સતીતિ । જ્ઞાનપ્રાગભાવેઽતિવ્યાપ્તિવારણાય ભાવરૂપત્વે સતીતિ ।

અનુમાન પ્રમાણ બંધબેસતું થાય છે. અજ્ઞાનમાં આગમ પ્રમાણ પણ
 નથી, કારણ કે આપ્તે-યર્થાથ વક્તાએ તે કહ્યું નથી. અજ્ઞાનેનાવૃતં...
 (અજ્ઞાનથી જ્ઞાન આવરણ પામેલું છે) એ આગમજ તેમાં પ્રમાણ છે,
 એમ નહિ કહેવું, કારણ કે આ :આગમનું, પ્રાતિજ્ઞાન છે વિષય જેનો
 એવાપણું હોવાને લીધે અજ્ઞાનનું પ્રતિપાદકપણું નથી. અર્થાપત્તિ પણ
 તેમાં પ્રમાણ નથી, કારણ કે જેવામાં આવતાં કાર્યોનો સમૂહ અજ્ઞાન
 વગર પણ થવો યુક્તિયુક્ત છે. તેથી લક્ષણ અને પ્રમાણના અભાવને
 લીધે તારૂં ઇષ્ટ અજ્ઞાન યુક્તિયુક્ત નથી” એમ જો કહેવામાં આવે તો
 આ વિષયમાં પ્રત્યુત્તર આપવામાં આવે છે:—અનાદિત્વે.....(અના-
 દિપણું હોતાં, ભાવરૂપપણું હોતાં અને અનિર્વચનીયપણું હોતાં જ્ઞાનથી
 ટળે એવું) એ અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. ઉત્પત્તિને યોગ્ય એવા પ્રપંચમાં
 અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે અનાદિત્વે સતિ (અનાદિપણું હોતાં) એમ
 કહ્યું છે, જ્ઞાનના પ્રાગભાવમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે ભાવરૂપત્વે

બ્રહ્મણ્યતિવ્યાપ્તિવારણાયાનિર્વચનીયત્વે સતીતિ । અત્રાનિર્વચનીયપદસાહચર્યેણ કલ્પિતત્વમપ્યુપલક્ષणीयम् । સાહચર્યં ચ યત્ર યત્રાનિર્વચનીયત્વં તત્ર તત્ર કલ્પિતત્વં યથા શુક્તિરૂપ્યે । તથૈવાજ્ઞાનસ્યાપ્યનિર્વચનીયત્વં કલ્પિતત્વં ચાપિ । અજ્ઞાનસ્યાનિર્વચનીયત્વં ત્વિત્યમ્—

કિમજ્ઞાનં બ્રહ્મભિન્નં કિં વાઽભિન્નં કિંવા ભિન્નાભિન્નમ્ ।
તત્ર નાદ્યઃ । બ્રહ્મભિન્નસ્ય સર્વસ્ય મિથ્યાત્વપ્રતિપાદકશ્રુતિવિ-
રોધેન વસ્તુતસ્તસ્ય બ્રહ્મસત્તાભિન્નસત્તાઽભાવાત્ । નાપ્યભિન્નમ્ ।
જડચૈતન્યયોરૈકયાયોગાત્ । નાપિ ભિન્નાભિન્નમ્ । તયોઃ પરસ્પરવિ-

સતિ (ભાવરૂપપણું હોતાં) એમ કહ્યું છે. બ્રહ્મમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે અનિર્વચનીયત્વે સતિ (અનિર્વચનીયપણું હોતાં) એમ કહ્યું છે. અનિર્વચનીયપદના સાહચર્યથી કલ્પિતપણાનું પણ ઉપલક્ષણ કરી લેવું. જ્યાં જ્યાં અનિર્વચનીયપણું હોય ત્યાં ત્યાં કલ્પિતપણું હોય એ અનિર્વચનીયપણાનું તથા કલ્પિતપણાનું સાહચર્ય છે; જેમકે દરીપના રૂપમાં કલ્પિતપણાનું અને અનિર્વચનીયપણાનું સાહચર્ય છે. તે પ્રમાણેજ અજ્ઞાનનું પણ અનિર્વચનીયપણું તથા કલ્પિતપણું પણ છે. અજ્ઞાનનું અનિર્વચનીયપણું તે આ પ્રમાણે છે:—

શું અજ્ઞાન બ્રહ્મથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે, કે ભિન્નાભિન્ન (ભિન્ન તથા અભિન્ન) છે? ત્યાં પહેલો પક્ષ સંભવતો નથી, કારણ કે બ્રહ્મથી ભિન્ન સઘળું મિથ્યા છે, એવું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિથી વિરોધ થાય તેને લીધે વાસ્તવિક રીતે અજ્ઞાનની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાથી ભુટી નથી. અજ્ઞાન બ્રહ્મથી અભિન્ન પણ નથી, કારણ કે જડ અને ચેતનની એકતાનો સંબંધ

રોધેનૈકત્રાસંભવાત્ । एवं न तावदज्ञानं सत् । अद्वैतश्रुतिविरोधात् ।
 नाप्यसत् । पञ्चभूतानां प्रकृतित्वानुपपत्तेः । नापि सदसत् ।
 सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधात् । एवं नाज्ञानं सावयवम् । तस्य
 सावयवत्वे सादित्वप्रसङ्गात् । सादित्वे च तत्प्रतिबिम्बभूतस्ये-
 श्वरस्यापि सादित्वप्रसङ्गः । अज्ञानस्य सादित्वे तदज्ञानप्रकृति-
 त्वेनाज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गाच्च । नापि निरवयवं सर्व-
 जडजातस्य प्रकृतित्वाभावप्रसङ्गात् । सावयवपदार्थानामेव लोके
 प्रकृतित्वदर्शनात् । नाप्युभयरूपं, सावयवत्वनिरवयवत्वयोरेकत्र

નથી. અજ્ઞાન બ્રહ્મથી ભિન્નાભિન્ન પણ નથી, કારણ કે ભિન્ન તથા અભિ-
 નન્ને પરસ્પર વિરોધ હોવાથી એઓનો એક સ્થળે સંભવ નથી. એ
 પ્રમાણે અજ્ઞાન સત્ તો નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં અદ્વૈતશ્રુતિને
 વિરોધ આવે છે. અજ્ઞાન અસત્ પણ નથી, કારણ કે અસત્ પદાર્થનું
 પાંચ મહાભૂતોનું પ્રકૃતિપણું ધટતું આવતું નથી. અજ્ઞાન સદસત્ (સત્
 તથા અસત્) પણ નથી, કારણ કે સત્પણુને અને અસત્પણુને એક
 સ્થળે વિરોધ હોય છે. એ પ્રમાણે અજ્ઞાન સાવયવ (અવયવોવાળું) નથી.
 તેનું સાવયવપણું થતાં તેના સાદિ (આદિસહિત-આદિવાળા) પણુનો
 પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. અજ્ઞાનનું સાદિપણું સ્વીકારવામાં આવતાં તેમાં પડેલા
 પ્રતિબિંબરૂપ ધર્મરના પણ સાદિપણુનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. વળી અજ્ઞાનનું
 સાદિપણું સ્વીકારવામાં આવે તો તેના અજ્ઞાન છે પ્રકૃતિ એટલે મૂલ કારણ
 જેનું એવાપણુને લીધે બીજા અજ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતાં અનવસ્થાનો
 પ્રસંગ થાય. અજ્ઞાન નિરવયવ પણ નથી, કારણ કે નિરવયવ પદાર્થમાં
 સર્વ જડ વસ્તુઓના પ્રકૃતિપણુના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય; કેમકે
 સાવયવ પદાર્થોનું જ લોકમાં પ્રકૃતિપણું જોવામાં આવે છે. અજ્ઞાન બન્ને

વિરોધાત્ । તસ્માત્સર્વપ્રકારેણ નિર્વક્તુમશક્યતયાઽજ્ઞાનં સર્વથૈ-
વાનિર્વચનીયમિતિ સિદ્ધમ્ ।

વસ્તુતો જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમેવાજ્ઞાનસ્ય લક્ષણમ્ । નનુ કિં
યત્કિંચિજ્ઞાનત્વેન જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વં કિં વા જ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નજ્ઞાન-
ત્વેન જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમુત જ્ઞાનત્વવ્યાપ્યધર્મેણ જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમ્ ?
નાદ્યઃ । ઉત્તરજ્ઞાનનિવર્ત્યે પૂર્વજ્ઞાનેઽતિવ્યાપ્તેઃ । શુક્તિજ્ઞાનેન
રૂપ્યં નષ્ટમિતિ કદાપ્યનનુભવેન તત્રાવ્યાપ્તેશ્ચ । ન દ્વિતીયઃ ।
અધિષ્ઠાનસાક્ષાત્કારત્વેન નિવર્ત્યે શુક્તિરજતાદૌ જ્ઞાનત્વેન જ્ઞાન-
નિવર્ત્યત્વાભાવાત્ । નાપિ તૃતીયઃ । જ્ઞાનત્વવ્યાપ્યધર્મેણ જ્ઞાનનિ-

રૂપવાળું પણ નથી, કારણ કે એક સ્થળે સાવચવપણાને તથા નિરચવપણાને
વિરોધ છે. તેથી સર્વ પ્રકારે નિર્વચન કરવાને અશક્યપણાને લીધે અજ્ઞાન
સર્વ રીતેજ અનિર્વચનીય છે એમ સિદ્ધ થયું.

વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વ (જ્ઞાનથી નિવૃત્તિને યોગ્યપણું) એજ
અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. (પૂર્વ) “ગમે તે જ્ઞાનપણાવડે જ્ઞાનથી નિવૃત્તિને
યોગ્યપણું છે, કે જ્ઞાનપણાથી અવચ્છિન્ન જ્ઞાનપણાવડે જ્ઞાનથી નિવૃત્તિને
યોગ્યપણું છે, કે જ્ઞાનત્વથી વ્યાપ્ય ધર્મવડે જ્ઞાનથી નિવૃત્તિને યોગ્યપણું
છે? પહેલો પક્ષ સંભવતો નથી, કારણ કે પછીના ક્ષણમાં થયેલા જ્ઞાનથી
નિવૃત્તિને યોગ્ય પહેલા ક્ષણમાં થયેલા જ્ઞાનમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય, અને
‘છીપના જ્ઞાનથી રૂપું નાશ પામ્યું’ એમ કદી પણ અનુભવ નહિ થતો
હોવાને લીધે તેમાં અવ્યાપ્તિ થાય. બીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી;
કારણ કે અધિષ્ઠાનના સાક્ષાત્કારપણાથી નિવૃત્તિને યોગ્ય છીપના રૂપા વગે-
રેમાં જ્ઞાનપણાવડે જ્ઞાનથી નિવૃત્તિને યોગ્યપણાનો અભાવ છે. ત્રીજો પક્ષ

વર્ત્યત્વવિવક્ષાયાં જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ત્યેન સ્મૃતિત્વેન જ્ઞાનનિવર્ત્યે સંસ્કારેડતિવ્યાપ્તેરિતિ ચેન્ન । જ્ઞાનપ્રયુક્તાવસ્થિતિસામાન્યવિરહપતિ-યોગિત્વં હિ જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમ્ । અદ્વૈતમતે સર્વદા વ્યવહારકાલે કારણતાદાત્મ્યાપન્નં યાવત્કાર્યરૂપમસ્તિ । તત્ત્વદર્શનં વિના સર્વથોચ્છેદાભાવાદિતિ સત્કાર્યવાદઃ સાંખ્યાનામિવ । પરંતુ પ્રકૃતે તદ્વૃપં મિથ્યેતિ વિશેષઃ ।

તથા ચ પ્રકૃતલક્ષણઘટકાવસ્થિતિઃ સ્વરૂપકારણભેદેન દ્વિવિધા । તેનોત્તરજ્ઞાનનિવર્ત્યે પૂર્વજ્ઞાને નાતિવ્યાપ્તિર્ન વા સિદ્ધસાધનમ્ । ઉત્તરજ્ઞાનેન વિલીનસ્ય પૂર્વજ્ઞાનસ્ય સ્વકારણાત્મ-

પણુ સંભવતો નથી; કારણ કે જ્ઞાનત્વથી વ્યાપ્ય ધર્મવડે જ્ઞાનથી નિવૃત્તિને યોગ્યપણુની વિવક્ષા થતાં જ્ઞાનત્વથી વ્યાપ્ય સ્મૃતિપણુવડે જ્ઞાનથી નિવૃત્તિને યોગ્ય સંસ્કારમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય” એમ બે કહેવામાં આવે (૭૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે; કારણ કે જ્ઞાનથી થયેલ અવસ્થિતિસામાન્યના—કાષ્ઠ પણ રીતે હોવાપણુના અભાવનું પ્રતિયોગીપણું એ જ્ઞાનથી નિવૃત્તિને યોગ્યપણું છે. ‘સર્વદા વ્યવહારના સમયમાં કારણની સાથે તાદાત્મ્ય પામેલું’ સઘળું કાર્યનું રૂપ છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન વિના કાર્યના સર્વથા વિનાશનો અભાવ છે’ એવી રીતે સાંખ્ય લોકોની પેઠે અદ્વૈતમતમાં સત્કાર્યવાદ છે, પરંતુ અદ્વૈતમતમાં ‘કારણની સાથે તાદાત્મ્ય પામેલું’ સઘળું કાર્યનું રૂપ મિથ્યા છે’ એટલો વિશેષ છે.

તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત લક્ષણના શરીરમાં આવેલી અવસ્થિતિ સ્વરૂપ અને કારણ એ ભેદથી બે પ્રકારની છે. તેથી પછીના ક્ષણમાં થયેલા જ્ઞાનવડે નિવૃત્તિને યોગ્ય પહેલા ક્ષણમાં થયેલા જ્ઞાનમાં જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વની અતિવ્યાપ્તિ નથી, તેમજ સિદ્ધ પદાર્થનું સાધન પણ નથી; કારણ કે

नाऽवस्थानादवस्थितिसामान्यविरहानुपपत्तेः । मुद्गरपातेन घटस्य स्वरूपेणावस्थितिविरहेऽपि कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाभावाच्चातीतघटादावतिव्याप्तिः । नापीच्छाद्यनिवर्त्ये स्मृतित्वेन ज्ञाननिवर्त्ये संस्कारेऽतिव्याप्तिः । स्मृतित्वेन स्मृतेः संस्कारनिवर्तकत्वे मानाभावात् ।

इत्थं युक्त्यनुभवसिद्धमज्ञानमविद्यामायातमः प्रकृत्यव्यक्ताव्याकृतादिशब्दैर्वेदान्तेषूच्यमानं भावरूपं सदसद्भ्यां विलक्षणमनिर्वचनीयं गन्धर्वनगरप्रख्यप्रपञ्चोद्भावनपटु अनादि

पक्षीना क्षणमां थयेला ज्ञानथी नष्ट थयेलुं पहेला क्षणनुं ज्ञान पोताना कारणु (अविद्या) इपे रहेवाथी अवस्थितिसामान्यतो अभाव षंधयेसतो आवतो नथी. मुद्गर (दंड) ना अलिधातथी धडानी स्वइपवडे स्थितिने अभाव होवा छतां पणु कारणु (माटी) इपे स्थितिने अभाव नहि होवाथी स्वइपवडे नष्ट धडा वगेरेमां ज्ञाननिवर्त्यत्वनी अतिव्याप्ति नथी; तेम धच्छा वगेरेथी निवृत्तिने नहि योग्य अने स्मृतिपणुवडे ज्ञानथी निवृत्तिने योग्य अवा संस्कारमां ज्ञाननिवर्त्यत्वनी अतिव्याप्ति नथी, कारणु के स्मृतिपणुवडे स्मृतिना संस्कारनिवर्तकपणुमां प्रमाणुने अभाव छे, केमके जे स्मृतिपणुवडे स्मृतिने संस्कारनिवर्तक मानवामां आवे तो ओक पदार्थनी स्मृति थतां पीज सधणा पदार्थोना स्मृतिजनक संस्कारे नष्ट थवा जेधये.

आ प्रमाणे युक्ति तथा अनुभवथी सिद्ध, अविद्या, माया तमस, प्रकृति, अव्यक्त, अव्याकृत धत्यादि शब्दोथी वेदांतामां कहेवामां आवता, भावइप, सत् तथा असत्थी विद्वक्षणु, अनिर्वचनीय, गन्धर्वनगर जेवा,

સાન્તં જીવાનાં ગર્ભવાસજન્મજરામરણરોગશોકસન્તાપાદ્યનેકા-
નર્થમયસંસારમૂલં બ્રહ્માપરોક્ષજ્ઞાનૈકનિવર્ત્ય “તમ આસીત્તમસા
ગૂહ્લમગ્રે” “અનૃતેન હિ પ્રત્યુદાઃ” ઇત્યાદિશ્રુત્યુપવર્ણિતં વિજ્ઞેયમ્ ।
તત્ ઉદ્ભૂતમિદં વિશ્વં મિથ્યૈત્યર્થઃ । તથા ચ શ્રુતિઃ “વાચારમ્ભણં
વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્” । વિકારઃ કાર્યં વાચા-
રમ્ભણં વાચૈવ કેવલમસ્તીત્યારમ્ભયતે । નામૈવ નામધેયં નામમાત્ર-
મિત્યર્થઃ । મૃદ્ધિકારેષુ મૃત્તિકેત્યેવ સત્યં વસ્તુ । તત્ર યથા મૃત્ત-
ત્ત્વવિજ્ઞાનેન મૃદ્ધિકારા ઘટશરાવાદયસ્તત્ત્વતો જ્ઞાતાઃ સ્યુસ્તથા
પરમાત્મવિજ્ઞાનેન સર્વં તત્ત્વતો જ્ઞાતં સ્યાદિતિ શ્રુતેરાશયઃ । તદે-
તદ્વિસ્તરેણ પ્રપશ્ચિતં માણ્ડૂક્યોપનિષત્કારિકાયાં ભગવદ્ઘૌષપાદા-

પ્રપંચ (જગતને) ઉત્પન્ન કરવામાં નિપુણ, અનાદિ તથા સાંત, શુભને
ગર્ભવાસ, જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ, રોગ, શોક, સંતાપ વગેરે અનેક
અનર્થમય સંસારના મૂળરૂપ, તમ આસીત્... (પહેલાં તમસ્-અજ્ઞાન
હતું, અને તે તમસ્થી આ જગત્ પહેલાં ગૂઢ હતું), અનૃતેનેહ...
(આ લોકમાં લોકો અનૃતથી ઢંકાયેલા છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી વર્ણવાયેલા
અજ્ઞાનને કેવળ બ્રહ્મના અપરોક્ષ જ્ઞાનથીજ નિવૃત્તિને યોગ્ય માનવું. તે
અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત્ મિથ્યા છે એ અર્થ છે. તે પ્રમાણે
શ્રુતિ કહે છે કે વાચારમ્ભણં... (વિકાર કેવળ વાણીથીજ આરંભાય છે,
નામમાત્ર છે, માટી એજ સત્ય છે) વિકાર એટલે કાર્ય વાચારમ્ભણમ્
કેવળ વાણીથીજ ‘છ’ એમ આરંભાય છે. નામ એજ નામધેય અર્થાત્
નામમાત્ર. માટીના વિકારોમાં માટી એજ સત્ય વસ્તુ છે. ત્યાં જેમ
માટી રૂપ તત્ત્વના જ્ઞાનથી ઘડા, રામપાત્ર વગેરે યથાર્થ રીતે જણાયેલાં
થાય છે, તેમ પરમાત્માના જ્ઞાનથી સર્વ યથાર્થ રીતે જણાયેલાં થાય છે,

ચાર્ય:—“સ્વપ્નમાયે યથા દૃષ્ટે ગન્ધર્વનગરં યથા । તથા
વિશ્વમિદં દૃષ્ટં વેદાન્તેષુ વિચક્ષણૈઃ ॥ (વૈતથ્યપ્રકરણે શ્લોકઃ
૩૧) અનિશ્ચિતા યથા રજ્જુરન્ધકારે વિકલ્પિતા । સર્પધારાદિભિ-
ર્ભાવૈસ્તદ્વદાત્મા વિકલ્પિતઃ ॥” (વૈતથ્યપ્રકરણે શ્લોકઃ ૧૭)
ઇત્યાદિના । યથા લોકે સ્વેન રૂપેણ રજ્જુરેવેયમિત્યનિશ્ચિતા
રજ્જુર્મન્દાન્ધકારે કિં સર્પ ઉદકધારા દણ્ડો વાયમિત્યનેકધા
પુરુષૈર્વિકલ્પિતા ભવતિ તદ્વત્સંસારધર્માનર્થવિલક્ષણતયા સ્વેન
વિશુદ્ધવિજ્ઞપિમાત્રસત્તાદ્રયરૂપેણાનિશ્ચિતત્વાઝીવપ્રાણાનન્તભેદૈ-
રાત્મા વિકલ્પિત इत्यर्थः । एवं च मिथ्याभूतप्रपञ्चेन परमार्थ-

એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે. તે આ બાબતને માંડૂક્ય ઉપનિષદની
કારિકામાં ભગવાન્ ગૌડપાદાચાર્યે “સ્વપ્ન, ઇન્દ્રજાલ તથા ગંધર્વનગર
જેમ દેખાતાં છતાં પણ મિથ્યા છે, એવો અનુભવ થાય છે, તેમ ઉપ-
નિષદોમાં વિદ્વાન્ લોકોએ ‘આ જગત્ દેખાતાં છતાં પણ મિથ્યા છે’
એવો નિશ્ચય કર્યો છે. જેમ રજ્જુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય નહિ થતાં અંધ-
કારમાં સર્પ, જલધારા વગેરે પદાર્થોનો તેમાં વિકલ્પ થાય છે, તેમ
આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય નહિ થતાં જીવ, પ્રાણ વગેરે અનંત પદાર્થોનો
તેમાં વિકલ્પ થાય છે” ઇત્યાદિથી વિસ્તારવડે વર્ણવેલી છે. જેમ લોકમાં
પોતાના રૂપથી ‘આ દોરડીજ છે’ એવો નિશ્ચય નહિ થતાં થોડા અંધા-
રામાં આ શું સર્પ છે, જળધારા છે કે આ દંડ છે? એમ અનેક રીતે
દોરડીમાં પુરુષોથી વિકલ્પ કરવામાં આવે છે, તેમ સંસારના ધર્મરૂપ
અનર્થોથી વિલક્ષણપણાંરૂપે આત્માનો પોતાના અત્યંત શુદ્ધ, સત્ તથા
અદ્વૈત સ્વરૂપથી નિશ્ચય નહિ થતાં જીવ, પ્રાણ વગેરે અનંત ભેદોથી

સત્યસ્ય બ્રહ્મણઃ સદ્વિતીયત્વાભાવાન્નાદ્વૈતેન સહ કશ્ચિદ્વિરોધઃ ।
તદુક્તં માણ્ડૂક્યકારિકાયામ્—“માયામાત્રમિદં દ્વૈતમદ્વૈતં પર-
માર્થતઃ” (આગમપ્રકરણે કા ૭ ૧૭) इति । કિમર્થં તર્હુત્પત્ત્યા-
દિનિરૂપણમિતિ चेद् ‘अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं
प्रपञ्चयेत् ।’ इति वचनानुसारेण प्रथममध्यारोपमुपन्यस्य
तन्निषेधकथनेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वावगमे सति शुद्धब्रह्मावबोधने
ताત્પર्यात् । यदि सृष्टिमनुपन्यस्य ब्रह्मणि निषेधः प्रपञ्चस्योच्येत
तर्हि वायौ प्रतिषिद्धस्य रूपस्य तेजःप्रभृताववस्थानमिव ब्रह्म-
णोऽन्यत्रावस्थानं प्रपञ्चस्येत्याशङ्कायां निर्विचिकित्समद्वैतं न

વિકલ્પ કરવામાં આવે છે એ અર્થ છે. એ પ્રમાણે મિથ્યાભૂત પ્રપંચથી
પરમાર્થ (યથાર્થ) રીતે સત્ય બ્રહ્મમાં સદ્વિતીય (બીજાથી સહિત) પણાના
અભાવથી અદ્વૈતની સાથે કશો વિરોધ નથી. તે પ્રમાણે માંડૂક્યકારિકામાં
કહ્યું છે. કે ‘કવળ માયાથી આ જગત્ દ્વૈત છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે
અદ્વૈત છે.’ તો ‘મિથ્યાભૂત જગત્ની ઉત્પત્તિ વગેરેનું શા માટે નિરૂપણ
કરવામાં આવે છે ?’ એવો પ્રશ્ન થતાં તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે
અધ્યારોપા..... (અધ્યારોપ અને અપવાદ વડે પ્રપંચરહિત બ્રહ્મનું
વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે) એ વચનને અનુસારે પ્રથમ
બ્રહ્મમાં જગત્તે અધ્યારોપ કરી, પછી તેના નિષેધના કથનથી જગત્નું
મિથ્યાપણું જણવામાં આવતાં શુદ્ધ બ્રહ્મના જ્ઞાનમાં તાત્પર્ય હોવાથી
જગત્તે ઉત્પત્તિ વગેરેનું નિરૂપણ છે. જો સૃષ્ટિનો ઉપન્યાસ કર્યા વગર
બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો નિષેધ કરવામાં આવે તો વાયુમાં પ્રતિષેધ પામેલા
રૂપનું જેમ તેજ વગેરેમાં રહેવું થાય છે, તેમ પ્રપંચનું બ્રહ્મ સિવાય

પ્રતિપાદિતં સ્વાત્ । અતઃ સૃષ્ટિવાક્યાત્પ્રપञ्ચસ્ય ब्रह्मजन्यत्वज्ञाने
सत्तुपादानं विना कार्यस्यान्यत्र सद्भावशङ्कायां निवर्तितायां नेति
नेतीत्यादिना ब्रह्मण्यपि तदसत्त्वोपपादने प्रपञ्चस्य तुच्छत्वावगमे
निरस्ताखिलद्वैतविभ्रमप्रखण्डं सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म सिध्यतीति
सृष्ट्युपन्यासस्यापि परम्परयाऽद्वितीयब्रह्मावबोधन एव तात्पर्यम् ।

નનુ વિશ્વસ્ય સર્વૈઃ સર્વદા દૃશ્યમાનત્વાત્સત્યત્વં યુક્તમ્ ।
કથં શુક્તૌ રજતમિવ કલ્પિતમિત્યુચ્યતે । કલ્પિતપદાર્થાનાં
તૂત્તરકાલે વાધો દૃશ્યતે યથા નાયં સર્પઃ કિંતુ રજ્જુઃ, નેદં

અન્ય સ્થળે રહેવું થાય, એવી આશંકા થતાં અદ્વૈતનું સંશયરહિત પ્ર-
તિપાદન ન થાય. આ કારણને લીધે સૃષ્ટિપ્રતિપાદક વાક્યથી પ્રપંચના
બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્યપણાનું જ્ઞાન થતાં ઉપાદાન સિવાય બીજે
સ્થળે કાર્યના હોવાની શંકા ટળતાં નેતિ નેતિ (તે નહિ, તે નહિ)
ઈત્યાદિથી બ્રહ્મમાં પણ તે તે પદાર્થના અભાવનું ઉપપાદાન થવાથી પ્રપં-
ચનું તુચ્છપણું જાણવામાં આવતાં દૂર થયેલ છે સઘળો દ્વૈતભ્રમ જોથી
એવું અખંડ, સચ્ચિદાનંદ, એકરસ બ્રહ્મ સિદ્ધ થાય છે, તેથી સૃષ્ટિના
ઉપન્યાસનું પણ પરંપરાથી અદ્વિતીય બ્રહ્મના જ્ઞાનમાંજ તાત્પર્ય છે.

(પૂ૦) “સર્વ લોકથી સર્વદા જગત જોવામાં આવવાને લીધે તેનું
સત્યપણું યોગ્ય છે, તો છીપમાં રૂપાની પેઠે જગતને બ્રહ્મમાં કલ્પિત
શા માટે કહેવામાં આવે છે? કલ્પિત (મિથ્યા) પદાર્થોના તો પછીના
સમયમાં બાધ જોવામાં આવે છે. જેમ કે ‘આ સર્પ નથી, પરંતુ દોરડી
છે; આ રૂપ નથી, પરંતુ છીપ છે’ ઈત્યાદિ જ્ઞાનોવડે કલ્પિત સર્પ-
વગેરેનો બાધ થાય છે. પ્રાતિભાસિકપણું પણ છીપના રૂપાવગેરેનું જ છે.

રજતં કિંતુ શુક્તિરિત્યાદિપ્રત્યયૈઃ કલ્પિતસર્પાદીનાં બાધઃ ।
 પ્રાતિભાસિકત્વમપિ શુક્તિરૂપ્યાદીનામેવ નત્વાકાશાદીનાં કદાપિ
 બાધો દૃશ્યતે પ્રાતિભાસિકત્વમપિ ન કેનાપ્યુક્તમિતિ ચેન્ન ।
 આકાશોઽસ્તિ ઘટઃ સન્પટઃ મન્નિત્યાદિજ્ઞાનેઽધિષ્ઠાનબ્રહ્મસત્તાયા
 એવ ત્રિષયતયાકાશાદિપ્રપશ્ચસ્ય સ્વરૂપેણાસત્ત્વાત્ । કાલ્પનિક-
 પદાર્થાનામધિષ્ઠાનસત્તાતિરિક્તસત્તાકત્વાભાવાત્ ।

નન્વિદં સર્વં કલ્પિતં તત્ત્વં કિં શુદ્ધે વિશિષ્ટે વા બ્રહ્મણિ
 માયાયાં વેતિ ચેદુચ્યતે તૈત્તિરીયભૃગુવલ્લ્યામ્—“યતો વા
 ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્રયન્ત્યભિ-
 સંવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ ” ઇત્યાદૌ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વેત્યત્ર શુદ્ધ-

આકાશ વગેરેનાં તે કાષ્ટ દિવસ પણ બાધ નેવામાં આવતો નથી, તેમ
 તેઓનું પ્રાતિભાસિકપણું પણ કાષ્ટએ કહું નથી” એમ ને કહેવામાં
 આવે (૭૦) તેના નિષેધ કરવામાં આવે છે; કારણ કે આકાશ-
 ઽસ્તિ.....(આકાશ છે, ઘડો અસ્તિત્વ ભોગવતો છે, વસ્ત્ર અસ્તિત્વ
 ભોગવતું છે) ઇત્યાદિ જ્ઞાનમાં અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મની સત્તાનું વિષયપણું
 હોવાથી આકાશ વગેરે પ્રપંચનું સ્વરૂપથી અસત્પણું છે; કેમકે કાલ્પ-
 નિક પદાર્થોના અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળાપણુનો અભાવ છે.

(૫૦) “આ સઘળું કલ્પિત છે. તે શુદ્ધ બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે,
 કે માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે, કે માયામાં કલ્પિત છે?” એમ ને
 કહેવામાં આવે તે તૈત્તિરીય ઉપનિષદની ભૃગુવલ્લીવિષે યતો.....(નેથી
 આ સઘળાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓ નેનાથી
 જન્મે છે, અને નેમાં જન્મ લેય પ્રાપ્ત છે તે જાણવા ઇચ્છ) ઇત્યાદિમાં

બ્રહ્મણ એવ જિજ્ઞાસ્યત્વં પ્રોક્તમ્ । યસ્ય જિજ્ઞાસ્યત્વં તસ્યૈવોપા-
દાનત્વમ્ । અતઃ શુદ્ધબ્રહ્મણ્યેવ સર્વં કલ્પિતમ્ । ઉત્તરમીમાંસા-
યામપિ—‘અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ । ‘જન્માદ્યસ્ય યતઃ’ । ઇતિ
સૂત્રાભ્યાં શુદ્ધબ્રહ્મણ એવ જિજ્ઞાસ્યત્વમુપાદાનત્વં ચોક્તમ્ । તચ્ચ
તત્રૈવ ભાષ્યેઽપિ સુવ્યક્તમ્ । નનુ “સોઽકામયત” । “યઃ સર્વજ્ઞઃ
સર્વવિત્” । “આત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ” ઇત્યાદ્યુપનિષદ્વાક્યેષુ
વિશિષ્ટસ્યૈવ કારણત્વમુચ્યતે ન શુદ્ધબ્રહ્મણઃ । તસ્ય સર્વજ્ઞાન-
વચ્ચકામયિતૃત્વાદ્યનુપપત્તેઃ । તસ્માદ્શુદ્ધબ્રહ્મણઃ પ્રપન્થોપાદાનત્વં

તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ એ સ્થળે શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ જાણવાને ઇચ્છવાયોગ્યપણું
કહ્યું છે. જેનું જાણવાને ઇચ્છવાયોગ્યપણું છે તેનું જ ઉપાદાનપણું છે.
આથી શુદ્ધ બ્રહ્મમાં જ સધળું કલ્પિત છે. ઉત્તરમીમાંસામાં પણ—અથાતો
બ્રહ્મજિજ્ઞાસા^૧ । ૧ । ૧ । ૧ । જન્માદ્યસ્ય યતઃ^૨ । ૧ । ૧ । ૨ । એ એ
સૂત્રોથી શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ જાણવા યોગ્યપણું તથા ઉપાદાનપણું કહ્યું છે.
અને તે ત્યાં જ ભાષ્યમાં પણ સારી રીતે સ્પષ્ટ છે. (પૂ.) “સોઽકા-
મયત (તેણે ઇચ્છા કરી), યઃ સર્વજ્ઞઃ.....(જે સર્વજ્ઞ છે અને સ-
ર્વનું અધિષ્ઠાન છે), આત્મનઃ.....(આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું)
ઇત્યાદિ ઉપનિષદોનાં વાક્યોમાં માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મનું જ કારણપણું કહે-
વામાં આવે છે, પરંતુ શુદ્ધ બ્રહ્મનું કારણપણું કહેવામાં આવતું નથી;
કારણ કે તેનું સર્વજ્ઞાનવાળાપણું, ઇચ્છનારપણું વગેરે અધ્યક્ષનું

૧ કર્મોનાં ફળો અનિત્ય છે તેથી, સાધનસંપત્તિ થયા પછી બ્રહ્મને
જાણવાની ઇચ્છા કરવી.

૨ આ જગતનાં જન્મ, સ્થિતિ તથા લય જે બ્રહ્મથી થાય છે.

ન યુક્તમિતિ चेन्मैवम् । पूर्वोक्तशबलवाचिनामात्मादिशब्दानां
लक्षणया शुद्धब्रह्मबोधकत्वात् ।

जन्मादिसूत्रतद्भाष्ययोः स्वारस्येन शुद्धस्यैवोपादानत्व-
स्योक्तत्वादिति शुद्धब्रह्मण्येव कल्पितमिति सर्वज्ञमुन्यनुसारिणः ।

विवरणानुसारिणस्तु सर्वज्ञत्वादिविशिष्टब्रह्मण एवोपादान-
त्वम् । अत्रार्थे मानं च “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते” इत्यादिश्रुतिरेव ।

થતું નથી. તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મમાં પ્રપંચનું ઉપાદાનકારણપણું યોગ્ય નથી”
એમ બે કહેવામાં આવે તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે; કારણ કે
પૂર્વ કહેલા શબ્દ બ્રહ્મ (ધર્મ)ને કહેનારા આત્મા વગેરે શબ્દોનું લ-
ક્ષણાર્થી બ્રહ્મને સમજાવનારપણું છે.

जन्माद्यस्य यतः એ સૂત્ર તથા તેના ભાષ્યમાં સ્વરસપણાથી
(પોતાના આશયથી) શુદ્ધ બ્રહ્મનું ઉપાદાનપણું કહ્યું છે, તેથી જગત્
શુદ્ધ બ્રહ્મમાં જ કલ્પેલું છે, એમ સર્વજ્ઞ મુનિને અનુસરનારા લોકો
કહે છે.

વિવરણાચાર્યને અનુસરનારા લોકો તો “સર્વજ્ઞપણા વગેરેથી યુક્ત
બ્રહ્મનું ઉપાદાનપણું છે. આ આખતમાં **યઃ સર્વજ્ઞઃ.....** (જે સર્વજ્ઞ
છે, સર્વનું ઉપાદાન કારણ છે અને જેનું જ્ઞાનરૂપ તપ છે. તેમાંથી
આ વેદ, નામ, રૂપ તથા પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિજ પ્રમાણ છે.

‘અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ।’ (બ્ર૦ સૂ૦ અ૦ ૧ પા૦ ૧ સૂ૦ ૨૦)
 ‘સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્’ (બ્ર૦ સૂ૦ અ૦ ૧ પા૦ ૨ સૂ૦ ૧)
 इत्याद्यधिकरणेषु “सैवर्कं तत्साम तदुक्तं तद्यजुस्तद् ब्रह्म ।
 सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादिश्रुत्युक्तं सर्वो-

અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્, સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ઇત્યાદિ અધિકર-
 ણોમાં ‘સૈવર્ક.....(તે પરમેશ્વર ઋગ્વેદ છે, તે પરમેશ્વરજ્ઞ સામવેદ
 છે, તે પરમેશ્વરજ્ઞ ઉકથ-એક પ્રકારનું સ્તોત્ર છે, અને તે પરમેશ્વરજ્ઞ
 યજુર્વેદ છે. આવી રીતે તે પરમેશ્વરજ્ઞ ત્રણે વેદોરૂપ છે), સર્વકર્મા...
 (તે પરમેશ્વર સર્વ કામવાળો, સર્વ ગંધવાળો તથા સર્વ રસવાળો છે)

૧ ય ષ્ષોઽન્તરાદિત્યે (જે આ સૂર્યની અંદર પુરુષ છે તે પરમેશ્વરજ્ઞ
 છે), ય ષ્ષોઽન્તરક્ષિણિ (જે આ નેત્રની અંદર પુરુષ છે તે પર-
 મેશ્વરજ્ઞ છે) એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેલો પુરુષ પરમેશ્વરજ્ઞ છે; કારણ
 કે શ્રુતિ તસ્યોદિતિ નામ (તે પરમેશ્વરનું ઉત્ત એ નામ છે) એમ
 સંભળાવી સ ષ્ષ સર્વેભ્યઃ પાપ્મભ્ય ઉદિતઃ (તે આ સર્વ પાપોથી
 મુક્ત છે) એથી ઉત્ત એ નામનું નિર્વચન કરે છે, અને તે નિર્વ-
 ચનવાળા ઉત્ત એ નામનો નેત્રની અંદર રહેલા પુરુષમાં યજ્ઞામ
 તજ્ઞામ (જે આ પરમેશ્વરનું નામ છે, તે નેત્રની અંદર રહેલા
 પુરુષનું છે) એવી રીતે અતિદેશ કરે છે.

૨ મનોમયપણા વગેરે ધર્મોથી પરમેશ્વરજ્ઞ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે,
 કારણ કે સર્વ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મશબ્દના આલંબનભૂત અને જગ-
 તના કારણરૂપ પરમેશ્વરનોજ્ઞ મનોમયઃ પ્રાણશરીરો ભારૂપઃ
 (પરમેશ્વર મનોમય, પ્રાણરૂપ શરીરવાળો તથા પ્રકાશરૂપ છે) એવી-
 રીતે મનોમયપણા વગેરે ધર્મોથી યુક્તપણારૂપે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે.

પાદાનત્વપ્રયુક્તં સર્વાત્મકત્વં જીવવ્યાવૃત્તમીશ્વરલિङ્ગમિત્યુપવર્ણિતમિતિ વર્ણયન્તિ ।

અપરે તુ બ્રહ્મ માયા ચેત્યુભયોરુપાદાનત્વમ્ । તત્ર બ્રહ્મ વિવર્તમાનતયોપાદાનમ્ । માયા ચ પરિણમમાનતયા । વિવર્ત-પરિણામોપાદાનદ્વયલક્ષણં તુ સ્વામિન્નકાર્યજનકત્વમુપાદાનત્વમ્ । અસ્તિ ચ સંસારસ્ય સદ્રૂપેણ બ્રહ્મણા વિવર્તમાનેન જડયા પરિણામિન્યા માયયા ચાભેદઃ । સન્ઘટઃ, જડો હિ ઘટઃ, ઇતિ સામાનાધિકરણ્યાનુભવાત્ ।

સંક્ષેપશારીરકકારાસ્તુ બ્રહ્મૈવોપાદાનં માયા ચ દ્વારકારણમ્ ।

ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કહેલું, સઘળાના ઉપાદાનપણુને લીધે પ્રાપ્ત થયેલું સર્વાત્મકપણું જીવથી વ્યાવૃત્ત થઇ [જીવમાં નહિ રહી] ઇશ્વરનું શાપક છે એમ વર્ણવ્યું છે” એમ કહે છે.

બીજા લોકો તો “અલ્પ અને માયા એ બન્નેનું ઉપાદાનપણું છે. ત્યાં અલ્પ વિવર્તોપાદાન છે, અને માયા પરિણામોપાદાન છે. વિવર્તોપાદાન અને પરિણામોપાદાન એ બન્નેનું લક્ષણ તો સ્વામિન્ન..... (પોતાનાથી અલિપ્ત કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારપણું એ ઉપાદાનપણું છે) એ છે. સંસારનો વિવર્તોપાદાન સતરૂપ અલ્પની સાથે અને જડ તથા પરિણામોપાદાન માયાની સાથે અભેદ છે, કારણ કે હોતો ધડો, તથા ધડો જડ છે એમ સામાનાધિકરણ્યનો અનુભવ થાય છે” એમ કહે છે.

સંક્ષેપશારીરકકાર તો “અલ્પજ ઉપાદાન કારણ છે, અને માયા દ્વારકારણ છે. દ્વાર, કારણરૂપ નહિ હોવા છતાં પણ કાર્યમાં કારણની સાથે

અકારણમપિ દ્વારં કાર્યેઽનુગચ્છતિ મૃદ ઇવ તદ્ગતશ્ચક્ષણત્વા-
દેરપિ ઘટેઽનુગમદર્શનાદિત્યાહુઃ ।

વાચસ્પતિમિશ્રાસ્તુ જીવાધિષ્ઠિતમાયાવિષયીકૃતં બ્રહ્મ
સ્વતઃ એવ પ્રપञ्ચાકારેણ વિવર્તમાનતયોપાદાનમિતિ માયા સહ-
કારિમાત્રં ન કાર્યાનુગતં દ્વારકારણમિત્યાહુઃ ।

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીકારાસ્તુ માયાશક્તિરેવોપાદાનં ન તુ
બ્રહ્મ “તદેતદ્ બ્રહ્માપૂર્વમનપરમનન્તરમવાહ્યમ્” “ન તસ્ય કાર્ય
કરણં ચ વિદ્યતે” इत्यादिશ્રુતેર્જગદુપાદાનમાયાધિष्ठानत्वेनो-
पचारादुપાદાનત્વમિતિ વદન્તિ ।

સંબંધ પામે છે. કારણ કે માટીની પેઠે તેમાં રહેલા લીસાપણા વગેરેનો
પણ ઘડામાં માટીની સાથે સંબંધ થતો જોવામાં આવે છે” એમ કહે છે.

વાચસ્પતિમિશ્ર તો “જીવ છે અધિષ્ઠાન જેનું એવી માયાએ વિષ-
યરૂપ કરેલું બ્રહ્મ જાતેજ પ્રપંચાકાર થઈ વિવર્તોપાદાન છે, તેથી. માયા
કેવળ સહકારી કારણ છે, પરંતુ કાર્યમાં સંબંધ પામેલું દ્વારકારણ
નથી” એમ કહે છે.

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીકાર તો “માયાશક્તિજ ઉપાદાન કારણ છે, પરંતુ
બ્રહ્મ નથી. તદેતદ્..... (આ બ્રહ્મ પહેલાં નથી, પછી નથી, અંદર
નથી અને બહાર નથી), ન તસ્ય..... (તેનું કોઈ કાર્ય નથી તથા
કારણ—ક્રિયાનું અત્યંત ઉપકારક સાધન નથી) ઇત્યાદિ શ્રુતિથી જગત્ના
ઉપાદાન કારણભૂત માયાના અધિષ્ઠાનપણાને લીધે ઉપચારથી-ગૌણી
લક્ષણથી બ્રહ્મનું ઉપાદાન કારણપણું છે” એમ કહે છે.

નન્વસ્તુ યસ્મિન્કર્મિશ્ચિદપિ બ્રહ્મણિ સર્વં કલ્પિતં પરંતુ
 કૃત્સ્નસ્ય નિરવયવબ્રહ્મણઃ કાર્યરૂપેણ પરિણામઃ સ્યાત્ । બ્રહ્મ
 યદિ પૃથિવ્યાદિવત્સાવયવમભવિવ્યત્તતોઽસ્યૈકદેશઃ પર્યંસ્યદે-
 કદેશશ્ચાવાસ્થાસ્યત, બ્રહ્મ તુ “નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તં નિરવયં
 નિરજ્જનમ્” (શ્વે० ૬૦ ૧૯) “દિવ્યો હમૂર્તઃ પુરુષઃ સ વાહ્યાભ્ય-
 ન્તરો હજઃ” (મુણ્ડકો० ૨।૧।૨) “ઇદં મહદ્ ભૂતમનન્તમપારં
 વિજ્ઞાનયન એવ” (બૃ० ૨।૪।૧૨) “સ એષ નેતિ નેત્યાત્મા”
 (બૃ० ૩।૯।૨૬) इत्यादिश्रुतिभ्यो નિરવયવમવગમ્યતે,
 તસ્માદેકદેશપરિણામાસમ્ભવાત્કૃત્સ્નપરિણામપ્રસક્તૌ મૂલો-
 ન્હેદઃ પ્રસજ્યેતેતિ ચેદત્રાભિધીયતે । ન તાવત્કૃત્સ્નપ્રસક્તિઃ

(પૂ०) “ગમે તેવા પણુ બ્રહ્મમાં સઘળું કલ્પિત ભલે હો, પરંતુ
 સઘળું નિરવયવ બ્રહ્મ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે. જો બ્રહ્મ પૃથ્વી વગેરેની
 પેઠે અવયવવાળું હોય તો તેના એક ભાગનો જગતરૂપે પરિણામ થાય,
 અને તેના એક ભાગ પરિણામ પામ્યા વગરનો રહે, પરંતુ બ્રહ્મ તો
 નિષ્કલં.....(બ્રહ્મ અવયવવગરનું, ક્રિયારહિત, શાંત, દોષરહિત તથા
 નિર્લેપ છે), દિવ્યો.....(તે બ્રહ્મ દિવ્ય છે, મૂર્તિથી રહિત છે, બહાર
 છે, અંદર પણુ છે અને અજન્મા છે), ઇદં..... (આ મહાન બ્રહ્મ
 અનંત છે, અપાર છે અને ચૈતન્યરૂપ છે), સ એષ.....(તે આ
 બ્રહ્મ ‘આ નહિ, આ નહિ’ એવી રીતે અનુભવગોચર થાય છે) ઇત્યાદિ
 શ્રુતિઓથી અવયવરહિત જાણવામાં આવે છે, તેથી તેના એક ભાગનો
 પરિણામનો અસંભવ હોવાને લીધે તે સઘળાના પરિણામનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત
 થતાં મૂળ બ્રહ્મના વિનાશનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય” એમ જો શંકા કર-

સ્યાત્ । યથા શ્રુતિભ્યો બ્રહ્મણો જગદુત્પત્તિઃ શ્રૂયતે તથા વ બ્રહ્મણો
વિકારવ્યતિરેકેનાપ્યવસ્થાનં શ્રૂયતે—“સેયં દેવતૈક્ષત હન્તા-
હમિમાસ્તિસો દેવતા અનેન જીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે
વ્યાકરવાણિ (છાં ૬ । ૩ । ૨) “તાવાનસ્ય મહિમાતો જ્યા-
યાંશ્ચ પુરુષઃ । પાદોઽસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ।”
[છાં ૩ । ૧૨ । ૬] इत्येवंजातीयवाक्येभ्यः प्रकृतिविकारयोर्भेदेन
व्यपदेशात् । तथा सुषुप्तौ विकृतेन नित्यसंपन्नत्वादविकृतस्य च
ब्रह्मणोऽभावात्, “सता सोम्य तदा संपन्नो भवति” इति सुषुप्तौ

વામાં આવે (ઉં) તો અહિં કહેવામાં આવે છે:— સધળા પણ અહ્મનો
પરિણામ થવાનો પ્રસંગ તો પ્રાપ્ત નહિ થાય. જેમ શ્રુતિઓથી અહ્મથી
જગતની ઉત્પત્તિ થવાનું શ્રવણ થાય છે, તે પ્રમાણેજ અહ્મનું વિકાર
પામ્યા સિવાય પણ રહેવાનું શ્રવણ થાય છે; કારણ કે સેયં..... [તે
આ દેવતાએ જોયું કે અરે હું આ ત્રણ દેવતાઓ (તેજ, જળ, પૃથ્વી)માં
આ જીવના સ્વરૂપે પ્રવેશ કરી નામ તથા રૂપને લિપ્ત લિપ્ત કરું],
તાવાનસ્ય.....(આ અહ્મનો તેટલો મહિમા છે, આથી તે વધારે
મહાન છે), પાદોઽસ્ય.....(આના પા ભાગમાં સર્વ સ્થાવરજંગમ
પદાર્થો આવેલા છે, અને સ્વર્ગાદિ લોકોમાં આના અમૃતરૂપ ત્રણ પાદ
છે)” એવી જગતનાં વાક્યોથી પ્રકૃતિ તથા વિકારના ભેદનું કથન સમ-
જવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે સુષુપ્તિમાં વિકૃત (જુદા જુદા વિકારોરૂપે
પરિણામ પામેલા) અહ્મની સાથે જીવ નિત્ય જાગેલ હોવાથી અવિકૃત
(જુદા જુદા વિકારોરૂપે પરિણામ નહિ પામેલા) અહ્મનો અભાવ હોવાથી
સતા સોમ્ય.....(હે સુપુત્ર, ત્યારે સુષુપ્તિમાં સત્-અહ્મની સાથે

સતા સંપન્ન इति विशेषणमनुपयुक्तं स्यात् । अत एव 'श्रुतेस्तु
शब्दमूलत्वात् । (२ । १ । २७)' इति सूत्रतद्वाच्याभ्यां सम्य-
क्तयास्त्यविकृतं ब्रह्मेति सूत्रपादितम् ।

न च स्वोपादानबीजोपमर्दनेन विनाऽकस्मादपि कार-
णात्कार्यं नोत्पद्यते । यथा वटाङ्कुरः स्वबीजं निर्भिद्योत्पद्यते ।
तत्र च वटाङ्कुरो यदोत्पद्यते तदा स्वबीजमुपमर्दयन्सञ्चुत्पद्यते
तथैव स्वकारणं ब्रह्मोपमर्दयन्नयं प्रपञ्चः कथं नोत्पद्येतेति

જીવ ભજેલો થાય છે) એવી રીતે સુષુપ્તિમાં સતા સંપન્નઃ (બ્રહ્મની
સાથે ભજેલો) એ જીવનું વિશેષણ ઉપયોગ વગરનું થાય. આથીજ
‘શ્રુતેસ્તુ’.....એ બ્રહ્મસૂત્રે અને તેના ભાષ્યે સારી રીતે અવિકૃત બ્રહ્મનું
ધણું ઉપપાદન કયું છે.

(૫૦) “પોતાના ઉપાદાન કારણભૂત બીજનો ઉપમર્દ-બીજને નુક-
સાન પહોંચાડ્યા વગર કારણથી એકાએક કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. જેમકે
વડનો અંકુર પોતાના બીજને ભેદી ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં બ્યારે વડનો
અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે પોતાના બીજનો ઉપમર્દ કરતો ઉત્પન્ન
થાય છે. તેમજ આ જગત પોતાના કારણભૂત બ્રહ્મનો ઉપમર્દ કરતું
કેમ ઉત્પન્ન ન થાય?” એમ (૭૦) કહેવું નહિ, કારણ કે જેમ સ્વપ્ન
અવસ્થામાં પોતાના કારણભૂત નિદ્રાદોષ વગેરેનો ઉપમર્દ નહિ કરતીજ

૧ મૂળમાં યથા શ્રુતિભ્યો.....થી વિશેષણમનુપયુક્તં સ્યાત્
સુધી આ બ્રહ્મસૂત્રનુંજ વ્યાખ્યાન છે, તેથી તેનો ગુજરાતી અર્થ
જુદો આપ્યો નથી.

વાચ્યમ્ । યથા સ્વમાવસ્થાયાં સ્વકારણનિદ્રાદોષાદીનુપમર્દ-
યન્ત્યેવ સ્વમ્સૃષ્ટિર્દૃશ્યતે તથૈવ બ્રહ્માનુપમર્દેન પ્રપશ્ચોત્પત્તિ-
સંભવાત્ । તથાહિ “આત્મનિ ચૈવ વિચિત્રાશ્ચ હિ । ૨ । ૧ । ૨૮ ।”
ઇતિ સૂત્રે આત્મન્યેવાસ્મિન્સ્વમ્મર્દશિસ્વરૂપાનુપમર્દનેનૈવાનેકાકારા
સૃષ્ટિઃ “ન તત્ર રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો ભવન્ત્યથ રથાન્નથ-
યોગાન્પથઃ સૃજતે” (બૃ૦ ૪ । ૩ । ૧૨) ઇત્યાદિશ્રુત્યનુસારેણોક્તા ।
લોકેઽપિ દેવાદિષુ માયાઘ્યાદિષુ ચ સ્વરૂપાનુપમર્દેનૈવ વિચિત્રા
દ્રસ્યશ્વાદિસૃષ્ટયો દૃશ્યન્તે । તથૈકસ્મિન્નપિ બ્રહ્મણિ સ્વરૂપા-
નુપમર્દેનૈવાનેકાકારા સૃષ્ટિર્ભવિષ્યતીતિ તત્રસ્થં શાંકરભાષ્યમપિ
તદર્થં પ્રતિપાદયતિ ।

સ્વપ્નસૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે, તેમજ બ્રહ્મનો ઉપમર્દ કર્યા વગર જગ-
ત્ની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે. જેમ કે:— આત્મનિ..... એ બ્રહ્મસૂત્રમાં
‘આ આત્મામાંજ સ્વપ્નના દ્રષ્ટાના સ્વરૂપનો ઉપમર્દ કર્યા વગરજ અ-
નેક આકારવાળી સૃષ્ટિ થાય છે’ એમ ન તત્ર..... (સુષુપ્તિમાં રથ
નથી, અશ્વ નથી, રથ ચાલવાના રસ્તાઓ પણ નથી, તોપણ આત્મા
રથ, અશ્વ તથા રસ્તાઓને સરજે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિને અનુસારે કહ્યું
છે. લોકમાં પણ દેવ વગેરેમાં તથા ઐદ્રગ્ગલિક વગેરેમાં સ્વરૂપનો ઉપમર્દ
કર્યા વગરજ વિચિત્ર હાથી, ઘોડા વગેરેની સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે. તે
પ્રમાણે એકજ બ્રહ્મમાં સ્વરૂપનો ઉપમર્દ કર્યા વગરજ અનેક આકારવાળી
સૃષ્ટિ થશે, એમ ઉપર કહેવામાં આવેલા બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનું શાંકર ભાષ્ય
પણ તેજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે.

૧ આત્મામાં એ પ્રમાણે વિચિત્ર સૃષ્ટિઓ જોવામાં આવે છે.

નનુ શુક્તૌ રજતં પ્રતીયતે, તચ્ચ કિં તત્રૈવોત્પદ્યતે, કિં વા
 દેશાન્તરીયરજતસ્ય સ્મરણમ્? । નાદ્યઃ તત્ર રજતાવયવાનામભાવાત્ ।
 અવયવેભ્યોઽવયવી હ્યુત્પદ્યતે યથા તન્તુભ્યઃ પટઃ । ન ચેદં તથા ।
 તસ્માદપૂર્વે રજતં નોત્પદ્યતે । ન દ્વિતીયઃ । દેશાન્તરીયરજત-
 સ્મરણેનાન્યથાસ્થાતિવાદિમતે પ્રવેશપ્રસંગાદિતિ ચેદુચ્યતે ।
 નહિ સંસારપ્રસિદ્ધકારણસામગ્રી પ્રાતિભાસિકપદાર્થોત્પાદિકા
 ભવતિ કિંતુ લોકવિલક્ષણૈવ કાચાદિદોષવિશિષ્ટનેત્રાગ્રવર્તિ-
 પદાર્થસંનિકર્ષાદિદમાકારા ચાકચિક્યાકારા ચ કાપ્યન્તઃકર-
 ણવૃત્તિરુત્પદ્યતે । તસ્યાં ચેદમવચ્છિન્નં ચૈતન્યં પ્રતિબિમ્બતે । યથા

[૫૦] “ધીપમાં રૂપું પ્રતીત થાય છે તે શું તેમાંજ નવું ઉત્પન્ન થાય છે? કે બીજા સ્થળના રૂપાતું સ્મરણ છે? પહેલો પક્ષ સંભવતો નથી, કારણ કે તેમાં રૂપાના અવયવોનો અભાવ છે. અવયવોમાંથી અવયવી [અવયવવાળો] ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે; જેમકે તંતુઓમાંથી વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. આ તેમ નથી, તેથી ધીપમાં નવું રૂપું ઉત્પન્ન થતું નથી. બીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે બીજા સ્થળના રૂપાના સ્મરણથી અન્યથાસ્થાતિવાદીના મતમાં પ્રવેશ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય” એમ જો કહેવામાં આવે[૭૦] તો તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે:-- સંસારમાં પ્રસિદ્ધ એવી કારણસામગ્રી (કારણોની સામગ્રી) પ્રાતિભાસિક પદાર્થને ઉત્પન્ન કરનારી નથી, પરંતુ લોકથી વિલક્ષણ એવીજ કાચ વગેરે દોષથી યુક્ત નેત્ર તથા પાસે રહેલા પદાર્થના સંયોગ વગેરેથી હ્રદમાકારા (‘આ’ એવો છે આકાર જેનો એવી) તથા ચા-કચિક્યાકારા (‘ચક્રચક્રાટ’ છે આકાર જેનો એવી) કાષ્ઠ પણ અંતઃ-

તદાગજલં છિદ્રાન્નિર્ગત્ય કુલ્યાત્મના કેદારાન્પ્રવિશ્ય તદાકારં
ભવતિ । તથૈવ તૈજસમન્તઃકરણમપિ નેત્રાદિદ્વારા નિર્ગત્ય વિષ-
યદેશં ગચ્છતિ । તત્ર ચેદમવચ્છિન્નચૈતન્યં વૃત્ત્યવચ્છિન્નચૈતન્યં
પ્રમાતૃચૈતન્યં ચાભિન્નં ભવતિ । તતોઽગ્રે પ્રમાતૃચૈતન્યાભિન્નવિષય-
ચૈતન્યનિષ્ઠાધ્યાસાધિષ્ઠાનશુક્તિવાદિપ્રકારિકા ચાકચિક્યાદિ-
સાદૃશ્યસ્ય સંદર્શનેન સમુદ્બોધિતરજતસંસ્કારરૂપસામગ્ર્યા સદ-
કૃતા નેત્રનિષ્ઠકાચાદિસંયુક્તાધ્યસ્તરજતરૂપાદ્યર્થાકારેણાધ્યસ્તર-
જતાદિજ્ઞાનાકારેણ ચાવિદ્યા પરિણમતે । પરિણામો નામો-
પાદાનસમસત્તાકકાર્યાપત્તિઃ । વિવૃતો નામોપાદાનવિષમસ-

કરણની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં **ઇદમવચ્છિન્ન** ('આ'થી અવચ્છેદ પામેલા) ચૈતન્યનું પ્રતિબંધ પડે છે. જેમ તળાવનું જળ છિદ્રમાંથી નીકળી નહેરૂરૂપે ક્યારાઓમાં પેસી ક્યારાઓ છે આકાર જેતો એવું અર્થાત્ ક્યારાઓના આકારવાળું થાય છે, તેમજ તૈજસ (તેજનું કાર્ય) અંતઃકરણ પણ નેત્ર વગેરેદ્વારા નીકળી વિષયના પ્રદેશમાં જાય છે. ત્યાં **ઇદમવચ્છિન્નચૈતન્ય**, **વૃત્ત્યવચ્છિન્નચૈતન્ય** (અંતઃકરણની વૃત્તિથી અવચ્છેદ પામેલું ચૈતન્ય), તથા **પ્રમાતૃચૈતન્ય** (અંતઃકરણથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય) અભિન્ન-ભિન્ન નહિ અર્થાત્ એકરૂપ થાય છે. ત્યાર પછી **પ્રમાતૃચૈતન્યથી અભિન્ન વિષયચૈતન્ય** (વિષયથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય)માં થયેલા અધ્યાસના અધિષ્ઠાનભૂત **શુક્તિ** (છીપ)ના **શુક્તિત્વ** (છીપપણ) વગેરે પ્રકાર (વિશેષણ)વાળી અને ચક્રચક્રટ વગેરે સરખા-પણાને જોવાથી જાગૃત થયેલા રૂપાના સંસ્કારરૂપ સામગ્રીના સહકારવાળી અવિદ્યા, નેત્રમાં રહેલ કાચવગેરે દોષોથી યુક્ત એવા અધ્યસ્તઃ

ત્ત્વકાર્યાપત્તિઃ । પ્રાતિભાસિકરજતાદિ ચાવિદ્યાપેક્ષયા પરિ-
ણામઃ । ચૈતન્યાપેક્ષયા ચ વિવર્તઃ ।

નન્વવિદ્યાપરિણામસ્ય રજતસ્યાવિદ્યાયાં તાદાત્મ્યસંબન્ધેન
વર્તમાનસ્ય ચૈતન્યે તત્સંબન્ધેનાવર્તમાનત્વાચ્ચૈતન્યોપાદાનકત્વા-
સંભવ इति चेन्न । यतोऽविद्यापरिणामभूतं तद्रजतमविद्याधिष्ठान
इदमवच्छिन्नचैतन्ये वर्तते । अद्वैतसिद्धान्ते तद्रजतादिरूप-
कार्यस्य स्वोपादानाविद्याधिष्ठानाश्रितत्वनियमात् । अथ चैतन्या-
धिकरणकाध्यस्तरजतादिवस्तुनः कथमिदं रजतमिति पुरोवर्ति-

(અધ્યાસથી પ્રાપ્ત થયેલા) રૂપા વગેરે વિષયોના આકારરૂપે તથા
અધ્યસ્ત રૂપા વગેરેના જ્ઞાનના આકારરૂપે પરિણામ પામે છે. ઉપાદાનના
જેવી સત્તાવાળા કાર્યરૂપે થવું એ પરિણામ છે. ઉપાદાનથી જુદી સત્તા-
વાળા કાર્યરૂપે થવું એ વિવર્ત છે. પ્રાતિભાસિક રજત વગેરે અવિદ્યાની
અપેક્ષાથી પરિણામ છે, અને ચૈતન્યની અપેક્ષાથી વિવર્ત છે.

(૫૦) “અવિદ્યાના પરિણામરૂપ અને અવિદ્યામાં તાદાત્મ્ય સંબંધથી
વર્તતા રૂપાનું ચૈતન્યમાં તે સંબંધથી નહિ વર્તતાપણું હોવાથી તેના
ચૈતન્ય છે ઉપાદાન જેનું એવાપણુનો અસંભવ છે” એમ જો કહેવામાં
આવે (૬૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, કારણ કે અવિદ્યાના
પરિણામરૂપ તે રૂપું અવિદ્યાના અધિષ્ઠાનરૂપ **इदम्** (‘આ’)થી અવચ્છિન્ન
ચૈતન્યમાં છે; કેમકે અદ્વૈતસિદ્ધાંતમાં તે રૂપા વગેરે કાર્યોના પોતાના
ઉપાદાનભૂત અવિદ્યાના અધિષ્ઠાનમાં આશ્રિત(રહેલ)પણુનો નિયમ છે,
અર્થાત્ રૂપા વગેરે કાર્યો પોતાના ઉપાદાનભૂત અવિદ્યાના અધિષ્ઠાનમાં

તાદાત્મ્યમિતિ ચેન્ન । રજતં પ્રતિ ચૈતન્યમાત્રસ્યાનધિષ્ઠાનતયેદમ-
વચ્છિન્નચૈતન્યસ્ય તદધિષ્ઠાનત્વેનેદમોઽવચ્છેદકતયાઽવિદ્યાપરિ-
ણામસ્યાવિદ્યાધિષ્ઠાનાશ્રિતત્વાચ્ચૈતન્યાધ્યસ્તસ્ય રજતસ્ય પુરોવર્તિ-
તાદાત્મ્યસંસર્ગપ્રત્યયોપપત્તેઃ ।

નન્વિદમવચ્છિન્નચૈતન્યાધ્યસ્તરજતાદેઃ સાક્ષિણ્યનધ્યસ્તતયા
તસ્ય કેવલસાક્ષિવેદ્યતા મુસ્વાદેરિવ કેવલાદ્વૈતવાદિભિરુચ્ય-
માના કયા રીત્યોપપદ્યતેતિ ચેદુચ્યતે । તદા રજતાવચ્છિન્ન-
વિષયચૈતન્યસ્યાન્તઃકરણોપહિતચૈતન્યસ્ય ચાભિન્નતયા રજતં

રહેવાંજ નેષ્ઠએ. (૫૦) “ચૈતન્ય છે અધિકરણુ જેનું એવી અધ્યસ્ત
રજત વગેરે વસ્તુનું ‘આ રૂપું છે’ એમ પાસે રહેલા **ઇદમ્** ની સાથે
તાદાત્મ્ય કેમ હોય ?” એમ ને કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેના નિષેધ
કરવામાં આવે છે; કેમકે રૂપા પ્રત્યે કેવળ ચૈતન્યનું અધિષ્ઠાનપણું નહિ
હોવાને કારણે **ઇદમ્** થી અવિચ્છિન્ન ચૈતન્યના તેના અધિષ્ઠાનપણાને
લીધે **ઇદમ્** નું અવચ્છેદકપણું હોવાથી ‘અવિદ્યાના પરિણામનું અવિ-
દ્યાના અધિષ્ઠાનમાં આશ્રિતપણું હોય છે’ એ નિયમને અનુસારે ચૈતન્યમાં
અધ્યસ્ત રૂપાનું પાસે રહેલા **ઇદમ્** ની સાથે તાદાત્મ્યના સંસર્ગનું
જ્ઞાન બંધબેસતું થાય છે.

(૫૦) “**ઇદમ્** થી અવિચ્છિન્ન ચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત રૂપા વગેરેનું
સાક્ષીમાં અધ્યસ્તપણું નહિ હોવાથી સુખ વગેરેની પેઠે કેવલાદ્વૈતવાદી-
ઓથી સાક્ષિવેદ્ય કહેવામાં આવતું તે કયી રીતિથી ઘટતું આવે છે ?”
એમ ને પ્રશ્ન કરવામાં આવે (ઉ૦) તો કહેવામાં આવે છે કે ત્યારે
રૂપાથી અવિચ્છિન્ન વિષયચૈતન્યનું અને અંતઃકરણથી ઉપહિત ચૈતન્યનું

સાક્ષિવ્યવસ્થાસ્તમ્ । તેન ચ સુખાદેરિવ કેવલ સાક્ષિવેદ્યત્વમુપ-
પદ્યતે । ન ચ રજતસ્ય સાક્ષિચૈતન્યેઽધ્યસ્તત્ત્વેઽહં સુખીતિવદહં
રજતમિતીય પ્રતીતિઃ કથં ન સ્યાદિતિ વાચ્યમ્ । यस્ય યદા-
કારાનુભવાદિતસંસ્કારસહકૃતાવિદ્યાકાર્યત્વં તસ્ય તદાકારાનુ-
ભવવિષયત્વમિતિ નિયમાત્ । તથા ચ ઘટાદેરિદમાકારાનુભવવિ-
ષયત્વમિદમાકારાનુભવાદિતસંસ્કારસહકૃતાઽવિદ્યાકાર્યત્વાત્ ।
અન્તઃકરણાદેસ્ત્વહમાકારાનુભવવિષયત્વમહમાકારાનુભવાદિતસં-
સ્કારસહકૃતાઽવિદ્યાકાર્યત્વાત્ । તથૈવાહં દેહ ઇદં શરી-
રમિત્યાદ્યુભયવિધાનુભવવિષયત્વં શરીરેન્દ્રિયાદેરુભયવિધાનુભવ-
સંસ્કારસહિતાવિદ્યાકાર્યત્વાત્ । સત્યસ્થલીયરજતાનુભવે ચેદં

અભિન્નપણું હોવાથી રૂપું સાક્ષીમાં અધ્યસ્ત છે. તેથી તેનું સુખ વગેરેની
પેઠે કેવળ સાક્ષિવેદ્યપણું યુક્તિયુક્ત છે. (પૂ૦) “રૂપાનું સાક્ષિચૈતન્યમાં
અધ્યસ્તપણું થતાં ‘હું સુખી છું’ એવી પેઠે ‘હું રૂપું છું’ એવી પ્રતીતિ
કેમ ન થાય” એમ (ઉ૦) કહેવું નહિ, કારણકે ‘જેનું જે આકારવાળા
અનુભવે આપેલા સંસ્કારના સહકારવાળી અવિદ્યાના કાર્યપણું હોય તેનું તે
આકારવાળા અનુભવના વિષયપણું હોય’ એવો નિયમ છે. તે પ્રમાણે ઘડા વગે-
રેનું **ઇદમ્** (‘આ’)ના આકારવાળા અનુભવના વિષયપણું છે, કારણકે તેઓનું
ઇદમ્ ના આકારવાળા અનુભવે આપેલા સંસ્કારના સહકારવાળી અવિ-
દ્યાના કાર્યપણું છે. અંતઃકરણ વગેરેનું તો **અહમ્** (‘હું’)ના આકારવાળા
અનુભવના વિષયપણું છે, કારણ કે તેઓનું **અહમ્** ના આકારવાળા
અનુભવે આપેલા સંસ્કારના સહકારવાળી અવિદ્યાના કાર્યપણું છે. તે
રીતેજ ‘**અહં દેહઃ** (હું દેહ છું), **ઇદં શરીરમ્** (આ શરીર છે)’ એ
પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેનું અન્ને પ્રકારના અનુભવના વિષયપણું છે,

રજતમિત્યનુભવઃ । તથૈવ પ્રકૃતે પ્રાતિભાસિકરજતાનુભવસમયે-
ડપીદં રજતમિત્યેવાનુભવો નત્વહં રજતમિતિ ।

નન્વસ્તુ, પ્રાતિભાસિકશુક્તિરૂપ્યસ્યેદમાકારાનુભવવિષયત્વં
કિંતુ તસ્યાનાવૃતસાક્ષિસંબન્ધિતયાડપરોક્ષમાનસંભવાત્કથં તદ્વિષ-
યાડવિદ્યાવૃત્તિરાશ્રીયત્તિતિ ચેન્ન । સાક્ષ્યધ્યસ્તરજતસ્ય સાક્ષિ-
ચૈતન્યાભિન્નસત્તાકત્વેડપિ તદ્વિષયકવૃત્તિં વિનાડપરોક્ષાસંભવાત્ ।
સાક્ષિચૈતન્યસ્ય રજતગોચરવૃત્ત્યુપહિતત્વાભાવાત્ । તસ્માત્તદપરો-
ક્ષાર્થમવિદ્યાવૃત્તિઃ સ્વીકર્તવ્યા ।

કારણ કે તેઓનું બન્ને પ્રકારના અનુભવના સંસ્કારસહિત અવિદ્યાના
કાર્યપણું છે; અને સાચા સ્થળમાં થયેલા રૂપના અનુભવમાં **ઈદં રજતમ્**
(આ રૂપું છે) એવો અનુભવ થાય છે. તે પ્રમાણેજ પ્રસ્તુત પ્રાતિભાસિક
રૂપના અનુભવના સમયમાં પણ **ઈદં રજતમ્** (આ રૂપું છે) એવોજ
અનુભવ થાય છે, પરંતુ **અહં રજતમ્** (હું રૂપું છું) એવો અનુભવ
થતો નથી.

(૫૦) “પ્રાતિભાસિક છીપના રૂપાનું **ઈદમ્** ના આકારવાળા
અનુભવના વિષયપણું ભલે હો, પરંતુ આવરણ નહિ પામેલા સાક્ષીની
સાથે સંબંધીપણાને લીધે તેના અપરોક્ષ જ્ઞાનનો સંભવ હોવાથી તે છે
વિષય જોતો એવી અવિદ્યાની વૃત્તિનો કેમ આશ્રય કરવામાં આવે છે ?”
એમ જો પ્રશ્ન કરવામાં આવે (૬૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે,
કારણ કે સાક્ષીમાં અધ્યસ્ત રૂપાનું સાક્ષિચૈતન્યથી અભિન્ન સત્તાવાળાપણું
હોવા છતાં પણ અધ્યસ્ત રૂપાને વિષય કરવાવાળી વૃત્તિ વગર તેના
અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અસંભવ છે; કેમકે સાક્ષિચૈતન્યનું રૂપાને વિષય કરવા-
વાળી વૃત્તિથી ઉપહિત (ઉપાધિવાળા)પણાનો અભાવ છે. તેથી અધ્યસ્ત
રૂપના અપરોક્ષ જ્ઞાન માટે અવિદ્યાની વૃત્તિનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

નનુ યથા પ્રાભાકરમતે इदं रजतमित्यत्र ज्ञानद्वयमङ्गीकृतम् ।
 तत्रेदमिति पुरोवर्तिविषयानुभवात्मकमेकं ज्ञानम् । रजतमित्यसं-
 निकृष्टरजतविषयकस्मरणात्मकं द्वितीयम् । वस्तुद्वयतादात्म्या-
 वगाद्विविशिष्टज्ञानं कुत्रापि न विद्यतेऽतः सर्वं ज्ञानं यथार्थमेव,
 न भ्रमात्मकं ज्ञानं कापि वर्तते । तथैव भवन्मतेऽपीदंवृत्ते रजता-
 कारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयत्वेन वस्तुद्वयतादात्म्यावगाहक-
 ज्ञानाभावात्कथं भ्रमसिद्धिरिति चेन्न । इदमाकाररजताकार-
 वृत्त्योर्द्वयोर्भिन्नत्वेऽपि तयोरेकदेशस्थत्वेनोभयवृत्तिप्रतिबिम्बित-

(પૂ૦) “પ્રભાકરમતમાં इदं रजतम् (આ રૂપું છે) એ સ્થળે બે જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર્યો છે. ત્યાં इदम् (‘આ’) એ પ્રમાણે આગળ રહેલા વિષયના અનુભવરૂપ એક જ્ઞાન છે. रजतम् (રૂપું છે) એ પ્રમાણે નજીક નહિ એવા રૂપાને વિષય કરવાવાળું સ્મરણરૂપ બીજું જ્ઞાન છે. બે વસ્તુના તાદાત્મ્યને વિષય કરવાવાળું વિશિષ્ટ (તાદાત્મ્યવિશિષ્ટ-તાદાત્મ્યવાળું) જ્ઞાન કયાંય પણ નથી. આથી સઘળું જ્ઞાન યથાર્થ છે, ભ્રમરૂપ જ્ઞાન કયાંય પણ નથી. તેમજ તમારા મતમાં પણ इदमाकार (‘આ’ના આકારવાળી) વૃત્તિ તથા रजताकार (રૂપાના આકારવાળી) વૃત્તિ પ્રત્યેકના એક એક વિષયવાળાપણુને લીધે બે વસ્તુના તાદાત્મ્યને વિષય કરવાવાળા એક જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી ભ્રમની સિદ્ધિ કેમ થાય ?” એમ બે કહેવામાં (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે; કારણ કે इदमाकार તથા रजताकारએ બે વૃત્તિઓનું ભિન્નપણું હોવા છતાં પણ તેઓના એક સ્થળે રહેનારપણુને લીધે બન્ને વૃત્તિઓમાં પ્રતિબિંબ

ચૈતન્યસ્યૈકત્વાદેવ વસ્તુદ્રયતાદાત્મ્યાવગાહિવિશિષ્ટજ્ઞાનસત્ત્વાદ્
ભ્રમજ્ઞાનસિદ્ધેઃ ।

નનુ વ્યાવહારિકરજતાદીનાં પ્રાતિભાસિકરજતાદીનાં ચ કો
ભેદ ઇતિ ચેત્ । ઉચ્યતે । વ્યાવહારિકરજતાદીનામધ્યાસે કેવ-
લાઽવિદ્યા દોષત્વેન હેતુઃ । શુક્તિરુપ્યાદ્યધ્યાસે કાચાદિદોષોઽપિ
હેતુઃ । તથા ચ કેવલાવિદ્યાદોષજન્યત્વં વ્યાવહારિકત્વમ્ । અવિ-
દ્યાતિરિક્તદોષજન્યત્વં પ્રાતિભાસિકત્વમિતિ કેચિત્ । વ્યવહાર-
કાલે બાધ્યમાનત્વં પ્રાતિભાસિકત્વપ્રયોજકમિત્યન્યે । વસ્તુત-
સ્ત્વાગન્તુકદોષજન્યત્વં પ્રાતિભાસિકત્વપ્રયોજકમિતિ પ્રાહુઃ ।

પામેલા ચૈતન્યના એકપણાથીજ બન્ને વસ્તુઓના તાદાત્મ્યને વિષય
કરવાવાળા વિશિષ્ટ જ્ઞાનના હોવાપણાને લીધે ભ્રમજ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે.

“વ્યાવહારિક રૂપા વગેરે તથા પ્રાતિભાસિક રૂપા વગેરેમાં શો તફા-
વત છે ?” એવો જો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે
છે કે વ્યાવહારિક રૂપા વગેરેના અધ્યાસમાં કેવળ અવિદ્યા દોષપણાથી
કારણરૂપ છે, અને છીપમાં રૂપા વગેરેના અધ્યાસમાં કાચ વગેરે નેત્રરોગ
પણ દોષપણાથી કારણરૂપ છે. તે પ્રમાણે “કેવળ અવિદ્યારૂપ દોષથી ઉત્પન્ન
થવા યોગ્યપણું એ વ્યાવહારિકપણું છે. અવિદ્યા સિવાય બીજા દોષથી
ઉત્પન્ન થવા યોગ્યપણું એ પ્રાતિભાસિકપણું છે” એમ કેટલાએક લોકો
કહે છે. “વ્યવહારના સમયમાં બાધ પામતાપણું એ પ્રાતિભાસિકપણાનું
પ્રયોજક છે” એમ બીજા લોકો કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો “આગતુક
(મૂલાવિદ્યાથી ધતર) દોષથી ઉત્પન્ન થવાને યોગ્યપણું એ પ્રાતિભાસિક-
પણાનું પ્રયોજક છે” એમ કેટલાએક લોકો કહે છે. સ્વપ્નમાં પણ એ

સ્વપ્નેડપ્યેવં નવીનસૃષ્ટિરુત્પદ્યતે ।

નનુ પૂર્વાનુભૂતવિષયસ્મરણમાત્રેણ સ્વાગ્નિકપદાર્થાનાં સ્વપ્ને પ્રતીતિરિતિ ચેન્ન । સ્વપ્ને રથં પશ્યામીત્યનુભવેન, જાગરિતસ્ય રથમદ્રાક્ષમિત્યાદિસ્મરણેન ચ વિરોધાપત્તે: “અથ રથાન્નથયોગાન્પથઃ સૃજતે” ઇતિ રથાદિપ્રતિબોધકશ્રુતિવિરોધપ્રસજ્ઞાચ્ચ । રથાદ્યધિકરણરૂપઃ સ્વપ્ને દેશવિશેષોડપિ પ્રાતિભાસિકઃ । ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વમપિ પ્રાતિભાસિકમેવ । સ્વપ્ને રથાદયઃ સર્વે ચૈતન્યાશ્રિતાઃ ।

નનુ સ્વાગ્નિકપદાર્થાનાં તત્કાલોત્પન્નત્વમનુપપન્નમ્ । તદીયોપાદાનકારણાભાવાત્ । ન તાવચ્ચૈતન્યં તદુપાદાનમ્ । તસ્યા-

પ્રમાણે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(પૂ૦) “પૂર્વે અનુભવેલા વિષયોના સ્મરણમાત્રથી સ્વપ્નના પદાર્થોનું સ્વપ્નમાં ભાન થાય છે” એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, કારણ કે ‘સ્વપ્નમાં હું રથ જોઉં છું’ એવા અનુભવને અને જાગેલા તેજ સ્વપ્નદ્રષ્ટાના ‘મેં રથ જોયો હતો’ ઇત્યાદિ સ્મરણને વિરોધની પ્રાપ્તિ થાય, વળી અથ રથાન્... (રથોને, રથોના ઘોડાઓને તથા રથના માર્ગોને સરજે છે) એમ નવીન રથ વગેરેનું જ્ઞાન કરાવનાર શ્રુતિની સાથે વિરોધનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થાય. સ્વપ્નમાં રથ વગેરેના અધિકરણરૂપ અમુક સ્થળ પણ પ્રાતિભાસિક છે. ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ થવા યોગ્યપણું પણ પ્રાતિભાસિકજ છે. સ્વપ્નમાં રથ વગેરે સઘળા પદાર્થો ચૈતન્યમાં રહ્યા છે.

(પૂ૦) “સ્વપ્નના પદાર્થોનું સ્વપ્ન વિષે ઉત્પન્નપણું યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે તેઓના ઉપાદાનકારણનો અભાવ છે. ચૈતન્ય તો તેઓનું ઉપાદાનકારણ નથી, કારણકે તેના પરિણામ પામનારપણુનો અભાવ છે.

પરિણામિત્વાત્ । નાપિ મૂલાવિદ્યા । તસ્યાસ્તત્તદવયવસાપેક્ષાયાઃ
સાક્ષાત્તદુપાદાનત્વાસંભવાત્ । તૂલાવિદ્યાપિ ન તદુપાદાનં ભવિતુ-
મર્હતિ, તસ્યા બાહ્યદેશાવચ્છિન્નચૈતન્યાશ્રિતત્વાત્ । અતઃ કિમુપા-
દાનકા ઇમે સ્વાપ્નિકગજાદયઃ ઇતિ ચેદુચ્યતે । અન્તઃકરણદ્વારા
માયાપરિણામાઃ સ્વાપ્નિકગજાદયઃ । સુષુપ્તિસ્થાજ્ઞાનસ્ય ન પ્રાતિ-
ભાસિકોપાદાનત્વમ્ । તત્રાન્તઃકરણસ્ય લીનત્વેન તદ્દ્વારા માયાપ-
રિણામાસંભવાત્ । સ્વાપ્નગજાદીનાં શુદ્ધચૈતન્યાધ્યસ્તાનાં જાગ્રદ-
વસ્થાયાં તદધિષ્ઠાનશુદ્ધબ્રહ્મણઃ સાક્ષાત્કારાભાવેઽપિ વિરોધિપ્ર-
ત્યયાન્તરોદયેન સ્વપ્નહેતુનિદ્રાદિદોષનાશેન વા સ્વાપ્નિકગજા-

મૂલાવિદ્યા પણ સ્વપ્નના પદાર્થોનું ઉપાદાનકારણ નથી, કારણ કે ઉત્પન્ન
થનારા પદાર્થના તે તે અવયવની જરૂર રાખનારી એવી જે તે, તેના
સાક્ષાત્ તેઓના ઉપાદાન કારણપણનો અસંભવ છે. તૂલાવિદ્યા પણ
સ્વપ્નના પદાર્થોનું ઉપાદાનકારણ થવા યોગ્ય નથી, કારણ કે છીપના
રૂપા વગેરેમાં જેમ, તેમ તેનું બહારના પ્રદેશથી અવચ્છેદ પામેલા ચૈત-
ન્યમાં રહેનારપણું છે. આથી સ્વપ્નના આ હાથી વગેરેનું શું ઉપાદાન-
કારણ છે ?” એમ જો શંકા કરવામાં આવે (ઉ૦) તો ઉત્તર આપવામાં
આવે છે કે સ્વપ્નના હાથી વગેરે અંતઃકરણદ્વારા માયાના પરિણામ છે.
સુષુપ્તિના અજ્ઞાનનું પ્રાતિભાસિક પદાર્થોનું ઉપાદાનકારણપણું નથી,
કારણકે તેમાં અંતઃકરણનું લીનપણું હોવાને લીધે તે દ્વારા માયાનો પરિ-
ણામ થવાનો સંભવ નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત થયેલા હાથી વગે-
રેના અધિષ્ઠાનભૂત શુદ્ધ બ્રહ્મનો જગત્ અવસ્થામાં સાક્ષાત્કાર થતો નથી,
તોપણ વિરોધી બીજા જ્ઞાનના ઉદયથી અથવા તો સ્વપ્નના કારણભૂત
નિદ્રા વગેરે દોષોના નાશથી સ્વપ્નના હાથી વગેરેની નિવૃત્તિ થાય છે.

દીનાં નિવૃત્તિઃ । યથા મુસલાદિપ્રહારેણ ઘટાદેર્નાશઃ । બાધસ્તુ સર્વેષાં પદાર્થાનાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારાનન્તરમેત્ર । શુક્લ્યવચ્છિન્નચં-
તન્યનિષ્ઠતૂલાજ્ઞાનકાર્યસ્ય શુક્તિરૂપ્યસ્ય શુક્તિરિતિ જ્ઞાનેન સ્વ-
કારણસહિતરજતસ્ય બાધઃ । મૂલાવિદ્યાકાર્યત્વપક્ષે તુ શુક્તિજ્ઞા-
નાદ્રજતસ્ય મુસલપ્રહારેણ ઘટસ્યેવ નિવૃત્તિમાત્રમ્ ।

નેદં રજતમિત્યત્ર વ્યધિકરણધર્માવચ્છિન્નો લૌકિકપાર-
માર્થિકત્વાવચ્છિન્નપ્રાતિભાસિકરજતપ્રતિયોગિતાકોઽભાવો ગ્રાહ્યો,
ન તુ રજતત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ । તેન, નેદં રજતમિતિ
ત્રૈકાલિકનિષેધોઽનુપપન્નઃ; નહિ પ્રતિભાસસમયે નિષેધજ્ઞાનં,

જેમકે મુસલ-સાંખેલા વગેરેના પ્રહારથી ઘડા વગેરેનો નાશ થાય છે.
સઘળા પદાર્થોનો બાધ તો બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછીજ થાય છે.
છીપથી અવચ્છેદ પામેલા ચૈતન્યમાં રહેલી તૂલાવિદ્યાના કાર્યરૂપ છીપના
રૂપનો ‘આ છીપ છે’ એવા જ્ઞાનથી પોતાના કારણ (તૂલાવિદ્યા) સહિત
બાધ થાય છે. “સ્વપ્રેનના હાથી વગેરે મૂલાવિદ્યાનાં કાર્ય છે” એ
પક્ષમાં તો મુસલના પ્રહારથી જેમ ઘડાની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ છીપના
જ્ઞાનથી રૂપાની નિવૃત્તિ થાય છે.

‘નેદં રજતમ્ (આ પ્રાતિભાસિક રૂપું ખરું રૂપું નથી)’ આ સ્થળે
વ્યધિકરણ (સમાનાધિકરણ નહિ એવા) ધર્મથી અવચ્છેદ પામેલા તથા
લૌકિક પારમાર્થિકપણથી અવચ્છેદ પામેલું જે પ્રાતિભાસિક રૂપું તે છે
પ્રતિયોગી જેનો એવા અભાવનું ગ્રહણ કરવું, પરંતુ રજતપણથી અવ-
ચ્છેદ પામેલો છે પ્રતિયોગી જેનો એવા અભાવનું ગ્રહણ નહિ કરવું. તેથી
“નેદં રજતમ્”એ ત્રણે કાળનાં રૂપાનો નિષેધ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણકે
રૂપાની પ્રાતિભાસિક પ્રતીતિના સમયમાં ‘આ રૂપું નથી’ એવું નિષેધ (અભાવ)નું

કિંત્વિદાનીમિદં ન રજતમિતિ પ્રતીતિર્વર્તમાનકાલિકબાધપ્રતિ-
ભાસસમયે ભવતીત્યુક્તિરપાસ્તા । રજતનિષ્ઠપારમાર્થિકત્વસ્યો-
ત્પત્તેરસ્વીકૃતત્વેનાધિષ્ઠાનચૈતન્યનિષ્ઠસ્ય તસ્ય રજતે પ્રતિભાસ-
ભવેન ચાનિર્વચનીયોત્પત્તિમત્પારમાર્થિકત્વવિશિષ્ટરજતસત્ત્વે તદ-
વચ્છિન્નાભાવસ્તસ્મિન્કથં વર્તતેતિ શઙ્કાપ્યયુક્તા । ચૈતન્યનિષ્ઠસ્ય
પારમાર્થિકત્વસ્યાપરોક્ષતયા સંનિકૃષ્ટત્વેન રજતે તદુત્પત્તેરનજ્ઞીકા-
રાત્ । પ્રાતિભાસિકવસ્તૂત્પત્તેર્યત્રારોપ્યમસંનિકૃષ્ટં તત્રંવ સ્વીકા-
રાત્ । તસ્માચ્છુક્તાવિદં રજતં પૂર્વોક્તરીત્યા કલ્પિતમ્ । તથૈવ
બ્રહ્મણિ સર્વં કલ્પિતં વિશ્વમિતિ સિદ્ધમ્ ।

જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ ‘હાથ આ રૂપું નથી’ એવી પ્રતીતિ વર્તમાન કાળના
બાધના જ્ઞાનના સમયમાં થાય છે” એવા કથનનું પણ ખંડન થયું.
“રૂપમાં રહેલા પારમાર્થિકપણની ઉત્પત્તિને સ્વીકાર નહિ કર્યો હોવાથી
અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં રહેલા પારમાર્થિકપણનો રૂપમાં પ્રતિભાસ થવાનો
સંભવ હોવાને લીધે રૂપું અનિર્વચનીય ઉત્પત્તિવાળું અને પારમાર્થિક-
પણથી યુક્ત હોતાં, તેમાં અનિર્વચનીય ઉત્પત્તિવાળા અને પારમાર્થિક-
પણથી યુક્ત રૂપનો અભાવ કેમ હોય?” એવી શંકા પણ અયોગ્ય છે;
કારણ કે ચૈતન્યમાં રહેલું પારમાર્થિકપણું અપરોક્ષપણથી નજીક હોવાને
લીધે રૂપમાં તેની ઉત્પત્તિને સ્વીકાર કર્યો નથી. જ્યાં આરોપ કરવાનો
પદાર્થ નજીક ન હોય ત્યાંજ પ્રાતિભાસિક વસ્તુની ઉત્પત્તિને સ્વીકાર
કર્યો છે. તેથી છીપમાં આ રૂપું પૂર્વ કહેલી રીતિ પ્રમાણે કલ્પિત છે.
તેમજ બ્રહ્મમાં સદ્ગુણ જગત્ કલ્પિત છે, એમ સિદ્ધ થયું.

પુનર્યદ્વિજ્ઞાનમિતિ । રજતાધ્યાસાધિષ્ઠાનરૂપા શુક્તિરિયં
નેદં રજતમિતિ શુક્તિરૂપાધિષ્ઠાનજ્ઞાનં યથા રજતત્રિષયકભ્રમ-
જ્ઞાનહરં ભવતિ, તથૈવ ગુરુપદેશાલ્લઘ્વં પ્રપશ્ચાધિષ્ઠાનરૂપસ્ય યસ્ય
પરમાત્મનો જ્ઞાનં સંસારહેતુમિથ્યાજ્ઞાનસ્ય નિવર્તકં ભવતીત્યર્થઃ ।

અભેદમદ્વિતીયમનયં નિર્દોષં શુદ્ધમિતિ યાવત્ ।

નનુ બ્રહ્મવિદ્યાયૈવ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ઇતિ ભવત્સિદ્ધાન્તઃ ।
તત્ર ચ તદ્વિદ્યાવાપ્તૌ કોઽભ્યુપાયોઽસ્તિ ? ઇતિ ચેદત્ર કેચિદ્યોગ-
શબ્દિતં નિર્ગુણબ્રહ્મોપાસનં બ્રહ્મવિદ્યાપ્રાપ્તાવુપાયઃ । “તત્કારણં
સાંખ્યયોગાભિષદ્ભ્યમ્” “યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ

પુનર્યદ્વિજ્ઞાનમિતિ-“આ રૂપાના અધ્યાસના અધિષ્ઠાનરૂપ છીપ છે,
પરંતુ આ રૂપું નથી” એવી રીતે છીપરૂપ અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન જેમ
રૂપાના ભ્રમજ્ઞાનને ટાળનારૂં થાય છે, તેમજ ગુરૂના ઉપદેશથી મેળવેલું
પ્રપંચ (જગત્)ના અધિષ્ઠાનરૂપ જે પરમાત્માનું જ્ઞાન તે સંસારના
કારણરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનને ટાળનારૂં થાય છે એ અર્થ છે.

અભેદમ્-ભેદથી રહિત અર્થાત્ અદ્વિતીય. અનયમ્-નિર્દોષ અર્થાત્ શુદ્ધ.

“અભવિદ્યાવડેજ અભનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એ તમારો સિદ્ધાન્ત છે.
ત્યાં તે વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં શો ઉપાય છે?” એમ જો કહેવામાં આવે તો
તેના ઉત્તરમાં અહિં કેટલાએક લોકો “યોગશબ્દથી કહેવાતી નિર્ગુણ અભની
ઉપાસના અભવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં ઉપાય છે, કારણ કે તત્કારણં.....
(સાંખ્ય અને યોગ એ બન્નેએ અભવિદ્યાનું કારણપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે),
યત્સાંખ્યૈઃ...(જે સ્થાન સાંખ્યવડે મેળવાય છે તે અભવિદ્યાવડે પણ

ગમ્યતે” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां सांख्योपायतुल्यो हि योगोपाय इति वदन्ति । सांख्यं नाम वेदान्तविचारः । श्रवणमननादिसह-
कृतो विद्यावाप्त्युपायः । ननु यत्सांख्यैरित्यस्मिन्वाक्ये यद्योग-
पदं दृश्यते, तच्च कर्मयोगपरमेव श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रीशंकरा-
चार्यैर्व्याख्यातम् । कथं च तन्निर्गुणब्रह्मोपास्तिपरं स्यादिति
चेन्न । तत्कारणमिति श्रुतौ योगपदस्याचार्यैर्ब्रह्मसूत्रभाष्ये ध्या-
नपरतया व्याख्यातत्वात् । तच्छ्रुतिमूलकं चेदं वाक्यं
तस्य च श्रुत्यनुसार्यैवार्थो न तु कर्मयोगोऽर्थः श्रुतिव्याख्यातो
विरुद्धत्वात् ।

મેળવાય છે) એ શ્રુતિથી તથા સ્મૃતિથી સાંખ્યરૂપ ઉપાય જોવાજ નિર્ગુણ
બ્રહ્મની ઉપાસનારૂપ ઉપાય છે” એમ કહે છે. સાંખ્ય એ વેદાંતનો વિચાર
છે. શ્રવણ, મનન વગેરેના સહકારવાળો અર્થાત્ શ્રવણ, મનન વગેરે સ-
હિત વેદાંતનો વિચાર વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં ઉપાયભૂત છે. ‘યત્સાંખ્યૈઃ.....
એ આ વાક્યમાં જે યોગપદ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી કર્મયોગજ
સમજવાનો છે, એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્યમાં શ્રીશંકરાચાર્યે વ્યા-
ખ્યાન કર્યું છે. “ તે યોગપદનો, નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના એવો
અર્થ કેમ થાય ?” એમ જો કહેવામાં આવે તો તેનો નિષેધ કરવામાં
આવે છે, કારણ કે તત્કારણ.....એ શ્રુતિમાં આવેલા યોગપદનું
બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં શ્રીશંકરાચાર્યે ‘ધ્યાન’ એવા અર્થમાં વ્યાખ્યાન કર્યું
છે. આ વાક્ય તે શ્રુતિ છે મૂલ જેનું એવું છે તેથી ‘નિર્ગુણ બ્રહ્મની
ઉપાસના’ એ અર્થજ શ્રુતિને અનુસરતો છે, પરંતુ કર્મયોગરૂપ અર્થ
શ્રુતિએ સમજાવ્યો નથી, કારણ કે તે અર્થ શ્રુતિવિરુદ્ધ છે.

નનુ નિર્ગુણસ્ય બ્રહ્મણો ગુણવત્ત્વાભાવાત્કથમુપાસ્તિઃ સ્યાત્ ।
 ગુણૈરેવ તન્નિવિતનં તત્સ્મરણં ચ ભવતિ નાગુણસ્ય કુત્રાપિ ચિન્તનાદિ
 કિમપિ શ્રુતમિતિ चेन्न । “દેવા હ વૈ પ્રજાપતિમબ્રુવન્ । અણોરણી-
 યાંસમિમમાત્માનમૌંકારં નો ઘ્યાચક્ષ્વ ।” “एतद्वयेवाक्षरं ब्रह्म” ।
 “ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्” । “ओमित्येवं ध्यायथात्मानं” “यः
 पुनरेतं त्रिमात्रेणोंकारेण परं पुरुषमभिध्यायीत” इति यथाक्रमे-
 णोक्तासु तापनीयकठमाण्डूक्यमुण्डકप्रश्नश्रुतिषु निर्गुणोपासन-
 स्योपदिष्टत्वात् । ‘आनन्दादयः प्रधानस्य’ (ब्र० मू० ३।३।११)

“નિર્ગુણુ બ્રહ્મના ગુણુવાળાપણુના અભાવને કીધે તેની ઉપાસના
 કેમ થાય ? ગુણુવાડેજ બ્રહ્મનું ચિંતન તથા સ્મરણુ થાય, પરંતુ નિર્ગુણુ
 બ્રહ્મનું ક્યાંય પણ ચિંતન વગેરે કાંઈ પણ વેદમાં કહ્યું નથી” એમ જો
 કહેવામાં આવે તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, કારણ કે દેવા હ.....
 (દેવોએ પ્રજાપતિને કહ્યું કે અમેને અણુથી પણ અણુ એવો આત્મારૂપ
 ઑંકાર સમજવો), एतद्वयेव.....(ઑંકાર જ અવિનાશી બ્રહ્મ છે),
 ओमित्येतत्.....(ઓમ્ એ અક્ષર આ સઘળાંરૂપ છે), ओमित्येवं...
 (આત્માનું ઓમ્ એવી રીતે અર્થાત્ આત્માનું ઓમ્રૂપે ધ્યાન કરે),
 यः पुनः.....(જે પુરુષ આ પરમ પુરુષનું ત્રણ માત્રાવાળા ઑંકાર-
 રૂપે ધ્યાન કરે) એ પ્રમાણે અનુક્રમે કહેલી તાપનીય, કઠ, માંડૂક્ય,
 મુંડક અને પ્રશ્ન શ્રુતિઓમાં નિર્ગુણુ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કર્યો
 છે, અને બ્રહ્મસૂત્રકાર શ્રીવેદવ્યાસે આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય એ

૧ આનંદ વગેરે બ્રહ્મના સઘળા ધર્મો સર્વ શ્રુતિઓમાં એક સરખા
 જાણી લેવા.

इति सूत्रेण भावरूपाणां ज्ञानानन्दादिगुणानामुपसंहारस्य दर्शि-
तत्वाच्च सूत्रकारेण । तथैवाभावरूपाणामस्थूलत्वादिगुणानाम्
'अक्षरधियां त्ववरोधः' (ब्र० सू० ३ । ३ । ३३) इत्यादि-
सूत्रेणाप्युपसंहारो दर्शितः । न चानन्दादिगुणोपसंहारे निर्गुण-

સૂત્રથી ભાવરૂપ જ્ઞાન, આનંદ વગેરે ગુણોનો નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં ઉપસંહાર
દર્શાવ્યો છે; તેમજ અભાવરૂપ અસ્થૂલપણા વગેરે ગુણોનો અક્ષરધિયાં
ત્વવરોધઃ' ઇત્યાદિ સૂત્રથી પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં ઉપસંહાર દર્શાવ્યો છે.
“આનંદ વગેરે ગુણોનો ઉપસંહાર થતાં નિર્ગુણની ઉપાસના કેવી રીતે

૧ અક્ષરધિયાં ત્વવરોધઃ સામાન્યતઃજ્ઞાવાખ્યામૌપસદવત્તદુક્તમ્ ।

બ્રહ્મના વિષયમાં વિશેષના પ્રતિષેધની સઘળી બુદ્ધિઓ (‘બ્રહ્મમાં
સ્થૂલતા, અણુતા વગેરે વિશેષો નથી’ એવા પ્રકારનાં સર્વ જ્ઞાનો)નો
બ્રહ્મવિષે ઉપસંહાર સર્વ શ્રુતિઓમાં એક સરખો કરી લેવો; કારણ કે
બ્રહ્મમાં વિશેષોનું નિરાકરણ કરવારૂપ પ્રકાર સર્વ સ્થળે સમાન છે, અને
સર્વત્ર પ્રતિપાદન કરવાનું તેજ બ્રહ્મ અભિન્ન છે, એમ ઓળખવામાં
આવે છે. અહીં નામના ક્રતુમાં પુરોડાશથી સાધવાની ઇષ્ટિઓમાં સા-
મવેદના મંત્રોનો પ્રયોગ ઉદ્દગાતા નહિ કરતાં જેમ અધ્વર્યુ કરે છે, તેમ
ગમે ત્યાં વિશેષનો પ્રતિષેધ કર્યો હોય તે સઘળો અક્ષર-બ્રહ્મમાંજ સમજી
લેવો. આ વિષયમાં ગુણમુખ્યવ્યતિક્રમે તદર્થત્વાન્મુખ્યેન વેદસં-
યોગઃ (જૈમિનિસૂત્ર ૩ । ૩ । ૮) ગુણ અને મુખ્યનો વિરોધ થતાં
અર્થાત્ મંત્રનો પ્રયોગ ઉદ્દગાતાએ કરવો કે અધ્વર્યુએ કરવો? એવો
પ્રશ્ન ઉડતાં મંત્રાત્મક વેદનો અધ્વર્યુએ પ્રયોગ કરવો, કારણ કે વિન-
યોગવિધિથી તે પ્રમાણે પ્રાપ્ત છે) એ પ્રમાણભૂત છે.

મુપાસ્યં કથં સ્યાત્ । ગુણાનાં તત્રૈવોપસંહારદર્શનાદિતિ વાચ્યમ્ ।
અસ્વઘ્નૈકરસમાનન્દાદિભિરસ્થૂલત્વાદિમિશ્રોપલક્ષિતમઠં બ્રહ્મા-
સ્મીતિ નિર્ગુણત્વાનુપમર્દેનોપાસ્તેરવિરુદ્ધત્વાત્ । ઉક્તં ચ વિદ્યાર-
ણ્યગુરુવર્યૈઃ— “ આનન્દાદિભિરસ્થૂલાદિમિશ્રાત્માત્ર લક્ષિતઃ ।
યોઽસ્વઘ્નૈકરસઃ સોઽહમસ્મીત્યેવમુપાસતે ॥ ઇતિ ।

નન્વયં માર્ગો બુદ્ધિમાન્દ્યાદિકારણવશાદેવાશ્રયણીય ઇતિ
તૈરુક્તમ્ । “ યો વિચારં ન લભતે બ્રહ્મોપાસીત સોઽનિશમ્ ”
ઇત્યનેન મન્દબુદ્ધીનામેવ તદાશ્રયણકથનાત્ । ન તુ વિવેકાદ્યષ્ટ-

અષ્ટ શકે? કારણ કે ગુણોનો તેમાંજ (નિર્ગુણમાંજ) ઉપસંહાર બેવામાં
આવે છે” એમ નહિ કહેવું, કેમકે “આનંદ વગેરે તથા અસ્થૂલપણ
વગેરે ધર્મોથી ઉપલક્ષિત અખંડ તથા એકરસ બ્રહ્મ હું છું” એવી
રીતે નિર્ગુણપણને હાનિ ન પહોંચે એમ નિર્ગુણની ઉપાસના કરવામાં
કાંઈ વિરોધ નથી. વિદ્યારણ્યસ્વામીએ કહ્યું છે કે “આનંદ વગેરે તથા
અસ્થૂલપણ વગેરેથી જે અખંડ એકરસ બ્રહ્મનું ઉપલક્ષણ થાય છે
તેની ‘હું છું’ એવી રીતે અભેદથી નિર્ગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકા ઉપાસના
કરે છે.”

“આ ઉપાસનાના માર્ગનો બુદ્ધિની મંદતા વગેરે કારણોને લીધે
આશ્રય કરવો જોઈએ, એમ વિદ્યારણ્યસ્વામીએ કહ્યું છે, કારણ કે
યો વિચારં..... (જેને જ્ઞાન ન મળે, તેણે નિરંતર બ્રહ્મની ઉપાસના
કરવી) એથી મંદબુદ્ધિવાળાઓનેજ ઉપાસનાનો આશ્રય લેવાનું તેણે કહ્યું
છે, પરંતુ વિવેક વગેરે આઠ સાધનોથી યુક્ત બુદ્ધિવાળાઓને આ

સાધનવિશિષ્ટબુદ્ધિમતામયં પરબ્રહ્મવિદ્યાપ્રાપ્ત્યુપાયઃ । અતો બુદ્ધિ-
મતાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારે કોઽભ્યુપાય ઇતિ ચેત્ । તેષાં સાંખ્ય-
મેવોપાયઃ । અનેન પ્રતિબન્ધરહિતસ્ય પુંસઃ સ્વરૂપસાક્ષાત્કારો
ઙ્ઙતિતિ સિદ્ધ્યતિ ।

નન્વસ્મિન્બ્રહ્મસાક્ષાત્કારે કિં કરણમિતિ ચેદત્ર ભામતી-
કારાઃ—‘મનએવ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારે કરણમ્’ । ‘‘એષોઽણુરાત્મા
ચેતસા વેદિતવ્યઃ’’ । દૃશ્યતે ત્વચ્ચયા બુદ્ધયા’’ । ‘‘મનસૈવાનુ-
દ્રષ્ટવ્યમ્’’ ઇત્યાદિશ્રુતિર્ભિર્મનસ એવ કરણત્વબોધનાત્ । નનુ
પ્રસંખ્યાનસ્ય કથં ન કરણત્વમ્ ? । ન ચ તસ્ય જ્ઞાનકરણત્વં

ઉપાસનાનો માર્ગ પરબ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય નથી. આથી બુ-
દ્ધિવાળાઓને બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં શો ઉપાય છે?’’ એમ જો કહેવામાં
આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે તેઓને સાંખ્યજ ઉપાય
છે. આથી પ્રતિબંધ (ચિત્તના દોષો)થી રહિત મનુષ્યને સ્વરૂપનો સા-
ક્ષાત્કાર તરત સિદ્ધ થાય છે.

‘‘આ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં શું કરણ છે?’’ એમ પૂછવામાં આવે
તો આ વિષયમાં ભામતીકાર કહે છે કે—મનજ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં
કરણ છે, કારણ કે **એષોઽણુ...**(આ સૂક્ષ્મ આત્માને મનવડે જાણવો
જોઈએ), **દૃશ્યતે...**(આ આત્મા સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જાણવામાં આવે છે),
મનસૈવ...(બ્રહ્મને મનવડેજ જાણવું જોઈએ) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ મનનુંજ
કરણપણું સમજાવ્યું છે. ‘‘પ્રસંખ્યાનનું શા માટે કરણપણું નહિ? ‘તેનું
જ્ઞાનના કરણપણું ક્યાંય પણ નથી’ એમ નહિ કહેવું; કારણ કે કામાતુર

કુત્રાપિ નાસ્તીતિ વાચ્યમ્ । કામાતુરપુરુષસ્યાસંનિકૃષ્ટકામિની-
 સાક્ષાત્કારે તસ્ય કરણત્વદર્શનાત્ । તત્ર કામિનીસંનિકર્ષાભાવેન
 ચક્ષુષો ન કરણત્વમ્ । બહિરસ્વાતન્ત્યાદ્ય મનસોઽપ્યકરણત્વમ્ ।
 અતસ્તત્ર કામિનીગોચરપ્રસંખ્યાનસ્યૈવ કરણત્વમ્ । પ્રસંખ્યાનં ચ
 સાદરં પદાર્થચિન્તનમ્ । પ્રકૃતેઽપિ બ્રહ્મચિન્તનરૂપં પ્રસંખ્યાનં
 બ્રહ્મસાક્ષાત્કારે કરણં ભવિષ્યત્યેવ કિં મનસા કરણેન । અત
 એવ કલ્પતરુકારૈરુક્તં-“વેદાન્તવાક્યજઞ્ઞાનભાવનાજાઽપરોક્ષધીઃ ।
 મૂલપ્રમાણદાઢ્યેન ન ભ્રમત્ત્વં પ્રપદ્યતે” ઇતિ । તસ્માત્પ્રસંખ્યા-
 નસ્ય કરણત્વે કિમપિ નાનુપપન્નમિતિ ચેન્ન । કામાતુરપુરુષસ્યા-
 સંનિકૃષ્ટકામિનીસાક્ષાત્કારેઽપિ પ્રસંખ્યાનસહકૃતમનસ એવ

પુરૂષને નજીક નહિ એવી સ્ત્રીના સાક્ષાત્કારમાં તેનું કરણપણું જોવામાં
 આવે છે. ત્યાં સ્ત્રીની સાથે નેત્રના સંયોગના અભાવને લીધે નેત્રનું કર-
 ણપણું નથી, અને બહાર અસ્વતંત્રતાને લીધે મનનું પણ કરણપણું નથી.
 આથી ત્યાં સ્ત્રીને વિષય કરનાર પ્રસંખ્યાનનું જ કરણપણું છે. પ્રસંખ્યાન
 એટલે આદર સહિત પદાર્થનું ચિંતન. પ્રસ્તુત બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં પણ
 બ્રહ્મના ચિંતનરૂપ પ્રસંખ્યાન કરણ થશેજ, મનરૂપ કરણની શી જરૂર છે?
 આથીજ કલ્પતરૂકારે કહ્યું છે કે ‘વેદાંતનાં વાક્યોથી જન્મ પામેલા
 જ્ઞાનની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલું અપરોક્ષ જ્ઞાન મૂલ પ્રમાણની દૃઢતાને
 લીધે ભ્રમપણાને પામતું નથી.’ તેથી પ્રસંખ્યાનના કરણપણામાં કંઈ
 પણ અણુઘટતું નથી” એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ
 કરવામાં આવે છે, કારણ કે કામાતુર પુરૂષને નજીક નહિ એવી સ્ત્રીના
 સાક્ષાત્કારમાં પણ પ્રસંખ્યાનના સહકારવાળા અર્થાત્ પ્રસંખ્યાન સહિત

કરણત્વાત્ । નન્વેવમ્—“આપ્રાયણાત્તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ્” (બ્ર૦
સૂ૦ ૪ । ૧ ૧૨) इत्यधिकरणे “विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्”
(ब्र० सू० ३ । ३ । ५९) इत्यधिकरणे च दहराद्यहंग्रहोपास-
कानां प्रसंख्यानानुपास्यसगुणब्रह्मसाक्षात्कारः कथितः, स कथं
संगच्छत इति चेन्न । प्रसंख्यानस्य स्तुत्यर्थमेव तथोक्तत्वात् ।
अथवा तत्रापि प्रसंख्यानसद्वृत्तमनसैवोपास्यसगुणब्रह्मसाक्षा-
त्कारो वाच्यः । तथा च वाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तः-

મનનું કરણપણું છે. (૫૦) “એ પ્રમાણે આપ્રાયણાત્તત્રાપિ હિ
દૃષ્ટમ્” એ અધિકરણમાં અને વિકલ્પોઽવિશિષ્ટફલત્વાત્ એ અ-
ધિકરણમાં દહરાદિક (પરમેશ્વરાદિક)ની અહઃગ્રહ વડે ઉપાસના કરનારાઓને
પ્રસંખ્યાનથી ઉપાસ્ય (ઉપાસના કરવા યોગ્ય) સગુણ બ્રહ્મ (શબ્દ
બ્રહ્મ-પરમેશ્વર)નો સાક્ષાત્કાર કહ્યો છે તે કેમ સંગત થાય અર્થાત્
મળતો આવે ?” એમ બે કહેવામાં આવે (૭૦) તો તેનો નિષેધ કર-
વામાં આવે છે, કારણ કે પ્રસંખ્યાનની સ્તુતિ માટેજ તેમ કહેવામાં
આવ્યું છે. અથવા ત્યાં પણ પ્રસંખ્યાનના સહકારવાળા મનથીજ
ઉપાસના કરવા યોગ્ય સગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કહેવો નોંધ્યો. તે
પ્રમાણે વાક્યાર્થની ભાવનાના પરિપાકસહિત અંતઃકરણ અપરોક્ષ

- ૧ સગુણ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર ઇત્યાદિ માટે ઉપાસના મરણ પર્થત કરવાની
છે; કારણ કે તે વિષયમાં તે પ્રમાણે શાસ્ત્રવચનો બોવામાં આવે છે.
- ૨ શબ્દભેદથી વિદ્યા (ઉપાસના)નો ભેદ સિદ્ધ થતાં, સમાન ફલવાળા-
પણાને લીધે પ્રાણોપાસના વગેરેમાં વિકલ્પનું ગ્રહણ કરવું, અર્થાત્
એકજ જાતના ફલવાળી પ્રાણોપાસના વગેરેમાંની એક ઉપાસનાનું
ગ્રહણ કરવું.

કરણં ત્વંપદાર્થસ્યાપરોક્ષસ્ય તત્તદુપાધ્યાકારનિષેધેન તત્પદાર્થ-
તામાવિર્ભાવયતીતિ વદન્તિ ।

પદ્મપાદાચાર્યાસ્તુ ‘તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃच्छામિ’ इति
ब्रह्मण उपनिषदेकगम्यत्वश्रवणादौपनिषदं महावाक्यमेव ब्रह्म-
साक्षात्कारे करणमिति वदन्ति । “ मनसैवानुद्रष्टव्यम् ” इत्य-
त्रापि शाब्दसाक्षात्कारजनने मनरेकाग्र्यस्यापेक्षितत्वेन हेतुमात्रेण
तृतीयोपपत्तेः । यथा चाक्षुषज्ञानादौ मनसा पुमान्पश्यतीत्यत्र
चक्षुः करणं न तु मनः। तथापि हेतुत्वमात्रेण मनसेति तृतीयो-
पपन्ना । “ यन्मनसा न मनुते ” इति श्रुतिर्भनसः करणत्वं

ત્વમ્ પદાર્થના (જીવના) તે તે ઉપાધિના આકારનો નિષેધ કરી તત્
પદાર્થપણાને પ્રકટ કરે છે.

પદ્મપાદાચાર્ય તે “તં ત્વૌપનિષદં.....(કેવળ ઉપનિષદ્દથી જણાય
એવા તે પુરુષ-બ્રહ્મ-વિષે પૂછું છું) એ પ્રમાણે બ્રહ્મનું કેવળ ઉપનિ-
ષદ્દથી જણાય એવાપણું શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં
ઉપનિષદ્દનું મહાવાક્યજ કરણુ છે” એમ કહે છે. **મનસૈવા.....**(મન
વડેજ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો) એ સ્થળે પણ શબ્દથી સાક્ષાત્કાર
ઉત્પન્ન કરવામાં મનની એકાગ્રતાની જરૂર હોવાથી **મનસા** એ પદમાં
કેવળ હેતુપણાથી તૃતીયા બંધબેસતી થાય છે. જેમ કે આક્ષુષ જ્ઞાન
વગેરેમાં **મનસા પુમાન્પશ્યતિ** (મન વડે પુરુષ જુવે છે) એ સ્થળે
નેત્ર કરણુ છે, પરંતુ મન નથી; તોપણ હેતુપણા માત્રથી **મનસા** એ
તૃતીયા બંધબેસતી થાય છે. **યન્મનસા.....** (મન વડે જેને જાણતો
નથી) એ શ્રુતિ મનના કરણુપણાનો નિષેધ કરે છે. (૫૦) ‘અશુદ્ધ

નિષેધતિ । ન ચાશુદ્ધમનોવિષયકમિદં વાક્યમિતિ વાચ્યમ્ ।
વાક્યશેષે મનોમાત્રસ્ય ગ્રહણાત્ । વાક્યશેષશ્ચ “યેનાહુર્મનો
મતમ્” इति केनोपनिषद्वाक्यम् । येन चैतन्येन मतं प्रकाशितं
मन इत्यर्थः । अपक्रमन एव चैतन्यभास्यं नतु शुद्धमन इति न
वक्तुं शक्यतेऽतो मनोमात्रस्य पूर्वोत्तरवाक्ये ग्रहणम् । ननु
शब्दस्यापि न करणत्वम् “यद्वाचाऽनभ्युदितम्” “यतो वाचो
निवर्तन्ते” इत्यादिवाक्यैर्निषेधादिति चेत्सत्यम् । यद्वाक्यं शब्द-
मात्रस्य ब्रह्मज्ञानकरणत्वं निषेधति, तच्छब्दस्य शक्तिवृत्त्या
ब्रह्मज्ञानकरणत्वनिषेधपरं न तु शब्दशक्यसंबन्धरूपलक्षणया ।

મનના વિષયમાં આ શ્રુતિવાક્ય છે' એમ (ઉં) કહેવું નહિ, કારણ કે
વાક્યશેષમાં કેવળ મનનું ગ્રહણ કર્યું છે. 'યેનાહુર્મનો મતમ્' (મન
જેનાથી જાણાયેલું થાય છે, એમ વિદ્વાન લોકો કહે છે એ કેન ઉપ-
નિષદ્ધનું વાક્ય વાક્યશેષ છે. જે ચૈતન્યે મનને જાણેલું અર્થાત્ પ્રકાશેલું
છે. 'અપક્રવ (જેના કપાય વગેરે દોષો પાડી ગયા ન હોય એવું) મનજ
ચૈતન્યથી પ્રકાશવા યોગ્ય છે, પરંતુ શુદ્ધ મન પ્રકાશવા યોગ્ય નથી'
એમ કહી શકાય નહિ, તેથી કેવળ મનનું પહેલા અને પછીના વાક્યમાં
ગ્રહણ કર્યું છે. (પૂં) “શબ્દનું પણ કરણપણું નથી, કારણ કે
યદ્વાચા.....(જે વાણી વડે કહેવાતું નથી), **યતો વાચો.....**(વચનો
પહેંચ્યા વગર ન્યાંથી પાછાં વળે છે) છતાંદિ વાક્યોએ શબ્દના કરણ-
પણાનો નિષેધ કર્યો છે” એમ જો કહેવામાં આવે તો તે વાતનો
અર્ધો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. જે વાક્ય સઘળા શબ્દોના અભિજ્ઞાનના
કરણપણાનો નિષેધ કરે છે, તે શક્તિવૃત્તિ વડે શબ્દના અભિજ્ઞાનના
કરણપણાના નિષેધને સમજાવે છે, પરંતુ શબ્દના શક્યાર્થના સંબંધરૂપ

અન્યથોપનિષદં પુરુષમિત્યાદિવેદાન્તવાક્યાનાં નિરાલમ્બનત્વ-
પ્રસજ્ઞાપત્તેઃ । તસ્માત્સિદ્ધં મહાવાક્યાનાં બ્રહ્માપરોક્ષજ્ઞાને
કરણત્વમ્ ।

નનુ કાનિ મહાવાક્યાનિ, યૈર્બ્રહ્માપરોક્ષજ્ઞાનં સ્યાદિતિ
ચેદ્વચ્યતે । ઋગ્વેદીયૈતરેયારણ્યકસ્ય તૃતીયાધ્યાયપશ્ચમસ્વળ્હે
“પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ” ઇતિ ઋગ્વેદીયમહાવાક્યમ્ । સકલેન્દ્રિયૈરન્તઃ-
કરણવૃત્તિભેદૈશ્વોપલક્ષિતં યજ્ઞૈતન્યમસ્તિ તદેવાત્ર પ્રજ્ઞાનપદેન
ગૃહ્યતે । તથા ચોક્તમ્—“કોડ્યમાત્મેતિ વયમુપાસ્મદે । કતરઃ
સ આત્મા, યેન વા રૂપં પश्यति येन वा शब्दं शृणोति येन वा

લક્ષણા વડે શબ્દના અલ્પજ્ઞાનના કરણપણના નિષેધને સમજાવતું નથી;
નહિ તો ઔપનિષદં.....ઇત્યાદિ વેદાંતવાક્યોના નિરાલમ્બન-આધાર-
રહિતપણના પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થાય, તેથી અલ્પજ્ઞાનના અપરોક્ષ જ્ઞાન વિષે
મહાવાક્યોનું કરણપણું સિદ્ધ થયું.

“મહાવાક્યો ક્યાં છે, જેથી અલ્પજ્ઞાનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય?” એમ
જો પૂછવામાં આવે તો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે ઋગ્વેદના ઐતરેય
આરણ્યકના ત્રીજા અધ્યાયના પાંચમાં ખંડમાં પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ એ ઋગ્વેદનું
મહાવાક્ય છે. સઘળી ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણની જુદી જુદી વૃત્તિઓથી
ઉપલક્ષિત જે જૈતન્ય છે તેનુંજ અહિં પ્રજ્ઞાનપદથી ગ્રહણ કરવામાં
આવે છે. તે પ્રમાણે કહ્યું છે કે “આ આત્મા એ કોણ છે, જેની
અમો ઉપાસના કરીએ? તે આત્મા કયો છે? જેથી મનુષ્ય રૂપને
જુવે છે, જેથી શબ્દ સાંભળે છે, જેથી ગંધો સૂંધે છે, જેથી વાણીનો

ગન્ધાઞ્જિપ્રતિ યેન વા વાચં વ્યાકરોતિ યેન વા સ્વાદુ ચાસ્વાદુ
 ચ વિજાનાતિ યદેતદ્ધૃદયં મનશ્ચૈતત્ । સંજ્ઞાનમાજ્ઞાનં વિજ્ઞાનં
 પ્રજ્ઞાનં મેધા દૃષ્ટિર્ધૃતિર્મતિર્મનીષા જૂતિઃ સ્મૃતિઃ સંકલ્પઃ ક્રતુરસુઃ
 કામો વશ ઇતિ સર્વાણ્યેવૈતાનિ પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ ભવન્તિ” ।
 ઇતિ પૂર્વપ્રકરણે પ્રજ્ઞાનશબ્દાર્થમભિધાય બ્રહ્મશબ્દાર્થસ્તત્રૈવોક્તઃ ।
 તથાહિ—“एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि
 च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्षीत्येता-
 नीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेताराणि चाण्डजानि
 च जरायुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा
 हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरम् ।
 सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा

ઉચ્ચાર કરે છે, જેથી સ્વાદવાળા તથા સ્વાદવગરના પદાર્થ આપે છે તે
 આત્મા છે. જે આ હૃદય અને મન છે તે પણ આત્મા છે. સંજ્ઞાન,
 આજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, મેધા, દૃષ્ટિ, ધૃતિ, મતિ, મનીષા, જૂતિ,
 સ્મૃતિ, સંકલ્પ, ક્રતુ, અસુ, કામ અને વશ એ સઘળાંએ પ્રજ્ઞાનનાં
 નામો છે.” આ પ્રમાણે પૂર્વ પ્રકરણમાં પ્રજ્ઞાન શબ્દના અર્થને કહી
 બ્રહ્મશબ્દનો અર્થ ત્યાંજ કહ્યો છે. જેમ કે;—આ બ્રહ્મા, આ ઈન્દ્ર, આ
 પ્રજાપતિ, આ સઘળા દેવો, આ પાંચ મહાભૂતો પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ,
 જળ, અગ્નિ એ અને આ ક્ષુદ્ર તથા જાણે ક્ષુદ્ર પણ ન હોય તથા મહાન
 પણ ન હોય એવાં બીજો, અને બીજાં બીજાં અંડજ, જરાયુજ, સ્વેદજ,
 તથા ઉદ્ભિજ્જા પ્રાણીઓ, ઘોડા, ગાયો, પુરુષો, હાથીઓ અને જે કાંઈ
 આ જંગમ પ્રાણી, પક્ષી અને જે કાંઈ સ્થાવર (વૃક્ષ વગેરે) પ્રાણી તે
 સઘળું પ્રજ્ઞાનથી આવે છે, અને પ્રજ્ઞાનમાં રહ્યું છે. લોક પ્રજ્ઞાનથી આવે છે,

પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મે” તિ । ઉત્તમેષુ દેવાદિષુ મધ્યમેષુ મનુષ્યેષ્વધમેષ્વ-
શ્વગવાદિષુ દેહધારિષ્વાકાશાદિભૂતેષુ ચ જગજ્જન્માદિहेतुभूतं
યર્ત્કિચ ચૈતન્યમસ્તિ તદ્ બ્રહ્મેત્યર્થઃ ।

યજુર્વેદીયબૃહદારણ્યકોપનિષદઃ પ્રથમાધ્યાયસ્થચતુર્થ-
બ્રાહ્મણે—“અહં બ્રહ્માસ્મિ” इति महावाक्यम् । स्वभावतः परि-
पूर्णो देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नोऽविद्याकल्पितजगति शमादि-
साधनसंपन्नत्वेन विद्याप्राप्तियोग्ये श्रवणाद्यनुष्ठानवति मनुष्य-
शरीरे सूक्ष्मशरीरस्य साक्षितया स्थित्वा प्रकाशमानः परमात्मा-
ऽहंपदेन लक्षणया प्रोच्यते । अत्र ब्रह्मशब्देन च देशकालव-
स्त्वपरिच्छिन्नः परिपूर्णः परमात्मा लक्षणयोच्यते । अस्मिन्वा-

પ્રજ્ઞાન પ્રતિષ્ઠા (આધાર) છે, અને પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે. ઉત્તમ દેવ વગેરેમાં,
મધ્યમ મનુષ્યોમાં, અધમ ધોડા, ગાય વગેરે પ્રાણીઓમાં, તથા આકાશ
વગેરે ભૂતોમાં જગતનાં જન્મ વગેરેના કારણભૂત જે કાંઈ ચૈતન્ય છે
તે બ્રહ્મ છે એ અર્થ છે.

યજુર્વેદના બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પહેલા અધ્યાયના ચોથા બ્રાહ્મ-
ણમાં—અહં બ્રહ્માસ્મિ (હું બ્રહ્મ છું) એ મહાવાક્ય છે. સ્વભાવથી
પરિપૂર્ણ, દેશ, કાળ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદ વગરના, અને અવિદ્યાથી
કલ્પિત જગતમાં શમ વગેરે સાધનોથી સંપન્નપણુને લીધે વિદ્યાની
પ્રાપ્તિને યોગ્ય તથા શ્રવણ વગેરેના અનુષ્ઠાનવાળા અર્થાત્ શ્રવણ વગે-
રેને કરનારા મનુષ્યશરીરમાં સાક્ષીપણથી રહી પ્રકાશતા પરમાત્માને
અહમ્પદથી લક્ષણા વડે કહેવામાં આવે છે. અહિં બ્રહ્મશબ્દથી દેશ,
કાળ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત પરિપૂર્ણ પરમાત્મા લક્ષણા વડે

કયેઽસ્મીતિપદેન મુખ્યસામાનાધિકરણ્યેન બાધસામાનાધિક-
રણ્યેન વા પદદ્વયલભ્યં જીવબ્રહ્મણોરૈક્યં સાધ્યતે । બૃહદારણ્ય-
ગતં પ્રકરણં ચૈત્યમ્—“તદાહુર્યદ્ બ્રહ્મ વિદ્યયા સર્વં ભવિષ્યન્તો
મનુષ્યા મન્યન્તે । કિમુ તદ્ બ્રહ્માવેદ્યસ્માત્તત્સર્વમભવદિતિ ।
બ્રહ્મ વા इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मा-
त्तत्सर्वमभवत् । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्त-
थर्षीणां तथा मनुष्याणाम् । तद्वैतत्पश्यन्नुषिर्वाग्भदेवः प्रतिपेदेऽहं
मनुरभवत् सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति

કહેવામાં આવે છે. આ વાક્યમાં અસ્મિ (હુ) એ પદથી મુખ્ય સામા-
નાધિકરણ્ય^૧ વડે અથવા બાધસામાનાધિકરણ્ય^૨ વડે અહમ્ અને બ્રહ્મ
એ એ પદોથી મળે એવું જીવ તથા બ્રહ્મનું એકપણું સાધવામાં આવે
છે. બૃહદારણ્યમાં આવેલું પ્રકરણ આ પ્રમાણે છે:— વિદ્યાવડે સર્વરૂપ
થવા ઇચ્છતા મનુષ્યો જેને સ્વીકારે છે તેને વિદ્વાન લોકો બ્રહ્મ કહે છે.
જેનાથી સઘળું થયું તે બ્રહ્મ શું તેણે જાણ્યું? ખરેખર આ બ્રહ્મ
સૃષ્ટિની પહેલાં હતું. ત્યારે તેણે આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું કે ‘હું’ બ્રહ્મ હુ’.
તેથી તે, તે સર્વરૂપ થયો. તેથી દેવોમાંથી જેણે જેણે બ્રહ્મ જાણ્યું તે તેજ
તેરૂપ થયો. તે પ્રમાણે ઋષિઓમાંથી તથા મનુષ્યોમાંથી જેણે જેણે
બ્રહ્મ જાણ્યું તે તેજ તેરૂપ થયો. તે એ બ્રહ્મને જોતા ઋષિ વામદેવે
સ્વીકાર્યું કે હું મનુ અને સૂર્ય હતો. તેથી આ સમયમાં પણ જે આ
જાણે કે ‘હું’ બ્રહ્મ હુ’, તે આ સઘળાંરૂપ થાય છે. તેના અકલ્યાણ

૧ જે બ્રહ્મશબ્દથી પરમાત્મા લેવામાં આવે તો મુખ્ય સામા-
નાધિકરણ્ય છે.

૨ જે બ્રહ્મશબ્દથી શબ્દ બ્રહ્મ—ઇશ્વર લેવામાં આવે તો બાધ-
સામાનાધિકરણ્ય છે.

સ રૂદ સર્વે ભવતિ તસ્ય હ ન દેવાશ્ચ નાભૂત્યા ઈશતે । આત્મા
હ્યેષાં સ ભવતિ” ઇતિ ।

સામવેદીયચ્છાન્દોગ્યોપનિષદઃ षष्ठाध्यायस्थाष्टमखण्डे
“તત્ત્વમસિ” ઇતિ મહાવાક્યમ્ । અત્ર ચ “સદેવ સોમ્યેદમગ્ર
આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ ” ઇતિ વાક્યેન સૃષ્ટેઃ પુરા નામરૂપરહિતં
સ્વગતાદિભેદશૂન્યં યત્સદ્ઘસ્તુ પ્રતિપાદિતમસ્તિ તસ્યૈવ સદ્ઘસ્તુ-
નોઽધુના સૃષ્ટિકાલેઽપિ વિચારદૃષ્ટ્યા તથાત્વમેવેતિ તત્પદેન લ-
ક્ષણયોચ્યતે । દેહેન્દ્રિયાદ્યુપલક્ષિતસ્થૂલાદિશરીરત્રયપ્રકાશકતયા
તદ્વિલક્ષણં શ્રવણાદ્યનુષ્ઠાનેન મહાવાક્યાર્થપ્રતિપત્તુશ્ચૈતન્યસ્ય સ્વરૂપં
ત્વંપદેન લક્ષણયા બોધ્યતે । એતદ્વાક્યસ્થાસીતિપદેન તત્ત્વમિતિ

માટે દેવતાઓ સમર્થ થતા નથી, કારણ કે તે એઓના આત્મા છે.

સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયના આઠમા ખંડમાં
તત્ત્વમસિ (તે તું છે) એ મહાવાક્ય છે. અહિં સદેવ...(હે સુપુત્ર !
સૃષ્ટિથી પહેલાં સ્વગત, સન્નતીય અને વિન્નતીય ભેદથી રહિત આ
બ્રહ્મ હવું) એ વાક્યથી સૃષ્ટિથી પહેલાં નામ તથા રૂપથી રહિત અને
સ્વગત વગેરે ભેદથી શૂન્ય એવી જે સત્ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કર્યું છે
તેજ સત્ વસ્તુનું હમણાં સૃષ્ટિના સમયમાં પણ વિચારદૃષ્ટિથી તેવા-
પણુંજ છે, એમ તત્ (તે) પદથી લક્ષણ વડે કહેવામાં આવે છે. દેહ,
ઇન્દ્રિય વગેરેથી યુક્ત સ્થૂલ વગેરે ત્રણ શરીરના પ્રકાશકપણાને લીધે
તેઓથી ભુદું, શ્રવણ વગેરે કરવાથી મહાવાક્યના અર્થને બાળુનારા
ચૈતન્યનું સ્વરૂપ ત્વમ્ (તું) પદથી લક્ષણ વડે સમજાવવામાં આવે છે.
આ વાક્યમાં રહેલા અસિ (છે) પદથી તત્ તથા ત્વમ્ એ એ પદના

પદ્મયસ્ય સામાનાધિકરણ્યેન પદાર્થદ્વયૈક્યં નિશ્ચીયતે ।

છાન્દોગ્યસ્થમિદં પ્રકરણં ચેત્યમ્ :—

સ ય ણ્ણોઽણિમૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ ભૂય એવ મા ભગવાન્વિજ્ઞાપયત્વિતિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ । યથા સોમ્ય મધુ મધુકૃતો નિસ્તિષ્ઠન્તિ નાનાત્યયાનાં વૃક્ષાણાં રસાન્સમવહારમેકતાં રસં ગમયન્તિ । તે યથા તત્ર ન વિવેકં લભન્તેઽમુષ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મ્યમુષ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મીત્યેવમેવ સ્વલુ સોમ્યેમાઃ પ્રજાઃ સતિ સંપદ્ય ન વિદુઃ સતિ સંપદ્યામહ ઇતિ । ત ઇહ વ્યાગ્રો વા સિંહો વા વૃકો

સમાનાધિકરણપણા વડે બન્ને પદાર્થની એકતાનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્માં રહેલું આ પ્રકરણ આ પ્રમાણે છે:—

જે આ અણિમા છે તેરૂપ આ સઘળું જગત્ છે. તે અણિમા સત્ય છે, તે આત્મા છે, હે શ્વેતકેતુ ! તે તું છો. શ્વેતકેતુએ ફરીને ઉદાલકને કહ્યું ‘આપ ફરી સમજવો.’ ઉદાલકે કહ્યું, બહુ સારું, હે સુપુત્ર ! જેમ કે:— હે સુપુત્ર ! મધમાખીઓ મધ બનાવે છે, અર્થાત્ જાતજાતનાં વૃક્ષોના રસોને એકઠા કરી, એકતાને એટલે એકરસપણાને પ્રાપ્ત કરાવે છે. તે રસો જે પ્રમાણે ત્યાં ‘હું’ આ વૃક્ષનો રસ છું, હું આ વૃક્ષનો રસ છું’ એમ પોતાના સ્વરૂપને બુદ્ધું બુદ્ધું સમજતો નથી, તે પ્રમાણેજ હે સુપુત્ર, આ સઘળી પ્રજાઓ બ્રહ્મને પામી ‘અમે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલ છીએ’ એમ પોતાના સ્વરૂપને સમજતી નથી. તેઓ અહિં સત્માંથી નીકળી જે જે વાધ કે સિંહ, વરૂ કે વરાહ, ફીડા કે પતંગીઆ,

વા વરાહો વા કીટો વા પતજ્ઞો વા દશ્શો વા મશ્કો વા યચ્ચદ્
 ભવન્તિ તદા ભવન્તિ । સ ય ણ્ણોઽણિમૈતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્ ॥
 इति नवमः खण्डः ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्पती-
 च्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति । ता
 यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति । एवमेव खलु
 सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छा-
 मह इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो
 वा पतज्ज्ञो वा दश्वो वा मशको वा यच्चद् भवन्ति तदा भवन्ति ।
 स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् ॥ इति दशमः खण्डः ॥

ડાંસ કે મચ્છરરૂપે જન્મે છે તે તેરૂપે રહે છે. જે આ અણિમા છે
 તેરૂપ આ સઘળું જગત છે. (૯મો ખંડ સમાપ્ત થયો.)

હે સુપુત્ર ! પૂર્વ દિશા તરફ જતી આ નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે,
 અને પશ્ચિમ દિશા તરફ જતી આ નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે. તેઓ
 એક સમુદ્રથી બીજે સમુદ્રે જાય છે. ત્યાં તેઓ સમુદ્રરૂપે થાય છે.
 તેઓ જે પ્રમાણે ત્યાં 'આ નદી હું છું', આ નદી હું છું' એમ પોતાના
 સ્વરૂપને જાણતી નથી, તે પ્રમાણેજ હે સુપુત્ર ! આ સઘળી પ્રજાઓ
 સત્ત્વાંથી નીકળી 'અમે સત્ત્વાંથી નીકળીએ છીએ' એમ પોતાના
 સ્વરૂપને જાણતી નથી. તેઓ અહિં જે જે વાઘ કે સિંહ, વરૂ કે વરાહ,
 હીડા કે પતંગીઆ, ડાંસ કે મચ્છરરૂપે જન્મે છે તે તે રૂપે રહે છે. જે
 આ અણિમા છે તેરૂપ આ સઘળું જગત છે. (૧૦મો ખંડ સમાપ્ત થયો.)

અસ્ય સોમ્ય મહતો વૃક્ષસ્ય યો મૂલેઽભ્યાહન્યાજીવન્સ-
વેદ્યો મધ્યેઽભ્યાહન્યાજીવન્સવેદ્યોઽગ્રેઽભ્યાહન્યાજીવન્સવેત્સ
एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ।
અસ્ય યદેકાઽ શાખાં જીવો જહાત્યથ સા શુષ્યતિ દ્વિતીયાં
જહાત્યથ સા શુષ્યતિ તૃતીયાં જહાત્યથ સા શુષ્યતિ સર્વં જહાતિ
मर्तव्यः शुष्यत्येवमेव खलु सोम्य विद्भीतिं होवाच जीवापेतं वा व
કિલેદં ધ્રિયતે ન જીવો ધ્રિયતે इति स य एषोऽणिमैतदात्म्य-
मिदं सर्वं ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥

ન્યગ્રોધફલમત આહરેતીદં ભગવતિ મિન્દીતિ મિન્નં
ભગવતિ કિમત્ર પશ્યસીત્યણ્ય ઇવેમા ધાના ભગવતિ સામ-
જ્ઞેકાં મિન્દીતિ મિન્ના ભગવતિ કિમત્ર પશ્યસીતિ ન કિંચન

હે સુપુત્ર ! આ મોટા વૃક્ષના મૂલમાં જે કોઈ પ્રહાર કરે તો તે
જીવતું સ્વે છે, મધ્યમાં જે કોઈ પ્રહાર કરે તો તે જીવતું સ્વે છે, અને
તેની ટોચમાં જે કોઈ પ્રહાર કરે તો તે જીવતું સ્વે છે. તે આ વૃક્ષ જીવંત
આત્માથી વ્યાપ્ત થઈ વારંવાર જળ પીતું અને આનંદ પામતું રહે છે.
જે જીવ આ વૃક્ષની એક શાખાને છોડે છે, તો તે સૂકાઈ જાય છે, બીજી
શાખાને છોડે છે, તો તે સૂકાઈ જાય છે, ત્રીજી શાખાને છોડે છે, તો
તે સૂકાઈ જાય છે, અને સઘળા વૃક્ષને છોડે છે તો તે સઘળું સૂકાઈ
જાય છે. ઉદાલકે કહ્યું ‘હે સુપુત્ર ! એ પ્રમાણેજ નાણું કે જીવથી રહિત
થયેલું આ શરીર મરે છે, પણ જીવ મરતો નથી. જે આ અણિમા છે
તેણે આ સઘળું જગત્ છે. (૧૧મો ખંડ સમાપ્ત થયો.)

ઉદાલકે શ્વેતકેતુને કહ્યું કે ‘અહિં વડનો ટેટો લાવ.’ શ્વેતકેતુએ
કહ્યું કે ‘હે ભગવાન ! આ હું વડનો ટેટો લાવ્યો.’ ઉદાલકે કહ્યું કે
‘વડનો ટેટોને તોડ.’ શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે ‘હે ભગવાન ! મેં વડનો ટેટોને
તોડ્યો છે.’ ઉદાલકે કહ્યું કે ‘તું આમાં શું જુએ છે ?’ શ્વેતકેતુએ

ભગવત્તિ । તત્ત્વોવાચ યં વૈ સોમ્યૈતમ્પિમાનં ન નિમાલયસ
 એતસ્ય વૈ સોમ્યૈષોઽગ્નિમ્ન એવં મહાન્યગ્રોધસ્તિષ્ઠતિ । શ્રદ્ધત્સ્વ
 સોમ્યેતિ । સ ય ઇષોઽગ્નિમૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં ॥ ઇતિ
 દ્વાદશઃ સ્વઙ્કઃ ॥

લવણમેતદુદકેઽવધાયાથ મા પ્રાતરુપસીદથા ઇતિ સ હ તથા
 ચકાર તત્ત્વોવાચ યદ્દોષા લવણમુદકેઽવાધા અન્ન તદાહરેતિ
 તદ્વાવમૃશ્ય ન વિવેદ યથા વિલીનમેવાજ્ઞાસ્યાન્તાદાચામેતિ
 કથમિતિ લવણમિતિ મધ્યાદાચામેતિ કથમિતિ લવણમિત્યન્તા-
 દાચામેતિ કથમિતિ લવણમિત્યભિપ્રાશ્યૈનદથ મોપસીદથા ઇતિ

કહ્યું કે ‘હે ભગવાન! હું આમાં આ ઝીણા દાણા નેઉં છું.’ ઉદાલકે
 કહ્યું કે ‘હે શ્વેતકેતુ! આ દાણામાંના એક દાણાને તોડ.’ શ્વેતકેતુએ
 કહ્યું કે ‘હે ભગવાન! મેં એક દાણો તોડ્યો છે.’ ઉદાલકે કહ્યું કે ‘તું
 આમાં શું બુઝે છે?’ શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે ‘હે ભગવાન! હું આમાં કશું
 નેતો નથી.’ ઉદાલકે તેને કહ્યું કે ‘હે સુપુત્ર! જે આ અણુપણાને તું
 નેતો નથી તે અણુપણામાંથી આ મહાન્ વડનું ઝાડ આ પ્રમાણે ઉભું
 થયું છે. હે સુપુત્ર! આમાં શ્રદ્ધા રાખ. તે જે આ અણુપણું છે તે-
 રૂપ આ સધળું છે.’ (૧૨મો ખંડ સમાપ્ત થયો.)

ઉદાલકે શ્વેતકેતુને કહ્યું કે ‘આ મીઠાને જળમાં નાખી તું મારી
 પાસે સવારે આવજે.’ શ્વેતકેતુએ તેમ કયું. ઉદાલકે તેને કહ્યું કે ‘હે
 શ્વેતકેતુ! તેં હાથવડે જે મીઠું જળમાં નાખ્યું છે તે લઇ લે.’ શ્વેત-
 કેતુએ પાણીમાં હાથવડે સ્પર્શ કરતાં મીઠું મેળવ્યું નહિ, કારણ કે તે
 તેમાં ઓગળી ગયું હતું. ઉદાલકે કહ્યું કે ‘જળના અંત ભાગમાંથી
 તેનું આચમન કર.’ શ્વેતકેતુએ જળનું આચમન કર્યા પછી ઉદાલકે

તદ્ તથા ચકાર તચ્છશ્વત્સંવર્તતે તદ્ હોવાચાત્ર વાવ કિલ
સત્સોમ્ય ન નિભાલયસેઽત્રૈવ કિલેતિ સ ય ણ્ણોઽનિમૈતદાત્મ્ય-
મિદં સર્વં ॥ ઇતિ ત્રયોદશઃ સ્વર્ણઃ ॥

યથા સોમ્ય પુરુષં ગન્ધારેભ્યોઽભિનદ્વાક્ષમાનીય તં તતો-
તિજને વિમૃજેત્સ યથા તત્ર પ્રાહ્ વોદહ્ વાધરાહ્ વા પ્રત્યહ્
વા પ્રધમાયીતાભિનદ્વાક્ષ આનીતોઽભિનદ્વાક્ષો વિમૃષ્ટઃ । તસ્ય યથા-
ભિનહનં પ્રમુચ્ય પ્રબ્રૂયાદેતાં દિશં ગન્ધારા एतां દિશં વ્રજેતિ સ

પૂછ્યું કે ‘જળ કેવું છે?’ શ્વેતકેતુએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘જળ ખાંડ છે.’
પછી ઉદાલકે કહ્યું કે ‘જળના મધ્ય ભાગમાંથી તેનું આચમન કર.’
શ્વેતકેતુએ જળનું આચમન કર્યા પછી ઉદાલકે પૂછ્યું કે ‘જળ કેવું છે?’
શ્વેતકેતુએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘જળ ખાંડ છે.’ ઉદાલકે કહ્યું કે ‘જળના
અંત ભાગમાંથી ફરી તેનું આચમન કર.’ શ્વેતકેતુએ જળનું આચમન
કર્યા પછી ઉદાલકે પૂછ્યું કે ‘જળ કેવું છે?’ શ્વેતકેતુએ ઉત્તર આપ્યો કે
‘જળ ખાંડ છે.’ પછી ઉદાલકે શ્વેતકેતુને કહ્યું કે ‘તું આ જળનું
હમેશાં પ્રાશન (ભક્ષણ-પાન) કરી મારી પાસે આવજે.’ શ્વેતકેતુએ તેમ
કર્યું. તે પાણી હમેશાં ખાંડ હતું. ઉદાલકે તેને કહ્યું કે ‘હે સુપુત્ર !
મીઠું અહિંજ હોવા છતાં પણ તું જેમ તેને જોતો નથી, તેમ આત્મા
પણ અહિંજ છે, પણ સર્વના જોવામાં આવતો નથી. તે જે આ
અણિમા છે તેરૂપ આ સઘળું છે.’ (૧૩મો ખંડ સન્માપ્ત થયો.)

ઉદાલકે શ્વેતકેતુને કહ્યું કે “હે સુપુત્ર ! જેમ કોઈ પુરૂષને આંખે પાટો
ખાંધી ગંધાર દેશમાંથી લાવી મનુષ્ય વગરના સ્થાનમાં છૂટો મૂકી દેવામાં
આવે તો આંખે પાટો ખાંધી લાવવામાં આવેલો તથા આંખે પાટો ખાંધી
છોડી મૂકવામાં આવેલો તે પુરૂષ પૂર્વમાં કે ઉત્તરમાં, દક્ષિણમાં કે પશ્ચિ-

પુરુષઃ સોમ્યોત દ્વસ્તગૃહીતમાનયન્ત્યપહાર્ષીત્સ્તેયમકાર્ષીત્પરશુમસ્મૈ તપતેતિ સ યદિ તસ્ય કર્તા ભવતિ તત્ત એવાનૃત-
માત્માનં કુરુતે સોઽનૃતાભિસન્ધોઽનૃતેનાત્માનમન્તર્ધાય પરશું
તપ્તં પ્રતિગૃહ્ણતિ સ દદ્ધતેઽથ દ્વન્યતે । અથ યદિ તસ્યાકર્તા
ભવતિ તત્ત એવ સત્યમાત્માનં કુરુતે સત્યાભિસન્ધઃ સત્યેના-
ત્માનમન્તર્ધાય પરશું તપ્તં પ્રતિગૃહ્ણતિ સ ન દદ્ધતેઽથ મુચ્યતે ।
સ યથા તત્ર નાદાહ્વૈતૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વ-
મસિ શ્વેતકેતો ઇતિ તદ્દાસ્ય વિજ્ઞાવિતિ વિજ્ઞાવિતિ ॥ ઇતિ
ષોડશઃ સ્વઙ્કઃ ॥

ઉદાહરકે શ્વેતકેતુને કહ્યું કે “હે સુપુત્ર ! કોઈ પુરુષે સ્ત્રી વગેરેનું
અપહરણ કર્યું તથા ચોરી કરી, તેથી તેને હાથમાં પકડી માણસો લાવે છે,
અને કહે છે કે ‘આને માટે કોહાડો તપાવો.’ જે તે અપરાધનો કરનાર
હોય છે તો તેથી તે પોતાના આત્માને જુદો કરે છે. તે ખોટા ઉદ્દેશવાળો
અસત્યથી પોતાને ઢાંકી તપેલો કોહાડો હાથમાં લે છે, તે દાઝી જાય છે,
અને ત્યાર પછી તેને હણવામાં આવે છે. જે તે અપરાધનો કરનાર
હોતો નથી, તો તેથીજ તે પોતાના આત્માને સાચો કરે છે. તે
સાચા ઉદ્દેશવાળો સત્યથી પોતાને ઢાંકી તપેલો કોહાડો હાથમાં લે છે,
તે દાઝતો નથી, અને ત્યાર પછી તેને છૂટા કરવામાં આવે છે. ત્યાં જે
પ્રકારે તેને દઝાડવામાં ન આવ્યો તે પ્રકારરૂપ આ સદ્ગુણ છે. તે
સત્ય છે, તે આત્મા છે. હે શ્વેતકેતુ, તે તું છો.” આ બાબતના તે
તત્ત્વને શ્વેતકેતુએ જાણ્યું, શ્વેતકેતુએ જાણ્યું. (૧૬મો અંક સમાપ્ત થયો.)

અથર્વવેદીયમ્ “ અયમાત્મા બ્રહ્મ ” ઇતિ મહાવાક્યમ્ ।
 અત્ર ચ ‘અયમ્’ ઇતિ પદેન સ્વપ્રકાશત્વેનાપરોક્તત્વમભિમતમ્ ।
 ‘આત્મા’ ઇતિ પદેન ચ દેહેન્દ્રિયમનઃપ્રાણાહંકારાન્તાનાં સાક્ષિ-
 તયાન્તર આત્મા ગૃહ્યતે । બ્રહ્મશબ્દેન સર્વસ્ય મિથ્યાભૂતસ્યા-
 કાશાદેરધિષ્ઠાનસ્વરૂપેણ સ્થિતં સર્વવ્યાપકં પરમં બ્રહ્માભિધીયતે ।
 યત્ર ચેદં વાક્યં તત્રત્યગ્રન્થશ્ચેત્યમ્-“ સર્વં હ્યેતદ્ બ્રહ્માયમાત્મા
 બ્રહ્મ સોઽયમાત્મેત્યાદિ”

“ સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ” ઇતિ તૈત્તિરીયમહાવાક્યેનાપિ
 બ્રહ્માવગતિર્બોધ્યા । એતસ્ય વ્યાખ્યાનં તુ પૂર્વસ્વરૂપલક્ષણકથન-
 મસ્તાવ ઉક્તમ્ ।

અથર્વવેદનું ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ (આ આત્મા બ્રહ્મ છે)’ આ
 મહાવાક્ય છે. અહિં ‘અયમ્’ એ પદથી સ્વયંપ્રકાશપણાથી અપરોક્ષ-
 પણું સ્વીકારેલું છે, ‘આત્મા’ એ પદથી દેહ, ઈન્દ્રિય, મન, પ્રાણ તથા
 અહંકાર પર્યાંતના પદાર્થોનાં સાક્ષીપણાથી અંદર રહેલા આત્માનું ગ્રહણ
 કરવામાં આવે છે. ‘બ્રહ્મ’ એ પદથી સર્વ મિથ્યાભૂત આકાશ વગેરેના
 અધિષ્ઠાનસ્વરૂપે રહેલું સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં
 આ વાક્ય છે ત્યાંના ગ્રંથ આ પ્રમાણે છે:—સર્વં.....(આ સર્વળું
 બ્રહ્મ છે), અયમાત્મા...(આ આત્મા બ્રહ્મ છે), સોઽય.....(તે આ
 આત્મા છે ઇત્યાદિ).

સત્યં.....(બ્રહ્મ સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, તથા અનંત છે) એ તૈત્તિરીય
 ઉપનિષદના મહાવાક્યથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બાળવી. આ વાક્યનું
 વ્યાખ્યાન તો બ્રહ્મના પહેલા સ્વરૂપલક્ષણના કથનના પ્રકરણમાં કહ્યું છે.

નનુ મહાવાક્યજન્યં બ્રહ્માપારોક્ષ્યમિતિ ભવતાઙ્ગીક્રિયતે
તન્ન યુક્તં સર્વત્ર શબ્દસ્ય પરોક્ષજ્ઞાનજનકત્વદર્શનાત્ । શબ્દ-
સ્યાપરોક્ષજ્ઞાનજનકત્વં કુત્રાપિ ન દૃષ્ટં ન શ્રુતં ચેતિ ચેદુચ્યતે ।
યથા લોકે દેવતાદિચક્ષુઃ સ્વતઃ એવ સ્વકીયપરકીયપ્રતિબિ-
મ્બાનુભવજનનાસમર્થમપિ પ્રતિબિમ્બગ્રાહકદર્પણાદ્યનુગૃહીતં
સત્પ્રતિબિમ્બાનુભવમુત્પાદયતિ યથા વા પૂર્વમીમાંસાદિશાસ્ત્રા-
નુજ્ઞાપિતાગ્ન્યાધાનાદિજન્યસંસ્કારરહિતાગ્ન્યધિકરણકો હોમો
નાપૂર્વં જનયતિ કિંતુ શાસ્ત્રીયસંસ્કારવિશિષ્ટાગ્ન્યધિકરણક-
હોમ એવાપૂર્વમુત્પાદયતિ । તથૈવ પ્રકૃતેઽપિ ન કેવલઃ શબ્દો
વસ્તુમાક્ષાત્કારે કરણં કિંતુ પ્રકૃતવસ્તુવોધકશાસ્ત્રશ્રવણ-

(પૂ૦) “ મહાવાક્યથી બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, એ તમે
સ્વીકારો છો એ યોગ્ય નથી; કારણ કે સર્વ સ્થળે શબ્દનું પરોક્ષ જ્ઞાનને
ઉત્પન્ન કરનારપણું જોવામાં આવે છે. શબ્દનું અપરોક્ષ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન
કરનારપણું ક્યાંય પણ જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી” એમ
જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે જેમ લોકમાં
દેવદત્ત વગેરેનું નેત્ર પોતાની મેજેજ પોતાના તથા પારકા પ્રતિબિંબને
અનુભવ કરાવવા સમર્થ નથી, પરંતુ પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરનાર આરસી
વગેરેની મદદવાળું થઈ પ્રતિબિંબને અનુભવ કરાવે છે, અથવા તો પૂર્વ-
મીમાંસા વગેરે શાસ્ત્રોએ અનુજ્ઞા આપેલા અગ્ન્યાધાન વગેરેથી ઉત્પન્ન
થયેલા સંસ્કારથી રહિત અગ્નિમાં કરેલો હોમ અપૂર્વ (ધર્મ)ને ઉત્પન્ન
કરતો નથી, પરંતુ શાસ્ત્રના સંસ્કારથી યુક્ત અગ્નિમાં કરેલો હોમજ
અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ પ્રસ્તુત વિષયમાં પણ કેવળ શબ્દ વસ્તુના
સાક્ષાત્કારમાં કરણ નથી, પરંતુ પ્રસ્તુત વસ્તુને સમજાવનાર શાસ્ત્રનાં

મનનસહિતસાદરાભ્યાસજન્યસંસ્કારપ્રચયપ્રાપ્તપ્રકૃતવસ્ત્વેકાગ્રચિ-
 ત્તાનુગૃહીતઃ પ્રકૃતવસ્તુવિષયકાપરોક્ષજ્ઞાનં જનયતિ । તથા ચ
 મહાવાક્યં શ્રવણમનનાદિદ્વારા બ્રહ્માપરોક્ષજ્ઞાનં જનયતિ ।
 લોકેઽપિ “ દશમસ્ત્વમસિ ” ઇત્યાદૌ વાક્યજન્યાપરોક્ષજ્ઞાનં
 સ્વીક્રિયત ઇતિ ન શબ્દજન્યાપરોક્ષજ્ઞાને કોઽપિ વિરોધઃ ।
 તસ્માદધિષ્ઠાનાપરોક્ષજ્ઞાને સત્યધ્યસ્તપદાર્થસ્ય નિવૃત્તિઃ । યથા
 શુક્તિસાક્ષાત્કારે સતિ તદધ્યસ્તં રજતં નિવર્તતે તથૈવ તત્ત્વમ-
 સ્યાદિમહાવાક્યેન સર્વપપૃષ્ઠાધિષ્ઠાનબ્રહ્માપરોક્ષજ્ઞાને સતિ તદ-
 ધ્યસ્તનિર્વિલપપૃષ્ઠઃ સાવિદ્યો નિવર્તત ઇતિ સર્વમવદાતમ્ ॥૨॥

શ્રવણ તથા મનન સહિત આદરપૂર્વક કરેલા અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા
 સંસ્કારના ધણાપણાથી પ્રાપ્ત થયેલું જે પ્રસ્તુત વસ્તુ વિષે એકાગ્ર ચિત્ત
 તેની મદદવાળો થઈ પ્રસ્તુત વસ્તુના અપરોક્ષ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. તે
 પ્રમાણે મહાવાક્ય શ્રવણ, મનન વગેરે દ્વારા બ્રહ્મના અપરોક્ષ જ્ઞાનને
 ઉત્પન્ન કરે છે. લોકમાં પણ દશમસ્ત્વમસિ (તું દસમો છો) ઇત્યા-
 દિમાં વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલું અપરોક્ષ જ્ઞાન સ્વીકારવામાં આવે છે,
 નથી શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલા અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી.
 તેથી અધિષ્ઠાનનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થતાં અધ્યસ્ત પદાર્થની નિવૃત્તિ થાય છે.
 જેમ ધીપતો સાક્ષાત્કાર (ધીપતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) થતાં તેમાં અધ્યસ્ત થયેલું
 રૂપ ટળી જાય છે, તેમજ તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ મહાવાક્યથી સર્વ જગતના
 અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થતાં તેમાં અધ્યસ્ત થયેલું સઘળું
 જગત્ અવિદ્યાસહિત ટળી જાય છે. આ પ્રમાણે સઘળું નિઃશંક થયું છે. ૨

પુરાણો યો દેવો નિવસતિ વટેશસ્તનુભૃતાં
 હૃદમ્ભોજે દ્રષ્ટા વિદિતમહિમા સૌખ્યસદનમ્ ।
 તમારાધ્યં સિદ્ધૈઃ સુરમનુજસંસેવિતપદં
 નમામિ શ્રીનાથં ભવભગ્નહરં શ્રીવટપતિમ્ ॥૩॥

સંસારના નિયામક, સર્વજ્ઞ, પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા, તથા સુખના ધામ-
 રૂપ જે અનાદિ દેવ પ્રાણીઓના હૃદયકમળમાં વસે છે, તે સિદ્ધ લોકોએ
 આરાધના કરવા યોગ્ય, અને દેવ તેમજ મનુષ્યોથી સારી રીતે સેવા-
 શેલ ચરણકમળવાળા તથા સંસારરૂપ ભયને હરનારા લક્ષ્મીના પતિ
 શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગવાનને પ્રણામ કરું છું. ૩

ટીકા ।

પુરાણો યો દેવ इति । યો દેવો વટપતિઃ પુરાણઃ સૃષ્ટ્યુ-
 ત્પત્તેઃ પ્રાગ્વિદ્યમાનત્વેનાનાદિરિત્યર્થઃ । અત્ર ચ “સદેવ સોમ્યે-
 દમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ ” “ આત્મા વા इदમેક एवाग्र
 आसीत् । नान्यत्किंचन मिषत् ” इत्यादिश्रुतिरेव मानम् ।
 નિવસતિ વટેશસ્તનુભૃતાં હૃદમ્ભોજે इति । કારુણ્યૈકા-
 ધિવાસો વટેશો વટનાથસ્તનુભૃતાં દેહવતાં પ્રાણિનાં હૃદમ્ભોજે

ટીકા.

પુરાણો યો દેવ इति—જે સંસારના નિયામક દેવ પુરાણ છે,
 એટલે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી પહેલાં વિદ્યમાનપણાને લીધે અનાદિ છે એ
 એ અર્થ છે. અહિં સદેવ....., આત્માવા....., નાન્યત્કિંચન મિષત્
 (આત્મા સિવાય બીજું કંઈ પણ એતન ન હતું) ઇત્યાદિ શ્રુતિજ આ
 વિષયમાં પ્રમાણભૂત છે. નિવસતિ...इति—કરુણાના મુખ્ય નિવાસરૂપ
 વટેશ એટલે વટપતિ તનુભૃતામ્—દેહવાળાં પ્રાણીઓના હૃદમ્ભોજે—

હૃદયકમલવર્તિદહરાકાશે નિવસતિ સર્વાન્તર્યામિતયા તિષ્ઠતિ ।
 અત્ર ચ માનમ્—અથ યદિદમસ્મિન્બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેશ્મ
 દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશસ્તસ્મિન્યદન્તસ્તદન્વેષ્ટવ્યં તદ્વાવ વિજિ-
 જ્ઞાસિતવ્યમ્ (છાં० ૮ । ૧ । ૧) ઇતિ । “સ ય ઇષોઽન્તર્હૃદય
 આકાશસ્તસ્મિન્નયં પુરુષઃ” (તૈત્તિરીયં શિક્ષાવલ્લી અનુ० ૬)
 ઇતિ । “આવિઃ સંનિહિતં ગુદાચરં નામ મહત્પદમત્રૈતત્સમર્પિતમ્”
 (મુણ્ડકોપનિષદિ મુ० ૨ દ્વિતીયઃ खण्डः) ઇતિ । ‘તસ્મૈ સ
 હોવાચ ઇહૈવાન્તઃશરીરે સોમ્ય સ પુરુષો યસ્મિન્નેતાઃ ષોડશ કલાઃ
 પ્રભવન્તિ (પ્રશ્નોપનિષદિ પષ્ટપન્થે) ઇતિ । ‘અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુ-
 ષોઽન્તરાત્મા સદા જનાનાં હૃદયે સંનિવિષ્ટઃ’ (કઠં પષ્ટવ-

હૃદયકમલમાં રહેનારા દહરાકાશમાં નિવસતિ—સર્વાના અંતર્યામીપણુથી
 રહે છે. આ વિષયમાં અથ યદિદ...(આ બ્રહ્મના પુરમાં—શરીરમાં
 જે આ દહર એટલે હૃદયકમલરૂપ થર છે તેમાં દહર એટલે અંદરનું
 આકાશ છે, તેની અંદર જે છે તેને શોધવું નોંધએ, અને તેને જાણવું
 નોંધએ. સ ય...(તે જે આ હૃદય વિષે આકાશ છે તેમાં આ પુરુષ છે),
 આવિ...(પ્રકટ અને નજીક એવું હૃદયાકાશમાં રહેલું મહાન સ્થાન છે.
 એમાં આ જગત અધ્યસ્ત છે), તસ્મૈ...(તેણે તેને કહ્યું કે હે સુપુત્ર !
 અહિંજ શરીરની અંદર તે પુરુષ છે, જેમાં આ સોળ કળા’ ઉત્પન્ન
 થાય છે), અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ...(અંગૂઠા જેવડો પ્રત્યક્ ચૈતન્યરૂપ અંત-
 રાત્મા સદા લોકોના હૃદયમાં રહેલો છે), અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ...(ભૂત અને

૧ પ્રાણ, શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિય, મન,
 અજ્ઞ, વીર્ય, તપ, મંત્ર, કર્મ, લોક અને નામ.

હયામ્)ઈતિ ‘અહ્ગુપ્તમાત્રઃ પુરુષો મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ ઈશાનો
ભૂતભવ્યસ્ય ન તતો વિજુગુપ્સતે’ (કઠ૦ ચતુર્થવલ્લ્યાં ૧૨)
ઈતિ । ‘યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્વિજ્ઞાનાદન્તરો યં વિજ્ઞાનં ન વેદ યસ્ય
વિજ્ઞાનં શરીરં યો વિજ્ઞાનમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માન્તર્યામ્ય-
મૃતઃ’ (બૃહદારણ્યકોપનિષદિ અ૦ ૩ સપ્તમેઽન્તર્યામિબ્રાહ્મણે)
ઈતિ ચ । ભગવતા શ્રીકૃષ્ણેન ગીતાયામપ્યુક્તમ્—ઈશ્વરઃ સર્વ-
ભૂતાનાં હૃદેશેઽર્જુન તિષ્ઠતિ । આમયન્સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ
માયયા (અ૦ ૧૮ શ્લો૦ ૬૧) ઈતિ । દ્રષ્ટેતિ । સાક્ષીતિ પ્રસિ-
દ્ધોઽત એવ વિદિતમહિમેતિ । સર્વસાક્ષિત્વેન જાગ્રત્સ્વપ્ન-
સુષુપ્તિષુ સર્વવિષયપ્રકાશકત્વેન વિદિતઃ શ્રુતિસ્મૃતિપ્રસિદ્ધો
મહિમા યસ્ય સ વિદિતમહિમા ।

ભવિષ્ય વસ્તુઓનો નિયામક અંગૂઠા જેવડો પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યરૂપ આત્મા
શરીરની અંદર રહે છે, પરંતુ તે ઉપર અર્ચિ ધરતો નથી) અને
યો વિજ્ઞાને...(જે વિજ્ઞાનમાં-બુદ્ધિમાં રહે છે, જે વિજ્ઞાનના કરતાં
પ્રત્યક્ષ છે, જેને વિજ્ઞાન જાણતું નથી, જેનું વિજ્ઞાન શરીર છે, જે
અંદર રહી વિજ્ઞાનને નિયમમાં રાખે છે તે અંતર્યામી તથા અવિનાશી
તારો આત્મા છે) એ શ્રુતિઓ પ્રમાણભૂત છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં
પણ કહ્યું છે કે હે અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓને, જાણે યંત્ર ઉપર ચઢ્યાં
હોય તેમ માયાથી ભ્રમવતો ઇશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહે છે.
દ્રષ્ટેતિ—‘સાક્ષી’ એવી રીતે પ્રસિદ્ધ, આથીજ વિદિતમહિમેતિ—
જાગ્રત્, સ્વપ્ન, તથા સુષુપ્તિમાં સર્વના સાક્ષીપણાથી એટલે સર્વ
વિષયોના પ્રકાશકપણાથી જાણેલો અર્થાત્ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે
મહિમા જેનો એવો તે વિદિતમહિમા.

નનુ કોડ્યં સાક્ષી યોડન્તર્યામિત્વેન વ્યવહિયતે? ઇતિ
 ચેદત્રોચ્યતે । અન્તઃકરણોપાધ્યુપહિતચૈતન્યં સાક્ષીતિ પ્રોચ્યતે ।
 ઉપાધિત્વં ચ કાર્યાનન્વયિત્વે સતિ વ્યાવર્તકત્વે સતિ કાર્યાન્વ-
 યકાલવિદ્યમાનત્વમ્ । યથા લોહિતં સ્ફટિકમાનયેત્યાદૌ સ્ફ-
 ટિકસંનિહિતસ્ય જપાકુસુમસ્યોપાધિત્વમ્ । અત્ર ચ જપાકુસુ-
 મસ્યાનયનલક્ષણકાર્યાન્વયાભાવાત્સ્ફટિકાન્તરવ્યાવર્તકત્વાદાન-
 યનાન્વયકાલે વિદ્યમાનત્વાચ્છોપાધિલક્ષણસમન્વયઃ । નૈલ્યા-
 દાવતિવ્યાપ્તિવારણાય પ્રથમં સત્યન્તં વિશેષણમ્ । કાકવ-
 દ્ગૃહં પ્રવિશેત્યત્ર દેવદત્તપ્રવેશરૂપકાર્યાન્વયકાલે યદિ દૈવ-

(૫૦) ‘જેનો અંતર્યામીપણાથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે આ
 સાક્ષી કોણ છે?’ એમ જે શંકા કરવામાં આવે (ઉ૦) તો અહિં તેનો
 પ્રત્યુત્તર આપવામાં આવે છે:—અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય ‘સાક્ષી’
 કહેવાય છે. ઉપાધિત્વ—ઉપાધિપણું એ કાર્યમાં અન્વય પામનારપણું
 નહિ હોતાં તથા વ્યાવર્તક (ખીજાથી વ્યાવૃત્તિ કરનાર—બુદ્ધ પાડનાર)—
 પણું હોતાં કાર્યમાં અન્વય પામવાના સમયમાં વિદ્યમાનપણું છે. જેમકે:—
 ‘લાલ સ્ફટિક લાવ’ ઇત્યાદિ સ્થળે સ્ફટિકની પાસે રહેલા જસૂદના
 પુષ્પતું ઉપાધિપણું છે. અહિં જસૂદના પુષ્પનો લાવવારૂપ કાર્યમાં
 અન્વય નહિ હોવાથી, તેનું ખીજા સ્ફટિકથી બુદ્ધ પાડનારપણું હોવાથી
 તથા તેનું લાવવારૂપ કાર્ય વિષે સ્ફટિકનો સંબંધ થવાના સમયમાં
 વિદ્યમાનપણું હોવાથી ઉપાધિના લક્ષણનો સમન્વય થાય છે. નીલો-
 ત્પલમાનય (શ્યામ કમળ લાવ) ઇત્યાદિ સ્થળમાં નીલપણુ વગેરેમાં
 અતિવ્યાપ્તિના વારણુ માટે કાર્યાનન્વયિત્વે સતિ એ પહેલું સતિ છે
 અંતમાં જેને એવું વિશેષણ છે. કાકવદ્ગૃહં પ્રવિશ (કાગડાવાળા

યોગાદુપલક્ષણભૂતકાકસ્યાન્યત્રગમનં, કાકાન્તરસ્ય તદ્ગૃહ આગ-
મનં તદા તત્રાગતકાકસ્ય પૂર્વસ્થિતકાકવદ્ વ્યાવર્તકત્વં નાસ્તિ ।
તદા ચાગતકાકે પ્રવેશાનન્વયિન્યુપાધિત્વરહિતેઽપિ તત્રાતિવ્યા-
પ્તિવારણાય દ્વિતીયં સલ્યન્તમ્ । ઉક્તસ્થલ એવોપલક્ષણીભૂતકા-
કેઽતિવ્યાપ્તિવારણાય વિશેષ્યદલમ્ । યથા કાકવદ્ગૃહં પ્રવિશે-
ત્યત્ર પ્રવેશરૂપકાર્યાન્વયકાલે દૈવયોગાદુપલક્ષણીભૂતકાકસ્યા-
ન્યત્ર ગમને સતિ તત્રાતિવ્યાપ્તિસ્તસ્ય કાર્યાન્વયિત્વે સતિ વ્યા-
વર્તકત્વાત્ । તદતિવ્યાપ્તિવારણાય વિશેષ્યદલમ્ । एवं स्वनि-
ष्ठधर्मासंज्ञकत्वरूपमपि लक्षणान्तरम् । विशेषणत्वं च कार्या-

ધરમાં પ્રવેશ કરે) એ સ્થળે દેવદત્તાના ધરમાં પ્રવેશરૂપ કાર્યના સંબં-
ધના સમયમાં જો દૈવયોગથી ઉપલક્ષણરૂપ કાગડાનું બીજો જવું થાય
અને બીજા કાગડાનું તે ધરપર આવવાનું થાય તો ત્યારે ત્યાં નવા
આવેલા કાગડાનું પહેલાં રહેલા કાગડાની પેઠે ધરની વ્યાવૃત્તિ કરનાર-
પણું નથી. ત્યારે પ્રવેશમાં અન્વય-સંબંધ નહિ પામતા અને ઉપાધિ-
પણથી રહિત એવા પણ આવેલા તે કાગડામાં અતિવ્યાપ્તિના વારણુ
માટે વ્યાવર્તકત્વે સતિ એ બીજું સતિ છે અંતમાં જોતે એવું
વિશેષણ છે. કહેલા સ્થળમાંજ ઉપલક્ષણરૂપ પહેલા કાગડામાં અતિ-
વ્યાપ્તિના વારણુ માટે કાર્યાન્વયકાલવિચરમાનત્વમ્ એ વિશેષ્ય
અંશ છે. જેમકે:—કાકવદ્ગૃહં પ્રવિશ એ સ્થળે પ્રવેશરૂપ કાર્યમાં
સંબંધ પામવાના સમયમાં દૈવયોગથી ઉપલક્ષણરૂપ કાગડાનું બીજો
જવું થતાં ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે, કારણ કે તેનું કાર્યમાં સંબંધ પામનાર-
પણું નહિ હોતાં વ્યાવૃત્તિ કરનારપણું છે. અતિવ્યાપ્તિના વારણુ માટે

ન્વયિત્વે સતિ વ્યવર્તકત્વમ્ । નીલોત્પલમાનયેત્યાદૌ સમન્વયો
બોધ્યઃ । સાક્ષી ચાવિદ્યાનાવૃતઃ સન્સુષુપ્ત્યાદાવજ્ઞાનાદીન્પ-
કાશયતિ ।

નનુ ચૈતન્યમાત્રાવરકેનાજ્ઞાનેન કથં સાક્ષી નાવૃતો યેન
સુષુપ્તાવવિદ્યામાનં જાયતેતિ ચેદત્રેદં સમાધાનમ્ । યથા
રાહુણા સર્વાત્મનાવૃતં ચન્દ્રમણ્ડલમન્યમપ્રકાશયદ્રાહું પ્રકાશયતિ,
તથૈવ સુષુપ્તૌ સાક્ષી અવિદ્યાં પ્રકાશયતિ । અવિદ્યાન્તઃકરણત-
દ્ધર્માવભાસકં સાક્ષિચૈતન્યં વિહાયૈવાજ્ઞાનં ચૈતન્યમાવૃણોતીત્યનુ-
ભવાનુસારેણ કલ્પનાન્ન કશ્ચિદ્દોષઃ ।

વિશેષ્ય અંશ છે. એ પ્રમાણે પોતામાં રહેલા ધર્મેને બીજામાં લાગુ
પાડનારપણું એ પણ ઉપાધિનું બીજું લક્ષણ છે. વિશેષણપણું એ
કાર્યમાં સંબંધ પામનારપણું હોતાં વ્યાવૃત્તિ કરનારપણું છે. નીલોત્પ-
લમાનય ધત્યાદિ સ્થળમાં વિશેષણના આ લક્ષણનો સમન્વય જાણી
લેવો. સાક્ષી અવિદ્યાથી આવરણ નહિ પામી સુષુપ્તિ વગેરેમાં અજ્ઞાન
વગેરેનો પ્રકાશ કરે છે.

(પૂ૦) 'જેથી સુષુપ્તિમાં અવિદ્યાનું ભાન થાય છે તે સાક્ષીનું, સંપૂર્ણ ચૈત-
ન્યનું આવરણ કરનારા અજ્ઞાનથી કેમ આવરણ થતું નથી?' એવી જો શંકા
કરવામાં આવે તો અહિં આ સમાધાન છે:-(ઉ૦) જેમ રાહુથી સંપૂર્ણ
આવરણ પામેલું ચન્દ્રમંડળ બીજાનો પ્રકાશ નહિ કરતું રાહુનો પ્રકાશ
કરે છે, તેમજ સુષુપ્તિમાં સાક્ષી અવિદ્યાનો પ્રકાશ કરે છે. અવિદ્યા, અંતઃ-
કરણ, અને તેના ધર્મેના પ્રકાશક સાક્ષિચૈતન્યને છોડીનેજ અજ્ઞાન ચૈતન્યનું
આવરણ કરે છે. અનુભવને અનુસારે કલ્પના કરવાથી કોઈ પણ દોષ નથી.

સૌખ્યસદનમિતિ । સુખમેવ સૌખ્યં તસ્ય સદનમધિકર-
ણમિતિ યાવત્ । નનુ ભવન્મતે ચૈતન્યસ્ય સુખરૂપત્વાત્કથં સુખા-
ધિકરણમિતિ ચેદત્ર સોપાધિકે બ્રહ્મણિ સર્વં સંભવિશ્યતિ, યદ્વા
રાહોઃ સિરઃ, પુરુષસ્ય ચૈતન્યમિત્યાદાવિગ્રામેદે ષષ્ઠી બોધ્યા ।
તમારાધ્યં સિદ્ધૈરિતિ । સિદ્ધૈઃ કપિલાદૈરારાધનીયમુપાસ-
નીયમ્ । સુરમનુજસંસેવિતપદં સુરૈરિન્દ્રાદિભિર્મનુજૈશ્ચ કલ્યા-
ણકાઙ્ગિભિઃ સંસેવિતે પદે ચરણકમલે યસ્ય તં શ્રીનાથમિ-
ત્યાદિ પ્રાગ્વત્ ॥ ૩ ॥

સૌખ્યસદનમિતિ—સુખ એજ સૌખ્ય છે. તેનું સદન અર્થાત્
અધિકરણ. (પૂ૦) ‘તમારા મતમાં (અદ્વૈત મતમાં) ચૈતન્યનું સુખસ્વ-
રૂપણું હોવાને લીધે ચૈતન્ય સુખનું અધિકરણ કેમ હોય ?’ એવી બે
શંકા કરવામાં આવે (ઉ૦) તો અહિં ઉપાધિવાળા બ્રહ્મમાં સઘળું
સંભવશે. અથવા ‘રાહુનું મસ્તક, પુરુષનું ચૈતન્ય’ ઇત્યાદિ સ્થળે જેમ,
તેમ અહિં અભેદમાં ષષ્ઠી બાણવી. તમારાધ્યં સિદ્ધૈરિતિ—કપિલ
વગેરે સિદ્ધ લોકોએ આરાધના કરવા યોગ્ય અર્થાત્ ઉપાસના કરવા યોગ્ય.
સુરમનુજસંસેવિતપદમ્—ઇંદ્ર વગેરે દેવતાઓએ તથા કલ્યાણની
ધર્મી રાખનારા મનુષ્યોએ સારી રીતે સેવેલ છે ચરણકમલ જેના એવા
લક્ષ્મીના પતિ ઇત્યાદિ પહેલાંની પેઠે સમજી લેવું, અર્થાત્ ‘લક્ષ્મીના
પતિ શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગવાનને પ્રણામ કરું છું.’ એવા અર્થનું
આગળની પેઠે અનુસંધાન કરી લેવું. ૩

મહામોહાગારેઽતિવિપદિ ભવાઘ્નૌ નિપતિતો
 ન પશ્યામિ ત્વત્તોઽન્યદિહ શરણં મે સુખકરમ્ ।
 દયાસિન્ધો માસુદ્ધર સપદિ તસ્માચ્છરણદં
 નમામિ શ્રીનાથં ભવભયહરં શ્રીવટપતિમ્ ॥૪॥

મોટા મોહના નિવાસસ્થાનરૂપ અને અતિ વિપત્તિવાળા આ
 સંસારરૂપ સાગરમાં પડેલો હું, મને સુખ આપનારા આપ સિવાય
 ખીજા શરણને જોતો નથી; મોટે હે દયાના સાગર, તે સંસારરૂપ સાગ-
 રમાંથી મારો તરત ઉદ્ધાર કરો. હું સંસારરૂપ ભયને હરનારા લક્ષ્મીના
 પતિ શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગવાનને પ્રણામ કરું છું. ૪

ટીકા ।

મહામોહાગાર ઇતિ । મહાન્મોહો મહામોહસ્તસ્યાગાર
 આસ્પદે । મુહ વૈચિત્યે વૈચિત્યમવિવેક ઇત્યવિવેકાર્થકમુહધાતો-
 ધ્વજિ નિષ્પન્નો મોહશબ્દો વિવેકાભાવમાચ્છે । વિવેકાભાવશ્ચ
 નિત્યાનિત્યાત્માનાત્મવસ્તુનોરસંકીર્ણેન તાત્ત્વિકસ્વરૂપેણાપરિ-
 જ્ઞાનમ્ । અનિત્યે નિત્યબુદ્ધિરશુચૌ શુચિબુદ્ધિર્દુઃખે સુખ-
 બુદ્ધિરનાત્મન્યાત્મબુદ્ધિઃ । યથોક્તં ભગવતા પતઙ્ગલિના યોગ-

ટીકા.

મહામોહાગારે ઇતિ—મોટો મોહ એ મહામોહ તેના ધરરૂપ
 અર્થાત્ સ્થાનરૂપ. મુહ ધાતુનો વૈચિત્ય એ અર્થ છે. વૈચિત્ય એટલે
 અવિવેક. એ પ્રમાણે અવિવેકરૂપ અર્થવાળા મુહ ધાતુથી ઘઙ્ પ્રત્યય
 થતાં ઉત્પન્ન થયેલો મોહશબ્દ વિવેકના અભાવને કહે છે. વિવેકનો
 અભાવ એટલે નિત્ય તથા અનિત્ય એવી આત્મવસ્તુ તથા અનાત્મ-
 વસ્તુને પૃથક્પણથી યથાર્થ સ્વરૂપે ન જાણવી, જેમકે ભગવાન પતં-

સૂત્રે “ અનિત્યાશુચિદુઃસ્વાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુસ્વાત્મસ્વા-
તિરવિદ્યા” ઇતિ । તદ્ભાષ્યકૃતા ભગવતા વ્યાસેન ચેત્યં વ્યાસ્વા-
તમ્-અનિત્યે કાર્યે નિત્યસ્વાતિઃ । તદ્યથા ધ્રુવા પૃથિવી ધ્રુવા
સચન્દ્રતારકા દ્યૌઃ । અમૃતા દિવૌકસ ઇતિ તથાઽશુચૌ પરમ-
વીભત્સે કાર્યે, “સ્થાનાદ્ વીજાદુષ્ટમ્માન્નિઃસ્યન્દાન્નિધનાદપિ ।
કાયમાધેયશૌચત્વાત્પણ્ડિતા હશુચિં વિદુઃ ॥” ઇત્યશુચૌ શુચિ-
સ્વાતિર્દિશ્યતે । નવેવ શશાઙ્કલેસ્વા કમનીયેયં કન્યા મધ્વમ્-
તાવયવનિર્મિતેવ ચન્દ્રં ભિત્ત્વા નિઃસૃતેવ જ્ઞાયતે । નીલોત્પલ-

જલિએ યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે અનિત્યા.....રવિદ્યા (અનિત્ય,
અપવિત્ર. દુઃખાત્મક તથા અનાત્મભૂત પદાર્થોનિ નિત્ય, પવિત્ર, સુખા-
ત્મક તથા આત્મભૂત માનવા એ અવિદ્યા છે). તેપર ભાષ્યકાર ભગ-
વાન્ વ્યાસે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે અનિત્ય એટલે ઉત્પન્ન
થતા પદાર્થમાં નિત્યપણાનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે પૃથ્વી, આકાશ, તથા
દેવતાઓ ઉત્પન્ન થતાં છતાં પણ પૃથ્વી નિશ્ચળ છે, ચંદ્ર અને તારાઓ
સહિત આકાશ નિશ્ચળ છે, અને દેવતાઓ અમર છે, એવું જ્ઞાન થાય છે.
તેજ પ્રમાણે અપવિત્ર એટલે અત્યંત સૂચ ઉપગમે એવા અર્થાત્ સ્થા-
નથી (ગર્ભાશયથી), બીજથી (વીર્ય તથા રજથી), ઉષ્ણથી (વાત,
પિત્ત તથા કફના ટેકાથી), નિઃસ્વંદથી (પ્રસીના વગેરેના નીકળવાથી),
મરણથી અને પવિત્રપણું દાખલ કરવા યોગ્યપણું હોવાથી પડિતો
શરીરને અપવિત્ર જાણે છે એ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અપવિત્ર એવા
શરીરમાં પવિત્રપણાનું જ્ઞાન થતું જોવામાં આવે છે. નવીન ચંદ્રકળા
જેવી સુંદર આ કન્યા મધ તથા અમૃતના અવયવોથી જાણે બનાવી
હોય તથા ચંદ્રને ભેદી નીકળી હોય એવી જાણાય છે. નીલ કમલપત્રની

પત્રાયતાક્ષી હાવગર્ભાભ્યાં લોચનાભ્યાં જીવલોકમાશ્વાસયન્તીવેતિ
કસ્ય કેનાભિસંબન્ધઃ । ભવતિ ચૈવમશુચૌ શુચિવિપર્યાસપ્રત્યય
इति । एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययस्तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो व्या-
ख्यातः । तथा दुःखे सुखख्यातिं वक्ष्यति “ परिणामतापसं-
स्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ” इति ।

ખેડે વિસ્તીર્ણુ આંખોવાળી તે જાણે હાવગર્ભિત નેત્રોથી જીવલોકનું
આશ્વાસન કરતી હોય એમ દીસે છે, આવી રીતે કાનો કાની સાથે
સંબંધ છે? કાંઈનો કાંઈની સાથે સંબંધ નથી. એ પ્રમાણે અપવિત્રમાં
પવિત્રપણાનું વિરૂદ્ધ જ્ઞાન થાય છે. આથી અપુણ્યમાં પુણ્યપણાના જ્ઞાનનું,
તેમજ અનર્થમાં અર્થપણાના જ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે. તે પ્રમાણે
દુઃખમાં સુખપણાના જ્ઞાનને પરિણામ.....વિવેकिनः” એવી રીતે ભગ-

૧ કલેશ વગેરેના સ્વરૂપને જાણનાર વિવેકી પુરૂષને પરિણામ, તાપ
અને સંસ્કારરૂપ દુઃખોથી તથા સત્ત્વ, રજસ્ તથા તમસ્ એ ગુણો પર-
સ્પરથી વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા હોવાથી, સર્વ વિષયસુખ દુઃખરૂપજ
પ્રતીત થાય છે

परिणामतापसंस्कारदुःखैः એથી ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય
કાળમાં પણ દુઃખથી યુક્ત હોવાને લીધે વિષયસુખનું દુઃખરૂપપણું કહ્યું છે.
પરિણામ, તાપ અને સંસ્કાર એઓરૂપજ જે દુઃખો, તેઓથી એ
અર્થ છે. સઘળો પણ સુખનો અનુભવ રાગથી યુક્તજ છે. રાગજ પ્રથમ
પ્રકટ થઈ વિષયોની પ્રાપ્તિથી સુખરૂપે પરિણામ પામે છે. તે રાગ ક્ષણે
ક્ષણે વધતો હોવાને લીધે, તેના પોતાના વિષયની અપ્રાપ્તિને લીધે થતા
દુઃખનો પરિહાર ન કરી શકાય એમ હોવાથી તેનું દુઃખરૂપપણુંજ છે.
ભોગોમાં તૃપ્તપણાને લીધે ઈદ્રિયોની જે શાંતિ તે સુખ છે. ચંચળતાને
લીધે ઈદ્રિયોની જે અશાંતિ તે દુઃખ છે. વારંવાર વિષયોનો ઉપભોગ

તત્ર સુસ્વરૂપાતિરવિદ્યા । તથાઽનાત્મન્યાત્મરૂપાતિર્વાહ્યોપકરણેષુ
ચેતનાચેતનેષુ ભોગાધિષ્ઠાને વા શરીરે પુરુષોપકરણે વા મનસ્યના-
ત્મન્યાત્મરૂપાતિરિતિ । તથૈતદ્વોક્તમ્—“વ્યક્તમવ્યક્તં વા સત્ત્વ-
માત્મત્વેનાભિપ્રતીત્ય તસ્ય સંપદમનુનન્દત્યાત્મસંપદં મન્વા-

વાન્ પતંજલિ કહેશે. તે દુઃખમાં સુખપણાનું જ્ઞાન એ અવિદ્યા છે. તે પ્રમાણે અનાત્મામાં આત્માપણાની ખ્યાતિ એટલે ચેતન તથા અચે-
તન બહારનાં સાધનોમાં, અથવા ભોગના અધિષ્ઠાનભૂત શરીરમાં, અથવા
પુરુષના સાધનરૂપ અનાત્મભૂત મનમાં આત્માપણાનું જ્ઞાન. તે પ્રમાણે
અહિં યોગસૂત્રમાં આમ કહ્યું છે કે વ્યક્તમવ્યક્તં વા.....(ઈન્દ્રિયગોચર
કે ઈન્દ્રિયગોચર પદાર્થને આત્માપણાથી માની લઈ જે પુરુષો તેની
સંપત્તિને પોતાની સંપત્તિ જાણતાં હર્ષ પામે છે, અને તેની વિપત્તિને

કરવાથી ઈન્દ્રિયોનું તૃષ્ણાથી રહિતપણું કરી શકાય એમ નથી, કારણ
કે ભોગના અભ્યાસથી વિષયોપરના પ્રેમો વધે છે, અને ઈન્દ્રિયોનાં
વિષયો ગ્રહણ કરવાનાં સામર્થ્યો વધે છે. આ વિષયમાં ન જાતું કામઃ
કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ । હ્રવિષા કૃણવર્ત્મેવ ભૂય ણવા-
ભિવર્ધતે ॥ (વિષયતૃષ્ણા વિષયોના ઉપભોગથી શાંત થતી નથી, પરંતુ
તે તેથી, અગ્નિથી ઘીની પેઠે અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે) એ મનુસ્મૃતિનું
વચન (અ. ૨. શ્લો. ૯૪) પ્રમાણભૂત છે. તેથી દુઃખાત્મક રાગના
પરિણામપણાને લીધે વિષયસુખ પણ દુઃખજ છે, કારણ કે કાર્યનો અને
કારણનો અભેદ છે. આ પ્રમાણે વિષયસુખનું પરિણામે દુઃખપણું છે;
તથા મનુષ્ય સુખના અનુભવના સમયમાં તેથી પ્રતિકૂળ દુઃખનાં સાધ-
નોનો દ્વેષ કરે છે, તેમજ પ્રાણીઓને પીડ્યા વગર ઉપભોગ સંભવતો નથી,
તેથી પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે. ‘સઘળાં દુઃખનાં સાધનો મને પ્રાપ્ત
ન થાઓ’ એવી જાતનો સંકલ્પ દ્વેષ છે. તે સઘળાં દુઃખનાં સાધનોનો

નસ્તસ્ય વ્યાપદમનુ શોચત્યાત્મવ્યાપદં મન્વાનઃ સ સર્વોડપતિ-
 બુદ્ધઃ” ઇતિ । સોડ્યં મોહસ્તસ્ય પ્રકર્ષશ્ચ મહચ્છન્દેનોચ્યતે ।
 મહત્ત્વં ચ મોહસ્યૈતાદૃશં યત્પત્યક્ષાનુમાનાગમૈર્વિદિત્વાપિ વિષય-
 ભોગાણાં ક્ષયિષ્ણુતાં પરિણામે દુઃસ્વજનકતાં ચ તત્ર ગાઢાસક્તિ-
 વિષયિણામ્ । યથોક્તં મર્તુહરિણા—‘અજાનન્માહાત્મ્ય પતતુ

પોતાની વિપત્તિ જાણતાં ખેદ પામે છે તેઓ સઘળા અજાની છે). તે
 આ મોહ છે. તેનું અધિકપણું મહત્ત્વ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે. મોહનું
 મોટાપણું આવું છે કે વિષયભોગોના ક્ષય પામવાના સ્વભાવવાળાપણાને
 તથા પરિણામમાં દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારપણાને જાણ્યા છતાં પણ તેઓમાં
 વિષયી મનુષ્યોની ગાઢ (અત્યંત) આસક્તિ થાય છે. જેમકે ભર્તૃ-
 હરિએ કહ્યું છે કે “દીવાના માહાત્મ્યને નહિ જાણતું પતંગીઢિ દીવાના
 કાંઈ પણ પરિહાર કરી શકતો નથી. આથી સુખના અનુભવના સમયમાં
 પણ તેના વિરોધી (દુઃખનાં સાધન) પ્રત્યે દ્વેષ સર્વદા રહે છે, તેથી
 તાપનું દુઃખ સુસ્ફલીથી ટાળી શકાય એવુંજ છે. તાપ એ દ્વેષજ છે. આ
 પ્રમાણે દુઃખનાં સાધનોનો પરિહાર કરવામાં અશક્ત પુરૂષ મોહ પામે છે.
 આવી રીતે મોહના દુઃખપણાનું પણ વ્યાખ્યાન કરી લેવું. તે પ્રમાણે
 યોગભાષ્યકારે કહ્યું છે કે સર્વસ્ય દ્વેષાનુવિદ્વશ્ચેતનાચેતનસાધના-
 ધીનસ્તાપાનુભવ ઇતિ (સર્વને દ્વેષથી યુક્ત તથા ચેતન અને અચે-
 તન સાધનોને આધીન તાપનો અનુભવ હેમ છે). ત્યાં દ્વેષથી ઉત્પન્ન
 થતો કર્મોનો આશય-કર્મોની વાસના છે. સુખનાં સાધનોની માગણી
 કરતો પુરૂષ શરીરથી, વાણીથી અને મનથી ચેષ્ટા કરે છે, તેથી તે બીજા
 કોઈ હિંસર અનુગ્રહ કરે છે, અને બીજા કાંઈને પીડે છે. એ પ્રમાણે
 બીજાપર અનુગ્રહ કરવાથી અને તેને પીડવાથી ધર્મ તથા અધર્મને
 એકઠા કરે છે. તે કર્મોનો આશય લોભથી થતા મોહથી થાય છે, એમ

શલભો દીપદહને સ મીનોડપ્યજ્ઞાનાદ્ વડિશયુતમશ્રાતુ પિશિતમ્ ।
વિજાનન્તોડપ્યેતે વયમિહ વિપજ્જાલજટિલાન્ન મુશ્ચામઃ કામા-
નહઃ ગહનો મોહમહિમા ॥ (વૈ૦ શ૦ શ્લોક ૨૧) इति । या
खलु महामोहनिद्रा शास्त्राचार्यैरुपदेशवाग्निष्ठिण्डिमनादैः प्रबोध्य-
मानानामपि जीवानां न निवर्तते सेह महामोहशब्देनाभिप्रेता ।
एवंविधमहामोहस्य निवासस्थाने, अतिविपदि अतिशयिता

અગ્નિમાં ભલે પડે, અને માંસનું લાલસુ તે માછલું પણ મૂર્ખતાથી
કુંઠી (ગલ)થી યુક્ત માંસ ભલે ખાય, પરંતુ આ અમો જાણતાં છતાં
પણ આ સંસારમાં વિપત્તિઓના સમૂહથી ઘેરાયેલા એવા પણ વિષયોને
છોડતા નથી. અરેરે!! મોહનો (અજ્ઞાનનો) મહિમા ગહન છે.” શાસ્ત્રો
તથા આચાર્યોથી ઉપદેશોની વાણીરૂપ નગારાના અવાજો વડે સમજવાતા
એવા પણ જીવોની જે મોટી મોહનિદ્રા ટળતી નથી તેનેજ અહિં
‘મહામોહ’ શબ્દથી કહેવા ધારેલ છે. આવા પ્રકારના મહામોહના નિવા-
સસ્થાનરૂપ અને અતિવિપદિ—અત્યંત છે વિપત્તિ એટલે દુઃખ જેમાં

એ તાપનું દુઃખપણું કહેવાય છે. તેમજ વર્તમાન સુખનો અનુભવ,
પોતાના વિનાશના સમયમાં સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સંસ્કાર સુખના
સ્મરણને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સુખનું સ્મરણ રાગને ઉત્પન્ન કરે છે, તે
રાગ મનની, શરીરની તથા વચનની ચેષ્ટાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે
ચેષ્ટા પુણ્ય તથા અપુણ્ય કર્મોના સમૂહોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેઓ
જન્મ વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. આવી રીતે સંસ્કારનું દુઃખપણું છે. એ
પ્રમાણે તાપના તથા મોહના સંસ્કારોનું પણ વ્યાખ્યાન કરી લેવું. આ
પ્રમાણે ત્રણ કાળોમાં પણ દુઃખના સંબંધથી ત્રિવિધસુખ દુઃખજ છે,
એમ કહી સ્વરૂપથી પણ વિષયસુખના દુઃખપણાને કહે છે:—ગુણવૃત્તિ-

વિપદ્ દુઃખં યત્ર તસ્મિન્ । તત્ત્વ દુઃખં ત્રિવિધમાધ્યાત્મિકાધિભૌ-
તિકાધિદૈવિકરૂપં बोध्यम् । તત્રાધ્યાત્મિકં દુઃખં દ્વિવિધં શારીરં
માનસં ચ । તત્ર શારીરં વાતપિત્તશ્લેષ્મણાં પ્રકોપજન્યં જ્વરા-
તિસારાદિ । માનસં ચ કામક્રોધલોભમોહભયેર્વ્યાવિષાદ-
વિષયવિશેષાદર્શનાદિ । તત્ર કામ ઇષ્ટવિષયાભિલાષઃ । ક્રોધો-

એવા. તે દુઃખ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિકરૂપે ત્રણ પ્રકારનું છે. ત્યાં આધ્યાત્મિક દુઃખ શારીર તથા માનસ એ બે પ્રકારનું છે. તેમાં વાત, પિત્ત તથા કફના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્વર તથા અતિસાર વગેરે દુઃખ શારીર છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય, ધર્મ્યા, ખેદ તથા વિષયના વિશેષનું અજ્ઞાન અર્થાત્ સંશય વગેરે દુઃખ માનસ છે. ત્યાં કામ એ મનને ગમતા વિષયની ઇચ્છા છે. ક્રોધ એ અણુગમતા

વિરોધાચ્છ—સુખ, દુઃખ તથા મોહ એઓરૂપ સત્ત્વ, રજસ તથા તમસ એ ગુણો પરસ્પરથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા હોવા છતાં પણ તેઓ, જેમ તેલ, દિવેટ અને અગ્નિ દીવાનો આરંભ કરે છે, તેમ પુરૂષના ભોગમાં ઉપયોગી થાય એવાપણથી ત્રણ ગુણોવાળા એક કાર્યનો આરંભ કરે છે. ત્યાં એકની પ્રધાનતા હોવાથી, અને બીજા ગુણોની ગૌણતા હોવાથી ત્રણ ગુણોવાળા પણ કાર્યનો, કેવળ પ્રધાન ગુણને નામે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ એવી રીતે એક પણ ગુણથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. ત્યાં સુખના ઉપભોગરૂપ જ્ઞાન પણ, તેનું ઉદ્ભૂત સત્ત્વગુણના કાર્યપણું હોવા છતાં પણ અનુદ્ભૂત (અપ્રકટ) રજોગુણ તથા તમોગુણ એઓના કાર્યપણું હોવાથી, ત્રિગુણાત્મકજ છે. તેથી તેનું જેમ સુખાત્મકપણું છે, તેમ દુઃખાત્મકપણું અને ખેદાત્મકપણું પણ નક્કી છે, તે કારણથી વિવેકીને સઘળું દુઃખજ છે.

અનિષ્ટવિષયદ્વેષઃ । લોભઃ સત્યપિ ધને દાનેચ્છાયા અભાવઃ ।
મોહો હાનોપાદાનવિવેચનાસામર્થ્યમ્ । મયમનિષ્ટદર્શનજન્ય-
સ્ત્રાસઃ । ઈર્ષ્યા પરસંપદુત્કર્ષાસદિષ્ણુતા । વિષાદઃ સ્નેહાસ્પદ-
પદાર્થવિચ્છેદનિમિત્તો વ્યાકુલીભાવઃ । વિષયવિશેષાદર્શનમન-
વધારણાત્મકમનેકકોટિકં સંશયાત્મકં જ્ઞાનમ્ । એતે સર્વે
વિકારા મનસ્યેવાવિર્ભૂતાઃ સન્તો નરં દુઃસ્વયન્તિ । તન્નિવન્ધનં
દુઃસ્વં માનસમિત્યુચ્યતે । એતત્સર્વમાન્તરોપાયસાધ્યત્વાદાધ્યા-
ત્મિકં દુઃસ્વમ્ । બાહ્યોપાયસાધ્યં ચ દુઃસ્વં દ્વેષા । આધિભૌતિ-
કમાધિદૈવિકં ચ । તત્રાધિભૌતિકં મનુષ્યસરીસૃપસ્થાવરનિમિત્તમ્ ।
આધિદૈવિકં યક્ષરાક્ષસવિનાયકગ્રહાવેશમૂલકમ્ ।

વિષયપર દ્વેષ છે. લોભ એ ધન હોવા છતાં પણ દાનની ઇચ્છાનો
અભાવ છે. મોહ એ કોનો ત્યાગ કરવો તથા કોનો સ્વીકાર કરવો એ
આખતનું વિવેચન કરવામાં અસમર્થપણું છે. ભય એ નહિ ગમતા
પદાર્થના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતો ત્રાસ છે. ઇર્ષ્યા એ પરાયાં સંપત્તિ
તથા ઉત્કર્ષને નહિ સહન કરવાના સ્વભાવવાળાપણું છે. વિષાદ એ
સ્નેહના પાત્રરૂપ પદાર્થના વિયોગને લીધે થતું વ્યાકુલપણું છે. વિષયના
વિશેષનું અજ્ઞાન એ અનિશ્ચયાત્મક અનેક કોટિવાળું સંશયરૂપ જ્ઞાન છે.
એ સધળા વિકારો મનમાંજ પ્રકટ થઈ મનુષ્યને દુઃખ આપે છે. તેને
લીધે થતું દુઃખ માનસ કહેવાય છે. આ સધળું દુઃખ અંદરના ઉપા-
યથી ટળે એવું હોવાથી આધ્યાત્મિક છે. બહારના ઉપાયોથી ટળે એવું
દુઃખ આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એમ બે પ્રકારનું છે. ત્યાં મનુષ્ય,
સર્પ તથા વૃક્ષ વગેરે સ્થાવર પદાર્થોથી થતું દુઃખ આધિભૌતિક છે.
યક્ષ, રાક્ષસ, વિનાયક તથા ગ્રહનો આવેશ છે મૂલ જેવું એવું દુઃખ
આધિદૈવિક છે.

નનુ ભવતુ માનસં દુઃખમાન્તરોપાયનિવર્ત્ય, શારીરં તુ
જ્વરાદિ ન તથા । નહિ મેષજાદય આન્તરા અપિ તુ બાહ્યાઃ,
કથમાન્તરોપાયસાધ્યત્વં શારીરસ્ય દુઃસ્વસ્ય । અથ બાહ્યા અપિ
મેષજાદયઃ શરીરસંસર્ગેણાન્તરાસ્તર્હિં બાહ્યા મણિદણ્ડાદયોઽપિ
કથં નાન્તરાઃ । તેઽપિ શરીરસંસર્ગિણઃ સન્તો દુઃખં શમયન્તિ
ન યત્ર તત્ર સ્થિતા इति चेदत्रોच्यते । ઉપાયનાં બાહ્યત્વાવિશે-
ષેઽપ્યન્તઃપ્રવેશાપ્રવેશકૃતવિશેષમાદાય મેદોઽવસેયઃ । મેષ-
જાદયોઽપિ બાહ્યાસ્તથાપિ યથાન્તઃપ્રવિષ્ટાસ્તે જ્વરાદિકં શમયન્તિ
ન તથા મણિદણ્ડાદયોઽન્તઃ પ્રવિશ્ય તથા કુર્વન્ત્યપિ તુ બહિરેવ

(પૂ૦) “મનુ” દુઃખ ભલે અંદરના ઉપાયોથી ટળે એવું હો,
પરંતુ શરીરનું જ્વર વગેરે દુઃખ તો તેવું નથી, કારણ કે ઔષધ
વગેરે પદાર્થો આંતર નથી, પરંતુ બાહ્ય છે. તો શરીરના દુઃખનું
અંદરના ઉપાયોથી ટળે એવાપણું કેમ હોય? જો ‘બહારના પણ
ઔષધ વગેરે પદાર્થો શરીરના સંસર્ગથી અંદરના થાય છે’ એમ કહે-
વામાં આવે તો બહારના મણિ, દંડ વગેરે પદાર્થો પણ કેમ અંદરના
ન થાય? કારણ કે તેઓ પણ શરીરના સંસર્ગવાળા થઈ દુઃખને શાંત
કરે છે, પરંતુ જ્યાં ત્યાં રહી દુઃખને શાંત કરતા નથી” એમ જો
શંકા કરવામાં આવે (ઉ૦) તો અહિં કહેવામાં આવે છે કે શરીરના
દુઃખને ટાળનારા ઉપાયોમાં એક સરખું બાહ્ય (બહારના) પણું છે,
તોપણ શરીરની અંદર પ્રવેશ તથા અપ્રવેશને લઈને થતા વિશેષનો
સ્વીકાર કરી બાહ્ય તથા આંતરપણુના ભેદનો નિશ્ચય કરી લેવો. ઔષધ
વગેરે પણ બાહ્ય છે, તોપણ જેમ તેઓ અંદર પ્રવેશ કરીને જ્વર
વગેરેને શાંત કરે છે, તેમ મણિ, દંડ વગેરે અંદર પ્રવેશ કરીને જ્વર

સ્થિતાસ્તદ્ દુઃસ્વમપનયન્તીત્યસ્તિ વિશેષઃ । एवंविधदुःस्वमये
भवान्धौ भवः संसार एवाब्धिस्तस्मिन्नपतितः । संसारस्या-
र्णवत्वेन रूपकं पूज्यपादश्रीमच्छङ्कराचार्यैरैतरेयोपनिषदि
'ता वा एता देवता महत्यर्णवे प्रापतन्' इत्येतच्छ्रुतिव्याख्या-
वસरे સમુપવર્ણિતં તદ્વથા—“ તા એતા અગ્ન્યાદયો દેવતા
લોકપાલત્વેન સંકલ્પ્ય સૃષ્ટા ઈશ્વરેણાસ્મિન્સંસારાર્ણવે સંસાર-
સમુદ્રે મહત્યવિદ્યાકામકર્મપ્રભવદુઃસ્વોદકે તીવ્રરોગજરામૃત્યુ-
મહાગ્રાહેડનાદાવનન્તેડપારે નિરાલમ્બે વિષયેન્દ્રિયજનિતસુખલ-
વલક્ષણવિશ્રામે પદ્મેન્દ્રિયાર્થતૃષ્ણમારુતવિશ્લોભોત્થિતાનર્થશતમહોર્મૈ
મહારૌરવાદ્યનેકનિરયગતઢાહેત્યાદિકૂજિતાક્રોશનોદ્ભૂતમહારવે

વગેરેને શાંત કરતા નથી, પરંતુ બહારજ રહી તે દુઃખને ટાળે છે,
એવો ઔષધ વગેરેમાં તથા મણિ, દંડ વગેરેમાં વિશેષ છે. એવા
પ્રકારના દુઃખમય **ભવાન્ધૌ**—ભવ એટલે સંસાર. એજ સાગર, તેમાં
પડેલો. પૂજ્યપાદ શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યે એતરેય ઉપનિષદ્માં **તા વા
એતા.....**એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનના અવસરમાં સંસારનું મહાસાગ-
રપણુથી રૂપક વર્ણવ્યું છે. જેમકે—**તા એતા.....**(ઇશ્વરે લોકપાલ-
પણુથી સંકલ્પ કરી સરજેલા તે આ અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ આ
સંસારાર્ણવમાં—મહાન્ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં એટલે **મહતિ**—અવિદ્યા,
કામ તથા કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખોરૂપ જળવાળા, તીવ્ર રોગ, વૃક્ષા-
વસ્થા તથા મરણરૂપ મોટી મગરોવાળા, અનાદિ, અનંત, અપાર, આશ્રય-
સ્થાન વગરના, વિષય તથા ઇન્દ્રિયોએ ઉત્પન્ન કરેલ સુખના લેશરૂપ
વિશ્રાંતિવાળા, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની તૃષ્ણારૂપ પવને કરેલા ખળભ-
ળાટથી જન્મેલા સેંકડો અનર્થોરૂપ મોટી લહરીવાળા, મહારૌરવ વગેરે

સત્યાર્જવદાનદયાઽર્હિસાશ્વદમધૃત્યાદ્યાત્મગુણપાયેયપૂર્ણજ્ઞાનોદ્બુધે
 સત્સંગસર્વત્યાગમાર્ગે મોક્ષતીરં એતસ્મિન્મહત્યર્ણવે પ્રાપતત્પ-
 તિતવત્યઃ ” ઇતિ । એવંવિધે ભવસાગરે નિપતિતોઽહં ત્વત્તો-
 ઽન્યત્ત્વાં વિદ્યાયાપરં કિંચિદપિ મે સુસ્વકરં શરણં રક્ષકં ન
 પશ્યામિ ત્વમેવાસ્મિન્ભવસિન્ધૌ મમ સંરક્ષક ઇતિ મે નિશ્ચયઃ ।
 હે દયાસિન્ધો તસ્માદ્ ભવસાગરાન્માં સપદિ શીઘ્રમુદ્ધર ।
 મમોદ્ધારં કુરુ । દયાસિન્ધો ઇતિ સામિપ્રાયં વિશેષણમ્ ।
 બહુજન્મસુ ભગવદારાધનવૈમુખ્યરૂપમહાપરાધવત એવં શ્રુતિ-
 સ્મૃતિરૂપભગવદાજ્ઞાયાઃ સમ્યક્પાલનાભાવાદાજ્ઞામઙ્ગરૂપાપરાધ-

અનેક નરકોમાં ‘હાય, હાય’ ઇત્યાદિ ખૂબો અને ચીસોથી ઉત્પન્ન થયેલા
 મોટા કોલાહલવાળા, સત્ય, સરલતા, દાન, દયા, અહિંસા, શમ, દમ,
 ધીરજ વગેરે પોતાના ગુણોરૂપ ભાતાથી પૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ હોડીવાળા,
 સત્સંગ તથા સર્વ વસ્તુઓના ત્યાગરૂપ માર્ગવાળા અને મોક્ષરૂપ કાંઠા-
 વાળા આ મહાન્ સાગરમાં પ્રાપતન્—પડેલા છે. આવા પ્રકારના સંસાર
 રૂપ સાગરમાં પડેલો હું ત્વત્તોઽન્યત્—આપને છોડી બીજા કોઈ પણ
 મને સુખ આપનારા શરણને અર્થાત્ રક્ષકને જોતો નથી. આપજ આ
 સંસારરૂપ સમુદ્રમાં મારા સારી રીતે રક્ષણ કરનાર છો, એવો મારો
 નિશ્ચય છે. હે દયાના સાગર, તે સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી મામ્—મારો
 સપદિ—તરત ઉદ્ધર—ઉદ્ધાર કરો. દયાસિન્ધો એ અભિપ્રાયવાળું વિશે-
 ષણ છે; કારણ કે તે વિશેષણથી ધણા જન્મોમાં ભગવાન્ના આરાધનથી
 વિમુખપણાંરૂપ મોટા અપરાધવાળા, અને એ પ્રમાણે ભગવાનની શ્રુતિ
 તથા સ્મૃતિરૂપ આજ્ઞાના સંપૂર્ણ પાલનના અભાવથી આજ્ઞાના ભંગરૂપ
 અપરાધવાળા મનુષ્યનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કરવામાં ભગવાન્ની નિરતિશય-

વતશ્ચ સમુદ્ધરણે ભગવતો નિરતિશયા દયૈવ કેવલં હેતુરસ્તિ
નાન્યત્કિશ્ચિત્સાધનમિતિ સૂચનાત્ । માયામયસંસારસમુદ્રાદુદ્ધા-
રશ્ચ ભગવત્કૃપામાત્રસાધ્ય ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતેઽપ્યુક્તમ્—
“યેષાં સ एव भगवान्दययेदनन्तः सर्वात्मनाश्रितपदो यदि
निर्व्यलीकम् । ते दुस्तरामतितरन्ति च देवमायां नैषાं મમાહ-
મિતિ ધીઃ શ્વશૃગાલમ્હ્યે” ઇતિ । ગીતાયામપ્યેતદેવોક્તમ્—
“दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते
मायामेतां तरन्ति ते” ઇતિ ।

નનુ દુઃસ્વમોક્ષાય ભગવદ્ભક્તિરેવાશ્રયણીયેતિ કુતઃ? યતઃ
સુસાધ્યૈર્લૌકિકોપાયૈરપિ દુઃસ્વમોક્ષો ભવિષ્યતિ । તથા હિ જ્ઞારી-

અધિકતમ દયાળ કેવળ સાધન છે, બીજું કાંઈ સાધન નથી, એમ
સૂચ્યું છે. માયામય સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કેવળ ભગવાન્તી
કૃપાથી સાધ્ય છે, એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે “સર્વથા
નિષ્કપટ ભાવથી સેવાયેલા ચરણારવિંદવાળા તેજ અનંત ભગવાન જેઓ
ઉપર દયા કરે તેઓજ મુશ્કેલીથી તરી શકાય એવી દેવની માયાને
તરે છે; કારણ કે ભગવાન્તી દયાના પાત્રભૂત એ લોકોનેજ કુતરા અને
શિયાળના ભક્ષ્યરૂપ શરીરમાં ‘મારું અને હું’ એવી બુદ્ધિ હોતી નથી.”
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ આ બાબતજ કહી છે કે ‘ત્રણ ગુણવાળી આ
મારી માયા મુશ્કેલીથી ઉલ્લાંધન કરી શકાય એવી છે. જે લોકો મારે
શરણે આવે છે તેઓ આ માયાને તરી જાય છે.’

(પૂર્વ) ‘સારી રીતે બની શકે એવા લૌકિક ઉપાયોથી પણ દુઃખો-
માંથી છુટકારો થશે, તેથી દુઃખથી મુક્ત થવા સાડા સા માટે ભગવાન્તી
ભક્તિનોજ આશ્રય કરવો? કેમકે રોગોને ટાળવાના ઉપાયો કરવામાં

રદુઃસ્વવિનાશાય વૈધધૌરેયૈશ્ચિકિત્સાકુશલૈઃ શતશઃ સૂપાયા ઉપ-
 દિષ્ટાઃ સન્તિ । માનસસ્યાપિ દુઃસ્વસ્ય વિધ્વંસાય સુમનોહરભાર્યા-
 પાનમોજનવસ્ત્રાલંકારવિલેપનાદિસંપ્રાપ્તિઃ સુકર ઉપાયોઽસ્તિ ।
 તથૈવાધિભૌતિકઢેશસ્ય પ્રતીકારાયૌશનસકામન્દકીયનીતિશા-
 સ્ત્રાભ્યાસેન પ્રતીકારઃ કાર્યઃ । તથાધિદૈવિકં દુઃસ્વં મણિમન્ત્રૌષ-
 ધાદિના હેયમિતિ સર્વદુઃસ્વવિનાશે સતિ કિં પુનર્ભગવદારાધને-
 નેતિ चेन्મૈવમ્ । નહિ તાવત્પૂર્વોક્તોપાયેન સર્વથા દુઃસ્વોચ્છેદો
 ભવતિ । રસાયનાદિકામિનીનીતિશાસ્ત્રાભ્યાસમન્ત્રાદ્યુપાયસર્ત્ત્વે-
 ઽપિ પુરુષસ્યાધ્યાત્મિકાદેર્દુઃસ્વસ્ય નિવૃત્તેરદર્શનાત્ । તૈરુપા-
 ચૈરેકદા નિવૃત્તેઽપિ દુઃસ્વે દુઃસ્વાન્તરપુનરુદ્ભવસ્ય દુર્નિવાર-

ધુરધર વૈદ્યોએ શરીરનાં દુઃખોનો વિનાશ કરવા માટે સેંકડો સારા
 ઉપાયોનો ઉપદેશ કર્યો છે. મનના પણ દુઃખનો અત્યંત ધ્વંસ કરવા
 માટે અતિ મનોહર સ્ત્રી, પાન, ભોજન, વસ્ત્રાલંકાર, ચંદનલેપ વગે-
 રેની સારી રીતે પ્રાપ્તિ એ ઉપાય સુકર છે. તે પ્રમાણેજ આધિભૌતિક
 દુઃખને શુક્રાચાર્ય તથા કામન્દક મુનિનાં નીતિશાસ્ત્રોના અભ્યાસથી
 ટાળવાં જોઈએ. તેમજ આધિદૈવિક દુઃખનો મણિ, મંત્ર, ઔષધો
 વગેરેથી ત્યાગ કરવો જોઈએ. એવી રીતે સઘળાં દુઃખોનો વિનાશ થતાં
 ભગવાનના આરાધનની શી જરૂર છે ? એમ (ઉ૦) કહેવું નહિ, કારણ
 કે પહેલાં કહેવામાં આવેલા ઉપાયથી સર્વથા દુઃખોનો નાશ થતો નથી.
 રસાયન વગેરે, સ્ત્રી, નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, મંત્ર ઇત્યાદિ ઉપાયો હોવા
 છતાં પણ પુરૂષના આધ્યાત્મિક વગેરે દુઃખોની નિવૃત્તિ થતી જોવામાં
 આવતી નથી. તે ઉપાયોથી એક સમયે એક દુઃખ ટળતાં છતાં પણ
 બીજે સમયે બીજા દુઃખની ફરી ઉત્પત્તિનું નિવારણ થઈ શકે એમ

ત્વાચ્ચ । અત એકાન્તિકાલ્યન્તિકદુઃસ્વસમુચ્છેદાય ભગવદારા-
ધનં તત્ત્વજ્ઞાનં ચ પરમાવશ્યકમ્ ।

નનુ યાગાદિસાધનેન દુઃસ્વાભાવરૂપસ્વર્ગપ્રાપ્તૌ સત્યાં
કિમપિ દુઃસ્વં ન ભવિષ્યતિ । સ્વર્ગસ્ય ચ “ અપામ સોમમૃતા
અભૂમ ” इत्यादिश्रवणेनाक्षयत्वादितिचेन्न । આનુશ્રવિકોઽપિ
કર્મકલાપઃ પૂર્વોક્તેન તુલ્યો વર્તતેઽવિશુદ્ધિક્ષયાતિશયયુક્તત્વાત્ ।
સંસારસમુદ્રાદુદ્ધારરૂપસ્ય મહોપકારસ્ય પ્રત્યુપકારો ન મયાન્યઃ
કથિત્કર્તુ શક્યઃ કેવલં નમામિ શ્રીનાથમિત્યાદિ ॥૪॥

નથી. આથી દુઃખોના ચોક્કસ તથા તમામ નાશને માટે ભગવાનનાં
આરાધન તથા તત્ત્વજ્ઞાનની પરમ આવશ્યકતા છે.

(પૂ૦) “યત્ત વગેરે સાધનથી દુઃખના અભાવરૂપ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ
થતાં કાંઈ પણ દુઃખ રહેશે નહિ. શ્રુતિમાં અપામ સોમ.....(અમે
સોમરસનું પાન કર્યું છે, અને અમર થયા છીએ) ઇત્યાદિ કહ્યું છે,
તેથી સ્વર્ગલોક અવિનાશી છે” એમ બે શંકા કરવામાં આવે (ઉ૦)
તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે:—સ્વર્ગ ઇત્યાદિની પ્રાપ્તિ માટે કર-
વામાં આવતો કર્મોનો સમૂહ પણ પહેલાં કહેવામાં આવેલા આ લોકનાં
કર્મોના સમૂહ જેવો છે, કારણ કે તે અશુદ્ધિ, ક્ષય તથા અતિશયથી
યુક્ત છે. સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધારરૂપ મોટા ઉપકારના બદલામાં
બીજો કોઈ પ્રત્યુપકાર મારાથી કરી શકાય એમ નથી, માટે હું લક્ષ્મીના
પતિને પ્રણામ કરું છું ઇત્યાદિ પહેલાંની પેઠે સમજી લેવું, અર્થાત્
‘લક્ષ્મીના પતિ શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગવાનને પ્રણામ કરું છું’ એવા
અર્થનું આગળની પેઠે અનુસંધાન કરી લેવું. ૪

અસારે સંસારે વિકૃતિનિલયે કલેશબહુલે

રુચિં વધનન્યજ્ઞાઃ સુખમધુલવાયાન્તવિરસે ।

ત્વમેવાસ્મિન્સારો જગતિ તમહં ત્વાં રસચનં

નમામિ શ્રીનાથં ભવભયહરં શ્રીવટપતિમ્॥૫॥

૫૨૭, વિકારોના નિવાસસ્થાન, ધણા કલેશોથી વ્યાપ્ત અને પરિ-
ણામમાં રસવગરના આ સંસારમાં મૂર્ખ લોકો સુખરૂપ મધના લેશ
મોટે રૂચિ કરે છે. આ જગતમાં આપજ સારરૂપ છે. આનંદની મૂર્તિ
અને સંસારરૂપ બનને હરનારા તે આપ લક્ષ્મીના પતિ શ્રીવટપતિ
નારાયણ ભગવાનને પ્રણામ કરે છું. ૫

ટીકા ।

અસારે સંસાર इति । અસારસ્તુચ્છઃ સ્વપ્નતુલ્યઃ સંસારઃ
પ્રતિક્ષણપરિવર્તનશીલસ્તસ્મિન્ । સંસારસ્યાસારતા દોષપૂર્ણતા
ચ દેહાદિનિન્દાદ્વારા સમુપવર્ણિતા યોગવાસિષ્ઠે । તત્રાદૌ દેહ-
જુગુપ્સા યથા—“આર્દ્રાન્નતન્ત્રીગહનો વિકારી પરિપાતવાન્ ।

ટીકા.

અસારે સંસાર इति । સંસાર સ્વપ્ન જેવો અસાર એટલે
૫૨૭ છે. સંસારતિ (સારી રીતે સર્થો જાય છે) इति સંસારઃ એ
વિગ્રહ-વ્યુત્પત્તિથી ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર પામવાના સ્વભાવવાળો છે, તેમાં
યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ નામના ગ્રંથમાં દેહ વગેરેની નિન્દા દ્વારા સંસારનું
નિઃસારપણું તેમજ દોષથી પૂર્ણપણું સારી રીતે વર્ણવ્યું છે. ત્યાં પ્રથમ
દેહપર અણુગમાનું વર્ણન કર્યું છે કે—“લીલાં આંતરડારૂપ તાંત્રીથી

દેહઃ સ્ફુરતિ સંસારે સોઽપિ દુઃસ્વાય કેવલમ્ ॥ સ્તોકેનાનન્દ-
માયાતિ સ્તોકેનાયાતિ સ્વેદિતામ્ । નાસ્તિ દેહસમઃ શોચ્યો
નીચો ગુણબહિષ્કૃતઃ ॥ નસ્વોર્ણનાભિનિલયં સરમારણિતાન્તરમ્ ।
ભાઙ્ગારકારિપવન નેષ્ટું દેહગૃહં મમ ॥ મરણાવસરે કાયા જીવં
નાનુસરન્તિ યે । તેષુ તાત કૃતઘ્નેષુ કૈવાસ્થા વદ ધીમતામ્ ॥
મિથ્યાજ્ઞાનવિકારેઽસ્મિન્સ્વપ્નસંભ્રમવત્તને । કાયા સ્ફુટતરાપાયે
ક્ષણમાસ્થા ન મે દ્વિજ ॥” ઇતિ

નનુ શરીરસ્ય ન સર્વાવસ્થા દુઃસ્વરૂપા વાલ્યસ્ય રમણી-
યત્વાત્ । શ્રુત્યાપિ વાલાવસ્થાયા આનન્દબહુલત્વં પ્રતિપાદ્યતે ।

ગુચવાડા ભરેલો, વિકારોથી યુક્ત, તથા મરણવાળો આ દેહ સંસારમાં
ચલન હલન ક્રિયા કરે છે, તે પણ કેવળ દુઃખને માટેજ છે. ‘તે થોડાથી
આનંદ પામે છે, તથા થોડાથી ખેદયુક્ત થાય છે’ આથી દેહ જેવો
ખીન્ને કોઈ શોક કરવા યોગ્ય, નીચ તથા ગુણરહિત નથી. નખોરૂપ
કરોળીઆના નિવાસરૂપ, કુતરીઓના ભસવા જેવા અવાજથી યુક્ત મધ્ય
ભાગવાળું, તથા ભૂંકવા જેવા શબ્દને કરનાર વાયુવાળું દેહરૂપ ઘર મને ઘણું
નથી. હે તાત વસિષ્ઠ! મરણના અવસરમાં જે જીવને અનુસરતાં નથી,
તે કૃતઘ્ન શરીરમાં યુદ્ધિશાળી મનુષ્યોને શો વિશ્વાસ હોય? હે દ્વિજવર,
મિથ્યાજ્ઞાન (અવિદ્યા)ના વિકારરૂપ, સ્વપ્ન તેમજ ભ્રાંતિના શહેરરૂપ,
તથા અતિ સ્પષ્ટ વિનાશવાળો આ શરીરમાં મને ક્ષણવાર પણ
અદ્ધા નથી ”

(પૂ૦) “ શરીરની સઘળી અવસ્થાઓ દુઃખરૂપ નથી, કારણ કે
ખાળકપણાનું અતિ રમણીયપણું છે. શ્રુતિથી પણ આલ્યાવસ્થાના ઘણા
આનંદથી યુક્તપણાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. જેમકે તદ્યથા...

તથાહિ—“ તદ્યથા મહારાજો વા બ્રાહ્મણો વા મહાકુમારો વા અતિઘ્નીમાનન્દસ્ય ગત્વા શયીત “ઈતિ । ઇતિ ચેન્ન । તસ્યાતિ-મૂઢત્વેન દુઃસ્વરૂપત્વાત્ । અતો બાલ્યં નિન્ન્યતે—“ અશક્તિ-રાપદસ્તૃષ્ણા મૂકતા મૂઢબુદ્ધિતા । ગૃહ્ણતા લોલતા દૈન્યં સર્વં બાલ્યે પ્રવર્તતે ॥ તિર્યગ્જાતિસમારમ્ભઃ સર્વૈરેવાવધીરિતઃ । લોલો બાલસમાચારો મરણાદપિ દુઃસ્વદઃ ॥ સ્તોકેન વશમા-યાતિ સ્તોકેનૈતિ વિકારિતામ્ । અમેઘ્ય એવ રમતે બાલઃ કૌલે-યકો યથા ॥ શૈશવે ગુરુતો ભીતિર્માતૃતઃ પિતૃતસ્તથા । જનતો જ્યેષ્ઠવાલાચ્ચ શૈશવં ભયમન્દિરમ્ ॥ સકલદોષદશાવિહતાશયં શરણમપ્યવિવેકવિલાસિનઃ । ઇહ ન કસ્યચિદેવ મહામુને ભવતિ

(ચક્રવર્તી રાજા, બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરૂષ, અથવા તો ચક્રવર્તી રાજાનો પાટલી કુંવર આનંદની પરાકાષ્ઠા પામી સુવે છે) ” એમ બે કહેવામાં આવે (૭૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે કે બાલ્યાવસ્થામાં અતિ મૂઢ-પણું છે, તેથી તે દુઃખરૂપ છે. આથી બાળકપણની નિંદા કરવામાં આવે છે:—અશક્તિ, વિપત્તિઓ, તરસ, મૂંગાપણું, મૂઢ બુદ્ધિવાળાપણું, લાલચુપણું, ચપળતા અને દીનતા એ સઘળું અચપણમાં પ્રવર્તે છે. પશુ જાતિના જેવું આચરણ સર્વ લોકોએ નિંદેલું છે. ચપળ એવું બાળકોનું આચરણ મરણથી પણ વધારે દુઃખ આપનારું છે. બાળક શોડાથી વશમાં આવે છે, અને શોડાથી વિકારચુકત થાય છે, અને તે વરાહની પેઠે અપવિત્ર પદાર્થમાં રમે છે. અચપણમાં ગુરૂથી, માથી, પિતાથી, લોકોથી તથા મોટા છોકરાથી ભય હોય છે, તેથી અચપણ ભયનું ઘર છે. હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! સઘળા દોષોની અવસ્થાથી હલેલ છે અંતઃકરણ જેણે એવું તથા અવિવેકરૂપ વિલાસીના શરણરૂપ અચપણ

વાલ્યમલં પરિતુષ્ટયે ॥” ઇતિ ।

નનુ યૌવનસ્ય તુ સર્વદા વિષયસુખપદત્વાત્સુખરૂપત્વ-
મિતિ ચેન્ન । તસ્યાપિ વિવેકિનામતિદુઃસ્વરૂપત્વાત્ । તથાદિ
યોગવાસિષ્ઠે વૈરાગ્યપ્રકરણે દ્વિતીયસર્ગે—“ મહાનરકવીજેન
સંતતતન્નમદાયિના । યૌવનેન ન યે નષ્ટા નષ્ટા નાન્યેન તે જનાઃ॥
નિમેષભાસુરાકારમાલોલઘનગર્જિતમ્ । વિદ્યુત્પ્રકાશમશિવં યૌવનં
મે ન રોચતે ॥ મધુરં સ્વાદુ તિક્તં ચ દૂષણં દોષભૂષણમ્ । સુરા-
કલ્લોલસદૃશં યૌવનં મે ન રોચતે ॥ અસત્યં સત્યસંકાશમચિ-
રાદ્ધિપ્રલમ્બદમ્ । સ્વપ્નાઙ્ગનાસઙ્ગસમં યૌવનં મે ન રોચતે ॥

અહિં કાઠને પણ સંતોષ આપવા માટે પૂરતું નથી.

(પૂ૦) “ યૌવનનું તો સર્વદા વિષયસુખ આપનારપણાને લીધે
સુખરૂપપણું છે” એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કર-
વામાં આવે છે, કારણ કે વિવેકીઓને તેનું પણ અતિ દુઃખરૂપપણું
પ્રતીત થાય છે. જેમકે યોગવાસિષ્ઠમાં વૈરાગ્યના પ્રકરણ વિષે બીજા સર્ગમાં
“ મોટા નરકના બીજરૂપ તથા હમેશાં પ્રાંતિ આપનારા યૌવનથી જેઓ
નાશ પામ્યા નથી, તે લોકો બીજા કાઠથી પણ નાશ પામ્યા નથી.
ક્ષણિક તેજ્યુક્ત આકારવાળું, ચપળ મેઘની ગર્જના જેવી ખાલી
ગર્જનાવાળું, તથા વીજળીના જેવા પ્રકાશવાળું અપવિત્ર યૌવન મને
ગમતું નથી. મીઠું, સ્વાદવાળું, તીખું, દોષયુક્ત કરતું, દોષોરૂપ શણ-
ગારવાળું, અને મદિરાનાં મોજાં જેવું યૌવન મને ગમતું નથી. અસત્ય,
સત્યના જેવું, થોડા સમયમાં વિયોગ આપનાર, અને સ્વપ્નમાં થયેલા
સ્ત્રીના સમાગમ જેવું યૌવન મને ગમતું નથી. બાણના જવા પર્યંત

ઇષુપાતમાત્રં હિ સુખં દુઃસ્વભાસુરમ્ । દાહદોષપ્રદં નિત્યં યૌવનં
મે ન રોચતે ॥ આપાતમાત્રરમણં સદ્ભાવરહિતાન્તરમ્ । વેશ્યાસ્ત્રીસ-
જ્જમપ્રમુદ્યં યૌવનં મે ન રોચતે ॥ કાન્તાવિયોગજાતેન હૃદિ દુઃસ્પર્શ-
વહ્નિના । યૌવને દહ્યતે જન્તુસ્તરુદાંવાગ્નિના યથા ॥ સુનિર્મલાપિ
વિસ્તીર્ણા પાવન્યપિ હિ યૌવને । મતિઃ કલુષતામેતિ પ્રાવૃષીત્
તરક્ષિણી ॥ માનમોહાન્મદોન્મત્તં યૌવનં યોઽભિલષ્યતિ । અચિરેણ
સ દુર્બુદ્ધિઃ પશ્ચાત્તાપેન યુજ્યતે ॥” इति यौवनं निन्दितम् ।

નન્વિન્દ્રિયવિકારરાહિત્યાદ્યાર્થક્યસ્ય સુસ્વરૂપતા ભવિ-
ષ્યતીતિ चेन्न । तस्यापि दुःस्वरूपत्वात् । तथाह्युक्तं योगवा-

(ક્ષણિક) સુખ આપનારું, દુઃખોથી પ્રકાશતું, અને નિરંતર દાહરૂપ
દોષને આપનારું યૌવન મને ગમતું નથી. કેવળ ઉપરથી રમણીય, સદ્-
ભાવથી રહિત છે અંતઃકરણ જેથી એવું તથા વેશ્યા સ્ત્રીના સમાગમ
જેવું યૌવન મને ગમતું નથી. યૌવનમાં સ્ત્રીના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા
અને મુશ્કેલીથી અડકી શકાય એવા અગ્નિથી (સંતાપથી) મનુષ્યને,
દાવાનળથી જેમ વૃક્ષને બાળવામાં આવે છે, તેમ બાળવામાં આવે છે.
જેમ વર્ષાઋતુમાં નદી મેલી-ડોળી થાય છે, તેમ યુવાવસ્થામાં અત્યંત
નિર્મળ, વિસ્તીર્ણ અને પવિત્ર એવી પણ શુદ્ધિ મેલી થાય છે. જે
માન તથા મોહથી મદોન્મત્ત યુવાવસ્થાને ધ્રુવે છે, તે દુષ્ટ શુદ્ધિવાળા
મનુષ્ય થોડા સમયમાં પશ્ચાત્તાપથી યુક્ત થાય છે ” એ પ્રમાણે યુવાવ-
સ્થાની નિંદા કરવામાં આવી છે.

(પૂ૦) ‘ધ્રુવિના વિકારથી રહિતપણાને લીધે વૃદ્ધાવસ્થાનું સુખ-
રૂપપણું થશે’ એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કર-
વામાં આવે છે, કારણ કે તેનું પણ દુઃખરૂપપણું છે. જેમકે યોગવા-

સિષ્ઠે—“ શિથિલાદીર્ઘસર્વાઙ્ગં જરાજીર્ણકલેવરમ્ । સમં પश्य-
ન્તિ કામિન્યઃ પુરુષં કરમં યથા ॥ અનાયાસકર્થિન્યા
ગૃહીતે જરસા જને । પલાય્ય ગચ્છતિ પ્રજ્ઞા સપત્ન્યેવાહતાઙ્ગના ॥
દૈન્યદોષમયી દીર્ઘા હૃદિ દાહપ્રદાયિની । સર્વાપદામેકસચ્ચી
વાર્ધકે વર્ધતે સ્પૃહા ॥ કર્તવ્યં કિં મયા કઠ્ઠં પરત્રેત્યતિદારુ-
ણમ્ । અપ્રતીકારયોગ્યં હિ વર્ધતે વાર્ધકે ભયમ્ ॥ કોઽહં
વરાકઃ કિમિવ કરોમિ કથમેવ ચ । તિષ્ઠામિ મૌનમેવેતિ દીન-
તોદેતિ વાર્ધકે ॥ કથં કદા મે કિમિવ સ્વાદુ સ્યાદ્ભોજનં જનાત્ ।
ઇત્યજસ્રં જરા ચૈષા ચેતો દહતિ વાર્ધકે ” ॥ ઇતિ ।

સિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:—શિથિલ અને સંકુચિત સર્વ અંગવાળા, અને
વૃદ્ધાવસ્થાથી જાળરા શરીરવાળા મનુષ્યને કામિની સ્ત્રીઓ ઉંટ જેવો
જાણે છે. વગર શ્રમે પીડા આપનારી વૃદ્ધાવસ્થાથી મનુષ્યનું ગ્રહણ
કરવામાં આવતાં બુદ્ધિ, શોક્યથી માર પામેલી સ્ત્રીની પેઠે નાસી જતી
રહે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં દૈન્યરૂપ દોષવાળી, લાંબી, હૃદયમાં દાહ આપનારી,
અને સર્વ વિપત્તિઓની ખાસ બહેનપણીરૂપ સ્પૃહા-તૃષ્ણા વૃદ્ધિ પામે છે.
વૃદ્ધાવસ્થામાં ‘અરે હાય હાય, મારે પરલોકમાં શું કરવું?’ એમ અત્યંત
ત્રાસ આપનારો તથા ટાળવાનો ઉપાય ન કરી શકાય એવો ભય વૃદ્ધિ
પામે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ‘હું બિચારો કોણ ? શું કરું ? કેવી રીતે કરું ?
હું મૂંગોજ ઉભો છું’ એવી દીનતા ઉદય પામે છે. ‘લોકો પાસેથી મને
કેવી રીતે, ક્યારે અને કેવું સ્વાદવાળું ભોજન મળશે?’ એ પ્રમાણે
આ વૃદ્ધાવસ્થા ધરપણમાં ચિત્ત બાળે છે.

નનુ વિષયભોગપરમસાધનસ્વરૂપરમણીયરામાયા અતિસુખ-
 રૂપત્વેન સારવત્તા સંસારમ્યાસ્તિ કથમસારરૂપતોચ્યતે ?
 इति चेन्न ॥ तस्या अपि दुःखरूपत्वस्मरणात् । तथाह्युक्तम्—
 “ मांसपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे । स्नाद्यवस्थिग्रन्थि-
 शालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥ त्वङ्मांसरक्तवाष्पाम्बु
 पृथक् कृत्वा विलोचनम् । समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परिमु-
 ह्यसि ॥ इतः केशा इतो रक्तमितीयं प्रमदातनुः । किमेतया
 निन्दितया करोति विपुलाशयः ॥ केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा
 लोचनप्रियाः । दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥

(પૂ૦) “ વિષયભોગના પરમ સાધનરૂપ રમણીય સ્ત્રીના અતિ સુખરૂપપણને લીધે સંસારનું સારવાળાપણું છે, તેથી તેનું નિઃસાર રૂપવાળાપણું કેમ કહેવામાં આવે છે ?” એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, કારણ કે તે સ્ત્રીનું પણ દુઃખરૂપપણું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. જેમકે કહેવામાં આવ્યું છે કે:—
 બીડી નસો, હાડકાં તથા ગાંઠવાળી સ્ત્રીરૂપ માંસની પૂતળીના યંત્રથી હાલતા અંગરૂપ પાંજરામાં શું સાઈ છે? ચામડી, માંસ, લોહી, આંસુનું જળ, તથા નેત્ર એએને જુદાં જુદાં કરી જો તેમાં કાંઈ સુંદર પદાર્થ હોય તો તપાસી લે. શા માટે વૃથા મોહ પામે છે? ‘આ તરફ કશું છે, અને આ તરફ લોહી છે’ આ પ્રમાણે સ્ત્રીનું શરીર છે. ઉદાર અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય આ નિદેહી સ્ત્રીવડે કયા પ્રયોજનને સિદ્ધ કરે છે? કેશરૂપ કાળજીને ધારણ કરનારી, દુષ્ટ સ્પર્શવાળી, આંખને પ્રિય તથા પાપરૂપ અગ્નિની શિખારૂપ સ્ત્રીઓ મનુષ્યને ઘાસતી પેડે બાળે છે.

જ્વલતામતિદૂરેઽપિ સરસા અપિ નીરસાઃ । સ્ત્રિયો હિ નરકાગ્ની-
નામિન્ધનં ચારુ દારુણમ્ ॥ આપાતરમણીયત્વં કલપતે કેવલં
સ્ત્રિયાઃ । મન્યે તદપિ નાસ્ત્યત્ર મુને મોહૈકકારણમ્ ॥ કેશાઃ
શ્મશાનવૃક્ષેષુ યાન્તિ ચામરલેલિકામ્ । અસ્થીન્યુદુવદામાન્તિ
દિનૈરવનિમળલે ॥ પિબન્તિ પાંસવો રક્તં ક્રઞ્યાદાશ્વાપ્યને-
કશઃ । ચર્માણિ ચ શિવા ભુંક્તે સ્ત્રં યાન્તિ પ્રાણવાયવઃ ॥”
इति । तस्मादुपपन्नं हि सर्वः संसारोऽसार इति । विकृति-
निलय इति । विकृतीनां षण्णां भावविकाराणां निलये निवा-
सस्थाने । “ जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्य-
तीति षड् भावविकारा भवन्तीति वाग्व्यायणिः ” इति भगवता

સરસ-સ્તેહવાળી હોવા છતાં પણ નીરસ-રસવગરની અર્થાત્ પરમાર્થથી
શૂન્ય સ્ત્રીઓ અત્યંત દૂર એવા પણ સળગતા નરકેકાંત અગ્નિઓનું
મનગમતું લયંકર બળતણ છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. હે વસિષ્ઠ મુનિ !
મનુષ્ય સ્ત્રીનું કેવળ ઉપરથી રમણીયપણું કહ્યે છે, પરંતુ એમાં ખાસ
મોહનું કારણ તે રમણીયપણું નથી. કેટલાક દિવસ પછી શ્મશાનનાં
વૃક્ષોમાં સ્ત્રીના કેશો ચામરોની હાર બને છે, અને હાડકાં શ્મશાનભૂમિ-
પર આકાશમાંથી ખરેલાં નક્ષત્રો જેવાં લાસે છે. શ્મશાનની ધૂળ અને
હિસક પ્રાણીઓ સ્ત્રીના લોહીનું પાન કરે છે, શિયાળણો-ફિયાવડીઓ
ચામડાનું ભક્ષણ કરે છે, અને પ્રાણવાયુઓ જતા રહે છે. આથી સઘળો
સંસાર નિઃસારજ છે એ યોગ્ય છે. વિકૃતિનિલય इति—વિકૃતિ
એટલે જ ભાવવિકારોના નિલયમાં એટલે નિવાસસ્થાનમાં “ જાયતે
(ઉત્પન્ન થાય છે), અસ્તિ (છે), વર્ધતે (વધે છે), વિપરિણમતે
(પરિપાક અવસ્થાને પામે છે), અપક્ષીયતે (ઘટે છે), અને નશ્યતિ

યાસ્કેન નિરુક્તે વાઘ્યાયણ્યાચાર્યસંમતાઃ षड् ભાવવિકારા
 ઉક્તાઃ । ભાવાનાં જન્યપદાર્થાનાં षड્ વિકારા ભવન્તિ । તત્રાદૌ
 પૂર્વમવ્યક્તસ્યોત્પત્તિરૂપાઽભિવ્યક્તિર્'જાયતે' ઇત્યનેનોક્તા । તતઃ
 પરં જન્મના લબ્ધસત્તાકસ્યાસ્તિત્વવ્યપદેશઃ । તદનન્તરં વર્ધતે
 યાવદનેન વર્ધિતવ્યમ્ । પશ્ચાદ્વિપરિણમતે પરિપાકાવસ્થાં પ્રાપ્નોતિ ।
 તતશ્ચાપક્ષીયતેઽપક્ષીણો ભવતિ હ્રાસં ગચ્છતિ, તતો નશ્યતિ
 અદર્શનં પ્રાપ્નોતિ । અસ્મિન્સંસારે સર્વેષાં જન્યપદાર્થાનામેવંવિ-
 ધવિકારશીલત્વાન્ન તત્રાદરો વિવેકિનામ્ । ક્લેશબહુલ ઇતિ ।

અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઘ્યાઃ પશ્ચ ક્લેશાઃ । તદુક્તં મહ-

(નાશ પામે છે) એ છ ભાવવિકારો છે, એ વાઘ્યાયણિ આચાર્યને
 મન છે" એમ ભગવાન યાસ્કે નિરૂક્ત ગ્રંથમાં વાઘ્યાયણિ આચાર્યે
 સ્વીકારેલા છ ભાવવિકારો કહ્યા છે. ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય પદાર્થોના છ
 વિકારો છે. ત્યાં પ્રથમ અપ્રકટ પદાર્થની ઉત્પત્તિરૂપ પ્રકટતા 'જાયતે'
 એ પદ્ધતી કહી છે. તે પદ્ધતી જન્મવડે જેને હયાતી-હોવાપણું મળેલ છે
 એવા તે પદાર્થના અસ્તિપણુને કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી એ
 ન્યાંસુધી વધવું હોય ત્યાંસુધી વધે છે. પછી તે વિપરિણમતે એટલે
 પરિપાક અવસ્થાને પામે છે. ત્યાર પછી તે અપક્ષીયતે-અપક્ષીણ થાય છે
 અર્થાત્ હ્રાસ (ઘટાડો) પામે છે, અને તે પછી તે નશ્યતિ-અદર્શન
 પામે છે અર્થાત્ દેખાતો અંધ પડે છે. આ સંસારમાં સઘળા ઉત્પન્ન
 થવા યોગ્ય પદાર્થો વિકાર પામવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી વિવેકી પુરુષોને
 તેમાં પ્રેમ હોતો નથી. ક્લેશબહુલ ઇતિ । અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ,
 દ્વેષ તથા અભિનિવેશ નામના પાંચ ક્લેશો છે. મહર્ષિ પતંજલિએ તે

ર્ષિપતઙ્ગલિના સાધનપાદે “અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ
પન્ચ ક્લેશાઃ” ઇતિ । પન્ચ ક્લેશાઃ પન્ચ વિપર્યયા इत्यर्थः । તત્રા-
વિદ્યા અનિત્યાશુચિદુઃસ્વાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુસ્વાત્મસ્થિતિઃ ।
અનિત્યેષુ સ્વર્ગાદિષુ નિત્યત્વબુદ્ધિઃ । અપવિત્રેષુ શરીરાદિષુ
શુચિત્વજ્ઞાનમ્ । દુઃસ્વપ્નયેષુ વિષયેષુ સુખવિજ્ઞાનમ્ । અચેતનેષુ
બુદ્ધીન્દ્રિયશરીરાદિષુ ચેતનવિજ્ઞાનમ્ । દર્શનશક્ત્યોરભિન્નત્વેન
પ્રતીતિરસ્મિતા । દૃક્શક્તિઃ પુરુષો, દર્શનશક્તિઃ પ્રકૃતિઃ પ્રકૃ-
તિકાર્યં ચ । તયોરત્યન્તવિલક્ષણયોર્ભોક્તૃભોગ્યયોરવિવેકેનાવિ-
ભાગસંપ્રાપ્તિરસ્મિતા । અસ્મિતૈવ પુરુષસ્ય ભોગહેતુરસ્મિતયૈવાહં

પ્રમાણે સાધન પાદમાં કહ્યું છે કે અવિદ્યા.....(અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ તથા અભિનિવેશ એ પાંચ ક્લેશો છે). પાંચ ક્લેશો એટલે પાંચ વિપર્યયો એ અર્થ છે. ત્યાં અવિદ્યા એ અનિત્ય, અપવિત્ર, દુઃખાત્મક તથા અનાત્મ પદાર્થોમાં નિત્યપણાનું, પવિત્રપણાનું, સુખાત્મકપણાનું તથા આત્માપણાનું જ્ઞાન છે. સ્વર્ગ વગેરે અનિત્ય પદાર્થોમાં નિત્યપણાનું જ્ઞાન થાય છે. અપવિત્ર શરીર વગેરેમાં પવિત્રપણાનું જ્ઞાન થાય છે. દુઃસ્વપ્ન વિષયોમાં સુખાત્મકપણાનું જ્ઞાન થાય છે. બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, શરીર વગેરે ૧૭૩ પદાર્થોમાં ચેતનપણાનું જ્ઞાન થાય છે. દૃક્શક્તિ તથા દર્શનશક્તિની અભિન્નપણાથી પ્રતીતિ એ અસ્મિતા છે, દૃક્શક્તિ એ પુરુષ અર્થાત્ ભોક્તા છે, અને દર્શનશક્તિ એ પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિનું કાર્ય અર્થાત્ ભોગ્ય છે. અત્યંત વિલક્ષણ-ભિન્ન એવા ભોક્તા તથા ભોગ્ય પદાર્થોની અવિવેકવડે અપૃથક્પણાની પ્રાપ્તિ એ અસ્મિતા છે. અસ્મિતાજ પુરુષના ભોગનું કારણ છે. અસ્મિતાવડેજ ‘હું કર્તા છું’, ‘હું

કર્તાડહં ભોક્તેતિ પુરુષો મન્યતે ન તુ સ્વરૂપતઃ । સુસ્વાનુશયી
રાગઃ । દુઃસ્વાનુશયી દ્વેષઃ । સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તથાઽઽ-
રુદ્ધોઽભિનિવેશઃ । મૂર્ચ્છાનામિવ વિદુષોઽપિ વાસનાપ્રભાવેણ
મરણભયમભિનિવેશઃ । કલેશાશ્ચ પ્રસુપ્તતનુવિચ્છિન્નોદારભેદેન
ચતુર્વિધાઃ । તત્ર પ્રસુપ્ત કલેશા વિદેહાનાં પ્રકૃતિલયાનાં ચિત્તેષુ
વીજરૂપેણ વિદ્યમાનાઃ । સ્વકાર્યજનનસ્વરૂપયોગ્યત્વરૂપસામ-
ર્થ્યવિશિષ્ટાસ્તિરોહિતાઃ । યથા દુઃસ્થા દધિસંસ્કારાઃ । વિદે-
હપ્રકૃતિલયાવસ્થાવિલયે વિદેહાનામુત્તેજકવિષયોપસ્થિતિકાલે
પુનઃ કલેશા અઙ્કુરિતા ભવન્તિ । યથા પ્રસુપ્તપુરુષઃ કેનાપ્યુ-

ભોક્તા છુ” એમ પુરૂષ માને છે, પરંતુ સ્વરૂપવડે માનતો નથી. રાગ
સુખ તરફ ઢળનારો છે, સુખના સમયમાં અથવા સુખના અનુભવના
મધ્યમાં અંતઃકરણ વિષે સુખ માટે અમુક પ્રકારની સ્પૃહા એ રાગ છે.
દ્વેષ દુઃખ તરફ ઢળનાર છે. અજ્ઞની પેઠે વિદ્યાનતે પણ પોતાના પ્રવા-
હમાં ખેંચનારો મળખૂત મરણનો ભય એ અભિનિવેશ છે. મૂર્ખોને જેમ,
તેમ વિદ્યાનતે પણ વાસનાના પ્રભાવથી મરણનો ભય થાય છે, એ
અભિનિવેશ છે. પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન અને ઉદાર એવા પ્રકારથી
કલેશો ચાર પ્રકારના છે. ત્યાં પ્રકૃતિમાં લય પામેલા વિદેહ (દેહ રહિત)
મનુષ્યોનાં ચિત્તોમાં ખીજરૂપે રહેતા કલેશો પ્રસુપ્ત છે. પોતાના કાર્યને
ઉત્પન્ન કરવાનું સ્વરૂપવડે જે યોગ્યપણું તે રૂપ સામર્થ્યથી યુક્ત એવા
તે કલેશો દૂધમાં રહેલા દહિના સંસ્કારોની પેઠે તિરોભાવની દશાવાળા છે.
વિદેહ મનુષ્યોની પ્રકૃતિમાં લયરૂપ અવસ્થાનો નાશ થતાં વિદેહ મનુષ્યોના
ઉત્તોજક વિષયોની હાજરીના સમયમાં પ્રસુપ્ત કલેશો ફરીને અંકુરયુક્ત
થાય છે. જેમ સૂતેલો મનુષ્ય કોઈ પણ ઉત્તોજક પદાર્થથી જાગ્રત્ અવ-

તેજકેન પ્રવોધાવસ્થાં સંપ્રાપ્ય પુનઃ સ્વકાર્યે પ્રવર્તતે તથા વિદે-
હપ્રકૃતિલીનાનાં ક્લેશાઃ સ્વકાર્યેઽહકુરિતા ભવન્તિ । ધ્યાયિનાં
ચ વિવેકશ્યાલ્યા પ્રસંખ્યાનાગ્નિના સંદગ્ધાઃ ક્લેશાઃ પુનર્વિષય-
સંનિધિકાલેઽપિ યોગપ્રભાવેનાહકુરિતા ન ભવન્તિ । પ્રસુપ્તાશ્ચ
સ્વવિષયસંનિધિકાલેઽહકુરિતા ભવન્તિ । ધ્યાયિનાં દગ્ધક્લેશા
ન તથેતિ પ્રસુપ્તદગ્ધક્લેશયોર્વિશેષઃ ।

નન્વત્ર સિદ્ધાન્તે સર્વપદાર્થાનાં સદ્રૂપત્વેન કથં ધ્યાયિ-
ક્લેશાનાં નાશ ઇતિ ચેન્ન । ધ્યાયિક્લેશાનાં વિષયસંનિધાવપિ
યોગપ્રભાવેણ કાર્યકરત્વરૂપસામર્થ્યાભાવાત્ ।

સ્થાને પામી ફરી પોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે, તેમ વિદેહ અર્થાત્ પ્રકૃ-
તિમાં હાય પામેલા મનુષ્યોના ક્લેશો પોતાના કાર્યમાં અંકુરયુક્ત થાય છે.
ધ્યાન કરનારાઓના, વિવેકખ્યાતિવડે પ્રસંખ્યાનરૂપ અગ્નિથી સંદગ્ધ-
સારી રીતે બળેલા ક્લેશો તેા ફરી વિષયોની હાજરીના સમયમાં પણ
યોગના પ્રભાવથી અંકુરયુક્ત થતા નથી. પ્રસુપ્ત ક્લેશો પોતાના વિષ-
યની હાજરીના સમયમાં અંકુરયુક્ત થાય છે, પરંતુ ધ્યાન કરનારાઓના
દગ્ધ-બળેલા ક્લેશો તે પ્રમાણે અંકુરયુક્ત થતા નથી, એમ પ્રસુપ્ત
તથા દગ્ધ ક્લેશો વચ્ચે તફાવત છે.

(પૂ૦) “આ સિદ્ધાંતમાં સર્વ પદાર્થોનું સતરૂપપણું હોવાથી ધ્યાન
કરનારાઓના ક્લેશોનો કેમ નાશ થાય?” એમ (ઉત્તર) કહેવું નહિ;
કારણ કે વિષયો સમીપમાં હોય તોપણ યોગના પ્રભાવથી ધ્યાન કરના-
રાઓના ક્લેશોના કાર્ય કરવારૂપ સામર્થ્યનો અભાવ છે.

તનુભાવાપન્નાશ્ચ કલેશાઃ સ્વકીયપ્રતિપક્ષીભૂતતપઃસ્વાધ્યા-
યેશ્વરપ્રણિધાનરૂપક્રિયાયોગેનોપહતાઃ સૂક્ષ્મીભૂતાઃ । અથવાડ-
વિદ્યાદીનાં પશ્ચાનાં વિરોધિભૂતસમ્યગ્જ્ઞાનાદિસંભવનેન કલેશાઃ
ક્ષીણા ભવન્તિ । વિચ્છિન્નકલેશાશ્ચ કમપ્યન્તરાયં સંપ્રાપ્ય
વિચ્છિન્ના ભવન્તિ । વિચ્છિન્ન વિચ્છિન્ન પુનર્મધ્યેડન્તરાયાભાવે
આવિર્ભૂતા ભવન્તિ । તથાહિ રાગાવિર્ભાવે ક્રોધાવિર્ભાવાભાવા-
ત્તદાડદૃશ્યમાનક્રોધોડસ્તિ । અત્ર ક્રોધો વિચ્છિન્નરૂપઃ । તથૈ-
વૈકવસ્તુવિષયકોત્કટરાગઃ, અન્યવસ્તુવિષયકાનુત્કટોડદૃશ્ય-
માનરાગોડપિ વિચ્છિન્નઃ । એકવસ્તુવિષયકપુરુષરાગસ્ય સત્ત્વે-
ડન્યવિષયકરાગો નાસ્તીતિ ન મન્તવ્યમ્ । કદાપ્યેવં ન સંભ-

પોતાનાં વિરોધી તપ, સ્વાધ્યાય તથા ઇશ્વરપ્રણિધાનરૂપ ક્રિયાના
યોગથી ઉપધાત પામેલા, અને તેથીજ સૂક્ષ્મ થયેલા કલેશો તનુ છે.
અથવા અવિદ્યા વગેરે પાંચેના વિરોધીરૂપ યથાર્થ જ્ઞાન વગેરેની ઉત્પ-
ત્તિથી કલેશો ક્ષીણ થાય છે. ક્રોધ વિધ્નને પામી વિચ્છેદ (ખાંચ)
પામેલા કલેશો વિચ્છિન્ન છે. વિચ્છેદ પામી પામી વચ્ચમાં વિધ્નનો
અભાવ થતાં તેઓ પ્રકટ થાય છે. જેમકે રાગનો આવિર્ભાવ-રાગની
પ્રકટતા થતાં ક્રોધનો આવિર્ભાવનો અભાવ હોવાથી ત્યારે અદૃશ્યમાન
(જોવામાં નહિ આવતો) ક્રોધ છે. આ સ્થળે ક્રોધ વિચ્છેદ પામેલા રૂપ-
વાળો છે. તેજ પ્રમાણે એક વસ્તુમાં ઉત્કટ (અત્યંત) રાગ-પ્રેમ હોય છે,
અને બીજી વસ્તુમાં અનુત્કટ (અત્યંત નહિ એવો) અર્થાત્ જોવામાં
નહિ આવતો પણ રાગ વિચ્છિન્ન છે. એક વસ્તુમાં પુરુષનો રાગ હોય
ત્યારે બીજી વસ્તુમાં રાગ નથી, એમ નહિ માનવું. ક્રોધ દિવસ પણ
એમ સંભવતું નથી. જેમકે એક સ્ત્રીમાં રાગવાળો ચૈત્ર બીજી સ્ત્રીમાં

વતિ । યથા ચૈત્ર એકસ્ત્રીવિષયકરાગવાનન્યસ્ત્રીષુ વિરક્ત ઇતિ ન, કિંતુ એકસ્ત્રીવિષયકરાગ ઉત્કટો લબ્ધવૃત્તિરુદારઃ । અન્યત્ર ચ ભવિષ્યદ્વૃત્તિર્વિચ્છિન્ન ઇતિ ભાવઃ । ઉદારાઃ કલે-
શાશ્ચ સ્વવિષયલબ્ધવૃત્તિમત્ત્વેન હિ પ્રકાશમાનાઃ સ્વવિષ-
યતત્પરાઃ ।

નનૂદારાવસ્થાપન્ના હિ રાગાદયઃ કલેશજનકા, નતુ પ્રસુ-
પ્તાદયસ્ત્રયઃ । અતઃ કથં તેષાં હેયત્વં કલેશપદવાચ્યત્વં ચેતિ
ચેન્ન । તેષામપિ ભવિષ્યત્કાલિકોદારાવસ્થાપન્નતાસંભવેન કલે-
શત્વં હેયત્વં ચેત્યભિપ્રાયાત્ । યથાઽરણ્યસ્થદળ્ડસ્યાપિ સ્વરૂપ-

વિરક્ત—રાગ રહિત છે એમ નથી, પરંતુ તેનો રાગ એક સ્ત્રીમાં ઉત્કટ
એટલે પ્રકટ થયેલ છે વૃત્તિ જેની એવો, અર્થાત્ ઉદાર છે. બીજે
સ્થળે ભવિષ્ય (થનારી) વૃત્તિવાળો તે વિચ્છિન્ન છે એ મતલબ છે.
ઉદાર કલેશો પોતાના વિષયમાં મેળવેલી વૃત્તિવાળા હોવાથી પ્રકાશમાન
થઈ પોતાના વિષયમાં તત્પર થાય છે.

(પૂ૦) “ઉદાર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા રાગ વગેરે, કલેશોને ઉત્પન્ન
કરનાર છે, પરંતુ પ્રસુપ્ત, તનુ અને વિચ્છિન્ન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા
રાગ વગેરે, કલેશોને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. આથી પ્રસુપ્ત, તનુ અને
વિચ્છિન્ન રાગ વગેરેનું હેયપણું તથા કલેશપદથી વાચ્ય (કહેવાવા યોગ્ય)
પણું કેમ હોય?” એમ જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કર-
વામાં આવે છે; કારણ કે તે પ્રસુપ્ત, તનુ અને વિચ્છિન્ન રાગ વગેરેને
પણુ ભવિષ્યકાળમાં ઉદાર અવસ્થા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હોવાથી તેઓનું
કલેશપણું તથા હેયપણું છે, એવો અભિપ્રાય છે, જેમકે અરણ્યમાં
રહેલા ઢંડનું પણ સ્વરૂપવડે યોગ્યપણું હોવાને લીધે ઘડા વગેરે પ્રત્યે

યોગ્યત્વેન ઘટાદીનપ્રતિ કારણત્વમ્ । સર્વ એવ કલેશા અવિદ્યા-
મૂળા અન્વયવ્યતિરેકેણ વિપર્યજ્ઞાનકાલે ઉપલબ્ધા ભવન્તિ,
સમ્યગ્જ્ઞાનદ્વારા વિપર્યયજ્ઞાનનાશે નષ્ટા ભવન્તિ ।

પ્રાયેણ વિદેહપ્રકૃતિલયાનાં સુપ્તાઃ, યોગાભ્યાસિનાં તનુ-
રૂપાઃ, સંસારિણાં તુ કચિદ્વિચ્છિન્નાઃ કચિદુદારા ભવન્તિ ।
એવંવિધેઽસારે કલેશબહુલેઽન્તવિરસે આપાતરમણીયેઽપિ પરિ-
ણામે રસહીનેઽપિ સંસારેઽજ્ઞાસ્તત્ત્વજ્ઞાનરહિતા જીવાઃ સુખમધુ-
લવાય સુખરૂપમધુનો લવાય લેશાય સુખલેશસંપ્રાપ્તયે સ્ત્રિ-
વધ્નન્તિ કુર્વન્તીત્યર્થઃ । એતાદૃશેઽપિ સંસારે યા પ્રીતિસ્તત્રાજ્ઞ-

કારણપણું છે. અવિદ્યા છે મૂલ જેનું એવા સઘળા પણ કલેશોની વિપ-
ર્યયજ્ઞાનના સમયમાં અન્વય તથા વ્યતિરેકવડે પ્રાપ્તિ થાય છે, અને
યથાર્થ જ્ઞાનદ્વારા વિપર્યયજ્ઞાનનો નાશ થતાં તેઓનો નાશ થાય છે.

ધણું કરીને પ્રકૃતિમાં લય પામેલા વિદેહ મનુષ્યોના કલેશો સુપ્ત છે,
યોગાભ્યાસીઓના કલેશો તનુ છે, અને સંસારીઓના તો કલેશો ક્રોધ
સમયે વિચ્છિન્ન અને ક્રોધ સમયે ઉદાર થાય છે. આવા પ્રકારના
નિઃસાર, ધણા કલેશોવાળા, અને અંતવિરસ એટલે ઉપરથી રમણીય
પરંતુ પરિણામમાં રસરહિત એવા પણ સંસારમાં અસર એટલે તત્ત્વ-
જ્ઞાનથી રહિત જીવો **સુખમધુલવાય-સુખરૂપ મધુના લવ એટલે લેશ**
માટે અર્થાત્ સુખના લેશની પ્રાપ્તિ માટે રૂચિ એટલે પ્રીતિ વધ્નન્તિ-
કરે છે એ અર્થ છે. આવા પણ સંસારમાં જે પ્રીતિ થાય છે, તેમાં
અસપણું જ કારણ છે, એ અભિપ્રાય છે. હે ભગવાન ! આ જગત્માં
આપજ સાર એટલે સર્વત્રેષ્ઠ વસ્તુ છો. તે રસમૂર્તિ એટલે પરમાનંદ-
સ્વરૂપ આપ લક્ષ્મીના પતિને હું પ્રણામ કરું છું ઇત્યાદિ પહેલાંની પેઠે

त्वमेव हेतुरित्याशयः । हे भगवन्नस्मिञ्जगति त्वमेव सारः सर्व-
श्रेष्ठं वस्त्वसि । तं रसघनं परमानन्दस्वरूपं त्वामहं नमामि
श्रीनाथमित्यादि प्राग्वत् ॥ ५ ॥

कदाऽहं मोक्ष्येऽस्मान्निबिडतमसो बन्धनगृहात्

प्रभो संसारात्त्वच्छ्रवणमननध्यानरहितः ।

न योगं साङ्ख्यं वा कमपि सदुपायं च कलये

नमामि श्रीनाथं भवभयहरं श्रीवटपतिम् ॥ ६ ॥

हे प्रभु ! आपनां श्रवण, मनन तथा निदिध्यासनथी रहित
अवेो हुं गाढ अंधकारवाणा डेहपानाऽप आ संसारथी ड्यारे मुक्त
थयशः संसारथी मुक्त थवा भाटे योग, सांख्य डे जीने डोष्ठ सारे
उपाय भारा जेवामां आवतो नथी; भाटे हुं संसारऽप लयते डरनारा
लक्ष्मीना पति आप श्रीवटपति नारायण लगवान्ते प्रणाम डःं छुं. ६

टीका ।

कदाऽहं मोक्ष्य इति । हे प्रभो त्वच्छ्रवणमननध्यानर-
हितस्तव श्रवणमनननिदिध्यासनरूपैर्मोक्षसाधनै रहितोऽहमस्मा-

टीका.

समञ्ज लेवुं, अर्थात् 'लक्ष्मीना पति श्रीवटपति' नारायण लगवान्ते
प्रणाम डःं छुं' अवेा अर्थनुं आगणनी पेडे अनुसंधान करी लेवुं. ५

कदाऽहं मोक्ष्य इति—हे प्रभु ! आपनां श्रवण, मनन तथा
ध्यानथी रहित अर्थात् आपनां श्रवण, मनन तथा निदिध्यासनऽप
मोक्षनां साधनोथी रहित अवेा हुं आ निबिडतमसः—निजिऽ अटले

ન્નિબિંદતમસો નિબિંદં ગાઠં તમો યત્ર તાદૃશાદ્ બન્ધનગૃહાદ્વાઢા-
ન્ધકારયુક્તકારાગૃહતુલ્યાત્સંસારાત્કદા કસ્મિન્કાલે મુક્તો
ભવિષ્યામિ । નનુ કો હિ મોક્ષપદાર્થો યત્પ્રાપ્તૌ પુરુષઃ સર્વથા
કૃતકૃત્યો ભવતિ ? ઇતિ ચેદત્રોચ્યતે । શાસ્ત્રાણિ તાવદ્વૈદિકાવૈ-
દિકભેદેન દ્વિવિધાનિ । તત્ર લૌકાયતિકાર્હતમાધ્યમિકયોગા-
ચારસૌત્રાન્તિકવૈભાષિકાખ્યાનિ ષડ્વૈદિકાનિ । વૈદિકાનિ
ચ ન્યાયવૈશેષિકસાહ્યપાતજ્ઞલપૂર્વોત્તરમીમાંસાખ્યાનિ ષડ્
શાસ્ત્રાણિ ।

તત્ર પ્રથમે ચાર્વાકસિદ્ધાન્તે પ્રત્યક્ષમાત્રમેવ પ્રમાણમ્ ।
પ્રત્યક્ષમૂલકાનુમાનવિશેષાણામપિ પ્રત્યક્ષ એવાન્તર્ભાવઃ । નાસ્તિ

ગાઠ છે અંધકાર જેમાં એવા પ્રકારના બંધનગૃહથી અર્થાત્ ગાઠ અંધ-
કારયુક્ત કેદખાના સરખા આ સંસારથી કદા-ક્યારે મુક્ત થઇશ?
“મોક્ષરૂપ પદાર્થ શો છે, જેની પ્રાપ્તિ થતાં મનુષ્ય સર્વથા કૃતાર્થ
થાય છે?” એમ જે પૂછવામાં આવે તો કહેવામાં આવે છે:—પ્રથમ તો
વૈદિક તથા અવૈદિક એવા પ્રકારથી શાસ્ત્રો જે પ્રકારનાં છે. ત્યાં ચાર્વાક,
જૈન, માધ્યમિક, યોગાચાર, સૌત્રાન્તિક તથા વૈભાષિક એ નામનાં છ
અવૈદિક શાસ્ત્રો છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા તથા
ઉત્તરમીમાંસા એ નામનાં છ વૈદિક શાસ્ત્રો છે.

ત્યાં પહેલા ચાર્વાક સિદ્ધાન્તમાં પ્રત્યક્ષમાત્રજ પ્રમાણ છે. પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણ છે મૂલ જેનું એવાં અમુક પ્રકારનાં અનુમાનોનો પણ પ્રત્યક્ષ-
માત્ર સમાવેશ થાય છે. સ્વર્ગ, નરક વગેરે નથી, કારણ કે તેનું પ્રત્યક્ષ

સ્વર્ગનરકાદિકં પ્રત્યક્ષાસિદ્ધત્વાત્ । પ્રત્યક્ષસિદ્ધમેવ સુખદુઃખ-
દિકં જીવાનામ્ । તત્ર ન ધર્માધર્મૌ હેતુઃ, કિન્તુ સ્વભાવ એવ ।
મોક્ષસ્તુ મરણમેવ પ્રાણવાયુનિવૃત્તિરૂપં ન ત્વન્યત્ । અતો મર-
ણમેવ ચાર્વાકાણાં મોક્ષઃ ।

આર્હતાસ્તુ ધર્માધર્મસ્વર્ગનરકાદિકમનુમાનાદિવિષયકમપિ
સ્વીકુર્વન્તિ । તેષાં મતે સ્વતોડનુમાનપ્રમાણસ્ય પ્રામાણ્યં
સ્વીક્રિયતે ન તુ ચાર્વાકાણામિત્ર પ્રત્યક્ષેડન્તર્ભાવઃ । પરસ્પર-
વિરુદ્ધત્વાદિદોષૈર્વેદઃ પ્રામાણ્યં નાધિગચ્છતિ । તે હિ કેશો-
લ્લુચ્ચનાદિકં ધર્મઃ, પ્રાણિર્હિસાદિકમધર્મ ઇતિ, તપોવ્રતાદિભિઃ
કૃત્સ્નકર્મબન્ધનક્ષયેણ ચેતનાચેતનાત્મકમિદં જગદનેકાન્તં
બુદ્ધ્યમાનાનાં સતતોર્ધ્વગમનાદિરૂપો મોક્ષ ઇતિ ચ મન્યન્તે ।

પ્રમાણથી સિદ્ધપણું નથી. જીવોનાં સુખદુઃખ વગેરે પ્રત્યક્ષસિદ્ધજ છે.
તેમાં ધર્મ તથા અધર્મ કારણ નથી, પરંતુ સ્વભાવજ કારણ છે. મોક્ષ
તો પ્રાણવાયુના નીકળીજવારૂપ મરણજ છે, ખીણું કાંઈ નથી. આથી
ચાર્વાક સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓના મતમાં મરણજ મોક્ષ છે.

જેનો તો અનુમાન વગેરે પ્રમાણોના વિષયરૂપ ધર્મ, અધર્મ,
સ્વર્ગ, નરક વગેરેનો પણ સ્વીકાર કરે છે. તેઓના મતમાં અનુમાન
પ્રમાણનું યથાર્થપણું સ્વતઃ—પોતાનાથીજ (ખીણ પ્રમાણથી નહિ)
સ્વીકારવામાં આવે છે, પરંતુ ચાર્વાક મતના અનુયાયીઓના સિદ્ધાંત
પ્રમાણે તેનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં સમાવેશ થતો નથી. “કશને છોટવા
વગેરે ધર્મ છે, પ્રાણીઓની હિંસા વગેરે અધર્મ છે, ચેતન તથા જડ-
રૂપ આ જગતને નશ્વર સમજતા લોકોને તપ, વ્રત વગેરેવડે સધળાં
કર્મોનાં બંધનોનો ક્ષય થતાં નિરંતર ઉંચા લોકમાં જવા વગેરેરૂપ મોક્ષ
પ્રાપ્ત થાય છે” એમ તેઓ માને છે.

માધ્યમિકાસ્તુ પ્રમાતૃપ્રભૃતીનાં સર્વેષામેવાસત્ત્વમજ્ઞીકુર્વતે ।
તન્મતે શૂન્યમેવ તત્ત્વમ્ । તદુપદેષ્ટારં ચ સુગતમુર્નિ મનસા વાચા
કાયેન ચ પરિષેવન્તે । તદુપદેશવશાચ્ચ નિરન્તરં સર્વસ્યાસ્ય
જગતઃ શૂન્યત્વમવધારયન્તિ । તત્પ્રભાવેણ શૂન્યં તત્ત્વમિતિ સુચિ-
રમવિચ્છિન્નધારં ધ્યાયતાં શૂન્યલીનમનસ્કાનાં સર્વશૂન્યતાપરિ-
પ્રાપ્તિલક્ષણો મોક્ષ इति વદન્તિ । અતઃ શૂન્યવાદિમાધ્યમિક-
મતે સર્વશૂન્યતૈવ મોક્ષઃ ।

યોગાચારમતે તુ ન શૂન્યમેવ તત્ત્વં કિન્તુ વિજ્ઞાનમેવ ।
વિજ્ઞાનસ્ય સ્થિરત્વે નીલપીતાદીનાં સર્વદા પ્રતિભાસપ્રસજ્ઞાત્કા-
લભેદેન જ્ઞાનાકારભેદાનુપપત્તેશ્ચ વિજ્ઞાનં ક્ષણિકમિતિ વદન્તિ ।

માધ્યમિક ઔદ્ધો તો પ્રમાતા, પ્રમેય વગેરે સધળાનું અસત્પણું સ્વીકારે છે. તેઓના મતમાં તો શૂન્યજ તત્ત્વ છે. તેનો ઉપદેશ કરનારા સુગત મુનિને તેઓ મન, વચન તથા શરીરથી સેવે છે, તેના ઉપદેશને લીધે આ સધળા જગતના નિરંતર શૂન્યપણાનો નિશ્ચય કરે છે, અને તેના પ્રભાવથી ‘શૂન્યજ તત્ત્વ છે’ એમ લાંબા સમય સુધી ધારા ન તૂટે એવી રીતે ધ્યાન કરતા, તથા શૂન્યમાં લય પામેલા મનવાળા લોકોને સર્વના શૂન્યપણાની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થાય છે, એમ કહે છે. આથી શૂન્યવાદી માધ્યમિક લોકોના મતમાં સર્વનું શૂન્યપણુંજ મોક્ષ છે.

યોગાચાર ઔદ્ધોના મતમાં તો શૂન્યજ તત્ત્વ નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનજ તત્ત્વ છે. “જો વિજ્ઞાનનું સ્થિરપણું માનવામાં આવે તો સ્યામ, પીળા વગેરે પદાર્થોની સર્વદા પ્રતીતિ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તથા સમયના ફરવા પ્રમાણે જ્ઞાનના આકારમાં ફેર પડે છે તે ન થાય” એમ

યત્સત્ તત્ક્ષણિકં યથા જલધરપટલમિત્યાદિદૃશાન્તાનુગૃહીતવ્યા-
સિનિચયેનાપિ વિજ્ઞાનં ક્ષણિકમેવ નિરુચ્યતે । જીવસ્ય ચ ચૈત્ય-
વન્દનાદિપરુષૌદ્ધધર્મમાચરતઃ સર્વત્રૈવ જગતિ વિજ્ઞાનાત્મકત્વ-
મનુધ્યાયતો વિશુદ્ધવિજ્ઞાનસન્તાનોદયરૂપો મોક્ષ ઇતિ તેષા-
મભ્યુપગમઃ ।

સૌત્રાન્તિકમતે ત્વાન્તરં જગત્પ્રત્યક્ષમ્ । વાઙ્મં તુ જગદર્થ-
ક્રિયાકારિત્વરૂપસલ્લક્ષણલક્ષિતનીલાદ્યનુમેયમ્ । અસ્થિરત્વં તુ
તયોઃ પૂર્વવદેવ । મોક્ષસ્તુ વિશુદ્ધવિજ્ઞાનસન્તાનોદયરૂપઃ ।

તેઓ કહે છે. ‘જે સત્ (પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે કર્મ કરનાર) છે, તે
ક્ષણિક છે, જેમકે મેઘનો સમૂહ’ ઇત્યાદિ દૃષ્ટાંતોના અનુગ્રહવાળી વ્યાપ્તિ-
ઓના સમૂહથી પણ વિજ્ઞાન ક્ષણિકજ છે, એમ કહેવામાં આવે છે.
“ચૈત્ય (ઔદ્ધાભીષ્ટ દેવતા)ને વંદન કરવા વગેરેરૂપ ઔદ્ધ ધર્મને આચ-
રતા તથા સધળાએ જગતના વિજ્ઞાનાત્મકપણાનું ધ્યાન કરતા જીવને
વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનના પ્રવાહના ઉદયરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ” એવો
તેઓનો સિદ્ધાંત છે.

સૌત્રાન્તિક ઔદ્ધોના મતમાં તો હૃદયની અંદરનું જગત્ પ્રત્યક્ષ છે.
અર્થક્રિયાકારી અર્થાત્ પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે કર્મ કરનારપણારૂપ
સત્ના લક્ષણથી યુક્ત શ્યામ, પીળા વગેરે પદાર્થોરૂપ બહારનું જગત્ તો
અનુમેય (અનુમાન પ્રમાણથી જણાય એવું) છે. બહારના અને અંદ-
રના જગતનું અસ્થિરપણું તો પૂર્વની પેઠેજ છે. મોક્ષ તો વિશુદ્ધ
વિજ્ઞાનોના પ્રવાહના ઉદયરૂપ છે.

વૈભાષિકાણાં મતે સૌત્રાન્તિકાનામિવ બાહ્યાર્થસ્ય નાનુમે-
યતા કિંતુ પ્રત્યક્ષતૈવ નીલાદીનાં બાહ્યાર્થાનાં પ્રત્યક્ષતયૈવાનુભવ-
દર્શનાત્ । મોક્ષસ્તુ સૌત્રાન્તિકોક્તવિશુદ્ધવિજ્ઞાનસન્તાનોદય-
રૂપ એવ ।

વૈદિકદર્શનેષુ પ્રથમં તાવત્કાળાદદર્શનદર્શિતમોક્ષઃ પ્રદ-
ર્શ્યતે । કાળાદાનાં સિદ્ધાન્તે જીવાત્મા પરમાત્મા ચેતિ દ્વિવિધ
આત્મા । તત્ર જીવાત્મા પ્રતિદેહં મિન્નો ધર્માધર્માશ્રયઃ સુખ-
દુઃખભોક્તા । પરમાત્મા તુ સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિવિશિષ્ટઃ સુખદુઃખ-
ધર્માધર્મશૂન્યો જ્ઞાનાદ્યષ્ટગુણવાન્ । કર્મણામચેતનાનાં નિયમેન
ફલદાને સામર્થ્યશૂન્યતયા તમેવ કર્મફલદાતારમઙ્ગીકુર્વતે ।

વૈભાષિક ઔદ્ધોના મતમાં તો સૌત્રાન્તિક ઔદ્ધોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે
બહારના પદાર્થનું અનુભવપણું નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષપણું જ છે; કારણ
કે સ્યામ વગેરે બહારના પદાર્થોનો પ્રત્યક્ષપણાથીજ અનુભવ થતો જોવામાં
આવે છે. મોક્ષ તો સૌત્રાન્તિક ઔદ્ધ લોકોએ કહેલો વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનોના
પ્રવાહના ઉદયરૂપ જ છે.

વૈદિક દર્શનો (તત્ત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો)માં તો પ્રથમ કણાદના દર્શને
(વૈશેષિક શાસ્ત્રે) બતાવેલો મોક્ષ દર્શાવવામાં આવે છે. વૈશેષિક લોકોના
સિદ્ધાન્તમાં જીવાત્મા અને પરમાત્મા એમ આત્મા એ પ્રકારનો છે.
ત્યાં જીવાત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન છે, ધર્મ તથા અધર્મનો
આશ્રય છે, તથા સુખદુઃખનો ભોક્તા છે. પરમાત્મા તો સર્વજ્ઞ, સર્વ-
શક્તિઓથી યુક્ત, સુખ, દુઃખ, ધર્મ તથા અધર્મથી શૂન્ય અને જ્ઞાન
વગેરે આઠ ગુણોવાળો છે. વૈશેષિક લોકો અચેતન (જડ) કર્મોનું અવશ્ય
રૂપ આપવામાં સામર્થ્યથી શૂન્યપણું હોવાને લીધે કર્મનાં ફળો આપ-

જીવાત્મૈવ સ્વકર્માનુસારેણ ફલભોગાય સુરનરાસુરયક્ષગન્ધર્વ-
પિશાચરાક્ષસપશુપક્ષિકીટપતંગ્ગસ્થાવરસરીસૃપાદીનાં શરીરમા-
શ્રિત્ય તત્તત્કર્મફલં શુદ્ધકૃતે । પરમાત્મા તુ અશરીરી નિત્ય-
જ્ઞાનેચ્છાગ્રયત્નગુણકઃ સર્વમિદં જગલ્લીલાવશાઙ્ગીવકર્માનુ-
સારેણ સૃજતિ વ્યવસ્થાપયતિ કાલે ચ પ્રલયં સંપ્રાપયતિ । વેદા-
સ્તસ્યૈવ પરમાત્મનઃ શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપા લોકોપકારાય તદાદે-
શસંજ્ઞાં ભજન્તઃ સુકૃતવિદ્યૌ દુષ્કૃતનિષેધે ચ પ્રામાણ્યમુપગચ્છ-
ન્તિ । તત્ર મુમુક્ષુજનસ્ય દૃષ્ટાનુશ્રવિકેષુ વિષયેષુ વિતૃષ્ણસ્ય
જ્ઞાનપૂર્વકમેવ ફલાભિસન્ધિરાહિત્યેન યથાનિયમં કર્માણ્યનુતિ-
ષ્ઠતઃ સ્વકર્માનુસારેણ વિશુદ્ધકુલે વિશુદ્ધશ્રદ્ધાવિશિષ્ટં જન્મ

નારા તેજ પરમાત્માનો સ્વીકાર કરે છે. જીવાત્માજ પોતાનાં કર્મોને
અનુસારે ફળોના ભોગ માટે દેવ, મનુષ્ય, અસુર, યક્ષ, ગંધર્વ પિશાચ,
રાક્ષસ, પશુ, પક્ષી, કીડા, પંતગીઆં, વૃક્ષો, સર્પ વગેરેનાં શરીરોનો
આશ્રય કરી તે તે કર્મોનાં ફળો ભોગવે છે. શરીરથી રહિત તથા નિત્ય
જ્ઞાન, ઇચ્છા તથા પ્રયત્ન એ ગુણોવાળો પરમાત્મા તો આ સઘળા
જગતને જીવનાં કર્મોને અનુસારે લીલાથી સરજે છે, વ્યવસ્થામાં રાખે છે,
તથા સમય પ્રાપ્ત થતાં તેનો સંહાર કરે છે, તેજ પરમાત્માના શ્વાસો-
ચ્છ્વાસરૂપ વેદો લોકોપકાર માટે ‘પરમાત્માની આજ્ઞા’ એવા નામને પ્રાપ્ત
થતાં પુણ્યના વિધાનમાં તથા પાપના નિષેધમાં પ્રમાણપણાને પામે છે.
ત્યાં આ લોકના તથા પરલોકના વિષયોમાં તૃષ્ણાથી મુક્ત તથા જ્ઞાન-
પૂર્વકજ્ઞ ફલની ઇચ્છાથી રહિતપણાવડે નિયમ પ્રમાણે કર્મો કરતા મનુ-
ષ્યને પોતાનાં કર્મોને અનુસારે અત્યંત શુદ્ધ કુળમાં પરમ પવિત્ર શ્રદ્ધાથી
યુક્ત જન્મ મળે છે. તે જન્મમાં નિરંતર દુઃખોના આઘાતો આવી પડ-

સંપદ્યતે । તત્ર ચ પ્રત્યહં દુઃસ્વાભિયાતમુત્પેક્ષમાણસ્ય દુઃસ્વનિવૃ-
ત્ત્યુપાયજિજ્ઞાસયા ગુરુપસદનેન ક્રુતો નુ સ્વલુ મે દુઃસ્વોપરમ
આત્યન્તિકઃ સ્યાદિતિ પૃચ્છતઃ કરુણાવશીકૃતમાનસસ્ય ગુરોઃ
સમીપતઃ દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાગ્યષટ્પદાર્થત-
ત્ત્વજ્ઞાનં શ્રૌતં સંપદ્યતે । તતશ્ચ ક્રમેણ મનનનિદિધ્યાસનાદિના
સમુપજાતે આત્મપ્રત્યક્ષે સવાસનવિપર્યયજ્ઞાનનિવૃત્ત્યા રાગદ્વે-
ષાદ્યભાવેન તજ્જનિતધર્માધર્મયોરનુત્પાદે પૂર્વસંચિતયોશ્વોપભોગેન
વિનાશો નિવૃત્તિફલહેતુના કર્માન્તરેણપરમાર્થદર્શનજનિતે
સુખે સંપન્નેઽનન્તરં શરીરહેતુકર્મણામપ્યભાવે એકવિંશતિદુઃસ્વ-

વાનું ધારતા, અને તેથીજ દુઃખની નિવૃત્તિના ઉપાયને જાણવાની ઇચ્છાથી
ગુરૂ પાસે જઈ ‘મને શાથી દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ થશે?’ એમ પૂછતા
મનુષ્યને કહેણાથી વશ થયેલા મનવાળા ગુરૂ પાસેથી દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ,
સામાન્ય, વિશેષ તથા સમવાય એ નામના છ પદાર્થોના શાસ્ત્રોક્ત
જ્ઞાનનો લાભ થાય છે. ત્યારપછી ક્રમવડે મનન, નિદિધ્યાસન વગેરેથી
આત્માનું પ્રત્યક્ષ થતાં, વાસનાસહિત વિપર્યયજ્ઞાનની નિવૃત્તિથી રાગ,
દ્વેષ વગેરેનો અભાવ થવાથી તેઓથી ઉત્પન્ન થતા ધર્મ તથા અધર્મની
ઉત્પત્તિ નહિ થવાને લીધે, પૂર્વે એકઠા કરેલા ધર્મ તથા અધર્મનો ઉપ-
ભોગથી નાશ થવાને લીધે, તથા નિવૃત્તિરૂપ ફળના કારણભૂત બીજા
કર્મથી યથાર્થ વસ્તુના જ્ઞાનવડે ઉત્પન્ન થયેલું સુખ પ્રાપ્ત થતાં પછી
શરીરનાં કારણભૂત કર્મોનો પણ અભાવ થવાને લીધે એકવીસ દુઃખોની^૧

૧ શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ, મન, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ, ગંધ, સંકલ્પ વિકલ્પ, સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ, ઉપમાત, શાબ્દી-
પ્રમા, અયથાર્થાનુભવ, સુખ, દુઃખ અને શરીર એ એકવીસ દુઃખો છે.

નિવૃત્તિલક્ષણો મોક્ષઃ સંપદ્યતે । અતઃ કાળાદસિદ્ધાન્ત એક-
વિંશતિદુઃસ્વાત્યન્તિકનિવૃત્તિલક્ષણો મોક્ષઃ ।

નૈયાયિકાસ્તુ સર્વેષામેવ જીવાનામપવર્ગદશાયામત્યન્તદુઃ-
સ્વનિવૃત્તેરાવશ્યકત્વેન સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તભૂતામત્યન્તદુઃસ્વનિવૃત્તિ-
મેવ મોક્ષં સમીચીનતયા વ્યવસ્થાપયન્તિ ।

પૂર્વમીમાંસકાસ્તુ વેદસ્ય સ્વતઃ પ્રામાણ્યં મન્ત્રાર્થવાદાદીનાં
ચ વિધિશેષત્વેન પ્રામાણ્યં સ્વીકુર્વન્તિ । સ્વર્ગાદિલોકા નિત્યા
ઇન્દ્રાદિદેવતાશ્ચતુર્થ્યન્તપદમાત્રાત્મિકાઃ । એતન્મતે ઈશ્વરઃ સર્વજ્ઞઃ
કશ્ચિન્નાસ્તિ । ધર્મોઽગ્નિહોત્રદર્શપૂર્ણમાસાદિલક્ષણ એવ । અધ-
ર્મશ્ચ નિષિદ્ધક્રિયાલક્ષણઃ ।

અત્યંત નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષનું સંપાદન થાય છે. આથી કણ્ઠાદને અનુસરનારા
તાર્કિક લોકોના સિદ્ધાંતમાં એકવીસ દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ એ મોક્ષ છે.

નૈયાયિક (ગૌતમને અનુસરનારા) લોકો તો મુક્તિદશામાં સમ્રળા
પણ હોવાને દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ આવશ્યક હોવાને લીધે સર્વ
શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતભૂત એવી દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિનુંજ મોક્ષપણાથી
સારી રીતે સ્થાપન કરે છે.

પૂર્વમીમાંસકો તો વેદનું સ્વતઃપ્રમાણપણું અને મંત્ર, અર્થવાદ
વગેરેનું વિધિના શેષ (અંગ) પણાથી પ્રમાણપણું સ્વીકારે છે. વળી
તેઓ ‘સ્વર્ગ વગેરે લોકો નિત્ય છે, અને ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓ એાથી
વિભક્તિવાળાં (ઇન્દ્રાય ઇત્યાદિ) પદોરૂપજ છે’ એમ માને છે. આ
પૂર્વ મીમાંસકોના મતમાં સર્વજ્ઞ ઇશ્વર કોઇ નથી. ધર્મ અગ્નિહોત્ર,
દર્શ, પૂર્ણમાસ વગેરેરૂપજ છે, અને અધર્મ નિષિદ્ધ ક્રિયારૂપ છે.

પ્રામાક્રણાં મતે વેદવિહિતકર્મૈવ મોક્ષદમ્ । મોક્ષશ્ચ
વૈશેષિકાણામિવ કરુણાદુપરમેણાત્મનઃ સ્વરૂપેણ પાષાણવદવ-
સ્થાનમેવ । ભાટ્ટાનામપિ વેદવિહિતકર્મૈવ મોક્ષદમ્ । કિંતુ મોક્ષ-
દશાયાં ન વૈશેષિકાણામિવાત્મનઃ પાષાણવદવસ્થાનં, પરંતુ
નિત્યસુખસાક્ષાત્કારો મોક્ષઃ ।

સાહ્ચર્યસિદ્ધાન્તે તુ પ્રધાનં પ્રધાનમ્ । અસ્મિન્મતે આત્મ-
પદવાચ્યાઃ પુરુષા બહવઃ । તે ચ નિર્ગુણા નિષ્ક્રિયાશ્ચ । સર્વે-
ગુણાઃ પ્રકૃતિં ગતાઃ । પ્રકૃતેરચેતનત્વેડપિ ચૈતન્યમયપુરુષસંનિ-
ધાનેનાયસ્કાન્તસાંનિધ્યેન લોહસ્યેવ ક્રિયા ન વિરુદ્ધા । તત્ર
નિરીશ્વરસાહ્ચર્યમતેડન્ધપદ્મગુન્યાયેનોભયોઃ પ્રકૃતિપુરુષયોઃ

પ્રભાકર ભટ્ટના અનુયાયી મીમાંસિકોના મતમાં વેદવિષે વિહિત કર્મજ
મોક્ષ આપનાર છે. વૈશેષિકોના મત પ્રમાણે ધંદ્રિયો વગેરેના ઉપરામથી
આત્માની સ્વરૂપવડે પાષાણની પેઠે સ્થિતિજ મોક્ષ છે. વળી તેઓના
મત પ્રમાણે વેદવિહિત કર્મજ મોક્ષ આપનાર છે, પરંતુ મોક્ષદશામાં
વૈશેષિકોના માનવા પ્રમાણે આત્માની પાષાણની પેઠે સ્થિતિ મોક્ષ નથી,
પણ નિત્ય સુખનો સાક્ષાત્કાર મોક્ષ છે.

સાંખ્ય લોકોના સિદ્ધાંતમાં તો પ્રધાન સુખ્ય છે. આ મતમાં
'આત્મા' એ પદથી કહેવાતા પુરુષો ઘણા છે. તેઓ નિર્ગુણ તથા
નિષ્ક્રિય છે. સઘળા ગુણો પ્રકૃતિમાં રહેલા છે. પ્રકૃતિનું અચેતનપણું
હોવા છતાં પણ લોહચુબકના સમીપપણથી લોહાની ચેષ્ટાની પેઠે ચૈત-
ન્યરૂપ પુરુષના સમીપપણથી પ્રકૃતિની ચેષ્ટા થવામાં કોઈ જાતનો
વિરોધ નથી. ત્યાં નિરીશ્વર સાંખ્યલોકોના મતમાં સંસાર અન્ધપદ્મ

૧ એક આંધળા માણસને તથા બીજા એક પાંડળા માણસને

સંયોગાદિવિવેકપ્રમૂતઃ સંસારઃ । તયોશ્ચ વિવેકગ્રહેણાનાદરપ્ય-
વિવેકસ્ય નાશાદાત્મનઃ કૈવલ્યમ્ । અત્ર તત્ત્વજ્ઞાનમેવ કૈવલ્ય-
કારણમ્ । સેશ્વરસાઙ્ખ્યે યોગસ્ય મોક્ષપ્રાપ્તૌ પ્રાધાન્યમ્ ।
સેશ્વરનિરીશ્વરયોર્દ્વયોર્યોગસાઙ્ખ્યયોર્દુઃસ્વાત્યન્તનિવૃત્તિરેવ પરમ-
પુરુષાર્થો મોક્ષઃ । અત્ર સેશ્વરસાઙ્ખ્યપદેન યોગશાસ્ત્રં बोध्यम् ।
તત્ર સેશ્વરનિરીશ્વરયોર્દ્વયોરપિ મતયોર્દુઃસ્વાત્યન્તનિવૃત્તિરુપઃ
પરમપુરુષાર્થો મોક્ષઃ । તદુક્તં સાઙ્ખ્યમૂત્રે—“ ત્રિવિધદુઃસ્વા-

ન્યાયથી પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બન્નેના સંયોગથી અવિવેકને લીધે
જન્મેલો છે. પુરુષ તથા પ્રકૃતિનો વિવેક કરવાથી અનાદિ એવા પણ
અવિવેકનો નાશ થવાને લીધે આત્માને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ
મતમાં તત્ત્વજ્ઞાનજ મોક્ષનું કારણ છે. સેશ્વરસાંખ્ય (યોગશાસ્ત્ર)માં
યોગનું મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પ્રધાનપણું છે. સેશ્વર તથા નિરીશ્વર એ
બન્ને યોગ તથા સાંખ્યમાં દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિજ પરમપુરુષાર્થરૂપ
મોક્ષ છે. અહિં સેશ્વરસાઙ્ખ્ય એ પદથી યોગશાસ્ત્ર સમજવું. ત્યાં
સાંખ્ય અને યોગ એ બન્ને પણ મતમાં દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિરૂપ
પરમ પુરુષાર્થ મોક્ષ છે. તે પ્રમાણે સાંખ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ત્રિવિધ...

કાષ્ટ રસ્તે જવું છે, પરંતુ તેઓ જાતે તેમ કરી શક્તા નથી: કારણ કે
આંધળા માણસને કાષ્ટ રસ્તો બતાવનાર જોઈએ, તથા પાંગળા માણ-
સને કાષ્ટ ઉપાડનાર જોઈએ. આથી આંધળો માણસ પાંગળા મનુષ્યને
ઉપાડે છે, અને પાંગળો માણસ તેના ખભાપર બેસી રસ્તો બતાવતો
જાય છે. આ પ્રમાણે બન્ને રસ્તો કાપે છે. આ અન્ધપડ્ડુ ન્યાય છે.

ત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થઃ” । સેશ્વરસાહચર્યપાતજ્જલદર્શનેડપિ
 હેયં દુઃસ્વમનાગતમિતિ સૂત્રપર્યાલોચનેન સુખદુઃસ્વદાનસ્યૈવ
 મોક્ષરૂપતા પ્રતિભાસતે । યચ્ચ કચિદન્યાદૃશં સ્વરૂપમુપલબ્યતે
 મોક્ષસ્ય સાહચર્યગ્રન્થેષુ તસ્યાપિ પરમ્પરયાડઞ્ચૈવ તાત્પર્યમ્ ।

કેચિન્મોક્ષે યોગસહિતસ્ય જ્ઞાનસ્ય હેતુતાં બ્રુવતે । કેચિ-
 જ્ઞાનસહાયયોગસ્ય, કેચિજ્ઞાનમાત્રસ્યૈવ । સર્વત્ર જ્ઞાનસ્યાપેક્ષ-
 ણાન્મુક્તિમાર્ગે જ્ઞાનસ્યૈવ પ્રાધાન્યમ્ । યોગેન દ્વિવિધાનિ ફલાનિ
 સંપદ્યન્તે-વિદ્યામયાન્યવિદ્યામયાનિ ચ । તત્ર વિદ્યામયાનિ
 ભક્તિજ્ઞાનવૈરાગ્યાણિ, અવિદ્યામયાન્યણિમાદ્યષ્ટૈશ્વર્યાણિ । તેષુ

(ત્રણ પ્રકારનાં આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક દુઃખોની
 અત્યંત નિવૃત્તિ એ પુરુષાર્થ છે). સેશ્વરસાંખ્યરૂપ યોગદર્શનમાં પણ
 હેયં... (અવિદ્ય દુઃખનો ત્યાગ કરવો જોઈએ) એ સૂત્રનો વિચાર
 કરતાં સુખ તથા દુઃખના ત્યાગનુંજ મોક્ષરૂપપણું ભાસે છે. સાંખ્ય-
 ગ્રંથોમાં ક્યાંક જે બીજા પ્રકારનું મોક્ષનું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે તેનું
 પણ પરંપરાથી આમાંજ તાત્પર્ય છે.

કેટલાએક લોકો મોક્ષમાં યોગસહિત જ્ઞાનનું, કેટલાએક લોકો જ્ઞાનસ-
 હિત યોગનું તથા કેટલાએક લોકો કેવળ જ્ઞાનનું કારણપણું કહે છે. સર્વ
 મતોમાં જ્ઞાનની તો જરૂર રહેવાથી મુક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાનનુંજ મુખ્યપણું છે.
 યોગવડે વિદ્યામય તથા અવિદ્યામય એમ બે પ્રકારનાં રૂપો ઉત્પન્ન થાય છે.
 તેમાં ભક્તિ, જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય એ વિદ્યામય છે, અને અણિમા વગેરે
 આઠ અશ્વર્યો^૧ એ અવિદ્યામય છે. તેઓમાં પરમાર્થ પદાર્થભૂત મોક્ષની

૧ અણિમા મહિમા ચૈવ ગરિમા લઘિમા તથા ।

પ્રાપ્તિઃ પ્રાકાશ્યમીશિત્વં વશિત્વં ચાષ્ટ સિદ્ધયઃ॥

ચ વિદ્યામયાનિ પરમાર્થલાભેઽન્તરાયમૂતાનિ । ऐश्वर्यलाभेन
કૃતકૃત્યતાવિજ્ઞાનાદનન્તરં પ્રકૃષ્ટપદલાભૌત્સુક્યપ્રતિરોધાત્ ।
અતો વિદ્યામયાનિ યોગફલાન્યુપાદેયાનિ નેતરાણિ । અઘ્ઠાઙ્ગ-
યોગાનુષ્ઠાનેન પરમેશ્વરપ્રણિધાનેન ચ પ્રકૃતિપુરુષવિવેકસાક્ષા-
ત્કૃતાવનુપપ્લવાયાં સમુત્પન્નાયામવિદ્યાદયઃ ક્લેશાઃ સમુચ્છિન્નાઃ,
કર્માશયાશ્ચ વિલીના ભવન્તિ । તત્ત એવ પુરુષઃ કેવલો નિર્લેપઃ
સમ્યક્ નિર્વાણમુપૈતિ । પદાર્થાન્તરચિન્તાસંભવાઽન્યાદૃશવિવેક-

પ્રાપ્તિમાં અવિદ્યામય ઈજો વિદ્યોત્પન્ન છે, કારણ કે ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિથી
કૃતાર્થપણાનું જ્ઞાન થયા પછી ઉત્પન્ન પદની પ્રાપ્તિમાં ઉત્સુકપણું અટકી
પડે છે. આથી યોગનાં વિદ્યામય ઈજો સ્વીકારવા યોગ્ય છે, પરંતુ બીજા
અવિદ્યામય ઈજો સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. આઠ અંગવાળા યોગને આચ-
રવાથી અને નિષ્કામપણાવડે ઇશ્વર વિષે સર્વ કર્મોનું અર્પણ અથવા
ઇશ્વરનું સ્તવનપરિચિંતનાદિ કરવાથી કોઈ પણ જાતની અડચણ વગ-
રતો પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થતાં અવિદ્યા
વગેરે ક્લેશોનો સારી રીતે નાશ થાય છે, તથા કર્મોના સંસ્કારોનો
લય થાય છે. તેથીજ પુરુષ કેવળ અર્થાત્ સંગવગરનો થઈ સારી રીતે
સાક્ષપદને પામે છે. બીજા પદાર્થના ચિંતનથી ઉત્પન્ન થયેલી, અને
બીજા પ્રકારનો વિવેક છે મૂલ જેનું એવી તો સામયિક મુક્તિ છે.

અણિમા (સૂક્ષ્મપણું), મહિમા (મોટાપણું), ગરિમા (ભારેપણું),
લઘિમા (હલકાપણું), પ્રાપ્તિ (ગમે ત્યાં પહોંચવાનું સામર્થ્ય), પ્રાકાશ્ય
(સિદ્ધ ઇચ્છાવાળાપણું), ઇશિત્વ (નિયામકપણું) તથા વશિત્વ (જિતેન્દ્રિ-
યપણું) એ આઠ સિદ્ધિઓ છે.

મૂળા તુ સામયિકમુક્તિરસ્તિ સા તુ સાન્તા । પ્રકૃતિપુરુષવિ-
વેકપ્રભવા મુક્તિરેવ નિરન્તા । પૂર્વોક્ત એવ ધ્યાયિનાં વિવેકઃ ।

અથેદાનોં બ્રહ્મવાદિનાં મતે મોક્ષપ્રકાર ઉચ્ચતે—બ્રહ્મ-
વાદિનશ્ચ દ્વિવિધાઃ । ઔપનિષદાઃ પૌરાણિકાશ્ચ । ઔપનિષદા
અપિ દ્વિવિધાઃ । સગુણબ્રહ્મવાદિનો નિર્ગુણબ્રહ્મવાદિનશ્ચ । તત્ર
શ્રીબૌધાયનરામાનુજાચાર્યભાસ્કરાચાર્યપ્રમૃતયઃ સગુણબ્રહ્મવા-
દિનઃ । શ્રીમચ્છંકરાચાર્યપ્રમૃતયો નિર્ગુણબ્રહ્મવાદિનઃ ।

તત્ર સગુણબ્રહ્મવાદિનાં શ્રીબૌધાયનમતાનુયાયિશ્રીરામા-
નુજાચાર્યાણાં રાદ્ધાન્તે મૂલતત્ત્વં ત્રિવિધં જડજીવેશ્વરભેદાત્ ।

તે તો અંતવાળી છે. પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલી
મુક્તિજ અંતવગરની છે. ધ્યાન કરનારાઓનો વિવેક પહેલાં કહે-
વાયેલોજ છે.

હવે બ્રહ્મવાદીઓના મત પ્રમાણે મોક્ષનો પ્રકાર કહેવામાં
આવે છે:—બ્રહ્મવાદીઓ બે પ્રકારના છે—ઉપનિષદના મતને અનુસર-
નારા તથા પુરાણના મતને અનુસરનારા. ઉપનિષદના મતને અનુસર-
નારા પણ બે પ્રકારના છે—સગુણબ્રહ્મવાદીઓ તથા નિર્ગુણબ્રહ્મવા-
દીઓ. તેમાં શ્રીબૌધાયન, રામાનુજાચાર્ય તથા ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે
સગુણબ્રહ્મવાદીઓ છે, શ્રીમાન શંકરાચાર્ય વગેરે નિર્ગુણબ્રહ્મવાદીઓ છે.

તેમાં શ્રીબૌધાયનના મતને અનુસરનારા સગુણબ્રહ્મવાદી શ્રીરામા-
નુજાચાર્યના સિદ્ધાંતમાં જડ, જીવ તથા ઇશ્વર એ ભેદથી મૂલ તત્ત્વ
ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં પાંચ ભૂતોથી બનેલું દેહ વગેરે સઘળું જગત્

તત્ર જહં સુપસિદ્ધં પશ્ચભૂતમયં દેહાદિકમસ્થિલં જગત્ । તદેવ
ભોગસાધનમ્ । તદપેક્ષયા સ્વરૂપપ્રકૃતિભ્યામતિવિલક્ષણશ્ચિદ્રૂપો
જીવઃ । તસ્યાપ્યન્તર્યામી પરમેશ્વરઃ । સ હિ સર્વજહજીવઽપી
સર્વનિયામકશ્ચ । ન હિ જીવેશ્વરયોરૌપાધિકો ભેદઃ કિંતુ
વાસ્તવિકઃ । મુક્તિદશાયામપિ તયોર્ભેદસ્ય શાસ્ત્રસિદ્ધત્વાત્ ।
તદુક્તં મુળકે--“તદા વિદ્વાન્પુણ્યપાપે વિધૂય નિરજ્જનઃ પરમં
સામ્યમુપૈતિ” । તથા ગીતાયામપિ “ઇદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમ
સાધર્મ્યમાગતાઃ” ઇતિ । અત્ર સાધર્મ્યપદેન સમાનગુણવત્ત્વં,
તત્ત્વ નહિ સ્વીયં સામ્યં સ્વસ્મિન્સંભવતિ સામ્યસ્ય ભેદઘટિત-

જડ છે એ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. તેજ ભોગનું સાધન છે. તેના કરતાં
સ્વરૂપ તથા પ્રકૃતિથી અત્યંત ભિન્ન ચૈતન્યરૂપ જીવ છે. તેનો પણ
અંતર્યામી પરમેશ્વર છે. તે સર્વ જડ પદાર્થોમાં તથા જીવોમાં વ્યાપક છે,
અને સર્વનો નિયામક છે. જીવ તથા ઇશ્વરનો ઉપાધિથી થયેલો ભેદ
નથી, પરંતુ વાસ્તવિક છે; કારણ કે ભોક્ષદશામાં પણ તેઓનો ભેદ શાસ્ત્ર-
સિદ્ધ છે. તે પ્રમાણે મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે તદા...(ભોક્ષદશામાં
બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ પુણ્ય તથા પાપ એ બંનેથી છૂટો થઈ નિર્લેપ બની
ઇશ્વરની સાથે પરમ સદશ-તુલ્યપણુને પામે છે. તે પ્રમાણે ગીતામાં
પણુ ઇદં...(આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરી મારા સાધર્મ્ય-સદશપણુને
પ્રાપ્ત થયેલા) એમ કહ્યું છે. અહિં સાધર્મ્યપદથી સમાન ગુણવાળા-
પણુ-સદશપણુ લેવાનું છે, અને તે પોતાનું સદશપણુ પોતાનામાં
સંભવતું નથી, કારણ કે સદશપણુ ભેદથી યુક્ત છે. તે પ્રમાણેજ

૧ તદ્ભિજ્ઞત્વે સતિ તદ્ગતભૂયોધર્મવત્ત્વં સાદૃશ્યમ્ (તેનાથી
જુદાપણુ હોતાં તેમાં રહેલા ધણા ધર્મોવાળાપણુ એ સદશપણુ છે.

ત્વાત્ । તથૈવ બ્રહ્મસૂત્રેઽપિ મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાચ્ચેતિ સૂત્રે પ્રતિ-
પાદિતો મુક્તિદશાયામપિ જીવેશ્વરયોર્ભેદઃ । અતો જીવેશ્વરયો-
ર્ભેદો વાસ્તવિકો ન ત્વૌપાધિકઃ ।

અસ્મિન્મતે માયા નાનિર્વચનીયાઽજ્ઞાનરૂપા ચ, કિંતુ ईશ્વ-
રાદ્રસ્તુતો ભિન્નં તત્છરીરરૂપં ત્રિગુણાત્મકં પ્રધાનમૈવ । તદેવ સર્વ-
જગદાત્મના પરિણમતે । એતન્મતે જીવોઽણુપરિમાણો નિત્યઃ,
પ્રતિશરીરં ભિન્નઃ સ્વયંપ્રકાશશ્ચ । તસ્ય ન સ્વતઃ કર્તૃત્વાદિકં
કિંતુ પરમેશ્વરાધીનમેવ । સ ચાયં જીવાત્મા વદ્ધમુક્તિનિત્ય-
ભેદાન્નિવિધઃ । આબ્રહ્મસ્તમ્બપર્યન્તાઃ સર્વસંસારિણો જીવા વદ્ધાઃ ।

બ્રહ્મસૂત્ર વિષે પણ મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાચ્ચ । ૧ । ૩ । ૨ । (‘બ્રહ્મ
રાગદ્વેષાદિકં દોષોથી રહિત લોકોથી પમાય એવું છે’ એમ શ્રુતિમાં
કહ્યું છે, તેથી તે સ્વર્ગ, પૃથ્વી વગેરેનું અધિષ્ઠાન છે) એ સૂત્રમાં
ભોક્ષદશાની અંદર પણ જીવ તથા ઇશ્વરના ભેદનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.
આથી જીવ તથા ઇશ્વરનો ભેદ વાસ્તવિક છે, પરંતુ ઔપાધિક નથી.

આ મતમાં અનિર્વચનીય અને અજ્ઞાનરૂપ માયાનો સ્વીકાર નથી,
પરંતુ ઇશ્વરથી વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન અને તેના શરીરરૂપ ત્રિગુણાત્મક
પ્રધાનનોજ સ્વીકાર છે. તેજ સર્વ જગતરૂપે પરિણામ પામે છે. આ
મતમાં જીવ આજી પરિમાણવાળો, નિત્ય, પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન તથા
સ્વયંપ્રકાશ છે. તેનું કર્તાપણું વગેરે સ્વતઃ—પોતાની જાતે નથી, પરંતુ
પરમેશ્વરને આધીનજ છે. તે આ જીવાત્મા બદ્ધ, મુક્ત અને નિત્ય
એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે. બ્રહ્માથી માંડી ખડના થુંબડા પર્યંત
સઘળા સંસારી જીવો બદ્ધ છે. પુરૂષોત્તમની ઉપાસનાથી છોડી દીધેલ છે

પુરુષોત્તમોપાસનયા પરિત્યક્તસૂક્ષ્મદેહા વૈકુઠ્ઠવિહારિણો મુક્તાઃ ।
 ન તેષામવધિરસ્તિ બ્રહ્માનુભૂતેઃ । તદાનીં મુક્તિદશાયામપ્રા-
 કૃતશબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધશક્તિજ્ઞાનાનન્દરૂપા અષ્ટૌ ગુણાઃ
 સમ્યગનુભૂયન્તે । નિત્યજીવાસ્તુ ગરુડાનન્તવિષ્વક્સેનપ્રમૃતયઃ ।

एतन्मते नित्यविभूतिमयः स्वप्रकाशो देशविशेषोऽस्ति ।
 स चायमूर्ध्वमपरिच्छिन्नः केवलमथ एव प्राप्तपरिच्छेदः ।
 स एव भोगसाधनं पुरुषोत्तमस्य मुक्तानां नित्यजीवानां च ।
 सविशेष एव परमात्मा । तस्य जगत्कारणत्वेन तदुपयोगिसर्व-
 ब्रत्वादिरूपकल्याणगुणादीनामवश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात् । निर्गुण-
 ब्रह्मवादिश्रुतयस्तु हेयगुणनिषेधपरतया व्याख्येयाः । एतन्मते

સૂક્ષ્મ દેહ જોઓએ એવા વૈકુંઠમાં વિહાર કરનારા જીવો મુક્ત છે.
 મોક્ષ દશામાં દિવ્ય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, શક્તિ, જ્ઞાન તથા
 આનંદરૂપ આઠ ગુણો સારી રીતે અનુભવાય છે. ગરુડ, અનંત, વિષ્વ-
 ક્સેન વગેરે નિત્ય જીવો છે.

આ મતમાં અમુક પ્રકારનો નિત્ય ઐશ્વર્યમય તથા સ્વપ્રકાશ
 પ્રદેશ (લોક) છે. તે આ લોક ઉંચે પરિચ્છેદ (માપ) વગરનો છે, અતે
 કેવળ નીચેજ પરિચ્છેદવાળો છે. તેજ પુરુષોત્તમના, મુક્ત જીવોના તથા
 નિત્ય જીવોના ભોગનું સાધન છે. પરમાત્મા જીવના કરતાં વિશિષ્ટતાથી
 યુક્તજ છે, કારણ કે તેનું જગતના કારણપણું હોવાને લીધે તેમાં જગ-
 તના કારણપણાને ઉપયોગી સર્વજ્ઞપણા વગેરેરૂપ શુભ ગુણો વગેરે
 અવશ્ય સ્વીકારવા જોઈએ. નિર્ગુણ બ્રહ્મને કહેનારી શ્રુતિઓનું તો
 છોડી દેવા યોગ્ય ગુણોનો નિષેધ કરવામાં તત્પરપણું છે, એમ વ્યાખ્યાન

સર્વોડપિ પ્રપશ્ચઃ સત્ય એવ । અન્યથા પ્રપશ્ચાન્તર્ગતસ્ય શાસ્ત્ર-
 સ્યાપિ મિથ્યાત્વેન તજ્જનિતસ્ય જ્ઞાનસ્ય સમ્યક્ત્વમનુપપન્નં ભવેત્ ।
 તથાત્વે ચ સમ્યગ્દર્શનનિવન્ધનમોક્ષવાદોડપિ લયં ગચ્છેત્ ।
 નહિ મનોરથશતસંજનિતાનામપિ મોદકાનાં રસનામોદસાધ-
 નતામુપલભામહે । નાપિ મૃગતૃષ્ણિકાસલિલધારયા પશ્યામઃ
 સુતરામપિ ભ્રાન્તાનાં સ્નાનાવગાહનાદિકં કૃત્યમ્ । જ્ઞાનાદિકં
 જીવસ્યાપિ ધર્મઃ । જીવગુણભૂતસ્ય જ્ઞાનસ્ય સંસારદશાયાં
 કર્મણા સંકોચઃ । કર્મબન્ધનવિલયે ચ મોક્ષદશાયાં વિકાસઃ
 સંપદ્યતે । અત એવ સકામકર્મપરિત્યાગેન ભક્તિવિશુદ્ધમન્તઃ-
 કરણં દધાનેન જીવેન પુરુષોત્તમઃ સમારાધનીયઃ । સ ચ ભગ-

કરી લેવું. આ મતમાં સધળો પણ પ્રપંચ સત્યજ છે; નહિ તો જગ-
 તની અંદર આવી જતા શાસ્ત્રનું પણ મિથ્યાપણું હોવાથી તે શાસ્ત્રે
 ઉત્પન્ન કરેલા જ્ઞાનનું યથાર્થપણું બંધબેસતું થાય નહિ. તેમ થતાં
 યથાર્થ જ્ઞાનને લીધે થતા મોક્ષની ચર્ચા પણ લય પામે છે; કારણ કે
 સંકોચ મનોરથોથી ઉત્પન્ન કરેલા પણ લાડુઓનું જિહ્વાને આનંદ
 આપવાના સાધનપણું આપણે અનુભવતા નથી, તેમ ઝાંઝવાના જળની
 ધારાથી અત્યંત બ્રાંતિ પામેલા મનુષ્યનાં સ્નાન, જલપ્રવેશ વગેરે કૃત્ય
 જોતા નથી. જ્ઞાન વગેરે ગુણો જીવના પણ ધર્મો છે. જીવના ગુણરૂપ
 જ્ઞાનનો સંસારદશામાં કર્મવડે સંકોચ થાય છે, અને કર્મનાં બંધનોનો
 નાશ થતાં મોક્ષદશામાં વિકાસ (વિસ્તાર) થાય છે. આથીજ સકામ
 કર્મોનો ત્યાગ કરી ભક્તિથી અત્યંત શુદ્ધ અંતઃકરણ ધારણ કરતા જીવે
 પુરુષોત્તમની સારી રીતે આરાધના કરવી જોઈએ. તે ભગવાન જ્યારે તે

વાન્યદા તમિમં ભક્તં સ્વીયત્વેનાઙ્ગીકુરુતે તદૈવ ભગવતા સદ્
નિરુપદ્રવમનન્તભોગલાભઃ, સૈવાવસ્થા મુક્તિરિતિ । સૈવ સામી-
પ્યાદ્યન્યતમરૂપા । એતન્મતે સર્વજ્ઞત્વાદિવિષયે ઈશ્વરસામ્યમેવ
સામ્યમુક્તિઃ । કેવલં પરમેશ્વરે સર્વકર્તૃત્વમેવાધિકમ્ । ઉપપા-
દિતં ચેદં પશ્ચરાત્રરહસ્યે । એતન્મતે પશ્ચરાત્રાગમઃ સર્વથા પ્રમા-
ણમઙ્ગીક્રિયતે । इत्थं रामानुजाचार्यमते सालोक्यादिरूप
एव मोक्षः ।

આ ભક્તનો 'સ્વીય-પોતાનો છે' એવાપણથી સ્વીકાર કરે છે, ત્યારેજ
તેને ભગવાનની સાથે ઉપદ્રવ-હરકત વગર અનંત ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.
તેજ અવસ્થા મુક્તિ છે, અને તેજ સામીપ્ય^૧ વગેરેમાંની એક પ્રકા-
રની મુક્તિ છે. આ મત વિષે સર્વજ્ઞપણા વગેરેના વિષયમાં ઇશ્વરની
સાથે સરખાપણુંજ એ સામ્યમુક્તિ છે. પરમેશ્વરમાં કેવળ સર્વને સર-
ખનારપણુંજ અધિક છે. પંચરાત્રરહસ્યમાં આ બાબતનું ઉપપાદન
ક્યું છે. આ મતમાં પંચરાત્રાગમ-પંચરાત્ર નામના શાસ્ત્રને સર્વથા
પ્રમાણરૂપ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે રામાનુજ આચાર્યના મતમાં
સાલોક્ય વગેરેરૂપજ મોક્ષ છે.

૧ સામીપ્ય—સાલોક્ય (સમાન લોકવાળાપણું), સાંપ્રત્ય (સમાન
રૂપવાળાપણું), સાંઈટિ (સમાન વૈભવવાળાપણું), અને સાયુજ્ય (સમાન
યુગ્મવાળાપણું). આ મુક્તિના પ્રકારો એકદેશીના મત પ્રમાણે છે.

નિર્ગુણબ્રહ્મવાદિનાં પૂજ્યપાદશક્કરાચાર્યાણાં મતે યો હિ
મોક્ષપ્રકારઃ સ પ્રદર્શ્યતે । સર્વમિદં જગત્પરમાર્થરૂપે સચ્ચિદા-
નન્દાત્મકે બ્રહ્મણ્યધ્યસ્તમ્ । અનાદ્યનિર્વચનીયાવિદ્યયા સંસારઃ ।
નિર્વિશેષબ્રહ્મજીવાત્મૈકત્વવિદ્યયા ચ બ્રહ્મરૂપરમાનન્દાવાપ્તિ-
લક્ષણં મોક્ષ કેવલાદ્વૈતવાદિનો બ્રુવતે । एतन्मते ब्रह्मैव वस्तु ।
અન્યત્સર્વમવસ્તુ । અત એવ પ્રપન્ચો મિથ્યા । સ્વાપ્નપદાર્થમિ-
થ્યાત્વેડપિ સત્યમીત્યાદિજનકતાવચ્છાસ્રસ્ય પ્રપન્ચાન્તર્ગતસ્ય
મિથ્યાત્વેડપિ સમ્યગ્જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષસાધનતા । મહાવાક્યા-
દિભિઃ શબ્દૈરપિ જનિત આત્મસાક્ષાત્કારે સઘ એવાવિદ્યાનિવૃત્તિઃ ।

નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદી પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યના મતમાં જે મોક્ષનો
પ્રકાર છે તે દર્શાવવામાં આવે છે:—આ સઘળું જગત્ પરમાર્થરૂપ
સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મમાં અધ્યસ્ત છે. અનાદિ તથા અનિર્વચનીય અવિ-
દ્યાથી સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષોથી રહિત બ્રહ્મ તથા જીવાત્માના
એકપણાના જ્ઞાનથી બ્રહ્મરૂપ પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થાય છે, એમ
કેવલાદ્વૈતવાદીઓ કહે છે. આ મતમાં બ્રહ્મજ વસ્તુ છે. બીજું સઘળું
વસ્તુ નથી. આથીજ સંસાર મિથ્યા છે. સ્વપ્નના પદાર્થોનું મિથ્યાપણું
હોવા છતાં પણ, તેઓ જેમ સત્ય ભય વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ
પ્રપંચની અંદર આવી જતા શાસ્ત્રનું મિથ્યાપણું હોવા છતાં પણ તે
યથાર્થ જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષનું સાધન બને છે. મહાવાક્ય વગેરે શબ્દોથી પણ
આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં તરતજ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે.

સુખદુઃખાતીતાત્મસાક્ષાત્કારે લૌકિકશરીરસત્ત્વદશાયામપિ
જીવતો મુક્તિર્જીવન્મુક્તિઃ । તદનન્તરં પ્રારબ્ધક્ષયે વિદેહમુક્તિઃ ।
સા ચ બ્રહ્મસ્વરૂપાવસ્થિતિલક્ષણા । તદાનીં જીવબ્રહ્મણોરભેદઃ ।
અહંભાવશૂન્યતા ચ । ન ચ પરમાનન્દભૂતસ્ય નિત્યસ્ય બ્રહ્મણઃ
સદૈવ સત્ત્વેન કથમનાદ્યવિદ્યાનિવૃત્ત્યનન્તરં તદાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્ ।
કણ્ઠચામીકરાદિન્યાયેન તસ્યાદોષત્વાત્ । મુક્તિશ્ચ દ્વિવિધા
સદેહા વિદેહા ચ । તત્ર મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય તત્ત્વજ્ઞાનેન સત્યામપિ
નિવૃત્તૌ પ્રારબ્ધક્ષયપર્યન્તં શરીરસત્તાયા અવશ્યંભાવેન શરીરક્ષ-
યકાલપર્યન્તા જીવન્મુક્તિઃ ।

સુખદુઃખથી રહિત આત્માને સાક્ષાત્કાર થતાં લૌકિક શરીરના
વિદ્યમાનપણાની સ્થિતિમાં પણ જીવતા મનુષ્યની મુક્તિ એ જીવન્મુક્તિ છે.
ત્યાર પછી પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપે
રહેવું એ મુક્તિનું લક્ષણ છે. મોક્ષના સમયમાં જીવ તથા બ્રહ્મનો
અભેદ છે, અને અહંકારથી શૂન્યપણું છે. ‘પરમાનંદસ્વરૂપ નિત્ય બ્રહ્મનું
સર્વદાજ વિદ્યમાનપણું હોવાથી, અનાદિ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થયા પછી
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેમ થાય?’ એમ નહિ કહેવું, કારણ કે કણ્ઠચામીકર^૧
ઇત્યાદિ ન્યાયથી નિત્ય પ્રાપ્ત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થવામાં દોષરહિતપણું છે.
સદેહ અને વિદેહ એ પ્રમાણે મુક્તિ એ પ્રકારની છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન વડે
મિથ્યા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ પ્રારબ્ધ કર્મના ક્ષય પર્્યંત
શરીરનું વિદ્યમાનપણું અવશ્ય હોવાથી શરીરનો નાશ થતાં સુધી
જીવન્મુક્તિ રહે છે.

૧ કાઠ વખતે કંઠમાં ચામીકર-સુવર્ણ અર્થાત્ સોનાનું આભૂષણ
હોવા છતાં પણ તે નથી, એવી ભ્રાંતિ થાય છે. આ સ્થળે એ ભ્રાંતિની

ઇયં ચાદ્વૈતસંપ્રદાયાવિચ્છેદસંપાદનાયાવશ્યમઙ્ગીકાર્યા ।
અન્યથાડજ્ઞાતબ્રહ્માદિતત્ત્વસ્યોપદેશકત્વાસંભવેન બ્રહ્મતત્ત્વોપદે-
શાદૌ ગુરુશિષ્યભાવસ્ય વિલોપપ્રસન્નઃ । પ્રારબ્ધક્ષયાત્પરતથા
દેહનિવૃત્તૌ યા મુક્તિઃ સા વિદેહા । અસ્યા એવાપરનામ વિદેહકૈવ-
લ્યમ્ । એતચ્ચ મતં “ વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે ” ઇત્યાદિશ્રુતિભિરનુ-
ગૃહીતં ભવતિ ।

અત એવાધિષ્ઠાનાજ્ઞાનાદધિષ્ઠાને યદધ્યસ્તં તત્ત્વાધિષ્ઠાન-
જ્ઞાનેન વિનશ્યતિ । યથા રજ્જ્વજ્ઞાનેન રજ્જૌ સર્પોઽધ્યસ્તઃ, સ ચ

અદ્વૈતસંપ્રદાયની સંતત સ્થિતિ રાખવા માટે આ જીવન્મુક્તિનો
અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ; નહિ તો નહિ જાણેલા બ્રહ્મ વગેરેના
તત્ત્વના ઉપદેશકપણાનો સંભવ નહિ રહેવાને લીધે બ્રહ્મતત્ત્વના ઉપદેશ
વગેરેમાં ગુરુશિષ્યપણાના લોપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. પ્રારબ્ધ કર્મોનો
ક્ષય થયા બાદ દેહની નિવૃત્તિ થતાં જે મુક્તિ થાય છે તે વિદેહમુક્તિ છે.
આનું જ બીજું નામ વિદેહમુક્તિ છે. વિમુક્તશ્ચ... (નિત્યમુક્ત મનુષ્ય
મુક્તિ પામે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ આ મતપર અનુગ્રહ કર્યો છે,
અર્થાત્ આ મતને ટેકા આપ્યો છે.

આથીજ અધિષ્ઠાનના અજ્ઞાનને લીધે અધિષ્ઠાનમાં જે અધ્યસ્ત
થાય છે, તેનો અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી નાશ થાય છે; જેમકે રત્નજ્ઞાના

નિવૃત્તિ થયા પછી કંઈનું સોનાનું આભૂષણ નિત્ય પ્રાપ્ત હવું છતાં
પણ તે પ્રાપ્ત થયું, એમ કહેવામાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મ નિત્યપ્રાપ્ત
હોવા છતાં પણ અધિષ્ઠાની નિવૃત્તિ થયા પછી તે પ્રાપ્ત થયું, એમ
કહેવામાં આવે છે.

રજ્જુજ્ઞાનેનૈવ નિવર્તતે । તથૈવ કેવલાદ્વૈતસિદ્ધાન્તે બ્રહ્માજ્ઞાનાદ્
બ્રહ્મણિ નિસ્થિતપ્રપશ્ચોઽધ્યસ્તઃ । પુનરપિ તસ્યૈવ જ્ઞાનેન પ્રપ-
શ્ચસ્ય નિવૃત્તિઃ । ઇયમેવ બ્રહ્માપરોક્ષાવગતિઃ । અસ્મિન્મતે જીવ-
બ્રહ્મણોરભેદ એવ મોક્ષ ઇતિ ।

અન્યે ચ શૈવાદયઃ પૌરાણિકા નિર્ગુણબ્રહ્મોપાસકાઃ સન્તિ ।
તૈરપિ સ્વકીયાકરગ્રન્થેષુ મોક્ષવિચારઃ પ્રદર્શિતઃ । સોઽપિ બાહુ-
લ્યેનોક્તભેદવાદિમોક્ષવિચારેષુ પ્રતિભાતિ । અતઃ સ્વાતન્ત્ર્યેણ
તેષાં મોક્ષવિચારો નોચ્યતે । મોક્ષોપાયાઃ શ્રદ્ધાવિનયપૂર્વકમનુ-
ષ્ટેયાઃ સાદ્ગુરુયોગશાસ્ત્રોક્તાઃ પ્રકૃતિપુરુષવિવેકાષ્ટાઙ્ગયોગાદય-
સ્તે ચ સ્તવનકર્તુર્ન સન્તિ । અતઃ ઉક્તં ન યોગં સાદ્ગુરુયં વેતિ ॥૬

અજ્ઞાનથી રજ્જુમાં સર્પનો અધ્યાસ થાય છે, તે રજ્જુના જ્ઞાનથીજ
નિવૃત્તિ પામે છે. તેમજ કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાન્તમાં બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી બ્રહ્મમાં
સંઘળા જગત્નો અધ્યાસ થાય છે. ફરીને બ્રહ્મનાજ જ્ઞાનથી જગત્ની
નિવૃત્તિ થાય છે. આજ બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન છે. આ મતમાં જીવ
તથા બ્રહ્મનો અભેદજ મોક્ષ છે.

બીજા શૈવ વગેરે પૌરાણિક લોકો નિર્ગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો છે.
તેઓએ પણ પોતાના આકર ગ્રંથોમાં મોક્ષનો વિચાર દર્શાવ્યો છે. તે
પણ ઘણી રીતે ઉપર કહેવામાં આવેલા ભેદવાદીઓના વિચારોમાં મળી
આવે છે. આથી તેઓનો મોક્ષ વિષેનો વિચાર અહિં કહેવામાં આવતો
નથી. શ્રદ્ધા તથા વિનયપૂર્વક આચરવાના સાંખ્યે તેમજ યોગશાસ્ત્રે
કહેલા પ્રકૃતિ પુરુષનો વિવેક, અષ્ટાંગ યોગ વગેરે મોક્ષના ઉપાયો છે,
પરંતુ તે સ્તુતિ કરનાર પાસે નથી. આથી ન યોગં સાદ્ગુરુયં વા
એમ કહ્યું છે. ૬

નિરાકારં સ્વામિન્નયતુ તવ રૂપં શ્રુતિનુત-
મહં તુ ત્વાં મન્યે કરચરણયુક્તં ગુણનિધિમ્ ।
શિવેશઃ શ્રીશો વા ભવતુ ન ભિદા યત્ર તમહં
નમામિ શ્રીનાથં ભવભયહરં શ્રીવટપતિમ્ ॥૭૯॥

હે સ્વામી ! આપનું શ્રુતિઓએ વખાણેલું નિરાકાર સ્વરૂપ જય પામે. હું તો આપને ગુણોના ભંડારરૂપ તથા હાથ અને ચરણો યુક્ત માનું છું. આપ પાર્વતીના પતિ હો કે લક્ષ્મીના પતિ હો. જે ઇશ્વર-સ્વરૂપમાં તે બનેતો ભેદ નથી તે ઇશ્વરસ્વરૂપભૂત, અને સંસારરૂપ બને હરનારા લક્ષ્મીના પતિ શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું. ૭

ટીકા ।

સગુણબ્રહ્મકૃતોપકારણસ્ય સ્તોતુર્નિર્ગુણબ્રહ્મણિ નિષ્ઠાસ-
ત્વેઽપિ સગુણવિષયિણીં સ્વકીયાં શ્રદ્ધાં દર્શયતિ—નિરાકાર-
મિતિ । હે સ્વામિન્ ! શ્રુતિનુતં વેદોપવર્ણિતં નિરાકારં તવ રૂપં
જયતુ । નિરાકારબોધકશ્રુતયસ્તુ—“ સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ”

ટીકા.

સગુણ બ્રહ્મ કરેલા ઉપકારને જાણનારા સ્તુતિ કરનારની નિર્ગુણ
બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા હોવા છતાં પણ તે સગુણ બ્રહ્મમાં પોતાની શ્રદ્ધા
દર્શાવે છે—નિરાકારમિતિ । હે સ્વામી ! શ્રુતિનુતમ્—વેદોએ વર્ણ-
વેલું આપનું નિરાકાર રૂપ જય પામે. નિરાકાર સ્વરૂપને જાણવાનારી
શ્રુતિઓ તો સત્ય... (બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા અનંત છે), નિષ્કલં...

(તૈ૦ ૨ । ૧ ૧) । “નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તં નિરવદ્યં નિરજ્ઞ-
નમ્” (શ્વે૦ ૬ । ૧૯) इति । “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ।
यतदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं
विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः”
(मुण्डक १ । १ । ५ । ६) “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न
वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्” (के० ११) ।
“न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येन मतेर्मन्तारं मन्वीथाः” (बृ० ३ । ४ । २) ।
“ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं विजानीयात्” (बृ०

(બ્રહ્મ નિરવય, નિષ્ક્રિય, શાંત, દોષથી રહિત તથા નિર્લેપ છે), અથ...
(તે પરવિદ્યા છે, જેથી તે અવિનાશી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે
અદસ્ય છે, ગ્રહણ કરી શકાતું નથી, વંશથી રહિત છે, વર્ણ-ગતિથી
રહિત છે, નેત્ર તથા કાનવગરનું છે, હાથ તથા ચરણ વિનાનું છે,
નિત્ય છે, વ્યાપક છે, સર્વમાં રહેલું છે, અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, અવિનાશી છે,
અને પ્રાણીઓના કરણરૂપ છે તેનો ડાહ્યા પુરૂષો સાક્ષાત્કાર કરે છે),
યસ્યા...(જે તેને જાણતો નથી, તે તેને જાણે છે, અને જે તેને જાણે છે તે
તેને જાણતો નથી. આ પ્રમાણે જે જાણતા મનુષ્યોથી નહિ જાણાયેલું છે,
તથા નહિ જાણતા મનુષ્યોથી જાણાયેલું છે), ન દૃષ્ટેર્દ્રષ્ટારં...(ચક્ષુના
જોનારને તું જોઈ શકીશ નહિ, અને બુદ્ધિના સાક્ષીને તું જાણી શકીશ
નહિ), યત્ર...(જે અવસ્થામાં દ્વૈત જેવું જાણાય છે, તે અવસ્થામાં
જોનાર મનુષ્ય ભિન્ન રહી પોતાનાથી ભિન્ન પદાર્થને જુવે છે, પરંતુ
જે અવસ્થામાં આ જોનાર મનુષ્યને સઘળું આત્મસ્વરૂપજ લાગે છે,
તો કયા સાધનથી કોને જુવે, અને કયા સાધનથી કોને જાણે?),

૨।૪૧૪)। “एतस्मिन्दरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति”
 “अस्थूलमनवहस्वम् (बृ० ३।८।८) इत्यादयः।

અહં તુ સ્તોતા શઙ્ખચક્રગદાપદ્મયુક્તકરવિશિષ્ટં કિંવા
 ત્રિશૂલહમરુમ્ગાદિસહિતકરં કિરીટકુણ્ડલકેયૂરવૈજયન્તીવિશિ-
 ષ્ટાઙ્ગં કિંવા જટાકટાહસ્થગઙ્ગાવારિવિભૂષિતદેહમ્ અહિમાલા-
 મણ્ડિતં મસ્મભૂષિતાઙ્ગમ્ અર્ણવકન્યાપતિ કિંવા ગિરિગણમહા-
 માન્યહિમાદ્રિકન્યાપતિ સ્વભાવતોઽપાસ્તાસ્ત્રિલાલિતશ્લેષકર્મ-
 જન્માદિષડ્વિકારાદિસંબન્ધં સત્યજ્ઞાનાનન્તસ્વરૂપં જ્ઞાન-
 શક્તિબલૈશ્વર્યતેજોવીર્યવાત્સલ્યૌદાર્યકારુણ્યક્ષમાદયામાધુર્યલાવ-

દતસ્મિન્નુદરં... (જે મનુષ્ય આ આત્મામાં જરા પણ ભેદ જુવે છે, તેને
 ભય થાય છે), અસ્થૂલ... (પરમાત્મસ્વરૂપ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ નથી,
 દ્રુંકું નથી) ઇત્યાદિ છે.

હું સ્તુતિ કરનારે તો આપને શંખ, ચક્ર, ગદા તથા પદ્મથી
 યુક્ત હસ્તવાળા, અથવા તો ત્રિશૂલ, હમરુ (ડાકડું), મૃગ વગેરે સહિત
 હાથોવાળા, અથવા તો જટાડપ કડાયામાં રહેલાં ગંગાનાં જળથી સુશો-
 ભિત શરીરવાળા, સર્પોની માળાથી શણગારાયેલા તથા ભસ્મથી શોભતા
 અંગવાળા સાગરકન્યા-લક્ષ્મીના પતિ, અથવા તો પર્વતોના સમૂહોના
 મહામાન્ય હિમાલયની કન્યા-પાર્વતીના પતિ, તથા સ્વભાવથી દૂર
 કરેલ છે સકળ અવિદ્યા, કલેશ, કર્મ તેમજ જન્મ વગેરે છ વિકારોનો
 સંબંધ જેણે એવા, સત્ય, જ્ઞાન, તથા અનંત પરમાત્મસ્વરૂપ, જ્ઞાન,
 શક્તિ, બલ, ઐશ્વર્ય, તેજ, વીર્ય, દયાળુતા, ઉદારતા, કરુણા, ક્ષમા,
 દયા, મધુરતા, સૌંદર્ય, મૃદુતા વગેરે અનંત કલ્યાણકારી ગુણોના સમૂ-

પ્યમાર્દવાદ્યનન્તકલ્યાણગુણગણમહોદધિં સમસ્તક્ષેત્રજ્ઞં પ્રકૃતિકા-
લકર્મનિયન્તારં બ્રહ્મેન્દ્રવિષ્વક્સેનગરુડપ્રમથવીરભદ્રાદિસેવિતમિ-
ત્યંભૂતં કરચરણયુક્તં ગુણગણનિધિં ચાહં ત્વાં મન્યે । શ્રીશો
લક્ષ્મીનાથો વિષ્ણુઃ, કિંવા શિવેશઃ—શિવા પાર્વતી તસ્યા ઈશઃ
શક્કરોઽસ્તુ સ્વેચ્છયા । નાત્ર કશ્ચિદાગ્રહ ઉભયોરેકસ્વરૂપત્વાત્ ।
યત્રેશ્વરસ્વરૂપે ભિદા-ભેદો નાસ્તિ તં સર્વેશ્વરં નમામીત્યન્વયઃ ।

નનુ વિષ્ણુશિવયોઃ કથમેકત્વં યોહિ કલ્યાણગુણગણવિ-
શિષ્ટસત્ત્વમૂર્તિવૈકુંઠાધીશ્વરઃ શક્ત્યચક્રગદાપદ્મવિશિષ્ટો નવમેઘસ-
માનરૂપો વિષ્વક્સેનગરુડાદિવન્દિતઃ પાલકશક્તિયુક્તશ્ચ સ
વિષ્ણુરન્યઃ । અપરશ્ચ કપાલમાલામણ્ડિતદેહઃ ઇમશાનભસ્મભૂષિ-

હોના મહાસાગર, સઘળાં ક્ષેત્રોના-દેહાદિક વગેરેના જ્ઞાતા, પ્રકૃતિ, કાળ
તથા કર્મના નિયંતા, બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, વિષ્વક્સેન, ગરુડ, પ્રમથ, વીરભદ્ર
વગેરેથી સેવાયેલા—આવા પ્રકારના, હાથ તથા ચરણોથી યુક્ત અને
ગુણોના સમૂહોના ભંડારરૂપ માનું છું. આપ આપની ઇચ્છાથી શ્રીશ
એટલે લક્ષ્મીના પતિ વિષ્ણુ, અથવા તો શિવેશ—શિવા એટલે પાર્વતી,
તેના પતિ શંકર હો, એ વિષે મારો કશો આગ્રહ નથી; કારણ કે
અન્નેનું એક સ્વરૂપવાળાપણું છે. જે ઇશ્વરસ્વરૂપમાં ભિદા એટલે ભેદ
નથી તે સર્વેશ્વરને હું પ્રણામ કરું છું, એ પ્રમાણે અન્વય છે.

(પૂ૦) “વિષ્ણુ તથા શિવનું કેમ એકપણું છે ? જે કલ્યાણકારી
ગુણોના સમૂહવાળા, સાત્ત્વિક મૂર્તિવાળા, વૈકુંઠના અધિપતિ, શંખ, ચક્ર,
ગદા તથા પદ્મવાળા, નવા મેઘ જેવી કાંતિવાળા, વિષ્વક્સેન તથા ગરુડ
વગેરેથી વંદાયેલા અને પાલન કરનાર શક્તિથી યુક્ત છે તે વિષ્ણુ
બીજા છે, અને કપાલ (ખોપરી)ની માલાથી સુશોભિત શરીરવાળા,

તાજ્ઞોઽહિભૂષણો ભૂતમેતપિશાચયુક્તશ્ચળ્હાદિગણયુક્તઃ શિવોઽપરઃ ।
 અતઃ કથં તયોરભેદઃ? તમાશ્રિત્ય શિવેશઃ શ્રીશો વેતિ એકત્વ-
 રૂપેણ સ્તવનં કથં સંગચ્છતે? ઇતિ ચેન્ન । શ્રુત્યાદિપ્રમાણૈ-
 સ્તયોરેકરૂપત્વપ્રતિપાદનાત્ । તથાહિ—નારાયણોપનિષદિ વિષ્ણુ-
 શિવયોરભેદ ઉક્તઃ । “સ એવ નારાયણઃ સ એવ રુદ્રઃ સ શિવઃ”
 ઇતિ । તથૈવ વિષ્ણુપુરાણે વિષ્ણુના સ્વસ્ય શિવાભેદઃ કથિતઃ
 પશ્ચમેઽંશે ત્રયસ્ત્રિંશોઽધ્યાયે—“ ભવાનહં ચ વિશ્વાત્મન્નેક એવ દ્વિ
 કારણમ્ । જગતોઽસ્ય જગત્યર્થે ભેદેનાવાં વ્યવસ્થિતાૌ ॥ ત્વયા
 યદભયં દત્તં તદત્તમસ્થિલં મયા । મત્તોઽવિભિન્નમાત્માનં દ્રષ્ટુ-
 મર્હસિ શઙ્કર ॥ યોઽહં સ ત્વં જગન્નેદં સદેવાસુરમાનુષમ્ । અવિ-

શ્મશાનની ભરમથી શણુગારાયેલા અંગવાળા, સર્પરૂપ આશ્રુપણુવાળા,
 ભૂત, પ્રેત તથા પિશાચથી યુક્ત, અને ચંડ વગેરે ગણુથી યુક્ત છે તે
 શિવ બીજા છે. આથી કેમ તેઓનો અભેદ હોય? અને અભેદનો
 આશ્રય લઈ પાર્વતીના પતિ કે લક્ષ્મીના પતિ એમ એકરૂપણુથી સ્તુતિ
 કેવી રીતે બંધાયેસતી થાય?” એમ બે શંકા કરવામાં આવે (૭૦)
 તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે; કારણ કે શ્રુતિ વગેરે પ્રમાણુથી
 તેઓના એકરૂપણુનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે:—નારાયણુ
 ઉપનિષદમાં “તેજ નારાયણુ છે, તેજ રૂપ છે, અને તેજ શિવ છે”
 એ પ્રમાણુ વિષ્ણુ તથા શિવનો અભેદ કહ્યો છે. તેજ પ્રમાણુ વિષ્ણુ-
 પુરાણુ વિષે પાંચમા અંશમાં ૩૩મા અધ્યાયની અંદર “હે વિરાટસ્વરૂપ
 મહાદેવ! આપ અને હું જગતનું એકજ કારણ છીએ, પરંતુ આ
 લોકના કલ્યાણુ માટે આપણે ભિન્ન ભિન્નપણુથી રહ્યા છીએ. આપે જે
 અભયદાન આપ્યું છે, તે સંધળું મેં આપ્યું છે. હે શંકર! આપે

દ્યામોહિતાત્માનઃ પુરુષા ભિન્નદર્શિનઃ” ઇતિ । તથૈવ ભવિષ્યોત્તર-
પુરાણે અભેદબોધકં મહૈશ્વરવચનમ્—“વિષ્ણોરન્યન્તુ પશ્યન્તિ
યે માં બ્રહ્માણમેવ ચ । કુતર્કમેવ તે મૂઢાઃ પચ્યન્તે નરકેઽ-
શુચૌ ॥ યે ચ મૂઢદુરાત્માનો ભિન્નં પશ્યન્તિ માં હરે । બ્રહ્માણં
ચ તથા તેષાં શ્રૂણદ્વત્યાસમં ત્વગમ્ ॥” ઇતિ । તથૈવ હરિવંશે કૈલા-
સયાત્રાયામભેદબોધકં મહૈશ્વરવચનમ્—“આદિસ્ત્વં સર્વભાવાનાં
મધ્યમન્તસ્તથા ભવાન્ । ત્વત્તઃ સર્વમભૂદ્વિશ્વં ત્વયિ સર્વં પ્રલી-
યતે ॥ અહં ત્વં સર્વગો દેવસ્ત્વમેવાહં જનાર્દન । આવયોરન્તરં
નાસ્તિ શબ્દૈરર્થૈર્જગત્રયે ॥ નામાનિ તવ ગોવિન્દ યાનિ લોકે
મહાન્તિ ચ । તાન્યેવ મમ નામાનિ નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥

પોતાના આત્માને મારાથી અભિન્ન જોવો જોઈએ. જે હું છું તે આપ
છો, અને દેવ, અસુર તથા મનુષ્ય સહિત આ જગત્ પણ આપનું
સ્વરૂપ છે, અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા અંતઃકરણવાળા લોકો ભેદદષ્ટિવાળા
હોય છે” એ પ્રમાણે વિષ્ણુએ પોતાનો શિવ સાથે અભેદ કહ્યો છે.
તેમજ ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં “જે લોકો કુતર્ક કરી જગત્ને, મને અને
બ્રહ્માને વિષ્ણુથી ભિન્ન જુએ છે તેઓ અપવિત્ર નરકમાં રંધાય છે.
હે હરિ! જે મૂઢ દુરાત્મા લોકો મને અને બ્રહ્માને આપથી જુદા જુએ છે,
તેઓને ગર્ભહત્યા જેવું પાપ પ્રાપ્ત થાય છે” એ પ્રમાણે મહૈશ્વરનું
અભેદને સમજાવનારું વચન છે. તેમજ હરિવંશમાં કૈલાસયાત્રા વિષે
“હે જનાર્દન (વિષ્ણુ)! આપ સર્વ પદાર્થોના આદિ, મધ્ય તથા
અંત છો. આપથી આ સઘળું જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે, અને આપમાં
સર્વ પામે છે. હું આપ સર્વવ્યાપી દેવરૂપ છું. આ ત્રણે જગત્માં
આવેલા શબ્દોથી કે અર્થોથી આપણામાં ભેદ નથી. હે ગોવિન્દ! આ

ત્વદુપાસા જગન્નાથ સૈવાસ્તુ મમ ગોપતે । યથ ત્વાં દ્વિષતે દેવ
 સ માં દ્વેષ્ટિ ન સંશયઃ ॥ ત્વદ્વિસ્તારો યતો દેવા અહં ભૂતપતિ-
 સ્તતઃ । ન તદસ્તિ વિભો દેવ યત્તે વિરહિતં કચિત્ । યદાસી-
 ઋર્તતે યજ્ઞ યજ્ઞ ભાવિ જગત્પતે । સર્વં ત્વં દેવદેવેશ વિના
 ક્વિંચિત્ત્વયા નહિ” ઇત્યાદિ ॥ તથૈવાન્યત્ર હરિવંશે હરિહરયો-
 રયોરભેદ ઉક્તો બ્રહ્મણા । હરિહરયોરભેદબોધકં હરિહર-
 સ્તોત્રં ચોક્તમ્ ॥ ૭ ॥

લોકમાં જે આપનાં મોટાં નામો છે તેજ મારાં નામો છે, એમાં કશો
 વિચાર કરવાનો નથી. હે જગતના નાથ! હે ગોપતિ (હૃષીકેશ)!
 આપની જે ઉપાસના તેજ મારી થાઓ. હે દેવ! જે આપનો દ્વેષ
 કરે છે, તે મારે દ્વેષ કરે છે, એમાં કશો સંશય નથી. દેવતાઓ અને
 હું ભૂતોના પતિ આપનોજ વિસ્તાર છીએ, તેથી હે દેવ! ક્યાંય પણ
 તે વસ્તુ નથી, જે આપથી ભિન્ન હોય. હે જગતના પતિ! હે દેવોના
 પણ દેવ! હે ઇશ! જે હતું, જે છે, અને જે ભવિષ્યમાં હશે, તે
 સઘળું આપ છો. આપ સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ છે નહિ” ઇત્યાદિ
 મહૈશ્વરતું, વિષ્ણુની સાથેના પોતાના અને સર્વના અભેદને સમજાવનારૂં
 વચન છે. તેમજ હરિવંશમાં અન્ય સ્થળે ઘ્રહાઓ વિષ્ણુ તથા શિવનો
 અભેદ કહ્યો છે, તેમજ વિષ્ણુ તથા શિવના અભેદને સમજાવનારૂં
 હરિહરસ્તોત્ર પણ ગાયું છે. ૭

જડે દૃશ્યે દુઃખે નિપુણમતિદેયે ચ જગતિ
મૃષારૂપે પુંસાં સદિતિ સુખમાદેયમિતિ ધીઃ
યદસ્તિત્વાનન્દપ્રતિફલનમૂલા તમમૃતં

નમામિ શ્રીનાથં ભવભયહરં શ્રીવટપતિમ્ ॥૮॥

૧૪૩, દૃશ્ય તથા દુઃખરૂપ, અને એ હેતુને લીધેજ સૂક્ષ્મ મતિ-
વાળા વિદ્વન્મનોએ ત્યાગ કરવા યોગ્ય એવા મિથ્યાભૂત આ જગત્માં
મનુષ્યોને જેનાં સત્તા તથા આનંદના સંસર્ગાધ્યાસને લીધે સત્યપણાની,
સુખપણાની તથા આશ્વપણાની બુદ્ધિ થાય છે તે પરમાત્મસ્વરૂપ અને
સંસારરૂપ ભયને હરનારા લક્ષ્મીના પતિ શ્રીવટપતિ નારાયણ ભગવા-
નને પ્રણામ કરું છું. ૮

ટીકા ।

લૌકિકપદાર્થાનાં યત્સત્યત્વં સુખપ્રદત્વં ત્રોપલભ્યતે તત્તેષાં
સ્વતો નાસ્તિ, જગતઃ સ્વરૂપેણ મિથ્યાત્વાદ્ દુઃખકરત્વાच्च ।
કિંતુ પરમાત્મસ્વરૂપસ્ય યત્સત્યત્વમાનન્દરૂપત્વં ચ તદેવ જગતિ
ભાસતે इत्येतत्સર્વં मनसि निधायाह जडे दृश्ये दुःख इति ।

ટીકા.

આ લોકના પદાર્થોનું જે સત્યપણું તથા સુખ આપનારપણું
જેવામાં આવે છે તે તેઓનું સ્વરૂપ નથી, કારણકે જગતનું સ્વરૂપથી
મિથ્યાપણું તથા દુઃખના ભંડારપણું છે; પરંતુ પરમાત્માના સ્વરૂપનું જે
સત્યપણું તથા આનંદરૂપપણું છે તેજ જગતમાં ભાસે છે, એ સઘળું
મનમાં રાખી કહે છે કે જડે દૃશ્યે દુઃખ इति । જડે-પોતાના સ્વ-

જઢે સ્વતઃ પ્રકાશરહિતે । દૃશ્યે જ્ઞાનવિષયે । દુઃખે પરિણામ-
તાપસંસ્કારૈર્ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ દુઃખમેવ સર્વં વિવેકિન ઇતિ
યોગસૂત્રોક્ત્યનુસારેણ સર્વથા દુઃખહેતૌ । અતઃ એવ નિપુણમ-
તિહેયે નિપુણમતિભિઃ કુશલબુદ્ધિભિઃ પુરુષૈર્હેયે ત્યાજ્યે । જઢ
ઇત્યાદિવિશેષગૈર્જગતો મિથ્યાત્વસાધકાનુમાનસ્ય હેતવઃ પ્રદ-
ર્શિતાઃ । પ્રપञ्ચો મિથ્યા જઢત્વાત્, પ્રપञ्ચો મિથ્યા દૃશ્યત્વાદિ-
ત્યાગ્યનુમાનમિદં બોધ્યમ્ । દુઃખશબ્દેન પરિચ્છિન્નત્વં સૂચિ-
તમ્ । “ યો વૈ ભૂમા તત્સુખં નારપે સુખમસ્તિ ” ઇતિ શ્રુત્યા
પરિચ્છિન્નસ્ય દુઃખરૂપત્વોક્તેઃ । ઇત્થં ચ મૃષારૂપે મિથ્યાભૂતે
જગતિ જીવાનાં જગત્સત્યમિતિ સુખકરમિતિ ઉપાદેયમિતિ ચ

રૂપે પ્રકાશથી રહિત. દૃશ્યે-જ્ઞાનના વિષયરૂપ. દુઃખે-પરિણામ...એ
યોગસૂત્રમાં" કહ્યા પ્રમાણે સર્વથા દુઃખના કારણરૂપ. આથીજ નિપુણ-
મતિહેયે-નિપુણમતિ એટલે કુશલબુદ્ધિવાળા પુરુષોએ હેય એટલે છોડી
દેવા યોગ્ય. જડ વગેરે વિશેષણથી જગત્ના મિથ્યાપણાને સિદ્ધ કરનારા
અનુમાનના હેતુઓ દર્શાવ્યા છે. પ્રપञ्ચઃ-જગત્, મિથ્યા-મિથ્યા છે,
જઢત્વાત્-જડપણાને લીધે, પ્રપંચ, મિથ્યા છે, દૃશ્યત્વાત્-દૃશ્યપણા-
જ્ઞાનના વિષયપણાને લીધે ઇત્યાદિ અનુમાન અહિં જાણી લેવું. દુઃખ-
શબ્દથી પરિચ્છિન્નપણું સૂચવ્યું છે, કારણ કે યો વૈ... (જે વ્યાપક છે
તે સુખરૂપ છે, થોડામાં સુખ નથી) એ શ્રુતિથી પરિચ્છિન્ન-દેશ, કાળ
તથા વસ્તુના પરિચ્છેદવાળા પદાર્થનું દુઃખરૂપપણું કહ્યું છે. આ પ્રમાણે
મૃષારૂપે-મિથ્યાભૂત જગત્માં 'જગત્ સત્ય છે, સુખકર છે અને ગ્રહણ

૧ જુઓ ૪થા 'લોકની ટીકામાં આવેલા આ સૂત્ર ઉપરનું ટિપ્પણ.

યા ધીર્બુદ્ધિઃ સા બુદ્ધિર્યદસ્તિત્વાનન્દપ્રતિફલનમૂલા यस્ય
પરમાત્મનો વાસ્તવમસ્તિત્વં સત્યત્વમાનન્દરૂપત્વં ચ તસ્ય યત્પ-
તિફલનં પ્રતિબિમ્બ આભાસોઽધિષ્ઠાનસત્તાયા અધિષ્ઠાનસ્વરૂપા-
નન્દસ્ય ચારોપિતે પ્રતિભાસસ્તન્મૂલાઽસ્તિ તમમૃતં નિત્યસિદ્ધં
સુખરૂપં શ્રીહરિં નમામીત્યર્થઃ ।

નન્વાકાશાદિપદાર્થાનાં સાર્વકાલિકત્વાન્નિત્યત્વમ્ ।
નિત્યત્વેન ચ તેષાં સ્વાતન્ત્ર્યેણ સદ્રૂપતાઽસ્તિ । જગદપ્યાકાશા-
દિરૂપમેવ ન તુ તદ્વિન્નમાકાશાદિ પૃથક્કૃત્ય દૃશ્યતે । એવં ચ
જગતિ યા સદ્રૂપતા રમણીયતા ચ દૃશ્યતે સા જગત એવ નત્વ-
ન્યદીયા । અતઃ કથં મિથ્યાત્વં હેયત્વં ચોચ્યતે ‘મૃષારૂપે નિપુ-

કરવા થોગ્ય છે’ એવી જે જીવોની ધીઃ-બુદ્ધિ તે બુદ્ધિ યદસ્તિ...મૂલા-
જે પરમાત્માનું વાસ્તવિક અસ્તિપણું—સત્યપણું તથા આનંદરૂપપણું છે
તેનું જે પ્રતિફલન એટલે પ્રતિબિંબ અર્થાત્ આભાસઃ—અધિષ્ઠાનની
સત્તાનો તથા અધિષ્ઠાનભૂત સ્વરૂપાનંદનો આરોપિત પદાર્થમાં જે પ્રતિ-
ભાસ, તે છે મૂળ જેનું એવી છે. તે અમૃત એટલે નિત્યસિદ્ધ સુખસ્વરૂપ
શ્રીહરિને પ્રણામ કરું છું એ અર્થ છે.

(પૂ૦) “આકાશ વગેરે પદાર્થોનું સર્વકાળમાં રહેનારપણું હોવાથી
નિત્યપણું છે, અને નિત્યપણુને લીધે તેઓનું સ્વતંત્રતાથી સતરૂપપણું છે.
જગત્ પણ આકાશ વગેરેરૂપજ છે, કારણ કે આકાશ વગેરેનું પૃથક્કરણ
કરતાં તેનાથી બુદ્ધિ જગત્ જોવામાં આવતું નથી. એ પ્રમાણે જગતમાં
જે સતરૂપપણું તથા રમણીયપણું જોવામાં આવે છે, તે જગતનુંજ છે,
પરંતુ બીજાનું નથી. આથી મૃષારૂપે, નિપુણમતિહેયે ઇત્યાદિ પદોથી

ળમતિહેયે' इत्यादिपदैरिति चेदत्रोच्यते । आकाशादपदार्थानां तार्किकतनयादिभिर्नित्यत्वेन या सद्वृत्ता प्रोच्यते सा त्वविचारपूर्विका । तेषामुत्पत्तिमत्त्वान्नित्यत्वं नास्ति । उत्पत्तिमत्त्वं च वैदिकप्रमाणाभ्युपगन्तृणां परमप्रमाणभूतया श्रुत्योक्तम्—
“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः”
इति । अत आकाशादीनां मिथ्यात्वेन सद्वृत्ता नास्ति । अध्यस्तपदार्थानामधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावात् ।

જગતનું મિથ્યાપણું તથા હેય—ત્યાન્યપણું કેમ કહેવામાં આવે છે ?
એમ જો શંકા કરવામાં આવે (ઉ૦) તો કહેવામાં આવે છે કે:—
તાર્કિક—નૈયાયિક લોકોના પુત્રો (પોતાને નૈયાયિક માનનારા લોકો)થી
આકાશ વગેરે પદાર્થોનું નિત્યપણું જ સત્સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે,
તે તો અવિચારપૂર્વક (વિચાર કર્યા વગર) છે. તેઓનું ઉત્પત્તિવાળાપણું
હોવાથી નિત્યપણું નથી. વૈદિક પ્રમાણોને સ્વીકારનારા લોકોની પરમ
પ્રમાણભૂત શ્રુતિએ તસ્માદ્વા...(તે આ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન
થયું છે, આકાશથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો છે, વાયુથી અગ્નિ ઉત્પન્ન
થયો છે, અગ્નિથી જળ ઉત્પન્ન થયું છે, જળથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન
થઈ છે, અને પૃથ્વીથી ઓષધિ—જીવાર આજરી વગેરે ઉત્પન્ન થઈ છે)
એમ આકાશ વગેરે પદાર્થોનું ઉત્પત્તિવાળાપણું કહ્યું છે. આથી આકાશ
વગેરે પદાર્થોના મિથ્યાપણાને લીધે સત્સ્પષ્ટપણું નથી, કારણ કે અધ્યસ્ત
પદાર્થોના અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળાપણાને અભાવ છે.

નતુ કિં નામ તાવન્મિથ્યાત્વમ્ ? । ન તાવત્પ્રમાણાગમ્યત્વં,
ભવન્મતે બ્રહ્મણઃ સ્વપ્રકાશત્વેન સર્વપ્રમાણગોચરતાનઙ્ગીકારેણ
ચ તસ્ય મિથ્યાત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।

નાપિ સ્મૃતિગમ્યત્વં, સ્મૃતેરપ્રમાણતયા તદ્વિષયસ્ય સત્ય-
સ્યાપિ મિથ્યાત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।

નાપ્યયથાર્થજ્ઞાનગમ્યત્વં, યે હિ પ્રપશ્ચસત્યત્વવાદિન-
સ્તૈરપિ સત્યસ્યૈવ શુક્તિકાદેરધિષ્ઠાનતયાઽયથાર્થજ્ઞાનગમ્યત્વ-
સ્વીકારાત્ ।

ન વા સદ્વિલક્ષણત્વં, સદ્વિલક્ષણશશ્વજ્ઞાદાવતિવ્યાપ્તેઃ ।

(પૂ૦) “મિથ્યાત્વ એ શું છે? પ્રમાણથી ન જાણી શકાય એવા-
પણું એ મિથ્યાપણું નથી, કારણ કે તમારા મતમાં (અદ્વૈત મતમાં)
બ્રહ્મના સ્વયંપ્રકાશપણથી તથા સર્વ પ્રમાણોના અવિષયપણના સ્વી-
કારથી તેના મિથ્યાપણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

“સ્મૃતિથી જાણવા યોગ્યપણું” એ પણ મિથ્યાપણું નથી, કારણ કે
સ્મૃતિ પ્રમાણરૂપ નહિ હોવાથી તેના વિષયરૂપ સત્ય પદાર્થના પણ
મિથ્યાપણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

“અયથાર્થ જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્યપણું” એ પણ મિથ્યાપણું નથી,
કારણ કે જેઓ પ્રપંચનું સત્યપણું કહેનારા છે, તેઓએ પણ સત્યજ
એવા ધીપ વગેરે પદાર્થોનું, અધિષ્ઠાનપણાવડે અયથાર્થ જ્ઞાનથી જાણવા
યોગ્યપણું સ્વીકાર્યું છે.

“સત્યથી વિલક્ષણપણું” એ પણ મિથ્યાપણું નથી, કારણ કે સસ-

ન ચ શશવિષાણસ્યાપિ મિથ્યાત્વાદતિવ્યાપ્તિર્ન દૂષણકરીતિ
વાચ્યમ્ । મિથ્યાભૂતપ્રપञ્ચસ્યાપરોક્ષજ્ઞાનયોગ્યત્વમર્થજ્ઞાનક્રિયા-
સામર્થ્ય ચ સ્વીકુર્વહ્નિઃ શશવિષાણસ્યાતથાત્વાન્મિથ્યાત્વા-
સ્વીકારાત્ ।

ન વા સદસદ્વિલક્ષણત્વમ્ । એકતરનિષેધસ્યાન્યતરવિધિ-
નાન્તરીયકતયા તલ્લક્ષણાસંભવાત્ । નાન્તરીયકત્વં ચ સત્ત્વ-
નિષેધેઽસત્ત્વં નાન્તરીયકમ્, અસત્ત્વનિષેધે સત્ત્વં નાન્તરીયક-
મિતિ । પરસ્પરવિરોધે ચ ન પદાર્થાન્તરસ્થિતિઃ ।

હાના શીંગડા વગેરેમાં એ લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થાય. ‘સસલાના
શીંગડાનું પણ મિથ્યાપણું’ હોવાને લીધે અતિવ્યાપ્તિ લક્ષણમાં દૂષણ
આપી શકતી નથી’ એમ નહિ કહેવું, કારણ કે મિથ્યાભૂત પ્રપંચનું
અપરોક્ષ જ્ઞાનને યોગ્યપણું તથા પ્રયોજનની તેમજ પ્રયોજનના જ્ઞાનની
સિદ્ધિ કરવાનું સામર્થ્ય સ્વીકારતા લોકોએ સસલાના શીંગડાનું, પ્રયોજ-
નની તેમજ પ્રયોજનના જ્ઞાનની સિદ્ધિ કરવાનું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી
મિથ્યાપણું સ્વીકાર્યું નથી.

‘સત્ તથા અસત્થી વિલક્ષણપણું’ એ પણ મિથ્યાપણું નથી,
કારણ કે સત્ તથા અસત્ અન્નેમાંથી એકનો નિષેધ કરતાં બીજાના
નાન્તરીયકપણાથી—બીજાનું અવશ્ય વિધાન કરવું પડે તેથી મિથ્યાત્વના
એ લક્ષણનો સંભવ નથી. નાન્તરીયકપણું—અવિનાશાવપણું એ આ
પ્રમાણે છે કે—સત્પણાનો નિષેધ કરતાં અસત્પણું અવશ્ય પ્રાપ્ત
થાય છે, અને અસત્પણાનો નિષેધ કરતાં સત્પણું અવશ્ય પ્રાપ્ત
થાય છે. પરસ્પરનો વિરોધ થતાં બીજા—સદસદ્વિલક્ષણ પદાર્થની
સ્થિતિ સંભવેજ નહિ.

અવિદ્યાતત્કાર્યયોરન્યતરત્વં મિથ્યાત્વમિતિ યદ્વચ્યતે, તત્ર કિમવિદ્યા અનિર્વચનીયા? કિંવા અગ્રહણમિથ્યાજ્ઞાનાત્મિકા? । નાન્યઃ, અનિર્વચનીયાવિદ્યાયા અપ્રસિદ્ધત્વાત્ । ન દ્વિતીયઃ, તદવિદ્યાકાર્યસ્ય પ્રવૃત્તિસંસ્કારાદેઃ સત્યત્વાત્ ।

ન વા જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમ્ । આત્મવિશેષગુણાનામપર્યાયમુત્પત્તિમિચ્છતામુત્તરેણોત્તરેણ પૂર્વપૂર્વનિવૃત્તિસ્વીકારાદર્થાન્તરત્વાપત્તેઃ ।

ન વા પ્રતિપન્નોપાધૌ નિષેધપ્રતિયોગિત્વમ્ । અત્ર પ્રતિપત્તિશબ્દેન કિં પ્રમાણજ્ઞાનં કિં વા ભ્રાન્તિજ્ઞાનં ગૃહ્યતે ? ।

‘અવિદ્યા તથા તેનું કાર્ય એ એમાંનું એકપણું એ મિથ્યાપણું છે’ એમ જો કહેવામાં આવે તો ત્યાં શું અવિદ્યા અનિર્વચનીય છે? કે વસ્તુને યથાર્થરૂપે નહિ સમજવારૂપ મિથ્યાજ્ઞાનાત્મક છે? પહેલો પક્ષ સંભવતો નથી, કારણ કે અનિર્વચનીય અવિદ્યાનું અપ્રસિદ્ધપણું છે. બીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે અવિદ્યાના કાર્યરૂપ પ્રવૃત્તિ, સંસ્કાર વગેરેનું સત્યપણું છે.

‘જ્ઞાનથી નિવૃત્તિને પામવા યોગ્યપણું’ એ પણ મિથ્યાપણું નથી, કારણ કે આત્માના વિશેષગુણોની એકી વખતે ઉત્પત્તિ ધ્રુવતા લોકોને પછી પછીના આત્માના વિશેષ ગુણથી પહેલા પહેલા આત્માના વિશેષ ગુણની નિવૃત્તિનો સ્વીકાર કર્યાથી અર્થાન્તર-જ્ઞાનથી નિવૃત્તિને પામવા યોગ્ય મિથ્યાત્વથી વિરૂદ્ધ વિશેષ ગુણથી નિવૃત્તિને પામવા યોગ્ય બીજા વિશેષગુણરૂપ પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ જશે.

‘જ્ઞાત (જાણેલ) ઉપાધિમાં નિષેધના પ્રતિયોગીપણું’ એ પણ મિથ્યાપણું નથી. અહિં પ્રતિપત્તિશબ્દથી શું પ્રમાણજ્ઞાનનું ગ્રહણ

નાદ્યઃ પ્રમાણેનોપાર્થિયઃ પ્રતિપન્નસ્તત્ર તસ્ય નિષેધાસંભવાત્ ।
 भ्रान्तिप्रतिपन्नोपाधौ च निषेधप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेऽप्यर्थान्-
 तરत्वात् । नैयायिकैरपि क्वचिन्निषिद्धस्यान्यत्र सत्तास्વીकारात् ।

ન વા સ્વાલ્પ્યન્તાભાવસમાનાધિકરણતયા પ્રતીયમાનત્વમ્ ।
 संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां प्रदेशवृत्तीनां स्वाल्प्यन्ता-
 भावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानानामपि परैः सत्त्वत्वाङ्गीका-
 रादर्थान्तरताया दुरतिक्रमत्वात् ।

तथैव मिथ्यात्वस्य प्रमाणेन न प्रामाण्यम् । न तावत्प्र-

કરવામાં આવે છે કે બ્રાંતિજ્ઞાનનું ? પહેલો પક્ષ સંભવતો નથી, કારણ
 કે પ્રમાણથી જે ઉપાધિ જાણેલ હોય તેમાં તેનો નિષેધ સંભવતો નથી.
 બ્રાંતિથી જાણેલી ઉપાધિમાં અમુક પદાર્થનું નિષેધના પ્રતિયોગીપણું
 હોવા છતાં પણ તેનુંજ ઉપાધિના કાષ્ટ અંશમાં સત્તાના પ્રતિયોગીપણું
 હોવાથી તેનું અર્થાન્તરપણું સિદ્ધ થઈ જશે; કારણ કે નૈયાયિકાએ પણ
 કાષ્ટ સ્થળે નિષેધ કરેલા પદાર્થની ખીજે સ્થળે સત્તા હોવાનો સ્વી-
 કાર કર્યો છે.

‘પોતાના અત્યંતાભાવની સાથે સમાન છે અધિકરણ જેનું એવા-
 પણાથી જણાતાપણું’ એ પણ મિથ્યાપણું નથી; કારણ કે અમુક પ્રદે-
 શમાં વર્તનારા સંયોગ, વિભાગ, શબ્દ તથા આત્માના વિશેષગુણો પોતાના
 અત્યંતાભાવની સાથે સમાન છે અધિકરણ જેઓનું એવાપણાથી જણાય છે,
 છતાં પણ તેઓના સત્યપણાનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેથી તેઓના અર્થા-
 ન્તરપણાનું ઉદ્ભવન થઈ શકતું નથી.

તેમજ મિથ્યાપણાનું કાષ્ટ પ્રમાણથી પ્રમાણપણું નથી. પ્રત્યક્ષ તે

ત્યક્ષ તત્ર પ્રમાણં, તથા સતિ વાદિનાં તદ્વિષયકવિવાદાભા-
વપ્રસક્તાત્ ।

નાપિ વિવાદપદં મિથ્યા દૃશ્યત્વાત્ શુક્તિરૂપ્યવત્ इत्य-
નુમાનં તત્ર પ્રમાણમ્ । પ્રમાણાગમ્યત્વસ્ય સદૃસદ્વૈલક્ષણ્યસ્યાવિ-
દ્યાતત્કાર્યયોરન્યતરત્વસ્ય વા સાધનેऽપ્રસિદ્ધવિશેષણત્વાત્ ।
અયથાર્થજ્ઞાનગમ્યત્વસ્ય ગુરુમતેऽપ્રસિદ્ધત્વાત્ ।

દૃશ્યત્વં ચ કિં ફલવ્યાપ્યત્વં વૃત્તિવ્યાપ્યત્વં સાધારણં
વા । નાદ્યઃ । અતીન્દ્રિયેષુ પદાર્થેષુ ફલવ્યાપ્યત્વાભાવેન ભાગા-

તેમાં પ્રમાણુ નથી, કારણુ કે મિથ્યાપણામાં પ્રત્યક્ષને પ્રમાણુ માનવામાં
આવે તો તે વિષયમાં વાદીઓના વિવાદના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

‘વિવાદપદમ્ (વિવાદના સ્થાનરૂપ પ્રપંચ), મિથ્યા (મિથ્યા છે),
દૃશ્યત્વાત્ (દૃશ્યપણાને લીધે), શુક્તિરૂપ્યવત્ (છીપમાં દેખાતા રૂપાની
પેકે)’ એ અનુમાન પણુ તેમાં પ્રમાણુ નથી; કારણુ કે દૃશ્યત્વાત્
(દૃશ્યપણાને લીધે) એ હેતુમાં પ્રમાણુથી ન જાણી શકાય એવાપણારૂપ,
સત્ તથા અસત્થી વિલક્ષણપણારૂપ કે અવિદ્યા તથા તેનું કાર્ય એ
એમાંના એકપણારૂપ અપ્રસિદ્ધ પદાર્થનું વિશેષણપણું બને છે. વળી
અયથાર્થ જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્યપણું પણુ ગુરૂના મતમાં અપ્રસિદ્ધ છે.

‘દૃશ્યપણુ’ એ શું ફલથી વ્યાપ્યપણું છે કે વૃત્તિથી વ્યાપ્યપણું છે
કે ફલથી વ્યાપ્ય તથા વૃત્તિથી વ્યાપ્ય એ એમાંના એકપણું છે? પહેલો
પક્ષ સંભવતો નથી, કારણુ કે પરમાણુ, કાળ વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં
ફલવ્યાપ્તિનો અભાવ હોવાથી હેતુની ભાગાસિદ્ધિ થશે. બીજો પક્ષ

૧ સ્વરૂપાસિદ્ધિ નામનો હેતુભાસ આર પ્રકારનો છે:—શુદ્ધાસિદ્ધિ,

સિદ્ધેઃ । ન દ્વિતીયઃ । વેદાન્તિભિર્બ્રહ્મણોઽપિ વૃત્તિવ્યાપ્યત્વા-
શ્યુપગમાત્ । ન તૃતીયઃ । બ્રહ્મણ્યનૈકાન્તિકત્વાત્ ।

તથૈવાયં પટ એતત્તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગી દૃશ્યત્વાત્
ઘટવત્ इत्यपि न । तन्तुनिष्ठात્યन्ताभावे दृश्यत्वहेतौ चानैका-
न्तिकत्वात् । तथाहि यद्यद् दृश्यं तत्तदेतत्तन्तुनिष्ठात્યन्ताभावप-

પણ સંભવતો નથી, કારણ કે વેદાંતીઓએ બ્રહ્મના પણ વૃત્તિવ્યાપ્ય-
પણાનો સ્વીકાર કર્યો છે. ત્રીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે
મિથ્યાપણાના અભાવવાળા બ્રહ્મમાં એ પક્ષના લક્ષણવાળા હેતુની
પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

તેમજ ‘ આ પટ આ તંતુઓમાં રહેલા અત્યંતાભાવનો પ્રતિ-
યોગી છે, દૃશ્યપણાને લીધે, ઘડાની પેઠે’ એમ પણ નહિ, કારણ કે
તંતુમાં રહેલા અત્યંતાભાવમાં તથા દૃશ્યપણારૂપ હેતુમાં અનેકાન્તિકપણું
રહ્યું છે. જેમ કે— ‘ જે જે દૃશ્ય છે તે તે આ તંતુઓમાં રહેલા

ભાગાસિદ્ધ, વિશેષણાસિદ્ધ અને વિશેષ્યાસિદ્ધ. તેના પ્રયોગો નીચે પ્રમાણે
અનુક્રમે આપ્યા છે—

વાયુઃ દ્રવ્યમ્ ચાક્ષુષત્વાત્ (વાયુ, દ્રવ્ય છે, ચાક્ષુષપણાને લીધે).
પૃથિવ્યાદિચતુષ્ટયમ્ દ્રવ્યમ્ રૂપવત્ત્વાત્ (પૃથ્વી વગેરે ચાર
મહાભૂતો, દ્રવ્ય છે, રૂપવાળાપણાને લીધે).

વાયુઃ દ્રવ્યમ્ રૂપવત્ત્વે સતિ સ્પર્શવત્ત્વાત્ (વાયુ, દ્રવ્ય છે,
રૂપવાળાપણું હોતાં સ્પર્શવાળાપણાને લીધે).

વાયુઃ દ્રવ્યમ્ સ્પર્શવત્ત્વે સતિ રૂપવત્ત્વાત્ (વાયુ, દ્રવ્ય છે,
સ્પર્શવાળાપણું હોતાં રૂપવાળાપણાને લીધે).

તિયોગીતિ વ્યાપ્તિરેષ્ટવ્યા । ન ચેયમસ્તિ । એતત્તન્તુષુ યોડ્ય-
મસ્ય પટસ્યાત્યન્તાભાવઃ સાધ્યતે ન તસ્યૈતત્તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભા-
વપ્રતિયોગિત્વમસ્તિ । તત્સ્વીકારે ચ તત્સાધ્યસ્યૈવાભાવાદનુ-
માનવ્યાહતિઃ સ્યાત્ । અથ ચ તત્ર દૃશ્યત્વમસ્તીત્યનૈકાન્તિકો
હેતુઃ । તથા દૃશ્યત્વહેતાવપ્યુક્તસાધ્યં નાસ્ત્યેવ । એતત્તન્તુષુ
દૃશ્યત્વસ્યાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિત્વે તન્તૂનામદૃશ્યતયા સાધ્યાસિ-
દ્ધિપ્રસન્નાત્ । અથ ચ દૃશ્યત્વમસ્તીત્યનૈકાન્તઃ ।

નાપ્યાગમઃ પ્રપન્નમિથ્યાત્વે પ્રમાણમ્ । તથાહિ “ એકમે-

અત્યંતાભાવનો પ્રતિયોગી છે, અર્થાત્ જે જે દૃશ્ય છે તેનો તેનો આ
તંતુઓમાં અત્યંતાભાવ છે’ એવી વ્યાપ્તિ ઇચ્છવી નેમ્મએ; પરંતુ તે
થતી નથી. આ તંતુઓમાં જે આ પટનો આ અત્યંતાભાવ સાધવામાં
આવે છે, તેનું આ તંતુઓમાં રહેલા અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગીપણું નથી,
અર્થાત્ તે પટ આ તંતુઓમાં રહ્યો છે. ને તેનો સ્વીકાર કરવામાં
આવે તો તે સાધ્યનોજ અભાવ થવાથી અનુમાનનો વ્યાધાત થાય, અને
ત્યાં દૃશ્યપણું છે, તેથી ત્યાં સાધ્યનો અભાવ છે ત્યાં હેતુની સ્થિતિ
હોવાથી તે અનૈકાંતિક થાય છે, તથા દૃશ્યપણા૩૫ હેતુ હોવા છતાં પણ
ઉપર કહેવામાં આવેલું સાધ્ય નથીજ. વળી આ તંતુઓમાં દૃશ્યપણાનું
અત્યંતાભાવના પ્રતિયોગીપણું માનવામાં આવે, અર્થાત્ આ તંતુઓને
અદૃશ્ય સ્વીકારવામાં આવે તો તંતુઓના અદૃશ્યપણાને લીધે સાધ્યની
અસિદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય; અને ત્યાં દૃશ્યપણું છે તેથી હેતુ
અનૈકાંતિક છે.

તેમ આગમ (વેદશાસ્ત્રાદિ) પણ જગતના મિથ્યાપણામાં પ્રમાણ
નથી; કેમકે એક... (બ્રહ્મ એકજ છે, અને બીજા પદાર્થથી રહિત છે)

વાદ્વિતીયમ્ ” ઇતિ અદ્વિતીયશબ્દાદ્ બ્રહ્મવ્યતિરિક્તસ્ય મિથ્યા-
ત્વસિદ્ધિ મન્યસે કિન્તુ તત્રાદ્વિતીયશબ્દઃ સજાતીયબ્રહ્માન્તરં
નિષેધતિ ન તુ સમસ્તપ્રમાણોપનીતવસ્તુનો નિષેધઃ । યથા કસ્મિ-
શ્ચિદ્ ગ્રામ એક એવ પુરુષઃ શૌર્યૌદાર્યાદિગુણાતિશયવિશિષ્ટસ્ત-
દ્વિષયેણાયમદ્વિતીય ઇતિ કથનેન તત્સજાતીયોઽન્યઃ પુરુષઃ
પ્રતિષિધ્યતે તથૈવ “ એકમેવાદ્વિતીયમ્ ” ઇતિ શ્રુત્યા બ્રહ્મસજા-
તીયં બ્રહ્માન્તરં પ્રતિષિધ્યતે ન તુ પ્રપશ્ચઃ ।

“ સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ” ઇત્યજ્ઞાનન્તપદસ્ય વસ્તુપરિ-
ચ્છેદાભાવપરત્વેન પ્રપશ્ચસ્ય મિથ્યાત્વમિત્યપિ ન શક્યં વક્તુમ્,

એ સ્થળે તું અદ્વિતીય શબ્દથી, બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુના મિથ્યાપણાની
સિદ્ધિ માને છે, પરંતુ તે શ્રુતિમાં અદ્વિતીય શબ્દ, સમાન જાતવાળા
બીજા બ્રહ્મનો નિષેધ કરે છે, પણ સઘળાં પ્રમાણોથી પ્રાપ્ત થયેલી
જગત્સ્વરૂપ વસ્તુનો નિષેધ કરતો નથી. જેમકે કોઈ ગામમાં એકજ પુરૂષ
શૂરતા, ઉદારતા ઇત્યાદિ ગુણોના અતિશયથી યુક્ત છે, તેને ઉદ્દેશી કહે-
વામાં આવેલા અયમદ્વિતીયઃ (આ અદ્વિતીય છે) એ કથનથી તેની
સમાન જાતવાળા બીજા પુરૂષનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, તેમજ
એક...એ શ્રુતિથી બ્રહ્મની સમાન જાતવાળા બીજા બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ
કરવામાં આવે છે, પરંતુ જગત્નો પ્રતિષેધ કરવામાં આવતો નથી.

સત્યં...(બ્રહ્મ સત્ય છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને સ્વજાત, સમગ્રતીય
અને વિજાતીય ભેદથી રહિત છે) એ સ્થળે અનન્તમ્ એ પદ વસ્તુ-
પરિચ્છેદના અભાવને સમજાવતું હોવાથી જગત્તુ મિથ્યાપણું છે, એમ
પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે પરસ્પરના અભાવના અધિકરણપણાના

પરસ્પરાભાવાધિકરણત્વરાહિત્યરૂપસ્ય તસ્ય લોકેઽપ્રસિદ્ધતયા તત્રાગૃહીતસંગતિકત્વેન કાલપરિચ્છેદાભાવસ્યાકાશાદૌ પ્રસિદ્ધસ્ય તેન પદેનાભિધાનાત્ ।

‘નેહ નાનાસ્તિ કિંચન’ હત્યસ્ય કારણે વ્રહ્મણિ નાનાત્વ-નિષેધપરત્વમ્ । ‘ઇન્દ્રો માયાભિઃ પુરુરૂપ ઈયતે’ ઇત્યાદેશ્ચ માયા-શબ્દાભિધેયતત્તદિન્દ્રિયદ્વારકબુદ્ધિવૃત્તિરૂપોપાધિભિઃ પરમેશ્વરોં વહુધોપાસ્યત ઇત્યર્થઃ । અથવા માયાશબ્દાભિધેયાઃ પરમેશ્વરસ્યે-ચ્છાજ્ઞાનક્રિયાશક્તયસ્તાભિઃ પરમેશ્વરઃ પ્રત્યુપાસકં વહુરૂપ આવિર્ભવતીત્યર્થો ન તુ પ્રપञ્ચનિષેધે તાત્પર્યમ્ । “મૃત્યોઃ સ

અભાવરૂપ અર્થાત્ સ્વગત, સગ્ગતીય અને વિગ્ગતીય ભેદથી રહિતપણા-રૂપ તે વસ્તુપરિચ્છેદનો અભાવ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી તેમાં અનન્તમ્ એ પદની સંગતિનું ગ્રહણ નહિ થતું હોવાને લીધે આકાશ વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ એવા કાલપરિચ્છેદાભાવને તે પદથી કહેલ છે.

નેહ...(આ બ્રહ્મમાં કશું દૈત નથી) એ શ્રુતિનું કારણબ્રહ્મમાં અનેકપણાનો નિષેધ કરવામાં તાત્પર્ય છે. ઇન્દ્રો...(બ્રહ્મ માયાવડે અનેક રૂપવાળું જણાય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો ‘માયાશબ્દથી કહેવામાં આવતી તે તે ઇન્દ્રિયોદ્વારા બુદ્ધિની વૃત્તિઓરૂપ ઉપાધિઓથી પરમેશ્વરની ધણે પ્રકારે ઉપાસના કરવામાં આવે છે’ એ અર્થ છે. અથવા માયા-શબ્દથી પરમેશ્વરની ઇચ્છાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ કહેવામાં આવે છે. તેઓથી પરમેશ્વર પ્રત્યેક ઉપાસક પ્રત્યે ધણે રૂપે પ્રકટ થાય છે એ અર્થ છે, પરંતુ જગતનો નિષેધ કરવામાં તાત્પર્ય નથી. મૃત્યોઃ... (જે મનુષ્ય બ્રહ્મમાં જાણે ભેદ હોય તેમ જુએ છે તે એક જન્મમરણથી બીજાં જન્મમરણને પામે છે) એવા પ્રકારની શ્રુતિનો ભેદજ્ઞાનની

ઇત્યાદિમીમાંસામૂત્રાણાં કર્મભેદપ્રતિપાદકાનાં પ્રપञ्चમિથ્યા-
ત્વેऽપ્રામાણ્યપ્રસન્નઃ સ્યાત્ । અતો ભવદભિમતં મિથ્યાત્વં ન
કથંચન સિધ્યતીતિ चेन्न । अद्वैतबोधकश्रुतिवैभवसंपन्नानाम-
द्वैतवादिनां मते लक्षणप्रमाणाभ्यां प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य सुसा-
ध्यत्वात् । तथाहि—

પ્રમાણાગમ્યત્વં મિથ્યાત્વમિતિ સ્વીકારે બ્રહ્મણિ નાતિ-
વ્યાપ્તિઃ । તત્ર બ્રહ્મભિન્નત્વે સતીતિ નિવેશાત્ । તથા ચ બ્રહ્મ-
ભિન્નત્વે સતિ પ્રમાણાગમ્યત્વં મિથ્યાત્વમ્ । તથૈવાયથાર્થજ્ઞાન-

ભેદતું પ્રતિપાદન કરનારાં સૂત્રોના અપ્રમાણપણાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. આથી
તમે સ્વીકારેલું 'મિથ્યાપણું' કોઈ રીતે સિદ્ધ થતું નથી" એમ બે કહેવામાં
આવે (ઉઃ) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, કારણ કે અદ્વૈતને સમ-
બવનારી શ્રુતિઓના વૈભવથી યુક્ત અદ્વૈતવાદીઓના મનમાં લક્ષણ અને
પ્રમાણથી જગત્તું 'મિથ્યાપણું' સારી રીતે સાધી શકાય છે. જેમકે—

‘પ્રમાણથી ન જાણી શકાય એવાપણું એ મિથ્યાપણું છે’ એવો
સ્વીકાર કરવામાં આવે તો બ્રહ્મમાં અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી; કારણ કે
લક્ષણમાં ‘બ્રહ્મથી ભિન્નપણું હોતાં’ એ અંશને દાખલ કરવાનો છે.
તેથી ‘બ્રહ્મથી ભિન્નપણું હોતાં પ્રમાણથી ન જાણી શકાય એવાપણું એ
મિથ્યાપણું છે’ એમ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ‘અયથાર્થ’ જ્ઞાનથી

યજતિ (અગ્નિનું પૂજન કરે છે) ઇત્યાદિમાં પાંચવાર યજતિતું
ઉચ્ચારણ કયું છે. તેમાં પ્રત્યેક યજતિથી ભિન્ન ભિન્ન અપૂર્વની
ઉત્પત્તિ થાય છે; કારણ કે બે એકવાર ઉચ્ચારેલા યજતિથીજ અપૂ-
ર્વની ઉત્પત્તિ થાય તો પછીના ચારવાર ઉચ્ચારેલા યજતિતું નિરર્થક
પણું પ્રાપ્ત થાય છે.

ગમ્યત્વમ્ । અત્ર ચ સદ્ઘાદિભિરપિ સત્યસ્યૈવ શુક્તિકાદેરધિષ્ઠા-
નતયાડયથાર્થજ્ઞાનગમ્યત્વસ્ય સ્વીકૃતત્વેનાર્થાન્તરતોક્તા । સા
ચ ન સંભવતિ । અદ્વૈતસિદ્ધાન્તે સ્વાતન્ત્ર્યેણૈવ ચાક્ષુષાદિભિ-
ન્નેનાયથાર્થજ્ઞાનેન મિથ્યાર્થસ્ય ગમ્યત્વાદયથાર્થજ્ઞાનગમ્યત્વં
સ્વીક્રિયતે પ્રાતિભાસિકસામગ્રીજન્યમતો નાર્થાન્તરતા । એવ
મેવાન્યાન્યપિ લક્ષણાન્યુહ્યાનિ ।

અનુમાનાનિ ચ—બ્રહ્મભિન્નં સર્વં મિથ્યા બ્રહ્મભિન્નત્વાત્ ।
યદેવં તદેવં યથા શુક્તિરુપ્યમ્ । અત્ર બ્રહ્મણઃ પક્ષત્વવારણાય
બ્રહ્મભિન્નમિતિ । પક્ષતાવચ્છેદકબ્રહ્મભિન્નત્વવિશિષ્ટપક્ષૈકદેશ-

જાણવા યોગ્યપણું એ મિથ્યાપણું છે. અહિં સદાદીઓએ પણ સાચાજ
છીપ વગેરે પદાર્થોના, અધિષ્ઠાનપણાથી અયથાર્થ જ્ઞાનવડે જાણવા
યોગ્યપણાનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી તેઓનું અર્થાન્તરપણું—સાધવા ધારેલા
મિથ્યા પદાર્થથી ભિન્ન પદાર્થપણું કહ્યું છે; પરંતુ તે સંભવતું નથી,
કારણ કે અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં આક્ષુષ (નેત્રથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાન) વગેરેથી
જુદા અયથાર્થ જ્ઞાનથી મિથ્યા પદાર્થ જાણતો હોવાથી અયથાર્થ જ્ઞાનથી
જાણવા યોગ્યપણું એ સ્વતંત્રતાથીજ પ્રાતિભાસિક સામગ્રીથી ઉત્પન્ન
થાય છે, એવો સ્વીકાર કર્યો છે. આથી અર્થાન્તરપણું નથી. એ
પ્રમાણેજ બીજાં પણ લક્ષણોનો તક કરી લેવો.

જગતના મિથ્યાપણામાં અનુમાનો પણ પ્રમાણભૂત છે. **બ્રહ્મભિન્નમ્**
(બ્રહ્મથી ભિન્ન) **સર્વમ્** (સઘળું), **મિથ્યા** (મિથ્યા છે), **બ્રહ્મભિન્નત્વાત્**
(બ્રહ્મથી ભિન્નપણાને લીધે). જે બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તે મિથ્યા હોય;
જેમકે છીપતું રૂપું. અહિં બ્રહ્મના પક્ષપણાનું વારણ કરવા માટે **બ્રહ્મ-**
ભિન્નમ્ (બ્રહ્મથી ભિન્ન) એમ કહ્યું છે. **બ્રહ્મભિન્નમ્** (બ્રહ્મથી ભિન્ન)-

शुक्तिरूप्यादौ सिद्धसाधनवारणाय सर्वपदं निविष्टम् । तत्र च
शुक्तिरूप्यादौ ब्रह्मभिन्ने साध्यसिद्धावपि तदितरस्मिन्सर्वत्र ब्रह्म-
भिन्ने प्रपञ्चे न तत्सिद्धमिति न सिद्धसाधनम् । यथा पृथिवी-
त्वेन घटादावितरभेदनिश्चयेऽपि सर्वपृथिवीत्वेन तदसिद्धेर्न
सिद्धसाधनमेवं शुक्तिरूप्यादौ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्येन साध्यसिद्धावपि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धयभा-
वेन न सिद्धसाधनम् । न च शुक्तिरूप्यादेरपि पक्षत्वेन कथं
दृष्टान्ततेति वाच्यम् । संदिग्धसाध्यवान् पक्षः । शुक्तिरूप्यादौ
च निश्चितसाध्यकत्वेन सपक्षत्वात् । न च पक्षभिन्नत्वे सति

३५ पक्षपक्षानुं अवच्छेदकं न ब्रह्मभिन्नत्व (अक्षथी लिन्नपक्ष) तेथी
युक्तं एवा पक्षना अक्ष लाग३५ धीपमां प्रतीत यता ३५ा वगेरेमां
मिथ्यात्व३५ सिद्ध वस्तुने साधवा३५ दोषनुं वारण करवा मोटे सर्वम्
अ पदने दाणव इथुं छे. त्यां अक्षथी लिन्न एवा, छीपमां प्रतीत
यता ३५ा वगेरेमां मिथ्यात्व३५ साध्यनी सिद्धि होवा छतां पणु तेथी
लुटा सर्वअक्षथी लिन्न जगत्मां मिथ्यात्वनी सिद्धि नथी, तेथी सिद्ध
वस्तुने साधवा३५ दोषनी प्राप्ति नथी. जेम पृथ्वीपणुथी वडा वगेरेमां
भीज्जं भूतोथी लिन्नपणुनो निश्चय होवा छतां पणु सर्व पृथ्वीपणुथी,
भीज्जं भूतोथी लिन्नपणुनी सिद्धि नहि यती होवाथी सिद्ध वस्तुने
साधवा३५ दोषनी प्राप्ति यती नथी, तेम शुक्तिरूप्य (धीपमां प्रतीत
यता ३५ा) वगेरेमां शुक्तिरूप्यत्व (धीपमां प्रतीत यता ३५ापणु)३५
पक्षतावच्छेदकनी साथे समान अधिहरणवाणापणुथी साध्यनी सिद्धि होवा
छतां पणु ब्रह्मभिन्नत्व (अक्षथी लिन्नपणु)३५ अवच्छेदथी थयेला
अवच्छेदथी, अर्थात् सवणा अक्षलिन्न पदार्थोमां साध्यनी सिद्धिने
असाव होवाथी सिद्ध वस्तुने साधवा३५ दोषनी प्राप्ति यती नथी.

નિશ્ચિતસાધ્યકત્વસ્ય દૃષ્ટાન્તત્વપ્રયોજકત્વમિતિ વાચ્યમ્ । ત્વં-
પદલક્ષ્યચૈતન્યં બ્રહ્માભિન્નં સચ્ચિદાનન્દલક્ષણત્વાત્ બ્રહ્મવત્
ઈત્યાદ્યભેદાનુમાને પક્ષસ્યૈવ દૃષ્ટાન્તત્વાભ્યુપગમાત્ । ન ચ શુક્તિ-
રૂપ્યસ્ય દૃષ્ટાન્તતા નોચિતા તત્ર મિથ્યાત્વસ્યાનિશ્ચયાદિતિ
વાચ્યમ્ । શુક્તિરૂપ્યસ્ય નાત્ર રજતમિતિ શુક્તિશકલવૃત્તિત્રૈકા-
લિકરજતત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકાભાવપ્રતીતિવિષયત્વસ્ય પ્રત્ય-
ક્ષેણૈવ સિદ્ધત્વાત્ ।

‘દીપમાં પ્રતીત થતા રૂપા વગેરેનું પણ પક્ષપણું’ હોવાથી તેનું દૃષ્ટાન્ત-
પણું કેમ થાય? એમ નહિ કહેવું; કારણ કે જેમાં સાધ્યનો સંદેહ
હોય તે પક્ષ કહેવાય છે. દીપમાં પ્રતીત થતા રૂપા વગેરેમાં તો સાધ્યનો
નિશ્ચય હોવાથી તેઓ સપક્ષ છે. ‘પક્ષથી ભિન્નપણું’ હોતાં નિશ્ચિત સાધ્ય-
વાળાપણું એ દૃષ્ટાન્તપણુને સાધનાઈ છે’ એમ નહિ કહેવું; કારણ કે
ત્વંપદલક્ષ્યચૈતન્યમ્ (ત્વમ્ પદથી લક્ષ્ય ચૈતન્ય), બ્રહ્માભિન્નમ્ (બ્રહ્મથી
અભિન્ન છે), સચ્ચિદાનન્દલક્ષણત્વાત્ (સત્, ચિત્ તથા આનંદરૂપ
લક્ષણુવાળાપણુને લીધે), બ્રહ્મવત્ (બ્રહ્મની પેઠે) ઇત્યાદિ અભેદાનુમા-
નમાં પક્ષનાજ દૃષ્ટાન્તપણુનો સ્વીકાર કર્યો છે. ‘દીપમાં પ્રતીત થતા
રૂપાનું દૃષ્ટાન્તપણું’ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમાં મિથ્યાપણુનો નિશ્ચય
નથી’ એમ નહિ કહેવું; કારણ કે દીપમાં પ્રતીત થતા રૂપાનું, ‘અહિં
રૂપું નથી’ એમ દીપના કકડામાં રહેલો જે રૂપાપણુથી અવચ્છિન્ન
રૂપાનો ત્રણે કાળમાં અભાવ તેના જ્ઞાનના, વિષયપણું પ્રત્યક્ષ પ્રમા-
ણથી સિદ્ધ છે.

નનુ શુક્તિરુપ્યે મિથ્યાત્વરૂપસાધ્યનિશ્ચયેઽપિ બ્રહ્મભિ-
ન્નત્વં મિથ્યાત્વવ્યભિચારિ ન વેતિ વ્યભિચારવારકતર્કાભાવેન
વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધો બ્રહ્મભિન્નત્વરૂપો હેતુઃ । ન ચ બ્રહ્મભિન્નત્વં
યદિ મિથ્યાત્વવ્યભિચારિ સ્યાત્તર્હિ બ્રહ્મભિન્નત્વહેતોનિરુપાધિ-
કત્વં ન સ્યાદિતિ વ્યભિચારશઙ્કાનિવર્તનદ્વારા તર્કો હિ વ્યા-
પ્તિગ્રાહકઃ સ્યાદિતિ વાચ્યમ્ । અવિદ્યાતિરિક્તદોષજન્યત્વરૂપ-
સ્યોપાધેઃ સત્ત્વાત્ । યદિ બ્રહ્મભિન્નત્વહેતૌ નિરુપાધિકત્વં સ્યા-
ત્તદા તસ્ય નિરુપાધિકત્વભજ્ઞાપાદનાશ્યસ્તર્કોઽપિ સ્યાત્તથૈવ તુ
નાસ્તિ । અવિદ્યાતિરિક્તદોષજન્યત્વરૂપોપાધિવિશિષ્ટત્વસ્ય હેતૌ

(૫૦) “ ધીપમાં પ્રતીત થતા રૂપામાં મિથ્યાપણાં રૂપ સાધ્યતો
નિશ્ચય હોવા છતાં પણ ‘અલ્પથી ભિન્નપણું’ મિથ્યાત્વના વ્યભિચારવાળું છે
કે નહિ ?” એવા વ્યભિચારનું વારણ કરનારા તર્કના અભાવને લીધે
બ્રહ્મભિન્નત્વરૂપ હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મભિન્નત્વરૂપ હેતુ
મિથ્યાત્વરૂપ સાધ્યથી વ્યાપ્ય નથી. ‘ને અલ્પથી ભિન્નપણું’ મિથ્યાપ-
ણાના વ્યભિચારવાળું હોય તો અલ્પથી ભિન્નપણાં રૂપ હેતુનું નિરુપાધિક-
પણું થાય નહિ, એમ વ્યભિચારની શંકાને ટાળવાદ્વારા તર્કજ વ્યાપ્તિનું
ગ્રહણ કરાવનાર થાય છે’ એમ નહિ કહેવું, કારણ કે હેતુમાં અભા-
વિદ્યારૂપ અતિરિક્ત (વધારાના) દોષથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્યપણાં રૂપ ઉપા-
ધિથી યુક્તપણાં હોવાપણું છે, અર્થાત્ હેતુ અભાવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થવા
યોગ્યપણાં રૂપ ઉપાધિથી યુક્ત છે. ને અલ્પથી ભિન્નપણાં રૂપ હેતુમાં
નિરુપાધિક (ઉપાધિથી રહિત)પણું હોય તો તેના નિરુપાધિકપણાના
ભંગને લાવી આપવારૂપ તર્ક પણ કરી શકાય, પરંતુ તેમ તો નથી;
કારણ કે અવિદ્યારૂપ અતિરિક્ત દોષથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્યરૂપ ઉપાધિથી
યુક્તપણું હેતુમાં છે” એમ ને કહેવામાં આવે (૭૦) તો તેનો નિષેધ

સત્ત્વાદિતિ ચેન્ન । અત્રાવિદ્યાતિરિક્તદોષજન્યત્વે મિથ્યાત્વરૂ-
પસાધ્યવ્યાપ્યત્વસ્વીકારાપેક્ષયા બ્રહ્મભિન્નત્વે મિથ્યાત્વરૂપસા-
ધ્યવ્યાપ્યત્વાઙ્ગીકારે લાઘવરૂપતર્કસ્ય સત્ત્વાન્નાનુકૂલતર્કાભાવઃ ।
સાધ્યસમનિયતસ્યોપાધિત્વમિત્યાચાર્યમતમ્ । તત્ર સાધ્યસમ-
નિયતત્વં ચ સાધ્યવ્યાપકત્વે સતિ સાધ્યવ્યાપ્યત્વમ્ । યત્ર
મિથ્યાત્વં તત્રાવિદ્યાતિરિક્તદોષજન્યત્વોપાધિસત્ત્વમિતિ તસ્ય
સાધ્યવ્યાપકત્વેઽપિ મિથ્યાત્વરૂપસાધ્યવ્યાપ્યત્વમવિદ્યાતિરિક્ત-
દોષજન્યત્વે સ્વીકરણીયં કિંવા બ્રહ્મભિન્નત્વ ઇતિ સામાન્યધર્મે
સંશયેઽવિદ્યાતિરિક્તદોષજન્યત્વાપેક્ષયા લઘુભૂતે બ્રહ્મભિન્નત્વ
એવ મિથ્યાત્વવ્યાપ્યત્વં સ્વીકરણીયમ્ । સંભવતિ લઘૌ, ગુરૌ

કરવામાં આવે છે:—અહિં અવિદ્યારૂપ અતિરિક્ત દોષથી ઉત્પન્ન થવા
યોગ્યપણામાં મિથ્યાત્વરૂપ સાધ્યથી વ્યાપ્યપણાનો સ્વીકાર કરવા કરતાં
બ્રહ્મથી ભિન્નપણામાં મિથ્યાત્વરૂપ સાધ્યથી વ્યાપ્યપણાનો સ્વીકાર કર-
વામાં લાઘવરૂપ તર્ક હોવાથી અનુકૂલ તર્કનો અભાવ નથી. ‘જે સાધ્ય-
સમનિયત હોય તેનું ઉપાધિપણું છે’ એવો આચાર્યનો મત છે. ત્યાં
સાધ્યસમનિયતપણું એ સાધ્યમાં વ્યાપકપણું હોતાં સાધ્યથી વ્યાપ્યપણું છે.
જ્યાં મિથ્યાપણું હોય છે, ત્યાં અવિદ્યારૂપ અતિરિક્ત દોષથી ઉત્પન્ન
થવા યોગ્યપણું હોય છે, એમ તેનું સાધ્યમાં વ્યાપકપણું હોવા છતાં
પણ મિથ્યાપણારૂપ સાધ્યથી વ્યાપ્યપણું અવિદ્યારૂપ અતિરિક્ત દોષથી
ઉત્પન્ન થવા યોગ્યપણામાં સ્વીકારવું કે બ્રહ્મથી ભિન્નપણામાં સ્વીકારવું?
એમ મિથ્યાપણારૂપ સાધ્યથી વ્યાપ્યપણારૂપ સામાન્ય ધર્મમાં સંશય
થતાં અવિદ્યારૂપ અતિરિક્ત દોષથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્યપણાના કરતાં
લઘુરૂપ (નાના શરીરવાળા) બ્રહ્મથી ભિન્નપણામાંજ મિથ્યાપણારૂપ
સાધ્યથી વ્યાપ્યપણાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, કારણ કે ‘લઘુમાં મિથ્યા-

તદન્યાયમિતિ ન્યાયાત્ । તસ્માદવિદ્યાતિરિક્તદોષજન્યત્વસ્ય નોપાધિત્વમ્ ।

પરમરાદ્ધાન્તસ્તુ યેષાં મતે સત્પ્રતિપક્ષોદ્ઘાતકત્વેનોપાર્થેદ્-
પક્તા તેષાં મતે ક્ષિત્યહ્કુરાદિકં સર્કર્ત્વકં કાર્યત્વાત્ ઘટવત્ इत्य-
નુમાને ઉપાધ્યભાવહેતુના સાધ્યાભાવસાધને શરીરજન્યત્વસ્ય
વ્યર્થવિશેષણત્વવદત્રાપ્યુપાધ્યભાવેન સાધ્યાભાવસાધનેऽવિ-
દ્યાતિરિક્તવિશેષણસ્ય વ્યર્થત્વાન્નાવિદ્યાતિરિક્તદોષજન્યત્વ-
મુપાધિઃ ।

પણાંપ સાધ્યથી વ્યાધ્યપણું સંભવતું હોય ત્યાં ગુરુ (મોટા શરીરવા-
ળા)માં તેનો સ્વીકાર કરવો એ અયોગ્ય છે' એવો ન્યાય છે. તેથી અવિ-
દ્યાંપ અતિરિક્ત દોષથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્યપણાનું ઉપાધિપણું નથી.

પરમ સિદ્ધાંત તો આ છે કે:-જેઓના મતમાં સત્પ્રતિપક્ષ નામના
હેવાભાસનો તર્ક કરાવનારપણાને લીધે ઉપાધિમાં દૂષકપણું છે, તેઓના
મતમાં ક્ષિત્યહ્કુરાદિકમ્ (પૃથ્વી, અંકુર વગેરે), સર્કર્ત્વકમ્ (કર્તા-
વાળાં છે), કાર્યત્વાત્ (કાર્ય-ઉત્પાદ્યપણાને લીધે), ઘટવત્ (ઘડાની પેઠે)
આ અનુમાનમાં ઉપાધિના અભાવરૂપ હેતુને લીધે સાધ્યનો અભાવ સાધ-
વામાં જેમ શરીરજન્યત્વ (શરીરથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્યપણા)નું વ્યર્થ
વિશેષણપણું છે, તેમ અહિં પણ ઉપાધિના અભાવને લીધે સાધ્યનો
અભાવ સાધવામાં અવિદ્યાતિરિક્ત એ વિશેષણનું વ્યર્થપણું હોવાથી
અવિદ્યાતિરિક્તદોષજન્યત્વ ઉપાધિ નથી.

વસ્તુતસ્તુ સ્વાશ્રયત્વેનામિમતયાવન્નિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયો-
ગિત્વં મિથ્યાત્વમ્ । તત્ર સ્વપદેનાશ્રિતં ગ્રાહ્યં તેન નાવિદ્યાયામ-
વ્યાપ્તિસ્તસ્યા બ્રહ્માશ્રયત્વાત્ । યદિ સ્વપદેન કાર્યમિત્યુચ્યેત
તર્હિ તત્રાવ્યાપ્તિઃ સ્યાત્ । તસ્યા અનાદિત્વેનાકાર્યત્વાત્ । एवं
તર્હિ ચિત્સુખમુનિના સ્વકીયગ્રન્થે પૂર્વોક્તમિથ્યાત્વલક્ષણમઙ્ગી-
કૃત્ય નિરાશ્રયેષુ નિત્યેષુ ભાવેષુ કાર્યતા નાસ્તીતિ લક્ષણસ્યા-
વ્યાપ્તિમાશङ्ક્ય બ્રહ્મવ્યતિરિક્તસ્ય કૃત્સનસ્યાપિ કાર્યતયા ન
દોષ इत्युक्तं तत्कथं संगच्छते । तत्र हि ब्रह्मभिन्नानां सर्वेषां
कार्यत्वं प्रतिपादितम् । अविद्यायाश्चानादित्वात्कार्यत्वाभाव इति

વાસ્તવિક રીતે તો સ્વાશ્રય (પોતાના આશ્રય)પણથી અમિમત
(સ્વીકારેલા) યાવત્ (સઘળા) પદાર્થોમાં રહેલા અત્યંતાભાવનું પ્રતિયો-
ગીપણું એ મિથ્યાપણું છે. ત્યાં સ્વપદથી આશ્રિત પદાર્થનું ગ્રહણ
કરવું. તેથી અવિદ્યામાં અવ્યાપ્તિ નથી, કારણ કે તે બ્રહ્મમાં રહી છે.
જો સ્વપદથી કાર્યને કહેવામાં આવે તો તે અવિદ્યામાં અવ્યાપ્તિ થાય,
કારણ કે તે અનાદિ હોવાથી કાર્ય-ઉત્પાદન નથી. (પૂ૦) “એમ જો
સ્વીકારવામાં આવે તો ચિત્સુખ મુનિએ, પોતાના ગ્રંથમાં પહેલાં કહે-
વામાં આવેલા મિથ્યાત્વના લક્ષણનો સ્વીકાર કરી આશ્રયથી રહિત એવા
આકાશ, કાલ વગેરે નિત્ય પદાર્થોમાં કાર્યપણું નથી, તેથી તેમાં લક્ષ-
ણની અવ્યાપ્તિની આશંકા કરી, ‘બ્રહ્મથી ભિન્ન સઘળાનું કાર્યપણું
હોવાને લીધે દોષ નથી’ એમ કહ્યું છે તે કેમ બંધબેસતું થાય? કારણ
કે ત્યાં બ્રહ્મથી ભિન્ન સઘળા પદાર્થોના કાર્યપણાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.
અવિદ્યા તો અનાદિ હોવાને લીધે તેમાં કાર્યપણાનો અભાવ છે” એમ
જો કહેવામાં આવે (ઉ૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે; કારણ કે
ત્યાં કાર્યતા (કાર્યપણા૩૫) પદથી કલ્પિતપણું કહેવા ધારેલ હોવાને

ચેન્ન । તત્ર કાર્યતાપદેન કલ્પિતત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વેનાદોષાત્ ।
 યાવત્તિ સ્વાશ્રયે સ્વાલ્યન્તાભાવાસંભવાલ્લક્ષણસ્યાસંભવઃ સ્યાત્તદ્વા-
 રણાયાભિમતપદમ્ । રજતાઘનાશ્રયેઽપિ શુક્તયાદૌ રજતાઘાશ્રય-
 ત્વેનાભિમતે વર્તમાનરજતાઘલ્યન્તાભાવપ્રતિયોગિત્વં શુક્તિરુપ્યા-
 દેરસ્તિ તદ્વર્થમપ્યભિમતપદં બોધ્યમ્ । ન ચ સ્વાશ્રયે સ્વરૂપેણ
 તદલ્યન્તાભાવાભાવેઽપિ પારમાર્થિકત્વાવચ્છિન્નતદલ્યન્તાભાવસ-
 ત્વાન્નાસ્ત્યસંભવો લક્ષણસ્યેતિ વ્યર્થમભિમતપદમિતિ વાચ્યમ્ ।
 બ્રહ્મણિ સ્વરૂપેણૈવ પ્રપન્ચાલ્યન્તાભાવો ગ્રાહ્યો ન તુ પારમાર્થિક-
 ત્વાવચ્છિન્નાભાવઃ । યાવત્પદમર્થાન્તરવારણાય । અર્થાન્તરતા ચ

લીધે કશો દોષ નથી. પોતાના આશ્રયભૂત સઘળા પદાર્થોમાં પોતાના
 અત્યંતાભાવનો અસંભવ હોવાથી લક્ષણનો અસંભવ થાય તો તેનું નિવા-
 રણ કરવા માટે અભિમત પદ છે. રૂપા વગેરેના આશ્રયભૂત નહિ હોવા
 છતાં પણ રૂપા વગેરેના આશ્રયપણાથી સ્વીકારેલા ધીપ વગેરે પદાર્થોમાં
 રહેલા વર્તમાન કાળના રૂપા વગેરેના અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગીપણું ધીપના
 રૂપા વગેરે પદાર્થોને છે તેથી ત્યાં પણ મિથ્યાત્વના લક્ષણના અસંભવનું
 વારણ કરવા માટે અભિમત પદ છે, એમ જાણવું. (૫૦) “પ્રપંચના
 આશ્રયભૂત બ્રહ્મમાં સ્વરૂપથી પ્રપંચના અત્યંતાભાવનો અભાવ હોવા
 છતાં પણ પારમાર્થિકપણાથી અવચ્છિન્ન પ્રપંચનો અત્યંતાભાવ હોવાથી
 લક્ષણનો અસંભવ નથી, તેથી અભિમત પદ વ્યર્થ છે” એમ (૭૮)
 કહેવું નહિ; કારણ કે બ્રહ્મમાં સ્વરૂપથી પ્રપંચનો અત્યંતાભાવ લેવાનો છે,
 પરંતુ પારમાર્થિકપણાથી અવચ્છિન્ન પ્રપંચનો અભાવ લેવાનો નથી.
 યાવત્ પદ અર્થાન્તરનું નિવારણ કરવા માટે છે. કપિ (વાનર)ના સંયોગ
 વગેરેના આશ્રયપણાથી સ્વીકારેલા વૃક્ષમાં મૂલના અવચ્છેદથી રહેતા કપિના
 સંયોગના અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગીપણું શાખાના અવચ્છેદથી રહેલા

કપિસંયોગાદ્યાશ્રયત્વેનાભિમતવૃક્ષે મૂલાવચ્છેદેન વર્તમાનસ્વાત્ય-
ન્તાભાવપ્રતિયોગિત્વં શાસ્ત્રાવચ્છેદેન સ્થિતકપિસંયોગાદેરસ્તીતિ
સત્યત્વાવિરોધિપ્રતિયોગિતદભાવસામાનાધિકરણ્યરૂપાર્થાન્તરદૂ-
રીકરણાય યાવત્પદમ્ ।

નત્તુ નિરાશ્રયેષ્વાકાશાદિષુ નિત્યેષુ લક્ષણસ્યાવ્યાપ્તિરિતિ
ચેન્ન । ‘ન વિયદશ્રુતેઃ । ૨ । ૩ ૧ ।’ ઇત્યાદિવિયદધિકરણે
‘પ્રતિજ્ઞાઽહાનિરવ્યતિરિક્તાચ્છબ્દેભ્યઃ । ૨ । ૩ । ૬ ।’ ઇત્યાદિસિ-
દ્ધાન્તમૂત્રેસ્તેષામપિ કાર્યત્વપ્રતિપાદનેન બ્રહ્માશ્રિતત્ત્વવિજ્ઞાનાત્ ।

અર્થાત્ શાખાપર રહેલા કપિના સંયોગ વગેરેને છે, તેથી સત્યત્વની
સાથે વિરોધ નહિ રાખનારા પ્રતિયોગીના અને તેના અભાવના સમાન
અધિકરણવાળાપણુરૂપ અર્થાન્તરને દૂર કરવા માટે યાવત્ પદ છે.

(પૂ૦) આશ્રયથી રહિત એવા આકાશ વગેરે નિત્ય પદાર્થોમાં
લક્ષણની ‘અવ્યાપ્તિ થશે’ એમ કહેવામાં આવે (ઉ૦) તે તેનો નિષેધ
કરવામાં આવે છે; કારણ કે ન વિયદ’...ઇત્યાદિ વિયદધિકરણ (આકા-
શાધિકરણ)માં પ્રતિજ્ઞાહાનિ’...ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્ત સૂત્રોથી આકાશ વગેરે
પદાર્થોના પણ કાર્યપણુનું પ્રતિપાદન કરવાને લીધે તેઓનું અભવના
આશ્રિતપણુથી જ્ઞાન થાય છે.

૧ આકાશ ઉત્પન્ન થયું નથી, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિમાં પ્રમાણુ-
બૂત કોઈ શ્રુતિ નથી. (આ પૂર્વપક્ષનું અભસૂત્ર છે.)

૨ પ્રત્યેક ઉપનિષદમાં જોવામાં આવતી યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવત્ય-
મતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમ્ (જે અભવનું જ્ઞાન થતાં નહિ સાંભળેલું
સંભળાઈ જાય છે, નહિ સ્વીકારેલું સ્વીકારાઈ જાય છે, અને નહિ જાણેલું
જાણાઈ જાય છે) ઇત્યાદિ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થતી નથી, કારણ કે સઘળી

તથૈવ વિમતઃ પટ એતત્તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગી અવ-
યવિત્વાત્ પટાન્તરવત્ । અત્રાનેતન્નિષ્ઠત્વં નોપાધિઃ । આકાશાદૌ
સાધ્યાધ્યાપકત્વાત્ । નાયમસિદ્ધો હેતુઃ પટસ્યાંશિત્વે વાદિનાં
વિવાદાભાવાત્ । નાપિ વિરુદ્ધઃ । એતત્તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવાપ્રતિ-
યોગિનિ વિપક્ષે આત્મનિ અંશિત્વરૂપહેતોરવૃત્તેઃ । ન ચેહ તન્તુષુ
પટ ઇત્યાદિના પ્રત્યક્ષેણૈવ તન્તુનિષ્ઠતયા પટસ્યાવગમાત્કાલાત્ય-
યાપદિષ્ટતા હેતોરિતિ વાચ્યમ્ । પટસ્યૈતત્તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવ-

તેમજ વિમતઃ પટઃ (વિવાદના સ્થાનરૂપ પટ), એતત્તન્તુનિષ્ઠા-
ત્યન્તાભાવપ્રતિયોગી (આ તંતુઓમાં રહેલા અત્યંતાભાવનો પ્રતિ-
યોગી છે, અર્થાત્ આ તંતુઓમાં નથી), અવયવિત્વાત્ (અવયવીપ-
ણાને લીધે), પટાન્તરવત્ (ખીજ પટની પેડે). અહિં અનેતન્નિષ્ઠત્વ
(આ તંતુઓમાં નહિ રહેલાપણું) ઉપાધિ નથી, કારણ કે આકાશ વગે-
રેમાં રહેલો પટનો અમુક ભાગ અનેતન્નિષ્ઠ નથી, અર્થાત્ આ તંતુ-
ઓમાં રહેલો છે. આ હેતુ અસિદ્ધ પણ નથી, કારણ કે પટના અવય-
વીપણામાં ક્રોધને વિવાદ નથી. આ હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી, કારણ કે
આ તંતુઓમાં રહેલા અત્યંતાભાવના પ્રતિયોગી નહિ એવો વિપક્ષભૂત
આત્મામાં અવયવીપણારૂપ હેતુ રહેતો નથી. (૫૦) “इह तन्तुषु पटः
(આ તંતુઓમાં પટ છે) ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથીજ પટના તંતુઓમાં
રહેલપણાનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી હેતુનું આધિતપણું છે” એમ (૭૦)
કહેવું નહિ; કારણ કે એતત્તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગી એમ
પટનું આ તંતુઓમાં રહેલા અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગીપણું સ્વીકારતા

વસ્તુઓ અલ્પથી અભિન્ન છે. તે વિષયમાં સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસી-
દેકમેવાદ્વિતીયમ્ (હે સુપુત્ર ! પહેલાં એક, અદ્વિતીય અને સત્ આ
અલ્પજ હેતુ) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રમાણભૂત છે.

પ્રતિયોગિત્વમઙ્ગીકુર્વતા તસ્ય પ્રામાણ્યાનઙ્ગીકારાત્ । ઇહ નમસિ
નીલિમેતિ પ્રત્યક્ષાભિમતેન પ્રત્યયેન વાધેઽપિ નીરૂપત્વાનુમાન-
પ્રવૃત્તિવદત્રાપ્યનુમાનપ્રવૃત્ત્યુપપત્તેઃ । એતત્તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્ર-
તિયોગિત્વે પટમાત્રં પક્ષીકૃત્ય સાધિતેઽર્થાન્તરતા સ્યાત્ । તત્ર
પટાન્તરસ્યૈતત્તન્તુનિષ્ઠત્વાભાવાત્ । તન્નિવૃત્ત્યર્થે વિમત્ત ઇત્યુક્તમ્ ।

અત્રાત્યન્તાભાવે વ્યધિકરણધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક-
ત્વં વિશેષણં દેયમ્ । તેન ઘટત્વાદિવ્યધિકરણધર્મમાદાય
નાર્થાન્તરતા । તથૈવૈતત્કાલીનત્વમપ્યત્યન્તાભાવે વિશેષણં દેયમ્ ।
તેન તન્તુષુ પટસત્ત્વેઽપિ ઘટપટોભયં નાસ્તીતિ ઘટપટોભયત્વા-

એવા તમે તેવી જાતના પત્યક્ષનું પ્રમાણપણું સ્વીકાર્યું નથી. 'ઇહ
નમસિ નીલિમા (આ આકાશમાં સ્થામતા છે)' એવી રીતે પ્રત્યક્ષપ-
ણથી સ્વીકારેલા જ્ઞાનથી બાધ થયા છતાં પણ જેમ આકાશમાં રૂપ-
રહિતપણાના અનુમાનની પ્રવૃત્તિ જેવામાં આવે છે, તેમ અહિં પણ
અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થતી થતે છે. આ અનુમાનના શરીરમાં વિમત્ત પદને
કાઠી નાખી કેવળ પટને પક્ષ રાખી તેમાં આ તંતુઓમાં રહેલા અત્યં-
તાભાવનું પ્રતિયોગીપણું સાધીએ તો અર્થાંતરપણું થાય, કારણ કે તે
અનુમાનનું શરીર રાખતાં બીજા પટના આ તંતુઓમાં રહેલાપણાનો
અભાવ છે, અર્થાત્ બીજા પટનું આ તંતુઓમાં રહેલા અત્યંતાભાવનું
પ્રતિયોગીપણું છે. તે બીજા પટની નિવૃત્તિ માટે વિમત્તઃ એ પદ કહ્યું છે.

અહિં અત્યંતાભાવમાં વ્યધિકરણધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિ-
તાકત્ત્વમ્ (ભિન્ન અધિકરણમાં રહેલા ધર્મથી અવચ્છેદ નહિ પામેલ છે
પ્રતિયોગી જેનો એવાપણું) એ વિશેષણ આપવું. તેથી ઘટત્વ (ઘટપણું)
વગેરે ભિન્ન અધિકરણમાં રહેલા ધર્મને લઇ અર્થાંતરપણું નથી. જે
તેમ કરવામાં ન આવે તો પટ આ તંતુઓમાં રહેલા ઘટત્વાવચ્છિન્ન

ચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઘટપટાત્યન્તાભાવમાદાય નાર્થાન્તરતા ।
તથૈવાભિમતસમવાયસંબંધેન પ્રતિયોગ્યભાવો ગ્રાહ્યસ્તેન તન્તુષુ
સંયોગેન પટાભાવસ્ય સત્ત્વાન્નાર્થાન્તરતા । એકાવચ્છેદેનાભાવો
બોધ્યઃ । તેન શાસ્ત્રાવચ્છેદેન કપિસંયોગસ્ય મૂલાવચ્છેદેન
તદભાવસ્ય સત્ત્વાન્નાર્થાન્તરતા । તથા ચાત્રાનુમાનશરીરમ્ ।
વિમતઃ પટ એતત્તન્તુનિષ્ઠસમવાયસંબંધાવચ્છિન્નનિરવચ્છિન્ન-

પટના અત્યંતાભાવનો પ્રતિયોગી થઇ જાય, અર્થાત્ સાધવા ધારેલા
પદાર્થના કરતાં બુદ્ધા પદાર્થની સિદ્ધિ થઇ જાય. તેજ પ્રમાણે અત્યંતા-
ભાવમાં **ઘટત્કાલીનત્વમ્** (આ સમયમાં ઉત્પન્ન થનારપણું) એ વિશે-
ષણ પણુ આપવું. તેથી પટની ઉત્પત્તિના સમયના પહેલા ક્ષણમાં અત્યં-
તાભાવને લક્ષ અર્થાંતરપણું નથી. એ પ્રમાણે **વ્યાસજ્યવૃત્તિધર્માન-
વચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકત્વમ્** (બન્ને પદાર્થોમાં વર્તનારા ધર્મથી અવ-
ચ્છેદ નહિ પામેલ છે પ્રતિયોગી જેનો એવાપણું) એ વિશેષણ પણુ
આપવું. તેથી તંતુઓમાં પટ હોવા છતાં પણુ ઘટ અને પટ બન્ને નથી, એ
કારણને લીધે ઘટ તથા પટ એ બન્નેથી અવચ્છેદ પામેલ છે પ્રતિયો-
ગીઓ જેના એવા ઘટપટાત્યન્તાભાવ (ઘટ તથા પટ બન્નેના અત્યં-
તાભાવ)ને લક્ષ અર્થાંતરપણું નથી. તેમજ **અભિમતસમવાયસંબંધ**
(સ્વીકારેલા સમવાય સંબંધ)થી પ્રતિયોગીનો અભાવ લેવો. તેથી તંતુ-
ઓમાં સંયોગસંબંધથી પટનો અભાવ હોવાને લીધે અર્થાંતરપણું
નથી. તેમજ એક અવચ્છેદથી અભાવ જાણવો. તેથી શાખાના અવચ્છે-
દથી રહેલા કપિના સંયોગનો મૂલના અવચ્છેદથી અભાવ હોવાને લીધે
અર્થાંતરપણું નથી. તે પ્રમાણે અહિં અનુમાનનું શરીર આ થયું:—
વિમતઃ પટઃ (વિવાદના સ્થાનરૂપ પટ), **એતત્તન્તુનિષ્ઠ...** પ્રતિયોગી
(આ તંતુઓમાં રહેલા સમવાય સંબંધથી અવચ્છેદ પામેલ, એક અવ-

વ્યધિકરણધર્માનવચ્છિન્નવ્યાસજ્યવૃત્તિધર્માનવચ્છિન્નપ્રતિયોગિ-
તાકાલ્યન્તાભાવપ્રતિયોગી, અવયવિત્વાત્ ।

અત્રૈતત્તન્તિવત્યત્રૈતત્પટારમ્ભકાસ્તન્તવ એતત્તન્તવ ઇતિ બોધ્યં
તેન તન્ત્વન્તરમાદાય નાર્થાન્તરતા । અન્યોન્યાભાવવારણાયાત્ય-
ન્તપદં દત્તમ્ ।

એવં ગુણકર્મજાત્યાદયોઽપિ તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિ-
નસ્તત્તદૂપત્વાદિત્યાદિપ્રયોગા ઉઘ્ઘાઃ ।

ચ્છેદ પામેલ, ભિન્ન અધિકરણમાં રહેલા ધર્મથી અવચ્છેદ નહિ પામેલ,
તથા બન્ને પદાર્થોમાં વર્તનારા ધર્મથી અવચ્છેદ નહિ પામેલ છે પ્રતિ-
યોગી જેનો એવા અત્યંતાભાવનો પ્રતિયોગી છે), અવયવિત્વાત્
(અવયવીપણીને લીધે).

અહિં એતત્તન્તુ...એ સ્થળે એતત્પટારમ્ભકાસ્તન્તવઃ (આ
પટનો આરંભ કરનારા તંતુઓ) એ એતત્તન્તવઃ એમ જાણવું. તેથી
ખીજ તંતુને લઈ અર્થાંતરપણું નથી. અન્યોન્યાભાવનું નિવારણ કરવા
માટે અત્યન્તાભાવમાં અત્યન્ત પદ આપ્યું છે.

એ પ્રમાણે ગુણકર્મજાત્યાદયોઽપિ (પટ વગેરેનાં ગુણ, કર્મ,
જાતિ વગેરે પણ), તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિનઃ (તંતુઓમાં
રહેલા અત્યંતાભાવના પ્રતિયોગીઓ છે), તત્તદૂપત્વાત્ (તે તે રૂપ-
ણીને લીધે, અર્થાત્ ગુણ, કર્મ, જાતિ વગેરેપણીને લીધે) ઇત્યાદિ
અનુમાનના પ્રયોગોનો તક કરી લેવો.

૧ ગુણઃ, તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગી, ગુણત્વાત્, યથા શુક્લ-
ગુણઃ; કર્મ, તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિ, કર્મત્વાત્, યથાઽપ-
સરણાદિક્રિયા; જાતિઃ, તન્તુનિષ્ઠાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિની, જાતિ-
ત્વાત્, યથા ઘટત્વમ્ ઇત્યાદિ.

નનુ પ્રકૃતલક્ષણેઽભાવપદેન પ્રામાણિકાભાવો ગૃહ્યતે પ્રાતિ-
ભાસિકો વા । નાચઃ । તૈદ્વૈતાપત્તેઃ । ન દ્વિતીયઃ । રજતે સીસ-
કવિભ્રમે સીસમેવૈતન્ન રજતમિતિ, રજતે તત્ત્વપ્રતિષેધે પ્રાતિભા-
સિકાભાવપ્રતિયોગિરજતત્ત્વસ્યામિથ્યાત્વેનાર્થાન્તરતા સ્યાદિતિ
ચેન્ન । પ્રામાણિકત્વેઽપિ તેષાં સદદ્વૈતાવ્યાકોપાત્ । વ્યાવહારિ-
કપ્રમાણપ્રમાણિતૈર્ભાવૈરભાવૈર્વા તત્ત્વાવેદકપ્રમાણસિદ્ધસ્યાદ્વૈતસ્ય
ન વ્યાકોપશઙ્કાવસરઃ । મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમિત્યાદ્યાગમેન ન
પ્રપન્ચસ્ય સત્યતા પ્રતિપાદિતા, કિંત્વેકવિજ્ઞાનેન સર્વવિજ્ઞાનં

(પૂ૦) “પ્રસ્તુત મિથ્યાત્વના લક્ષણમાં અભાવ પદથી પ્રામાણિક
(યથાર્થ-સત્ય) અભાવનું ગ્રહણ થાય છે, કે પ્રાતિભાસિક અભાવનું ગ્રહણ
થાય છે ? પહેલો પક્ષ સંભવતો નથી, કારણ કે સત્ય અભાવથી દ્વૈતની
પ્રાપ્તિ થઈ જાય. બીજો પક્ષ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે રૂપમાં
સીસાની પ્રાતિ થતાં સીસમેવૈતત્ ન રજતમ્ (આ સીસું જ છે, રૂપ
નથી) એમ રૂપમાં, રૂપપણનો નિષેધ થતાં પ્રાતિભાસિક રજતપણના
અભાવના પ્રતિયોગી રજતપણનું મિથ્યાપણું નહિ થતાં અર્થાંતરપણું
થઈ જશે” એમ બે કહેવામાં આવે (૭૦) તો તેનો નિષેધ કરવામાં
આવે છે:—તે ભાવો તથા અભાવોનું પ્રામાણિકપણું હોય તોપણ સત
તથા અદ્વૈત બ્રહ્મમાં કશો પણ ક્ષોભ થતો નથી. વ્યાવહારિક પ્રમાણથી
સિદ્ધ થયેલા ભાવોથી કે અભાવોથી તત્ત્વને જણાવનારા પ્રમાણથી સિદ્ધ
થયેલા અદ્વૈતમાં કશો પણ ક્ષોભની શંકાનો અવસર નથી. મૃત્તિકેત્યેવ
સત્યમ્ (માટીજ સત્ય છે) ઇત્યાદિ આગમ પ્રમાણથી પ્રપંચના સત્ય-
પણાનું પ્રતિપાદન નથી કયું, પરંતુ એકના જ્ઞાનથી સર્વના જ્ઞાનની

પ્રતિજ્ઞાય બ્રહ્મણઃ સર્વકારણતયા સર્વકાર્યૈરનન્યત્વં પ્રતિપાદિતમ્ ।

ન ચ ભવન્મતે ભેદસ્યાપિ મિથ્યાત્વે શ્વદાન્તરાભ્યાસસં-
ખ્યાસંજ્ઞાગુણપ્રકરણાન્તરૈઃ કર્મભેદો યો નિરૂપિતસ્તસ્યાપ્રમાણ-

પ્રતિજ્ઞા કરી, સર્વ કાર્ય પદાર્થોના કારણપણાને લીધે બ્રહ્મના સર્વ કાર્યોથી અભિન્નપણાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(પૂઃ) “ તમારા મતમાં ભેદનું પણ મિથ્યાપણું હોતાં શબ્દાંતર,^૧
અભ્યાસ,^૨ સંખ્યા,^૩ સંજ્ઞા,^૪ ગુણાંતર^૫ તથા પ્રકરણાંતર^૬થી જે કર્મ-

૧ આનો અર્થ આ શ્લોકપરના વ્યાખ્યાન વિષે દિપ્પણમાં પહેલાં
અપાઠ ગયો છે.

૨ આનો અર્થ આ શ્લોકપરના વ્યાખ્યાન વિષે દિપ્પણમાં પહેલાં
અપાઠ ગયો છે.

૩ પૃથક્કવનિવેશાત્સંખ્યયા કર્મભેદઃ સ્યાત્ । ૨ । ૨ । ૨૧ ।

અસ્તિ વાજપેયઃ, વાજપેયેન સ્વારાજ્યકામો યજેતેતિ । તત્ર
પ્રાજાપત્યાઃ પશવઃ સત્તદશ પ્રાજાપત્યાન્પશૂનાલભતે સત્તદશો વૈ
પ્રજાપતિઃ પ્રજાપતેરાપ્ત્યૈ શ્યામાસ્તૂપરા એકરૂપા ભવન્તિ, પવમેવ
હિ પ્રજાપતિઃ સમૃદ્ધયૈ ।

વાજપેય નામનો યજ્ઞ છે. સ્વર્ગના રાજ્યની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે
વાજપેય યજ્ઞ કરવો. તેમાં પ્રજાપતિ છે દેવ જેનાં એવાં પશુઓનો ઉપ-
યોગ કરવાનો છે. પ્રજાપતિ દેવતાવાળાં ૧૭ પશુઓનું આલભન કરે છે;
કારણ કે પ્રજાપતિ ૧૭માં છે. તે પશુઓ શ્યામ તથા એકસરખાં શીંગ-
ડાંવાળાં લેવાનાં છે. આ પ્રમાણે કર્મો કરવાથી પ્રજાપતિ સમૃદ્ધિને
માટે થાય છે.

પ્રત્યેક પશુનું ભિન્નપણું થતાં સત્તરની સંખ્યા ગણાય છે. પશુ-

તાપસજ્ઞઃ સ્યાદિતિ વાચ્યમ્ । ઘટપટાદેરિવ વ્યાવહારિકસ્યૈવ
ભેદસ્યાત્ર શબ્દાન્તરાદિભિઃ પ્રતિપાદ્યમાનત્વાત્ ।

ભેદનું નિરૂપણ કયું છે, તેના અપ્રમાણપણા—અસત્યપણાનો પ્રસંગ
પ્રાપ્ત થશે ” એમ (ઉ૦) કહેવું નહિ; કારણ કે અહિં ઘટપટ વગેરેના
વ્યાવહારિક ભેદની પેઠે શબ્દાંતર વગેરેથી કર્મના વ્યાવહારિક ભેદનુંજ
પ્રતિપાદન કયું છે.

ઓતું તે ભિન્નપણું ૧૭ યાગો થતાં ચરિતાર્થ થાય છે. (જુઓ પૂર્વ-
મીમાંસા તથા શાખર ભાષ્ય).

૪ સંજ્ઞા ચોત્પત્તિઃ સંયોગાત્ । ૨ । ૨ । ૨૨ ।

કર્મની ઉત્પત્તિના વાક્યમાં અથૈષ જ્યોતિરથૈષ વિશ્વજ્યોતિરથૈષ
સર્વજ્યોતિરિતિ (આ જ્યોતિસ્ છે, આ વિશ્વજ્યોતિસ્ છે, અને
આ સર્વજ્યોતિસ્ છે) એમ ત્રણની સંખ્યાવાળા યજ્ઞો કહ્યા છે, તેથી
એ જુદાં જુદાં નામવાળાં ત્રણ કર્મો છે. (જુઓ. પૂર્વમીમાંસા તથા
શાખર ભાષ્ય)

૫ પૌર્ણમાસ્યામાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલો ભવતિ ।

પૌર્ણમાસી નામના યાગમાં અગ્નિનો પુરોડાશ આઠ કપાલોથી સિદ્ધ
કરવામાં આવે છે. અહિં આગ્નેય શબ્દથી તે ગુણવાળો (અગ્નિ દેવતા-
વાળો) પૌર્ણમાસી યાગ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે જુદા જુદા ગુણથી
જુદા જુદા યાગનું ગ્રહણ કરવું (જુઓ પૂર્વમીમાંસા—૨ । ૨ । ૫ । તથા
૨ । ૨ । ૬ । અને તે ઉપરનું શાખર ભાષ્ય).

૬ પ્રકરણં તુ પૌર્ણમાસ્યાં રૂપાવચનાત્ । ૨ । ૨ । ૩ ।

યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમાવાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચાચ્યુતો
ભવતિ, તાભ્યામેતમગ્નીષોમીયમેકાદશકપાલં પૌર્ણમાસે પ્રાયચ્છત્,
યેન્દ્રં દધ્યમાવાસ્યાયામ્ । તથા ય एवं વિદ્વાન્પૌર્ણમાસીં યજતે.
ય एवं વિદ્વાનમાવાસ્યાં યજતે ઇતિ ।

તથૈવાગમોડપ્યત્ર પ્રમાણમ્ । ન ચૈકમેવાદ્વિતીયમિત્યત્રાદ્વિ-
તીયશબ્દસ્તત્સજાતીયનિષેધપરો યથાસ્મિન્ગ્રામેડયમેક એવાદ્વિ-
તીયઃ પુરુષસ્તદ્વદિતિ વાચ્યમ્ । એકમિત્યેકત્વવિશેષણેનૈવ સજા-
તીયનિષેધસ્ય સિદ્ધત્વાત્ । કિં ચાદ્વિતીયશબ્દઃ સજાતીયવસ્ત્વ-

તેજ પ્રમાણે પ્રપંચના મિથ્યાપણામાં આગમ પણ પ્રમાણરૂપ છે.
(પૃ૦) એકમેવાદ્વિતીયમ્ (બ્રહ્મ એકજ અને અદ્વિતીય છે) એ સ્થળે
અસ્મિન્ગ્રામે...પુરુષઃ (આ ગામમાં આ એકજ અદ્વિતીય પુરુષ છે)
એની પેઠે અદ્વિતીય શબ્દથી તેની સમાન જાતના બીજા પદાર્થનો
નિષેધ કરે છે" એમ (૭૦) કહેવું નહિઃ કારણ કે એકમ્ એમ એક-
પણરૂપ વિશેષણથીજ સમાન જાતવાળા બીજા પદાર્થનો નિષેધ સિદ્ધ
થઈ જાય છે. વળી અદ્વિતીય શબ્દ તેની જાતના બીજા પદાર્થનો

અભાવાસ્થા તથા પૌર્ણમાસ્યા યાગમાં અગ્નિને આઠ કપાલોથી સિદ્ધ
થતો પુરોહાશ અવશ્ય આપવો જોઈએ. પૌર્ણમાસ્યા યાગમાં તેણે
તેઓને અગ્નિ તથા સોમ દેવતાવાળો અગ્નીઆર કપાલોથી સિદ્ધ થતો
પુરોહાશ આપ્યો. અભાવાસ્થા યાગમાં તેણે ઇંદ્રદેવતાવાળું દહિં આપ્યું.
તે પ્રમાણે જ વિદ્વાન્ માણસ આ પ્રમાણે પૌર્ણમાસ્યા યાગ કરે છે,
તથા જો વિદ્વાન્ માણસ આ પ્રમાણે અભાવાસ્થા યાગ કરે છે.

અહિં પ્રકરણ તો પૌર્ણમાસ્યા યાગને કહે છે, અને ય એવં વિદ્વાન્
ઇત્યાદિમાં પૌર્ણમાસ્યા યાગનું સ્વરૂપ કહેવું નથી, તેથી પૌર્ણમાસ્યા અને
અભાવાસ્થા એ બે શબ્દો સંયુક્ત થઈ આગ્નેય ઇત્યાદિ પૌર્ણમાસ્યા
યાગના રૂપનો અનુવાદ કરે છે. આ સ્થળે એક પ્રકરણથી પૌર્ણમાસ્યા
યાગનું ગ્રહણ થાય છે. તે પ્રમાણે જુદા જુદા યાગનું ગ્રહણ કરવું.
(જુઓ પૂર્વમીમાંસા તથા શાખર લાખ્ય).

ન્ટરનિષેધપરકો ન સંભવતિ તથા સત્યેકવિજ્ઞાનેન સર્વવિજ્ઞાન-
પ્રતિજ્ઞાયા વાચારમ્ભણશબ્દસ્ય ચૈતદાત્મ્યમિદં સર્વમિત્યાદ્યુપસં-
હારસ્ય ચ વાધમસજ્ઞાત્ । ન ચૈકમિત્યત્રૈકશબ્દ એકત્વસંખ્યા-
પર ઇતિ વાચ્યમ્ । એકં રૂપમેકા સંખ્યા એકોઽભાવ ઇત્યાદાવાપ
પ્રયોગાદત્રૈકશબ્દેનૈકત્વસંખ્યાધિધાભાવાત્ । આનન્ટ્યમપ્યુભયા-
ન્તાભાવ એવ તત્રૈવ તસ્ય વ્યુત્પત્તેરિત્યપિ ન વાચ્યમ્ । યદિહુ-
ભયાન્તાભાવપરકોઽનન્તશબ્દસ્તદા નિત્યમાકાશમનન્તં ચૈત્યત્ર
નિત્યશબ્દઃ પુનરુક્તઃ સ્યાત્ ; અર્થાત્ યદ્યન્તપદેન પૂર્વાપરકાલા-
વચ્છેદરૂપોભયાન્તોઽભિધીયતે તર્હિ તન્નિષેધસ્યાનન્તશબ્દેનોક્ત-
નિષેધ કરે છે, એમ સંભવતું નથી; કારણ કે તેમ સ્વીકારવામાં આવતાં
એકના જ્ઞાનથી સઘળાના જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાના, વાચારમ્ભણં વિકારો
નામધેયં સૃતિકેત્યેવ સત્યમ્ (એમ માટીજ સત્ય છે, અને ધડા,
રામભાત્ર વગેરે માટીના વિકારો છે, અને નામભાત્ર છે, તેમ બ્રહ્મજ
સત્ય છે, અને તે સિવાયના પદાર્થો અવિદ્યાના પરિણામો છે, અને કેવળ
વાણીથી બોલાય છે અર્થાત્ નામભાત્ર છે) એ વાચારમ્ભણ શ્રુતિના તથા
એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્ (આ સઘળું આ બ્રહ્મરૂપ છે) ઇત્યાદિ ઉપસં-
હારના આધતો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. (પૂ૦) એકમ્...એ સ્થળે એક શબ્દ
એકપણારૂપ સંખ્યાને કહે છે” એમ (ઉ૦) કહેવું નહિ; કારણ કે એક
રૂપમ્, એકા સંખ્યા, એકોઽભાવઃ (આ એક રૂપ છે, આ એક
સંખ્યા છે, આ એક અભાવ છે) ઇત્યાદિમાં પણ એક શબ્દનો પ્રયોગ
થાય છે, તેથી અહિં એક શબ્દથી એકપણારૂપ સંખ્યા કહેવાતી નથી.
(પૂ૦) “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ (બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંત છે)
ઇત્યાદિ સ્થળે અનંતપણું પણ પૂર્વકાલાવચ્છેદ તથા અપરકાલાવચ્છેદનો
અભાવજ છે, કારણ કે તે અર્થમાંજ તે અનન્ત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે”

ત્વાદનન્તશબ્દસ્ય નિત્યાર્થવાચકત્વેન નિત્યમાકાશમનન્તં ચેતિ
પુનરુક્તિપ્રસક્તઃ । તસ્માદનન્તશબ્દસ્ય દેશતઃ કાલતો વસ્તુતથ
પરિચ્છિન્ને વ્યુત્પન્નત્વાત્તસ્ય નઠ્ઠસમાસે સતિ ત્રિવિધસ્યાપ્યન્તસ્ય
નિષેધકતોપપત્તૌ પૃથગ્વ્યુત્પત્તયપેક્ષા નાસ્ત્યેવ ।

“નેહ નાનાસ્તિ કિંચન” ઇતિ વચનેન બ્રહ્મણિ નાનાત્વં
ન નિષિધ્યતેઽપ્રસિદ્ધત્વાત્ । નહિ કુતોઽપિ વાદિપ્રતિવાદિપ્રસિ-
દ્ધિતો બ્રહ્મણિ નાનાત્વં પ્રસક્તં યેન પ્રતિષિધ્યેત । તસ્માદનયા
શ્રુત્યા સજાતીયવિજાતીયસ્વગતનાનાત્વનિષેધાદ્ બ્રહ્માદૈતમેવ
સિધ્યતિ ।

એમ (૭૦) કહેવું નહિ, કારણ કે બે અનન્ત શબ્દથી પૂર્વકાલાવચ્છેદ
તથા અપરકાલાવચ્છેદનો અભાવ સમજાતો હોય તો નિત્ય...(આકાશ
નિત્ય છે, અને અનંત છે) એ સ્થળે નિત્ય શબ્દની પુનરુક્તિ થઈ જાય,
અર્થાત્ બે અન્ત પદથી પૂર્વ તથા અપર કાલના અવચ્છેદરૂપ અંતને
કહેવામાં આવે તો તેનો નિષેધ અનન્ત શબ્દથી કહેવાયાને લીધે અનન્ત
શબ્દનો અર્થ નિત્ય થવાથી નિત્ય...(આકાશ નિત્ય, અને અનંત છે)
એમ પુનરુક્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. તેથી અન્ત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દેશ,
કાળ તથા વસ્તુથી પરિચ્છિન્ન વસ્તુમાં થવાને લીધે તેનો નઠ્ઠસમાસ
થતાં અનન્ત પદમાં ત્રણે પ્રકારના અંતનો નિષેધ કરનારપણું ઉપપન્ન-
યુક્ત-ન્યાયપુરઃસર થતાં આથી જુદી વ્યુત્પત્તિની જરૂર નથીજ.

નેહ...(અહિં કશું પણ નાનાપણું—દૈતપણું નથી) એ વચનથી
બ્રહ્મમાં અનેકપણાનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી, કારણ કે બ્રહ્મમાં
અનેકપણું અપ્રસિદ્ધ છે. વાદી તથા પ્રતિવાદીના પ્રસિદ્ધ મત પ્રમાણે
ક્યાંયથી પણ બ્રહ્મમાં અનેકપણાનો પ્રસંગ નથી, જેથી તેનો નિષેધ
કરવામાં આવે; તેથી આ શ્રુતિવડે સમ્મતીય, વિમ્મતીય અને સ્વગત-
ભેદનો નિષેધ થવાથી અદૈત બ્રહ્મજ સિદ્ધ થાય છે.

યચ્ચ “ઇન્દ્રો માયાભિઃ પુરુરૂપ ઈયતે” ઇત્યાદિશ્રુતિ-
ઘટકમાયાભિરિતિપદાભિધેયૈસ્તત્તદિન્દ્રિયદ્વારકબુદ્ધિવૃત્ત્યુપાધિ-
ભિરથવા પરમેશ્વરસ્યેચ્છાજ્ઞાનક્રિયાશક્તયો માયાશબ્દાભિ-
ધેયાઃ સ્વશક્તિવિશેષાસ્તૈઃ પરમેશ્વરઃ પ્રત્યુપાસકં બહુરૂપ આવિ-
ર્ભવતીત્યુક્તં તદપ્યયુક્તમ્ । યતઃ પ્રત્યક્ષયોગ્યં વસ્તૈવિન્દ્રિયકબુદ્ધિ-
વૃત્તૌ પ્રતીયતે, ઈશ્વરસ્ત્વતીન્દ્રિયો નીરૂપત્વાદવાહ્યત્વાદિતિ ન
બુદ્ધિવૃત્ત્યભિપ્રાયેણાયં માયાશબ્દઃ ।

‘મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ’ ઇત્યસ્યાઃ શ્રુતેશ્ચ ભેદદર્શ-
નનિન્દયાઽભેદપ્રતિપત્તિવિધિપરત્વેન પ્રપન્નનિષેધે ન તાત્પર્યમિ-
ત્યુક્તં તદપિ ન । અભેદપ્રતિપત્તિમાત્રે વિધિત્સિતે દ્વૈતનિષેધવ્ય-

વળી ઇન્દ્રો...(ઇન્દ્ર-ઇશ્વર માયાથી ધણા રૂપવાળો જણાય છે)
ઇત્યાદિ શ્રુતિના શરીરને બનાવનારા માયાભિઃ એ પદ્ધતી કહેવાતી તે
તે ઇન્દ્રિયોદ્વારો જે બુદ્ધિની વૃત્તિઓ તેરૂપ ઉપાધિઓથી, અથવા પર-
મેશ્વરની ઇચ્છાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ, જે માયાશબ્દથી કહે-
વાતી અમુક પ્રકારની પોતાની શક્તિઓ છે, તેઓથી પરમેશ્વર પ્રત્યેક
ઉપાસક પ્રત્યે ધણાં રૂપવાળો પ્રકટ થાય છે, એમ કહ્યું છે તે પણ
અયોગ્ય છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયદ્વારો થતી બુદ્ધિની વૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષયોગ્ય
વસ્તુ પ્રતીત થાય છે; પરંતુ મશ્વર તો નીરૂપણને લીધે તથા બાહ્ય
(બહાર) નહિ હોવાને લીધે અતીન્દ્રિય છે, તેથી બુદ્ધિવૃત્તિના અભિપ્રાયથી
આ માયાશબ્દ નથી.

“મૃત્યોઃ...(એક જન્મમરણથી બીજા જન્મમરણને પામે છે) એ
શ્રુતિ ભેદદર્શનની નિંદા કરી અભેદ જ્ઞાનનું વિધાન કરવા માટેની હોવાથી
પ્રપન્નનો નિષેધ કરવામાં તેનું તાત્પર્ય નથી” એમ જે કહ્યું તેમ પણ
નથી, કારણ કે અભેદના જ્ઞાનમાત્રનું વિધાન કરવા ઇચ્છતાં દ્વૈતનો નિષેધ

ર્થત્વાપત્તેઃ । પ્રત્યુત તદ્વિધાને દ્વૈતનિષેધસ્યાનર્થકરત્વાચ્ચ । અતઃ
સર્વેષામાગમાનાં સાક્ષાત્પરમ્પરયા વા બ્રહ્મભિન્નસ્ય મિથ્યાત્વપ્રતિ-
પાદનદ્વારા બ્રહ્માદ્વૈતપ્રતિપાદને તાત્પર્યમ્ ॥ ૮ ॥

વિભાતુ તન્નાથ મદીયમાનસે

ત્વદીયરૂપં સુમનોહરં વિભો ।

અજાદિદેવૈરપિ યસ્ય ચિન્નનં

સ્વચિન્નશુદ્ધયૈ સતતં વિધીયતે । ૯ ॥

તેથી હે નાથ ! હે પ્રભુ ! પોતાના ચિત્તાની શુદ્ધિ માટે બ્રહ્મા વગેરે
દેવતાઓથી પણ જોનું ચિંતન નિરંતર કરવામાં આવે છે તે આપનું
અત્યંત મનોહર રૂપ મારા મનમાં અધિક પ્રકાશે. ૯

ટીકા ।

યતઃ સંસારે વાસ્તવં સત્યત્વમાનન્દશ્ચ નાસ્ત્યેવ । ભવા-
નેવ કેવલં સત્યસ્વરૂપઃ પરમાનન્દઘનશ્ચાસ્તિ તત્તસ્માત્કારણાત્ હે
વિભો સર્વવ્યાપક, સુમનોહરં ત્વદીયરૂપં મક્તાનુગ્રહકામ્યયા

કરવાનું વ્યર્થપણું આવી પડે છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ અભેદના જ્ઞાન-
માત્રનું વિધાન કરતાં દ્વૈતના નિષેધનું વિરૂદ્ધ અર્થને કરનારાપણું પ્રાપ્ત
થાય છે. આથી સદૃશાં શાસ્ત્રોનું સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી બ્રહ્મભિન્ન
પદાર્થના મિથ્યાપણાનું પ્રતિપાદન કરવાદ્વારા બ્રહ્માદ્વૈતનું પ્રતિપાદન
કરવામાં તાત્પર્ય છે. ૮

ટીકા.

જેથી સંસારમાં વાસ્તવિક સત્યપણું તથા આનંદ નથીજ, અને
આપજ કેવળ સત્યસ્વરૂપ તથા પરમાનંદસ્વરૂપ છો, તે કારણથી હે
વિભો-સર્વવ્યાપક, અત્યંત મનોહર ત્વદીયરૂપમ્-ભક્તોપર અનુગ્રહ
કરવાની ઇચ્છાથી ધરેલું અત્યંત શુદ્ધ સત્ત્વગુણથી યુક્ત એવું રામ,

धृतं विशुद्धसत्त्वविशिष्टं दिव्यं रामकृष्णशिवादिविग्रहात्मकं
मदीयमानसे मम चित्ते विभातु विशेषेण प्रकाशताम् ।
सामान्यतोऽन्तर्यामिरूपेण सर्वपाणिहृदये स्थितोऽपि भवान्
रजस्तमोमलिनचित्तानामप्रकाश इव भाति । तथा न, किन्तु
मदीयचित्तगत रजस्तमोरूपान्दोषान्दूरीकृत्य विशेषरूपेण प्रका-
शतां भवानित्यर्थः । कीदृशं तद्रूपम् । यस्य चिन्तनं ध्यानम्,
अजादिदेवैर्ब्रह्मेन्द्रप्रभृतिभिस्त्रिदशै रजोगुणवशेनाशुद्धस्य स्व-
चित्तस्य शुद्धयै सततं निरन्तरं विधीयते क्रियत
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

कृष्ण, शिव, वगेरेना शरीररूप आपनुं दिव्य स्वरूप मदीयमानसे—भारा
भनमां विभातु—अधिक प्रकाशो. सामान्यपणुथी अंतर्भाभीरूपे आप
सर्व प्राणीओनां हृदयोमां रखा छो, छातां पणु रन्नेगुणु तथा तमोगु-
णुथी मलिन चित्तवाणा दोडाने न्णणे अप्रकाशित हो तेवा बासो छो.
तेवी रीते प्रकाशित थवा भाटे हुं आपने विसृष्टि करतो नथी, परंतु
आप भारा चित्तमां रहेवा रन्नेगुणु तथा तमोगुणरूप दोषाने दूर करी
प्रकाशो ओवी विसृष्टि करं छुं, ओ अर्थ छो. ते रूप हेतुं छो? नेतुं
चित्तन ओटवे ध्यान अजादिदेवैः—ब्रह्मा, इन्द्र वगेरे देवताओर्थ.
रन्नेगुणने लीये अशुद्ध ओवा पोताना चित्तनी शुद्धि भाटे निरन्तर
विधीयते—करवामां आवे छो ओ अर्थ छो. ८

માયારામપ્રોક્તમેતત્સુરમ્યં

શ્રીશસ્તોત્રં શ્રીવટશાષ્ટકાખ્યમ્ ।

અસ્તુ શ્રીશસ્તેન તુષ્ટઃ સ્તુવજ્ઞો

દિશ્યાચ્છ્રેયઃ શાશ્વતં સ્વાશ્રિતેભ્યઃ ॥૧૦॥

શ્રીમાયારામ પંડિતે શ્રીવટશાષ્ટક નામનું આ અત્યંત રમણીય લક્ષ્મીના પતિ નારાયણ ભગવાનનું સ્તોત્ર રચ્યું છે. તેથી લક્ષ્મીના પતિ નારાયણ ભગવાન સ્તુતિ કરનારાઓ ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, અને પોતાના આશ્રિત ભકતોને આત્યંતિક કલ્યાણ (મોક્ષ) આપો. ૧૦

ટીકા ।

इदं सुरम्यं श्रीवटशष्टकमित्याख्यायुतं श्रीशस्य लक्ष्मीपतेः
स्तोत्रं मायारामाख्यपण्डितेन प्रोक्तं विरचितम् । तेन स्तोत्रेण
तुष्टः श्रीशः स्तुवज्ज्ञः स्वाश्रितेभ्यः स्वभक्तेभ्यः शाश्वतं नित्यं
श्रेयः परमकल्याणं मोक्षाख्यं दिश्याद्दात्वित्यर्थः ॥१०॥

ટીકા.

આ અત્યંત રમણીય શ્રીવટશાષ્ટકમ્—શ્રીવટશાષ્ટક એ નામથી યુક્ત શ્રીશસ્ય—લક્ષ્મીનાપતિ નારાયણ ભગવાનનું સ્તોત્ર માયારામ નામના પંડિતે પ્રોક્તમ્—રચ્યું છે. તે સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થયેલા લક્ષ્મીના પતિ નારાયણ ભગવાન સ્તુતિ કરતા એવા પોતાના આશ્રિતોને અર્થાત્ પોતાના ભકતોને શાશ્વતમ્—નિત્ય શ્રેયઃ—મોક્ષ નામનું પરમ કલ્યાણ દિશ્યાત્—આપો એ અર્થ છે. ૧૦

तत्त्वज्ञानप्रदं भक्तिवैराग्यपरिवर्धनम् ।

पठितव्यमिदं नित्यं स्तोत्रं श्रीपतितुष्टिदम् ॥ ११ ॥

तत्त्वज्ञानने आपनारा, लडित तेमळ वैराग्यने अत्यंत वधारनारा
अने लक्ष्मीना पति नारायण लगवान्ने प्रसन्न करनारा आ स्तोत्रने
निरंतर पाठ करवो न्नेष्टये. ११

टीका ।

तत्त्वस्य परमार्थवस्तुनः परमात्मस्वरूपस्य ज्ञानं प्रद-
तीत्येवं रूपम् । भक्तिः परमेश्वरे परमप्रीतिरूपा, वैराग्यं च
विषयेषु वैतृष्यं तयोः परिवर्धनं सर्वतो वृद्धिसाधनम् । श्रीपतेः
श्रीविष्णोस्तुष्टिदं तोषजनकमिदं स्तोत्रं स्वकल्याणेच्छुभिर्मनु-
ष्यैर्नित्यं प्रत्यहं पठितव्यम् ॥ ११ ॥

टीका.

तत्त्व अटले परमार्थ वस्तुभूत परमात्माना स्वरूपना ज्ञानने आपे छे
जेवा रूपवाणुं अे तत्त्वज्ञानप्रदम्. परमेश्वरमां परम प्रीति अे लडितनुं
इय छे. विषयोमां तृष्णाथी रहितपाणुं अे वैराग्यनुं इय छे. तेओने
परिवर्धनम्—सर्व रीते वधारवाना साधनभूत. लक्ष्मीना पति श्रीविष्णुने
तुष्टिदम्—संतोष आपनारा आ स्तोत्रने पोताना इत्याणुने धर्यता
मनुष्योअे नित्यम्—निरंतर पाठ करवो न्नेष्टये. ११

વ્યાધિકાલે ચ મોહાન્ધ્યે વિપત્તૌ શ્રદ્ધયા પઠેન્ ।

ય इदं स भयान्मुक्तः सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ १२ ॥

વ્યાધિના સમયમાં, મોહાંધપણમાં અને વિપત્તિમાં જે મનુષ્ય આ સ્તોત્રનો શ્રદ્ધાથી પાઠ કરે છે, તે આ સંસારરૂપ ભયથી મુક્ત થઈ મોક્ષરૂપ અખૂટ સુખ પામે છે. ૧૨

इति वेदान्ततीर्थपण्डितश्रीमायारामकृतं

वटपत्यष्टकं समाप्तम् ।

टीका ।

યઃ પુરુષો વ્યાધિકાલે જ્વરાદિરોગાક્રમણકાલે, પરિ-
ણામે સંસારદુઃખહેતુષુ વસ્તુતોડસારેષ્વપિ વિષયેષુ સૌન્દર્યવુદ્ધયા
ચેતસોડમિષ્વજ્ઞો મોહસ્તેનાન્ધ્યં શાસ્ત્રોક્તજ્ઞાનાભિભવસ્તસ્મિ-
ન્સતિ, વિપત્તિકાલે ચ શ્રદ્ધયેદં સ્તોત્રં પઠેત્સ પુરુષો ભયાત્સં-
સારમયાન્મુક્તઃ સન્નક્ષય્યમનન્તં સુખમાનન્દં મોક્ષરૂપમશ્નુતે
લભત इत्यर्थः. ॥ १२ ॥

વ્યાધિકાલે—જ્યારે વગેરે રોગો દબાવતા હોય ત્યારે, પરિ-
ણામમાં સંસારરૂપ દુઃખનાં કારણરૂપ અને વાસ્તવિક રીતે નિઃસાર
એવા પણ વિષયોમાં સુંદરપણાની શુદ્ધિથી ચિત્તનું આસક્તપણું એ
મોહ છે, તેથી આન્ધ્યમ્—શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાનનો પરાભવ, તે થતાં, અને
વિપત્તિના સમયમાં જે પુરૂષ શ્રદ્ધાથી આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે તે
ભયાત્—સંસારરૂપ ભયથી મુક્ત થઈ અક્ષય્યમ્—અનંત સુખમ્—
મોક્ષરૂપ આનંદને અશ્નુતે—પામે છે એ અર્થ છે. ૧૨

प्रमादलिखितं किञ्चित्प्रयत्नं वाऽऽलस्यदोषतः ।

तत्क्षन्तव्यं महामान्यैर्गुणगृहैः सुपण्डितैः ॥ १ ॥

अनेन मत्प्रबन्धेन वटेशस्तावकेन हि ।

गुरुप्रसादलब्धेन वटेशो मे प्रसीदतु ॥ २ ॥

माधवाख्यं गुरुं वन्दे सर्वसन्तापहारकम् ।

शरण्यं रघुवीरं च सर्वसन्तोषकारकम् ॥ ३ ॥

श्रीमदच्युतशर्माणं सर्वविद्याविनोदिनम् ।

विद्यागुरुमहं वन्दे मायारामः कृपेच्छुकः ॥ ४ ॥

उषुवस्वङ्कभूसंख्ये विक्रमार्कस्य वत्सरे ।

चैत्रमासेऽपरे पक्षे सप्तम्यां बुधवासरे ॥ ५ ॥

महामान्य तथा गुणपक्षपाती सारा पंडित लेखित्री, आ स्तोत्रभां
ने कांछ प्रमादथी लप्तायुं होय, अथवा आलस्यदोषथी छोडी देवायुं
होय तेनी क्षमा आपनी नेछये. १

वटपति नारायणु जगवान्ती स्तुति करनारा आ भारा गुरुनी कृपाथी
भजेना प्रअधथी वटपति नारायणु जगवान् भारापर प्रसन्न थाओ. २

सर्व संतापोने हरनारा माधव नामना गुरुने तथा सर्व संतोषने
आपनारा तेमज शरणु आपवामां निपुणु ओवा रघुवीर गुरुने
प्रणाम छे' छुं. ३

सर्व विद्याओमां विनोद करनारा श्रीमान् अच्युतशर्मा नामना
विद्यागुरुने, तेमनी कृपाती धृष्टवाजो छुं मायाराम पंडित
प्रणाम छे' छुं. ४

श्री विक्रमादित्यना १८८५मा वर्ष त्रिषे चैत्रमासना कृष्णपक्षनी

વટેશસ્તવનવ્યાख्या દીપિકાख्या समापिता ।

अनया श्रीवटाधीशः प्रीयतां वाङ्मयार्चया ॥ ६ ॥

સાતમે શુધવારના રોજ શ્રીવટપત્યષ્ટકની દીપિકા નામની ટીકા સમાપ્ત કરી છે, આ વાણીરૂપ પૂજનથી શ્રીવટપતિ પ્રસન્ન થાઓ. ૫, ૬.

इति श्रीवेदान्ततीर्थपण्डितश्रीमायारामप्रणीता दीपिकाख्या

श्रीवटपत्यष्टकव्याख्या समाप्ता ॥

शुभं भूयात् ॥

~:~:~

पण्डितानां महामान्यैर्मयारामैः सुनिर्मितम् ।

अनेकशास्त्रनिष्कर्षं पीयूषभरनिर्भरम् ॥ १ ॥

वटपत्यष्टકં દીપ્તિ યાતિ સંસ્કૃતટોકયા ।

સમાપ્તિમગમત્તસ્ય व्याख्या गुर्जरभाषया ॥ २ ॥

પંડિતોમાં મહામાન્ય વેદાંતતીર્થ શ્રીમાયારામ પંડિતજીએ સારી રીતે રચેલું, અનેક શાસ્ત્રોના નિષ્કર્ષરૂપ, અને અમૃતના સમૂદ્રથી ભર-પૂર આ વટપત્યષ્ટક દીપિકા નામની સંસ્કૃત ટીકાથી પ્રકાશી રહે છે. તે બંનેનો ગુર્જર ભાષામાં આ અનુવાદ સમાપ્ત થયો છે. ૧, ૨.

इति श्रीविद्वच्छिरोभूषणनिखिलदर्शनालंकार-

श्रीकालिदासशार्वत्यात्मजहरिलालशास्त्रि-

रचितसटीकवटपत्यष्टक-

गुर्जरानुवादः समाप्तः ॥

शुद्धिपत्रक.

पृ०	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६	७	श्रद्धया	श्रद्धया
८	३	भगदा	भगवदा
१०	१	परिच्छेद्यं	परिच्छेद्य
१०	७	स्वप	स्वरूप
१४	१	चिकिर्षा	चिकीर्षा
१९	७	तत्तिरीय	तैत्तिरीय
२०	८	वशिष्यते	विशिष्यते
२८	२	स्वनिमित्त	स्वनिर्मित
३२	२२	डाधये	डाधये
५१	४	ज्ञानादि	ज्ञादि
५३	१८	हिरण्यगर्भ	हिरण्यगर्भ
६१	७	मान्द	मानन्द
६२	४	आहोस्वित्	आहोस्वित्
६४	१	समवेति	समवैति
७३	२	चारिक	चारिक
८१	१६	भोगवे	भोगववे
८२	१०	प्राकृति	प्राकृत
१११	५	चेतन्य	चैतन्य
१११	६	समुद्बोधित	समुद्बोधित
११४	३	मितीय	मितीयं
१२०	२	च	चै
१२४	५	मिद	मिदं

पृ०	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१५८	५	माहात्म्य	माहात्म्यं
१६९	४	पवन	पवनं
१८७	४	परू	रूप
१८८	१८	ध्यास	ध्यास
२०८	१	एतस्मिन्नु	एतस्मिन्नु
२१०	८	व्यवस्थितो	व्यवस्थितो
२१५	२१	सत३५५५	सत३५५५
२१८	१८	३२नुं	३२नुं
२२०	२२	ते	तो
२२१	१	त्यक्ष	त्यक्षं
२२१	४	सद	सद
२२५	९	आविभ	आविभं
२३६	१५	प्रतिज्ञाहानि	प्रतिज्ञाऽहानि
२४५	४	वाप	वपि

२२/६५

